

Filip Malešević

Reframing Roman Liturgy

A Critical Edition of Onofrio Panvinio's
Vetusti aliquot rituales libri

PETER LANG

Filip Malesevic

Reframing Roman Liturgy

This book presents a critical edition of a collection of liturgical manuscripts that the Augustinian friar Onofrio Panvinio (1530–1568) assembled in the 1560s for the Cardinal Alessandro Farnese as well as for Hans Jakob Fugger in Augsburg. Onofrio Panvinio is primarily known for his antiquarian studies about ancient Rome and for his edition of Bartolomeo Platina's *Lives of the Popes*. His preoccupation with the Roman rite, however, remains until today largely unnoticed by modern scholarship. This edition of Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* highlights his interests in the development of Roman liturgy during the last sessions of the Council of Trent (1545–1563) by presenting the various documentary as well as cultural layers of Panvinio's collection of Roman ritual manuscripts.

Filip Malesevic is working as a research and teaching associate at the University of Fribourg (Switzerland). His research focuses on the cultural history of Rome and the Roman Curia between the 14th and 17th century.

Reframing Roman Liturgy

Filip Malešević

Reframing Roman Liturgy

A Critical Edition of Onofrio Panvinio's
Vetusti aliquot rituales libri

PETER LANG

Bern · Berlin · Bruxelles · New York · Oxford

**Bibliographic Information published by the Deutsche
Nationalbibliothek**

The Deutsche Nationalbibliothek lists this publication in the Deutsche Nationalbibliografie; detailed bibliographic data is available online at <http://dnb.d-nb.de>.

Library of Congress Cataloging-in-Publication Data

A CIP catalog record for this book has been applied for at the Library of Congress

Cover illustration: Raphael, The Coronation of Charlemagne
© by Scala Archives (Florence/New York)

Published with the support of the Swiss National Science Foundation

ISBN 978-3-0343-4302-2 (Print)
E-ISBN 978-3-0343-4459-3 (E-PDF)
E-ISBN 978-3-0343-4460-9 (EPUB)
DOI 10.3726/b19297

PETER LANG

Open Access: This work is licensed under a Creative Commons Attribution Non Commercial No Derivatives 4.0 unported license. To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

© Filip Malešević, 2022
bern@peterlang.com, www.peterlang.com

This publication has been peer reviewed.

Contents

Abbreviations	13
1. Introduction	19
1.1 Reframing the Roman Rite between Trent and Rome: Onofrio Panvinio's Liturgical Works	19
1.2 The Contents of Panvinio's Liturgical Compilation and Its Manuscripts	40
1.2.1 BAV, Vat. lat. 6112 and BAV, Vat. lat. 4973	41
1.2.2 BSB, Clm 132	45
1.2.3 BAM, H 142inf. and ACP, vol. 137	49
1.3 Caprarola: A Failed Enterprise?	53
1.4 Ceremonial Culture in Sixteenth-Century Bavaria	61
1.5 Roman Liturgy and Curial Ceremony: Francesco Mucanzio and the Legacy of Paris de Grassis	66
1.6 The Sala Regia and the Reconfigurations of Curial Ceremony in the Vatican Apostolic Palace: The Limits of Panvinio's Liturgical Works	70
2. Vetusti aliquot rituales libri vulgo Ordines Romani De officio Missae vel Caeremoniales appellati	77
I. Illustri et geneorso Domino Io. Iacobo Fuggero Kirckbergae Weissenhorni et cet. Domino	77
II. De missarum vel missae et liturgia vocibus quibus corporis sanguinusque D. N. Jesu Christi sacramentum a latinis graecisq. significatur	85
III. Ritus quibus Iudaei celebrioribus festis inter convicandum ex maiorum suorum institutione olim utebantur	94
IV. Missarum sive sacri convivij mysteria, qua ratione D. N. Iesus Christus primum, deinde post eum Apostoli celebraverunt	96
V. Ritus sacrae communionis eiusque caeremoniarum descriptus a S. Justino Philosopho et Martyre	98

VI.	De sacrificio Ecclesiae Christi ex Clementis Alexandrini	100
VII.	Qua ratione sacri conventus Tertulliani aetate haberi solerent, ex eiusdem apologetico, et alijs libris, diviisque Cypriani operibus descripti	101
VIII.	Descriptio Synaxeos, sive Sacrae communionis circa CCC Domini annum apud Christianos fieri solite ex Dyonyisij Ecclesiastica Hierarchia sumpta	104
IX.	Codex Gelasianus de ordine processionis ad ecclesiam sive ad missa(m) ritu S. R. E. a s. Gregorio magno Papa reformatus	107
X.	Romanus ordo qualiter celebrandum sit Officiu(m) missae circa tempora Karoli magni Imperatoris in S.R.E. usurpatus	115
XI.	Romanus ordo alius superiori similis est per eadem tempora usurpatus. Qua ratione solemniss missa in Romana Ecclesia antiquitus celebrantur	122
XII.	Ordo Romanus tertius ex duobus supra relatis concinnatus de officio Missae in Romana ecclesia ante DCCC annos servari solitus	130
XIII.	Ordo processionis quam diebus festis episcopus missam publicam celebrari constituens servare solitus erat in occidentali ecclesia antiquitus usitatus	141
XIV.	Micrologus sive Ordo Missae secundum usum S. Rom. Eccl. ante D. ^{tos} annos frequentatus	146
	Caput primum	146
	De Gloria in excelsis et dominus vobiscum cap. II ..	147
	De prima oratione in missa caput III	148
	De numero orationum caput IV	148
	De autenticis orationibus caput V	149
	De conclusione orationum caput VI	149
	Iterum de conclusione orationu(m) cap VII	150
	De epistola ad missam legenda cap. VIII	150
	De evangelio in qua parte sit legendum cap. IX	151
	De oblatione in altari componenda cap. X	152

Quid super oblationem sit dicendum cap. XI	153
Quid actum sit in canone cap. XII	153
Quid superfluum sit in canone cap. XIII	154
De signis quae super oblatam fiunt cap. XIII	155
De acceptione oblationis in manus cap. XV	156
De commemoratione dominicae passionis cap. XVI	157
De commemoratione mortuor(um) et reliquis observatis usque ad finem canonis cap. XVII	157
De panis confractione et communicatione cap. XVIII	159
De vitanda instinctione cap. XIX	159
Repetitio a superioribus Missae cap. XX	160
De benedictione post missam cap. XXI	161
Quid sacerdos agat post missam cap. XXII	162
De oratione super populum caput XXIII	162
XV. Interpretatio vocum Ecclesiasticarum. Quae vel obscurae, vel barbarae videntur	163
Officia sive magistratus	164
Officia honores sive magistratus	165
Sacrae aedes et ipsarum partes	178
Sacrarum aedium ornamenta	186
Sacrarum vestium genera	190
XVI. De Stationibus Urbis	193
<i>Stationes quae nostro tempore in singulis Urbis Ecclesijs per annum celebrantur. Cap. IX</i>	<i>198</i>
Ex Libris Cencii Cardinalis S. R. E. Camerarii <i>Liber ritualis antiquus quem Caeremoniale vocant ante CCCC annos in Romana Ecclesia usurpatus .</i>	<i>214</i>
XVII. Libri vetustissimi ritualis quem Caeremoniale vocat	215
Quid debeat dominus papa facere tempore Adventus domini, caput primum	215
Annotationes in cap. primum	215
Quid debeat dominus papa facere in vigilia et in festo nativitatis domini, cap. II	216

Annotationes in cap. II	218
Quomodo detur presbyterium cap. III	218
<i>Annotationes in cap. III</i>	220
Quid domnus papa facere debeat in festo Sancti Stephani, caput quartum	221
De presbyterio, quod in die sancti Stephani datur caput quintum	222
Quid debeat domnus papa facere in die Epiphaniae caput sextum	223
Quid debeat domnus papa facere in purificatione beatae Mariae virginis cap. VII	223
<i>Annotationes in cap. VII</i>	224
Quid debeat facere domnus papa in annunciatione et nativitate beatae Mariae caput VIII	226
Quid debeat facere domnus papa in Assumptione eiusdem virginis cap. IX	226
Quid debeat domnus papa facere feria quarta cinerum in capite Quadragesimae cap. X	227
<i>Annotationes in cap. X</i>	228
Quid dominus papa facere debeat dominica quarta Quadragesimae cap. XI	228
<i>Annotationes in cap. XI</i>	229
<i>De feria quarta maioris hebdomadae</i>	230
<i>Quid domnus papa facere debeat in c(a)ena Domini cap. XII</i>	231
<i>Annotationes in cap. XII</i>	233
Quomodo detur presbyterium in caena domini caput XIII	236
De mensa pontificis Romani, et pauperum mandato feria quinta in caena domini cap. XIV	236
Quid domnus papa facere debeat feria sexta in parasceve, caput XV	237
<i>Annotationes in cap. XV</i>	238
Quid debeat domnus papa facere in sabbato sancto cap. XVI	240
<i>Annotationes in cap. XVI</i>	241
<i>Antiqui baptismi ritus</i>	243

Quid debet domnus papa facere in die Paschae cap. XVII	247
<i>Annotationes in cap. XVII</i>	249
<i>Antiquus ordo Romanus</i>	249
De prandio Pontificis, et vesperis Paschalibus caput XVIII	251
<i>Annotationes in cap. XVIII</i>	252
<i>Vetus liber Romani ordinis</i>	253
Qui debet domnus papa facere in secunda die paschae cap. XIX	253
<i>Annotationes in cap. XIX</i>	254
<i>Vetus liber Romani ordinis</i>	255
Quid debeat domnus papa facere sabbato in albis caput XX	255
<i>Annotationes in cap. XX</i>	255
Qualiter domnus papa pergit in Letania maiori in festo sancti Marci ad s. Petrum cap. XXI	256
<i>Annotationes in cap. XXI</i>	257
De presbyterio quod datur in die sancti Marci ad sanctum Petrum cap. XXII	257
Quid debeat domnus papa facere in festis Ascensionis Domini, et Pentecostes cap. XXIII	258
<i>Annotationes in cap. XXIII</i>	258
Quid debeat domnus papa facere in Natali sancti Joannis Baptistae cap. XXIV	259
<i>Annotationes in cap. XXIV</i>	259
Quid domnus papa facere debet in festo sanctorum Apostolorum Petri, et Pauli, cap. XXV	259
<i>Annotationes in cap. XXV</i>	260
Quid debeat domnus papa facere in festo commemorationis beati Pauli Apostoli cap. XXVI	260
Quid facere debeat domnus papa in festo S. Laurentij cap. XXVII	260
Quid domnus papa facere debeat in Exaltatione sanctae crucis cap. XXVIII	260
<i>Annotationes in cap. XXVIII</i>	261

Quid debet facere domnus papa in dedicatione ecclesiarum sanctorum Apostolorum Petri et Pauli, cap. XXIX	262
<i>De sabbato IV temporum, quod in duodecim lectionibus dicitur. Ex vetusto libro Caroli Magni Imperatoris</i>	262
Libri ritualis Pars II	263
De presbytero, quod datur civibus Romanis pro arcibus quomodo et quibus detur. Caput primum	263
Annotationes in cap. I	266
De presbyterio, quod thuribulis datur, quibus, et quomodo detur cap. II	266
Nomina ecclesiarum quae sunt ignotae, et sine clericis	276
De varijs presbyteris, quae per anni circulum in diversis stationibus, et solenni tatibus dari solent caput III	276
De presbyterio, quod datur ijs, qui in Letanijs maioribus, in festo Sancti Marci in processione ad Sanctum Petrum venerunt, caput III	278
Quibus scholis datur presbyterium, et quantum, caput V	281
De officio Adexteratorum cap. VI	281
De Ostiarijs caput VII	282
De Mappularijs, et Cubicularijs cap. VIII	282
De maiorentibus, qui stimulati dicuntur cap. VIII .	284
De Vastararijs cap. IX	284
De Fiolarijs caput X	284
De Ferrarijs columnae, et S. ^{ti} Angeli caput XI	285
De Caldariijs caput XII	285
De Bandonarijs cap. XIII	285
De Scoplatijs cap. XIV	285
De mandatarijs caput XV	285
De Muratoribus cap. XVI	285
De Carbonarijs cap. XVII	285

De Judaeis cap. XVIII	285
De presbyterio officialium Camerae Camerarij caput XIX	286
Qui debeat habere, et facere magister senescalcus cap. XX	286
Quid debeat habere, et facere magister Pincerna, cap. XXI	287
Quid debeat senatores, et praefectus Urbis habere, caput XXII	287
Libri ritualis Pars III	288
<i>Quomodo debeat summus pontifex eligi et consecrari sive elegatur in Urbe sive tetra, aut si creatus et non consecratus ad Urbe accedat, quid faciendu(m) sit</i>	288
Annotationes in cap. I	293
<i>Qualiter Romanus Imperator debet coronari cap. II</i>	294
3. Onofrio Panvinio's Liturgical Antiquarianism in the Whirlwind of Ceremonial Opulence	305
3.1 Ceremonial Frameworks of the Roman Rite and Panvinio's Liturgical Compilation	305
3.2 Panvinio's Conundrum: Ceremonial and Liturgical Imagery of the Emperor	313
Appendix	321
1 <i>Interpretatio vocum Ecclesiasticarum. Quae obscurae vel barbarae videntur</i>	321
2 <i>Benedicti beati Petri canonici liber politicus ad Guidonem de Castello tunc Cardinalem S. Marci postmodum factus est Celestinus II</i>	323
3 <i>De Missa nominee</i>	355
Bibliography	369
Printed Sources	369
Secondary Literature	372

Abbreviations

- AAV Archivio Apostolico Vaticano, formerly *Archivio Segreto Vaticano*
- ACL Archivio Capitolare Lateranense, Roma
- ACP Archivio dell'Ufficio delle Celebrazioni Liturgiche del Sommo Pontefice, Città del Vaticano
- AFSP Archivio della Reverenda Fabbrica di San Pietro, Città del Vaticano
- ASP Archivio di Stato, Parma
- ASVR Archivio Storico del Vicariato, Roma
- BAM Biblioteca Ambrosiana, Milano
- BAR Biblioteca Angelica, Roma
- BAV Biblioteca Apostolica Vaticana
- BSB Bayerische Staatsbibliothek, Munich
- BVR Biblioteca Vallicelliana, Roma
- Ann. Ecc.* *Annales Ecclesiastici*, 12 vols (Rome: Typographia Vaticana, 1588–1607).
- BBVat.* *Collectionis Bullarum Sacrosanctae Basilicae Vaticanae*, 3 vols (Rome: Maria Salvioni, 1747–52).
- BDR* *Bullarium, diplomatum et privilegiorum sanctorum Romanorum pontificum Taurinensis editio*, 24 vols (Augustae Taurinorum: Seb. Franco et Hanrico Dalmazzo editoribus, 1857–72).
- CIC* Friedberg, A. (ed.): *Corpus iuris canonici, post Aemilii Ludovici Richteri curas ad librarum manu scriptorum et editionis romanae didem*, 2 vols (Lipsiae: Tauschnitz, 1922)
- COD* *Conciliorum oecumenicorum decreta*, ed. Giuseppe Alberigo (Bologna: Istituto per le scienze religiose, 1973).
- CSP* Brown, R. (ed.) *Calendar of State Papers and Manuscripts, relating to English Affairs, existing in the Archives and Collections of Venice, and in other Libraries of Northern Italy*, 38 vols (London: Longman Green, 1864–1970).

- CT *Concilium Tridentinum: Diariorum, actorum, epistularum tractatum nova collectio*, ed. Societatis Goerresiana, 19 vols (Freiburg i. Br.: 1901–2001).
- DBI *Dizionario biografico degli Italiani* (Rome: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1960-).
- EHM *Ecclesiastica historia, integram ecclesiae Christi ideam, quantum ad locum, Propagationem, Persecutionem ... Doctrinam, Haereses ... Gubernationem, Schismata, Synodos ... & statum Imperij politicum attinet, secundum singulas Centurias, perspicuo ordine complectens: ex optimis historicis, patribus et aliis scriptoribus congesta*, 13 vols (Basel, 1559–74).
- HLS *Historisches Lexikon der Schweiz*, ed. Stiftung Historisches Lexikon der Schweiz, 13 vols. (Basel: Schwabe, 2002–2014; <https://hls-dhs-dss.ch>)
- LCL *The Loeb Classical Library* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1912-).
- LP Duchesne, Louis Marie Olivier (ed.): *Le Liber Pontificalis: Texte, introduction et commentaire*, 3 vols (Paris: E. de Boccard, 1955–57).
- Mart. Rom.* Baronio, C.: *Martyrologium Romanum, ad novam Kalendarii rationem, et Ecclesiasticae Historiae veritatem restitutum* (Rome: Basa, 1586).
- MBR Cherubini, L. (ed.): *Magnum Bullarium Romanum*, 5 vols (Lugduni: P. Borde, 1682–97).
- MGH *Monumenta Germaniae Historica*, 34 vols (Stuttgart/New York A. Hiersemann, 1963–80).
- MHSJ *Monumenta Historica Societatis Jesu*, 157 vols. (Rome: Institutum Historicum Societatis Jesu, 1894–2009).
- MLCT *Monumenta Liturgica Concilii Tridentini* (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1997-).
- PG *Patrologiae cursus completus: Series Graeca*, ed. Jacques-Paul Migne, 166 vols (Paris: Migne, 1857–66).

- PL* *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, ed. Jacques-Paul Migne, 221 vols (Paris: Migne, 1844–1905).
- RGG* *Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, ed. H. D. Betz, 9 vols. (Tübingen: Mohr Siebeck, 1998–2007).

List of Figures

- Fig. 1a: Taddeo Zuccari, *Sala dei Fasti Farnesiani*, Villa Farnese, Caprarola (Scala Archives, New York/Firenze). 57
- Fig. 2a: Taddeo Zuccari, *Sala dei Fasti Farnesiani*, Villa Farnese, Caprarola (Scala Archives, New York/Firenze). 57
- Fig. 2: Livio Agresti, *King Peter of Aragon's Gift and Tribute to Pope Innocent III*, fresco, 1564, Sala Regia, Palazzo Apostolico Vaticano Scala Archives, New York/Firenze). 73
- Fig. 3: Taddeo Zuccari, *King Charlemagne's Restoration of the Former Possessions to the Church*, fresco, 1564-65, Sala Regia, Palazzo Apostolico Vaticano Scala Archives, New York/Firenze). 76
- Fig. 4: Raphael, *The Coronation of Charlemagne*, fresco, 1514-17, 770 cm width, Stanza dell'Incendio, Palazzo Apostolico Vaticano Scala Archives, New York/Firenze). 315
- Fig. 5a: Taddeo Zuccari, *King Charlemagne's Restoration of the Former Possessions to the Church*, drawing (Pen and brown ink, with brown wash, heightened with white, over black chalk, on blue paper), ca. 1564, 4.0 x 5.38 cm, Department of Prints and Drawings, British Museum, London (*Inv. no.*: 1946,0713.108). 317
- Fig. 5b: Taddeo Zuccari, *King Charlemagne's Restoration of the Former Possessions to the Church*, drawing, drawing (Pen and brown ink, heightened with white), ca. 1564, 39.8 x 50.2 cm, Royal Collection Trust, London (*Inv. no.*: RCIN 906849). 317
- Fig. 5c: Taddeo Zuccari, *King Charlemagne's Restoration of the Former Possessions to the Church*, drawing (Pen and brown ink, with brown wash, over black chalk), ca. 1564, 24 x 29.5 cm, Collection Sommers (*Inv. no.*: L. 2981). 319

1. Introduction

1.1 Reframing the Roman Rite between Trent and Rome: Onofrio Panvinio's Liturgical Works

During the last sessions of the Council of Trent (1545–1563) the council fathers achieved passing a decree that would ignite a revision of all the liturgical books. The decree was drafted to sustain the value of the Roman rite in respect to the council's doctrinal declarations over the sacraments, especially concerning the celebration of Mass. The original draft that the deputation of theologians at Trent drafted for the debate was produced in close relationship with the decree over the celebration of Mass. However, this first sketch was rejected by the legates, who feared the decree would only prolong the debate and thus postpone the scheduled sessions, consequently also delaying a closure of the council. The text of the draft was therefore revised many times until it was rewritten into a general decree that would have been easily approved. Only on 4 December 1563 would the Tridentine Council attempt to force a more rigorous discussion over the issue of how the liturgical books were to be precisely revised and reformed. The legates as well as the deputation of theologians nevertheless remained preoccupied with this stalemate of whether to proceed with the necessary elaborations of a reform of the liturgical books or rather to concentrate on concluding the council. The council fathers seem to have opted for the latter option, which is why they eventually bid farewell to a detailed decree on how the liturgical books were to be revised, eventually transferring all the necessary provisions to the pope and the Roman Curia: "It enjoins that whatsoever has been by them done shall be laid before the most holy Roman Pontiff, that it may be by his judgment and authority terminated and made public. And it commands that the same be done in regard of the Catechism, by the Fathers to whom that work was consigned, and as regards the Missal and Breviary."¹

1 Tanner, *Decrees*, II, 797. For the original latin formulation see *COD*, 797. The first draft, in relation to the decree on Mass, is reprinted in *CT*, VIII, 916–24. For the conciliar debates regarding liturgical books see *ibid.*, IX, 1106. See also in general Jedin, "Konzil von Trient," 499–525; O'Malley,

Cardinal Carlo Borromeo's letters during the last period of the Tridentine Council disclose that the council fathers were to continue the work which the General of the Theatines and Cardinal Bernardino Scotto had started with revising the Roman Breviary as well as the *Missale Romanum*. On 6 July 1563, Borromeo wrote to the legates in Trent that Scotto was to send the necessary documents from Rome, alongside some suggestions for improving these two liturgical books. A month later, however, Borromeo's hopes that the council fathers could accomplish the necessary revisions regarding the liturgical books were defied by Pope Pius IV's desire to see the council concluded as soon as possible.² By the time the deputies of the council started with the required preparations to introduce a thorough revision of the liturgical books, the Franciscan Francisco de Cordobà made some remarkable observations about the state of the council, which echoed like a prophetic forewarning: "There are two councils going on in the Church: one is the council convened in Trent, while the other is assembled in Rome with the Pope. Both councils are somehow at war with each other."³ While the fate of the Roman liturgy at the council, as represented by the books of the Breviary, Missal and Ritual, can largely be reconstructed with the help of the Tridentine documents as well as the epistolary evidence of select curial prelates, who, like Carlo Borromeo or the Bishop of Bologna Gabriele Paleotti, participated at the closing sessions of the council. The specific directives concerning the issue of how the Roman rite was to be reaffirmed accordingly, however, remain largely overshadowed by the colossal monument of documents that the council fathers had left behind.

The influence of the Roman Curia on the development of the Tridentine Council had remained a sharp thorn in the eyes of the council fathers since the opening of their first sessions in 1545. The painstaking issue of an inevitable revision of the Roman liturgy during

Trent, 189–192; Kranemann, „Liturgiereform nach Trient,“ 303–334; Geldhof, „Trent,“ 175–190.

- 2 Both letters are edited in Mercati, *Opere minori*, 3: 370–371. See also the letter Borromeo wrote at the end of July of 1563 in Šusta, *Die römische Kurie*, IV, 162.
- 3 *CT*, XIII/2, 275: [...] *sunt duo concilia in ecclesia: nam est unum concilium congregatum Tridentini et aliud concilium congregatum Romae cum papa. Ista duo concilia aliquot modo ex opposito pugnant*. For other opinions of theologians see also *CT*, XIII/2, 262–285.

the concluding years of the council could only survive if this matter was completely handed over to the Holy See. A crucial element of this strategy was the critical compactness of its own liturgical culture that the Roman Curia had built up until the council's start, which became unequivocally entangled with Curial Ceremony, which the Masters of Ceremonies had started to consolidate into the *Caeremoniale Romanae Curiae* since the later half of the fifteenth century.⁴ The envisioned adjustments of the liturgical books deliberated at Trent could only be successfully effected within the overall ecclesiological organization of the Roman Church if the Roman rite was appropriately reconfigured to the prescriptions required by Curial Ceremony and its directives for the celebration of the liturgy. Ultimately, such an achievement would have enabled a remarkable impact of Tridentine reforms upon Rome's urban topography, transforming the whole city into a universal landscape of salvation. But this reshaping of Rome and its urban image would have to wait until the ascendancy of Cardinal Ugo Boncompagni as Pope Gregory XIII who was elected as Pius V's successor in 1572, when the Cardinal and later Librarian of the Biblioteca Vaticana Guglielmo Sirleto finally finished the necessary revisions of the *Breviarum* and *Missale Romanum*. The Curia nevertheless initiated a thorough revision of the Roman liturgy well before the Tridentine Council fathers were to reassemble for their third and final period. These improvements that select curial prelates, such as the Cardinal Marcello Cervini and Sirleto, had directed before the council fathers would finally attempt at solidifying a reform of the Roman liturgy with an appropriate decree primarily aimed at providing a historiographical proof of St Peter's presumed arrival and subsequent martyrdom in Rome. The resolution of this fundamental issue, which carried substantial implications for sustaining the Curia's claim over the primacy of Rome and the papal office, charged the Roman rite with a dynamic force that would unload itself primarily in the restoration of the feast of the *Cathedra Petri* (St Peter's Throne) during Paul IV's pontificate around 1558.

Apart from Marcello Cervini's circle of curial prelates such as Sirleto, another figure who would soon prove to be indispensable for the Roman

4 Valuable overviews of how Curial Ceremony developed since Agostino Patrizi Piccolomini's and Johannes Buchard's tenureships are provided by Wasner, "Tor der Geschichte," 113–62; Staubach, "Honor Dei," 91–136; Bölling, *Papstzeremoniell*, 25–78.

Curia's defensive strategies of sustaining their claims of papal primacy was the Augustinian friar Onofrio Panvinio. Panvinio had arrived in Rome in 1548 to conclude his studies in theology, and five years later he was appointed lecturer (*lector*) of the Augustinian Order. In 1557 he received the degree of *magister sacrae theologiae*.⁵ Panvinio had a particular talent for gathering various sources and compiling them quickly. This partially explains how he was able to manage publishing more than 3,000 pages of scholarship during the thirty-eight years of his life.⁶ The first attacks on the primacy of the Roman Church as well as against the upheld belief within the Roman Curia that the Apostle Peter came to Rome had been expressed by Martin Luther in condensed form in his 1520 published treatise *On the Papacy*, and two years later in his *On the Nobility of the German People*. Luther's critique of the papacy and the Curia's "Constantinianism" (*Constantinität*) would inspire other theologians in furthering his reformed theological thought, eventually even expanding it to determine a Protestant narrative of Church Historiography.

During the middle years of the sixteenth century a debate between the reformer and editor of the Magdeburg Centuries, Matthias Flacius Illyricus, and the Dominican preacher in Augsburg, Johann Faber, unfolded after Faber published two discourses defending St Peter's arrival in Rome in 1550, resuming and subsequently disputing Luther's original attacks.⁷ Panvinio was strongly influenced by Cardinal Marcello Cervini, who would be elected pope in 1555, during his first years in Rome. This influence is confirmed by Panvinio's *De primatu Petri* that he dedicated to Cervini in 1553 according to a letter Panvinio wrote to

5 A critical biography of Panvinio and his intellectual productivity in Rome and elsewhere is still missing. A comprehensive account has been recently presented by Bauer, *Invention*, 16–88; *DBI* 2014, vol. 81, 36–39.

6 Fundamental to Panvinio's work remain Perini, *Onofrio Panvinio*; Ferrary, *Panvinio*. For its contextual classifications see part. Herklotz, *Cassiano dal Pozzo*, 219–26; Herklotz, "Historia sacra," 24–39; Stenhouse, "Panvinio," 236–247; Ronchini, "Onofrio Panvinio," 207–26; Bauer, "La transizione," 129–149; Bauer, "Transition," 75–90.

7 Flacius devoted himself to the confutation of papal primacy when he started editing a *Confutatio primatus Papae* that supposedly dated from the times of the Council of Basle (1431–39) and which he brought to print in 1550 in a Latin as well as in a German version: Flacius Illyricus, *Scriptum*, c. Dr-v, E2r-E8r; Flacius Illyricus, *Widder die vermeinte Gewalt*, c. Dr-v, E2r-E8r.

the Cardinal on 1 November of that year.⁸ Panvinio's *De primatu Petri*, in which he defended St Peter's arrival to Rome, would remain unpublished until 1589. Nevertheless, the treatise was regarded by Cervini's circle of friends and collaborators, such as the later Cardinal Librarian Guglielmo Sirleto, as a promising work. Panvinio presented a concise argument against the Protestant denials of the papal claims of its primacy which the Magdeburg Centuriators would later also include into the first volume of their Church History in 1559.⁹

The issue of how papal primacy was to be defended historiographically also encouraged Panvinio to embark upon the far larger, but unfortunately never fully completed, project of composing a complete *Historia Ecclesiastica* from the Early Church until his own times. After Pope Marcellus II's death in 1555, however, these historiographical concerns within the Curia shifted toward their ritual implications for essential days in the liturgical calendar, which were linked with those feasts dedicated to Rome's primary Apostle Peter, first and foremost the solemnities of the *Cathedra Petri*. Pope Paul IV Carafa, Cervini's successor on the throne of St Peter's, restored this liturgical feast day to 18 January. Originally, the commemoration of the *Cathedra Petri* had first been celebrated in Antioch, whereupon a commemorative celebration followed in Rome on 22 February. With the papal

8 BAV, Vat. lat. 6883, fols. 1r-v. In a letter from 3 July 1552, Cervini himself wrote to Panvinio addressing some chronological problems regarding his *Fasti et Triumpho Romani*: BAV, Vat. lat. 6412, fol. 1r. See also regarding Cervini's early influences on Panvinio the dedicatory letter in Panvinio's 1557 published *Romani Pontifices et Cardinales*, n.p. (dedicatory letter to Cardinal Alessandro Farnese): *Atque in primis ad veterem populi Romani historiam, quae omnium eminentissima et dignissima est, manus admoveram, aliquotque iam in ea non vulgares lucubrationes edideram, cum suasu primo, postea iussu beatissimae recordationis Marcelli II P. M., qui eo tempore Cardinalis S. Crucis erat, coactus fui ad tempus ea quae in historia Romana conscripseram imperfecta relinquere et totum ad Historiam ecclesiasticam, Religionis scilicet, me convertere*. Also quoted in Ferray, *Onofrio Panvinio*, 9–10. Panvinio must have encountered Cervini occasionally at Caludio Tolomei's Vitruvian Academy. See on this Occhipinti, *Pirro Ligorio*, xxxv-xxxvi.

9 EHM, I/2, 527, 561–62. Panvinio's manuscript of his *De primatu Petri* is in BAV, Vat. lat 6833. Regarding the successful publication after Panvinio's death and only during Sixtus V's short five-year pontificate see Gersbach, "Panvinio's brother," 252–53.

constitution *Ineffabilis divinae Providentiae* from 6 January 1558, Paul IV succeeded in restoring Rome's primacy over that of Antioch in respect to the celebrative sequence of this solemn liturgy.¹⁰ In order to realize this crucial alteration, the Carafa Pope had to disprove the assertions made against St Peter's presence in Rome by Protestant theologians in the wake of Luther's own challenges of the papacy and of the Curia that now also implied a substantial paradigm in understanding the liturgy, particularly that of Rome. In the papal consistory held on 14 January 1558, a discourse was read, which the Apostolic Protonotary and Paul IV's most trusted consultant in liturgical matters Guglielmo Sirleto had composed. The pope praised Sirleto's treatise as having been written "on the basis of the authority of many Greeks and Latins from Antiquity." Sirleto attempted at conclusively proving that the Apostle Peter had been residing in Rome before suffering his martyrdom there.¹¹ Panvinio's own historiographical endeavors in treating

10 *BDR*, VI, 531–32. See the report made by the Venetian ambassador, Bernardo Navagero, to the Signoria from 15 January 1558 in *CSP*, VI/3, 1428 as well as the Roman *avviso* from 22 January in *BAV*, Urb. lat. 1038, 287r: "Martedì li 18. N. S.or che già havea deliberato di farla, Fece la nuova solemnità della festa della Cathedra di San Pietro, la quale solemnizzo come che fusse la festa di Natale. Ando la mattina alla messa in san Pietro, sendovi tutti i Vescovi della Corte et Card.li aparati pontificalmente, La quale finita p.a che partesse della Chiesa, volse veder il volto S.to et la lancia di N. S.or Giesu Chr[ist]o al veder delle qual cose sante, pianse tanto direttamente che diede publico segno della suo buona mente. Invito poi i Card[ina]li à disnar seco, i quali furono 26 che restorono, Il Castello similmente fece il med[esim]o che suole far il giorno di Natale, non essendo lecito a niuno per la Citta aprire bottega, ò, lavorare Et per confirmar in perpetuo tal festa, fu pub[li]ca to una bolla." Most recently on Paul IV's restitution Kuntz, "Liturgical, Ritual, and Diplomatic Spaces," 93–94.

11 *BAV*, Barb. lat. 2874, c. 170: *Primo Introductus fuit Guillermus Sirletti Protonotarius apostolicus qui legit libellum quendam continentem multas auctoritates, quod divus Petrus fuit Romae et ibi martirium sustinuit*. This must have been Sirleto's *De praestantia basilicae Sancti Petri* from *BAV*, Arch.Cap.S.Pietro.G.10, fols. 426r–490r. Two later copies can be found in *BAV*, Arch.Cap.S.Pietro.H.67, fols. 3r–43v and *BAV*, Vat. lat. 6206, f. 82r–113r. The author of the present study is currently preparing a critical edition of Sirleto's discourse. Presumably, Sirleto began gathering material for his treatise when he was appointed to the College of Protonotaries within the Curia that is now assembled in *BAV*, Vat. lat. 6150. See F. Malešević (ed.), *Rome's Apostolic Heritage. The Discourses about St Peter's Basilica and*

the same issue therefore required a particular adjustment of Church historiography towards readjusting the Roman liturgy, ultimately allowing to sustain the theological claims made by the papacy over its apostolic primacy.

His *De primatu Petri*, however, seems not to have been considered by those curialists pursuing a rigorous liturgical adjustment of the Roman rite according to the wishes of the Carafa pontiff. Moreover, Panvinio had to leave Rome already in 1556, since his new patron, the powerful and wealthy Cardinal Alessandro Farnese, experienced a fatal turn in his relationships with Paul IV that were not only associated with the intensifying conflicts between the Curia and the Spanish crown. Farnese's ambitions were also disproportionate to that rigorous pursuit of papal reforms, which the Carafa Pope was energetically promoting. This arduous relationship between Cardinal Farnese and Paul IV threw Panvinio's work on his ecclesiastical history back to his earlier preoccupations with Roman antiquities and a historiographical reconstruction of Rome's noble families.¹² He therefore resumed

Santa Maria Maggiore, in: *Monumenta Sirletana Romanae Curiae: The Collected Works and Correspondance of Cardinal Guglielmo Sirleto (1514-1585)*, ed. F. Malesevic, vol. 1 (Berlin/Boston: De Gruyter, in print).

- 12 Already before Panvinio entered Farnese's patronage, he composed various histories of Roman noble families. See, for instance, his *De gente Fregepania* in BAV, Barb. lat. 2481, reconstructing the origins of the Roman patrician family of the Frangipani. The Frangipani, who obtained a family chapel in San Marcello al Corso which the painter Taddeo Zuccari would begin to decorate with scenes from Saint Pauls' life after Pope Paul IV's death in 1559, are a primary example of a Roman noble family that was not able to integrate itself into the apparatus of the Roman Curia. Mario Frangipani, who commissioned the decoration of his family burial chapel, served as Rome's *conservatore* as well as Chancellor. In 1556 he was appointed by the Carafa Pope as *Commissario delle Antichità Romane*. This appointment coincides with the foundation of his burial chapel as a memorial to himself as well as to his family, and thus with an expressed interest in the family's origins. See the notarial document from 13 June 1556 in ASR, *Fondo Collegio dei Notari Capitolini*, Not. B. de Comitibus, prot. 622, fols. 45r-v as well as AAV, *Arciconfraternità del SS. Crocifisso di S. Marcello, Inventario*, fols. 6v-7r. In respect to the decoration of the chapel see esp. Balass, "Zuccari's decoration," 177-204; Bailey, "Study," 8-13. Regarding Panvinio's history see most recently Bauer, "Transition," 80-81, where other exemplary histories of Roman noble families that Panvinio composed, such that of the Savelli family, are mentioned.

working on the *Fasti* during his time in Venice between 1557 and 1559, where he supervised the printing of his works there as well as in Basel. During this sojourn in Venice, Panvinio began to discuss his works concerning Roman chronology and institution with Ottavio Pantagato and Antonio Augustín, the Spanish canon lawyer who was still in Rome, as well as with Carlo Sigonio, who until his appointment to a professorship at the University of Padua in 1560 was teaching Greek in Venice.¹³ The *ecclesiasticae res*, which Panvinio came to study under the guidance of Cardinal Marcello Cervini, fell short during his absence from Rome and the Curia. However, this would change with Panvinio's departure to Augsburg in 1559, where he became an acquaintance of the Cardinal and Bishop Otto Truchsess von Waldburg.

Once in Augsburg, Panvinio was welcomed as a guest of the eminent Cardinal. Two letters from the Cardinal Alessandro Farnese to Otto Truchsess von Waldburg address Panvinio's work, since Truchsess himself wished to see these published by the printing press established at Dillingen. Panvinio's relocation to Augsburg had been facilitated by his patron, Cardinal Farnese, who in a letter to the Bishop of Augsburg from 8 July 1559 thanked Truchsess for welcoming the Augustinian monk.¹⁴ In this letter Farnese also portrayed Panvinio as a wandering

13 According to the letters in BAM, D 501*inf.* this circle of scholars had shown a particular interest in the legend of Pope Joan, the authorship of the *Fasti Capitolini* as well as in a correct identification of the thirty-five territorial tribes that constituted the early Roman Republic. See McCuaig, *Carlo Sigonio*, 31–34.

14 BAV, Vat. lat. 6412, fol. 360r: “Con questa occasione, che'l P[ad]re Honophrio Panvinio mio familiare viene in Augusta, non voglio mancar di basciar le mani à V. S. Ill.ma et supplicarla insieme, che bisonandoli qualche favore, si degni prestargliere per amor mio, oltra che conoscendolo, son certo, che lo farà anchora per suo merito. Egli fà grandiss[im]a professione d'histoire cosi Ecclesiastiche, come Profane, et ha scritto, et scrive tuttavia in questo genere con molta sua lode. Et perciò v[er]à peregrinando, et cercando librerie per ogni parte. Hora passa in Germania per questo et ancho per visitar la M[ae]s[ta] dell'Imp[er]ato[re], dal quale è stato beneficato. Potendoli far qualche commodità in questa sorte di studio lo racc[oman]do a V. S. Ill. ma, et io le bascio humilissim[ame]nte le mani.” See then Truchsess' reply from 16 August 1559 in *ibid.*, fol. 360r: “Recevei alli giorni passati la [ette]ra scrittami da V. S. Ill.ma et portata dal Padre Honophrio Panvinio, la venuta del quale m'è stata di tanto iacere et consolatione, havendomelo io goduto meglio che ho passato per la brevia del tempo et della moltitudine di negotij che devo restar con singular obligo si come resto, che V. S. Ill.ma

vagabond, journeying between disciplines of historiographical research and always on the lookout for libraries and manuscripts outside the Italian peninsula. Panvinio's stay in Augsburg, however, would be short. Pope Paul IV's death allowed the Augustinian friar and his patron to return to Rome already in September of 1559 and to prepare for the ensuing conclave. Panvinio would impressively assist Cardinal Farnese during this new papal election that lasted for four months, and during which the Sacred College elected Cardinal Giovanni Angelo de' Medici on Christmas Day 1559 as Pope Pius IV. The opportunity for aiding his patron during a papal conclave brought Panvinio back into the orbits of the Roman Curia. Pius IV's election enabled him to continue with his studies of Church History, which he now directed toward the issue of papal elections.¹⁵

si sia degnata inuiar à mè così virtuoso P[ad]re et comandarmi quanto le è perso verso di lui. Al quale mi vale veramente, se non haro potuto mostrare la stima ch'io fo delle degne et rare qualita sue, et della protettione che io vedo meritamente esserne tenuta da V. S. Ill.ma come quello che fu sempre inclinata da amare, promuovere et favorire le persone degne, si come questo Panvinio. Per il quale tutto quel che è stato in poter mio di fare, lassaro che egli medesimo dica, con quanto affetto sia stato fatto da me, ò almeno mostratone il buon' anomo. Lassaro ancora che egli referisca, si come l'ho pregato, quanta devotione et osservantia conservi sempre nel'animo verso V. S. Ill.ma et quanto desideri servirla, bramando io ciò piu che nessun' altra cosa del mondo Et rimetter doni con questo al detto Panvinio in quel che hora le poteste dir' di piu, le bacio humiliss[mamen]te le mani et mi racc[oman]do in sua gratia." Regarding the publication of Panvinio's works through Truchsess, which seem to have been realized only in 1567, see Canisius, *Epistulae et acta*, VI, 654–56. See then in general also Ferrary, *Panvinio*, 16–18. Other letters written from Truchsess to Panvinio are in BAV, Vat. lat. 6412, fols. 310r, 317r, 321r. Truchsess seems to have absorbed Panvinio's antiquarian studies regarding the restoration of the apse conch in his titular church of Santa Sabina in Rome: Balass, "Zuccaro's fresco," 105–24.

- 15 For Panvinio's *De varia Romani Pontificis creatione*, a version of which he dedicated to his patron in 1559, see esp. Bauer, "Transition," 82–85. The edition dedicated to Farnese is preserved in BAR, ms. 83, while in BSB, Clm 147–152, the version dedicated to Hans Jacob Fugger, remains the most complete. See also on the issue of papal elections most recently Pattenden, *Electing the Pope*, 56–97. Regarding the conclave of 1559, which Panvinio recorded in his personal diary, see his *De creatione Pii IV papae*, in *CT*, II, 575–601 and on the conclave in general Pastor, *Geschichte*, 7:14–57.

Pius IV's pontificate constitutes a critical point in Panvinio's scholarly endeavors concerning the issue of how Roman liturgy was to be appropriately adjusted to the ritual requirements made by the *Caeremoniale Romanae Curiae*, which Paul IV began to authoritatively modify. The most important of these liturgical rearrangements within Curial Ceremony concerned the celebrations of Holy Week and the creation of an elaborate new kind of sanctifying the *Agnus Dei* ("Lamb of God") in 1556. These were wax seals made from Easter torches, imprinted with an image of the paschal lamb on one side and the arms or name of the Pope on the other. They were distributed to all Curial prelates, dignitaries, and to the Roman people attending the ceremony inside the Apostolic Palace a week after Holy Saturday. The celebration occurred only in the first year of a pontificate and was to be repeated for seven years thereafter. On 9 April 1556, Thursday following Easter, Paul IV expanded the ceremony by mandating that the wax seals "remain [stored] beneath the bodies of the Apostles Peter and Paul during the night."¹⁶ This exceptional addition to the ceremony of preserving the wax seals overnight in the crypt under the high altar of St Peter's Basilica aimed at considerably increasing the sanctifying and efficacious powers of the *Agnus Dei*. Protestant theologians had singled out these wax seals as examples of "sorcery" and "enchantments." It was this materiality, however, that Paul IV had wished to manifest by reinforcing specific ritual prescriptions. Contrary to the Protestant claims, the *Agnus Dei* were believed to have powers that would protect against a host of evils. The contact between the seal and the tomb of

16 CSP, VI/1, 403–404. For the ceremony in general see Dykmans, *L'Oeuvre de Patrizi Piccolomini*, I, 136–39 and *ibid.*, II, 418–20. According to Massarelli's diary, Paul IV hallowed the discs, consisting of 1300 lbs. of white wax which were used by the sacristan and his assistants, with singular devotion. The Venetian ambassador, Bernardo Navagero, also recorded the ceremony in a letter to the Dodge and Senate from 11 April 1556: "His Holiness said the mass, hallowed the water, incorporated the chrismatic oil and washed the *Agnus Dei*, being, indeed, assisted by the cardinals, though they officiated alternately, where as the pope never desisted until the end." As quoted in CSP, VI/1, 404. For Massarelli's notes see CT, II, 286–89. See also for the materiality of the seals the documents in ASR, *Camerale I. Giustificazioni di Tesoreria*, B3, b.6.

the Apostles miraculously transformed them into objects with supplementary sanctity.¹⁷

Although the ceremonial improvements that Paul IV had introduced were meant to grant the *Agnus Dei* a sacramental dimension, they nevertheless seem to have jeopardized the ritual origins of this liturgical celebration. The Master of Ceremonies Giovanni Francesco Firmano remarked in his diary that on the ceremony of the distribution of *Agnus Dei* from 6 June 1560 the benediction as well as the consecration of the wax candles were “distributed poorly.”¹⁸ It is probably because of the poor execution of this ceremony that Panvinio sought to address this issue in his *De baptisate paschali et origine consecrandi Agnus Dei*, which was printed in Antonio Blado’s press in 1560 with a dedication to Cardinal Alessandro Farnese. In his *De patismate* Panvinio traces the origins of consecrating the *Agnus Dei* on the Saturday following Easter, thus reconstructing a ritual continuity with the baptism of catechumens that is performed a week before. The liturgical performance of blessing and consecrating the *Agnus Dei* coincided in the ritual use of the sacred oils by which the catechumens were baptized on Easter Saturday. Indeed, the entire ceremony of consecrating the wax seals on White Saturday mirrored the ritual performance of baptizing catechumens.¹⁹ During the first two years after Paul IV’s death it

17 Sumption, *Age of Pilgrimage*, 24; Kuntz, “Liturgical, Ritual, and Diplomatic Spaces,” 92. See for the Protestant attacks esp. Heerbrandus, *De magia disputatio*, 13–15; Cameron, “Reasoned Faith,” 173–74.

18 BAV, Vat. lat. 12278, f. 211r-v: *Die VI. Junij videns S. D. N. quod Agnusdei per usum mensibur preteris benedicti ac consecrati fuerant male distributi, et pauci ex ipsis remanserint, mandavit R. D. sacriste per octo capsas inuper consecrasset, prout fecit perente D. Episcopo Forolivien(sis) in lodia sita super sacristiam Palatij, quod quia namquam amplius factum fuisse reperij ideo tangnam novum annotare volui.*

19 Panvinio, *De baptisate*, 33–35. For a manuscript transmission, see BAV, Vat. lat. 6786, fols. 216r-351v and the later transcription from the seventeenth century in BAV, Barb. lat. 1192, fols. 119r-138v. This crucial dimension of ritual mirroring between baptism and benediction as well as consecration during the Eastern Octave evolved throughout the sixteenth century as a central dimension of papal attitudes toward the celebration of Mass and its original institution to sustain the claim that the Emperor Constantine must have thus been baptized during the Easter Octave. The first theological systematization of the festivities for consecrating the *Agnus Dei* was presented by the Dominican Vincenzo Bonardo, who during the

became evident that the Roman rite had to be readjusted toward the liturgical prescriptions set forth by Curial Ceremony. Panvinio's *De baptisinate Paschalis*, in which he also reconstructed the celebrations for consecrating the *Agnus Dei*, demonstrates his initial concerns with Roman liturgy and its place within Curial Ceremony.

Furthermore, Panvinio's preoccupation with the baptismal ceremony of catechumens and its ritual repetition in the sanctification of *Agnus Dei* disclose that he was fully aware that a historiographical reconstruction of Roman liturgy could be extrapolated from its primal inclusion within Curial ceremonial culture. Immediately after Pope Pius IV had stabilized the declining administrative and fiscal conditions of the Roman Curia in the first two years succeeding his election, the new Pope would also project a new liturgical program upon Rome's urban topography.²⁰ In the consistory from 27 June, and again during the next one held on 8 August 1561, the new Pope ordered the Cardinals to restore their titular churches. Pius IV paved the way by restoring the Sistine Chapel, the Pantheon, and other church edifices, including the

Peretti-Pontificate of Sixtus V (1585–1590), as Master of the Sacred Palace, published his *Discorso intorno all'origine, antichità, et virtù de gli Agnus Dei di cera benedetti*. See Bonardo, *Discorso*, 11–12. The Oratorian Cesare Baronio made a recurrence to Bonardo's discourse in *Ann. Ecc.*, I, 520 in order to recount its apostolic origins. For a different view see Bertelli, *The King's body*, 135. See also Baronio, *Ann. Ecc.*, III, 216–229 for Constantine's baptism having occurred in White Saturday (*in Albis*). In respect to the liturgical usage of Holy Oils during baptism and the consecration of the *Agnus Dei* see BAV, Arch.Cap.S.Pietro.H.79, fols. 5r–8r.

- 20 A Roman *avviso* from August 1561 records the generally renewed prosperity in BAV, Urb. lat. 1039, fol. 296r: "Il vivere è hora tanto abundante de pane et de vino massime in Roma, quanto in molti anni sia stato veduto." The papal *camerarius* Aurelio Porcelaga also wrote to the Duke of Mantua on 25 October 1561 about the splendor of the Papal Court and informed him about the wealth of the Roman people as well as about the Pope's activities in improving the urban infrastructure: Ruscelli, *Lettere di principi*, I, 229–30. Regarding the degradations during Paul IV's pontificate see the *avvisi* in BAV, Urb. lat. 1038, fols. 243v, 289r, 291r, 322r. Additionally to these financial conditions Rome experienced a major inundation of the Tiber in September of 1557 that had been interpreted as an apocalyptic deluge. See in this respect the long *avviso* from 15 September 1557 in BAV, Urb. lat. 1038, fols. 265r–v as well as the speculations regarding the subsequent prices for bread in BAV, Urb. lat. 1038, fol. 276r.

papal basilica of San Giovanni in Laterano, where he ordered a complete rebuilding of the attached palace in late November of 1561 in order to serve as the pope's official residence in his capacity as Bishop of Rome.²¹ In this vast program of renovating Rome's titular churches, the construction of New St Peter's Basilica was given priority by renewing the privileges of the church's *fabrica* on 1 March 1560. In his 1562 published edition of Bartolomeo Platina's *Historiae de vitis pontificum* Panvinio recorded that each month Pius IV approved the finances invested for constructing the unfinished basilica. Cardinal Alessandro Farnese was also introduced as the Vatican Basilica's Archpriest on 22 September 1561.²² With Pius IV's prosperous pontificate and the continuation of constructing New St Peter's Basilica, a demand arose

-
- 21 AAV, *Arch. Concist, Acta Consist.*, 8, fol. 90r; AAV, *Arch. Concist, Acta Consist.*, 9, fols. 46v, 50v. Also quoted in Pastor, *Geschichte*, 7: 644–45. See also the passage in Panvinio's *Vita Pii IV* in Panvinio, *Historia B. Platinae* (1568), 342: *Dum haec parantur, Pontifex aedificandi studio incensus, milia vetera & publica monume(n)ta tam in Apostolico palatio, quam in reliqua urbe, vel vetustate collabentia, vel imperfecta, vel quem omnino esse defierunt, reparare & perficere aggreditur, inter Salaria(m) & Nomentana(m) portam, & viam novas Pias in quirinalis dorso facit, viam Flaminia(m) reficit, aqua(m) virginem ante mille annos adempta(m) urbi restituit, Arcem sancti Angeli novis muris & portum, item Ostiae arcem bello Neapolitano difiecta(m) restituit, palatium Pontificum Capitolinum refecit, turrim palatij sancti Marci renovavit. Villam Iulia(m) mirae amoenitatis aedificorumq. [...] Thermas Diocletiani vetustate corruptas sacra(m) aedem, & Carthusianorum coenobium c(n)vertit. Templum sancti Petri Vaticanum toto terrarum orbe celebre, additis me(n)struis de suo salarijs quam celerissime perficienda(m) curat, titulos & Diaconias Cardinalium vetustate collabentes, reparare iussit [...].* For the papal renovations at San Giovanni in Laterano, besides the *avviso* from 8 November 1561 in BAV, Urb. lat. 1039, fol. 308v, see Coffin, *Pirro Ligorio*, 50–52, 76–77; Anderson, "Sculptural Reliefs," 109–118; Anderson, *Collaboration*, 12–23, 35–38. Regarding the papal interventions in the urban topography see in general Gamrath, "Pio IV," 190–203; Fagiolo, "Roma" (1972), 383–402; Fagiolo, "Roma" (1973), 186–212.
- 22 Panvinio, *Historiae B. Platinae*, 35. However, the account books of the *Fabbrica* show less than 1000 *scudi* in total income for the years 1563 and 1564: AFSP, *Arm.* 25, C.64, fols. 4v–5r. Regarding Farnese's nomination to the archpresbytery of San Pietro see *BBVat*, III, 45–46. In respect to the difficulties of financing New St Peter's see esp. Dandeleit, "New Saint Peter's," 46.

within the papal Curia over the issue of how Church History could also be written independently from an erudite reconstruction of Rome's antiquities. Panvinio sought to overcome this division already in the dedication of his *Romani pontifices et cardinalis*, of which he had published a revised version in Michele Tramezzino's Venetian printing press in 1557, to his patron Alessandro Farnese.²³

Alongside the resumed construction of St Peter's Basilica, Pope Pius IV also seized the opportunity of confronting the old issue which of Rome's two basilicas, San Giovanni in Laterano or San Pietro in Vaticano, was to be officially recognized as the city's primary church. This dispute had already been debated during Gregory XI's pontificate in the fourteenth century, when the Lateran had officially been declared "Mother and Head of All the Churches" (*Mater et Caput Ecclesiarum*).²⁴ Achille Maffei, a Canon of St Peter's, presented to the Medici Pope a discourse that argued in favor of the preeminence of the Petrine Basilica.²⁵ Although this debate would be resolved during the succeeding pontificate of Pius V in 1569, when the Lateran would again be officially declared as "Mother and Head of All the Churches," Panvinio seems to have participated in this defense of St Peter's Basilica by composing two discourses, one dedicated to the basilica of Rome's principal apostle and the other dedicated to the Lateran. Panvinio expressed in these two discourses his interests in the contesting

23 Panvinio, *Romani pontifices*, c. 1v: *Porro autem cum etiam considerassem duas omnino maximas, & praestantissimas res esse, quibus orbis terrarum universus regitur, & sustentatur, Religionem videlicet, & Reipublicae administrationem., utraque de re mihi differendum esse iudicavi [...]. Atque in primis ad veterem populi Romani historiam, quae omnium eminentissima, & dignissima est, magnus admoveram; aliquotque iam in ea non vulgares lucubrationes edideram, cum suaso primo, postea iussu beatissimae recordationis Marcelli II P. M., qui eo tempore Cardinalis S. Crucis erat, coactus fui ad tempus ea quae in historia Romana conscripseram imperfecta relinquere et totum ad Historiam ecclesiasticam, Religionis scilicet, me convertere.* See also Ferrary, *Panvinio*, 9–10; Occhipinti, *Pirro Ligorio*, XXXVII.

24 *BBVat.*, II, 20–21; Herklotz, "Fassadenportikus," 71–95; F. Malešević, *Rome Unveiled: Cardinal Cesare Baronio, San Giovanni in Laterano, and the Liturgical Spaces of the Roman Curia* (forthcoming), where the dispute between the pontificates of Pius IV and Pius V is fully reconstructed.

25 *BAV*, Arch.Cap.S.Pietro.H.79, fols. 243r-279r; *BAV*, Arch.Cap.S.Pietro.H.97, fols. 161r-174r.

architectures of the two church edifices. For the Augustinian friar, the building type of the Christian Basilica manifests a clear materialization of Early Christianity culture. The architectural history of the Christian Basilica accounts for two types of *res historiae* but ultimately enables a resolution of their distinctions. Apart from Panvinio's four books concerning the Lateran Basilica, in which he reconstructs the prototype of the "Constantinian Basilica" as an architectural model for other church edifices constructed in Early Christianity, his other unpublished manuscript, entitled *De rebus antiquis memorabilius et praestantia basilicae Sancti Petri*, remains largely overlooked in respect to Panvinio's talents in manipulating historiographical traditions to satisfy the liturgical requirements.²⁶

Panvinio's *De rebus antiquis* is the first example of his historiographical concerns over the issue of how papal primacy was to be properly embedded into the whole organization of the Roman Church. Additionally, Panvinio contemplated this ecclesiological place of St Peter's Basilica within the governing structure of the Curia and the papacy to demonstrate the liturgical implications for the precedence of St Peter's Basilica over the Lateran and other churches in Rome. This is particularly emphasized in the fourth book about the Vatican Basilica, where Panvinio examined the question of St Peter's superiority over that of San Giovanni in Laterano. The principal distinction between Rome's two basilicas corresponded with the invested powers of Rome's first Apostle in ordinating priests as well as bishops. Panvinio had

26 The manuscript on the Lateran Basilica is preserved in BAV, Vat. lat. 6781, fols. 244v-284v; ACL, A 68, published in Lauer, *Le palais*, 410–90. See also Herklotz, "Basilica e edificio a pianta centrale," 552–53. Panvinio's manuscript of his *De rebus antiquis* is in BAV, Arch.Cap.S.Pietro.G.10, fols. 1r-425v; BAV, Arch.Cap.S.Pietro.H.79, fols. 359r-471v; BAV, Arch.Cap.S.Pietro.H.80, fols. 1r-393v; BAV, Arch.Cap.S.Pietro.H.87, fols. 1r-198v. A sixteenth century copy can also be found in BAV, Vat. lat. 7010, from which a part was printed in Mai, *Spicilegium Romanum*, IX, 194–382. In respect to Pius V's resolution regarding the Lateran's precedence over St Peter's see the documented acts of the Roman Rota in BVR, G 21, fols. 121r-494r and the respective papal constitutions in *BBVat.*, III, 72–75 as well as in *BDR*, VII, 794. For the influences of the architectural type of the "Constantinian Basilica" on church historiography see esp. Jobst, "La basilica," 243–46; Jobst, "Basilika," 698–749; Jobst, "Cultural Changes," 167–84.

already observed this investiture of St Peter's in his *De primatu Petri*, including it also in the first book of the *De rebus antiquis*. Although San Giovanni in Laterano represented the architectural archetype of a basilica that satisfied the liturgical as well as the ceremonial conditions of ordinating bishops, St Peter's Basilica nevertheless epitomized a church edifice where the universal succession and the ordination of priests had to officially be performed in the whole Christian *orbs*. St Peter's Basilica also embodied the characteristic traits of an architecture which was appropriate to be considered the Apostle's residence as the first Pope. Panvinio thus emphasized St Peter's power of ordinating priests, for the succession of bishops as well as archbishops was enabled by the Apostle's own priesthood.²⁷

It was crucial to clarify this rivalry between Rome's two most important basilicas on the basis of the Tridentine decree that was formulated during the twenty-third session from 15 July 1563 concerning the *sacramentum ordinis*, which established that the priesthood was the visible manifestation of Christ's sacrifice during the celebration of Mass.²⁸ This correspondence between Panvinio's *De rebus antiquis* with the Tridentine decree concerning the Sacrament of Ordination supports a dating of the manuscript between the concluding sessions of the council and the papal convocation of a congregation consisting of twenty-six cardinals specifically employed in formulating Pius IV's

27 BAV, Arch.S.Pietro.G.10, fols. 180r-189r. Panvinio summarizes these prerogatives with other distinctions of the basilica at the end of this chapter. Regarding his critiques to Julius II's and Donato Bramante's New St Peter's see esp. Jobst, "Cultural Changes," 177. Panvinio harshly criticized Julius II as having been a *pontifex in sententia pertinax*, who had destroyed parts of the old Constantinian basilica. Over the second half of the sixteenth century these concurrent focal points between the liturgical importances of priesthood and episcopacy will shift considerably in favor of the latter and would therefore lead to proclaiming the Lateran as Rome's major basilica. For this development see Malešević, *Kurienwerkstatt*. Remarkable enough, but largely not taken into consideration by scholarship, was also the correlation between the Roman Curia's demands for a church historiography against the Magdeburg Centuries and the architectural preservations of the Lateran Basilica.

28 Tanner, *Decrees*, II, 742. In respect to the conciliar debates see esp. Freitag, *Sacramentum ordinis*, 204–350; Jedin, *Geschichte des Konzils von Trient*, IV/1, 210–70; CT, VIII, 970–95; CT, IX, 110–206; and Gabriele Paleotti's entries in his diary of the Tridentine Council in CT, III/1, 442–53.

constitution from 1 May 1564, *Benedictus Deus*, which had officially been entrusted with confirming the conciliar decrees.²⁹ This dating of Panvinio's *De rebus antiquis* enables to consider this manuscript as an important document in Pius IV's recognition of Panvinio's continuing success as a scholar within the Roman Curia. The papal acknowledgment of his works, by which the Augustinian friar proved himself to be a capable scholar of Christian antiquities, ultimately lead to Panvinio's employment as *corrector* and *revisor* in the Biblioteca Apostolica Vaticana on 24 January 1565.³⁰ This nomination seems to have brought him a considerable amount of economical independence. In his capacity, Panvinio received a monthly stipend of 10 *scudi*. This salary was twice to what Gabriele Faerno, an esteemed scholar and highly recognized by Marcello Cervini and Guglielmo Sirleto, had received. But because Pius IV had suspended the post of *revisor* for the Greek manuscripts at the Vatican Library, Panvinio became the only *corrector*.³¹ He saw this honor of an employment in the Biblioteca Vaticana as equal as being the Pope's own secretary:

Once, the president of the library was called *librario*, then *cancellario*, whose office was to collect with diligence not only the books but also to copy the Bulls, the Pope's decrees, the Acts and Constitutions of their synods and to keep everything in exact order, since it appeared convenient that the

29 Jedin, *Geschichte*, IV/2, 226; CT, IX, 1148–49. The papal constitution is printed in MBR, II, 119. See for the subsequent invocation of a Cardinal commission for the observance of the conciliar decrees the *motu proprio* from 2 August 1564 in BDR, VII, 300–301.

30 AAV, *Arm. LII*, 3, fols. 60r-61r. Panvinio replaced the Pope's domestical physician from Cremona, Giovanni Francesco Manfredi, who was accused of adultery seven months before his death in May 1564 and was imprisoned in Castel Sant'Angelo: AAV, *Cam. Ap., Div. Cam.*, 203, fols. 286r-87v and BAV, Ruoli 52, f. 6v: “[...] levato in maggio [...]”

31 AAV, *Arm. LII*, 1, fols. 257v-58v. On Gabriele Faerno see DBI, XLIV, 146–48 and in general, for the administrative personel of the Vatican Library, see Grafinger, “Servizi al pubblico,” 227–28. However, Panvinio must have held this office only for some months, since Pius V did not confirm it. Another reason was also his departure for Sicily with Cardinal Farnese, where he died in Palermo on 14 April 1568: BAV, Vat. lat. 6115, fol. 92r. Panvinio left a brief account about the followers of Bartolomeo Platina, whom Sixtus IV had nominated as the Vaticana's first official prefect, in a posthumously published *De bibliotheca pontificia vaticana*, for which see Cardona, *Bibliotheca*, 37–50.

cancellario, or as he is now called the Pope's secretary, should have the managing and preserving of the books, the library being in those days as it were the office of the secretary or Chancery. Those two offices of the Chancery and of the library are divided in our times.³²

Panvinio was convinced that the papal library had always been and had always remained the official center of the Church and its government throughout its history since Late Antiquity. The favorable state during Pius IV's pontificate that the Augustinian friar enjoyed would, however, not be for long. He was employed in the Vatican only for some months before departing for Sicily with Cardinal Farnese. During this sojourn in Sicily, Panvinio continued to explore the ritual foundations of the Roman liturgy beyond the confines of the Apostolic Palace and the ecclesiastical government of the Roman Curia. In his treatise *De ritu sebeliendi mortuos apud veteris Christianos*, printed in Cologne in 1568, he investigated the Early Christian rite of funeral in relationship with the administration of the sacraments.³³ The reference to a

32 Panvinio, *De bibliotheca pontificia vaticana*, in Cardona, *De regia s. Laurentii Bibliotheca*, 44: *Qui ergo bibliothecae praeerat, iam olim bibliothecarius, et aliquando cancellarius vocabatur: huius munus erat, bibliothecam, et omnia eius volumina scripta, membranas, et similia accuratissime custodire, bullas, sive diplomata, vel epistolas decretales Pontificum scribere, et si opus erat, dictare, acta conciliorum, et synodalia exscribere, ac conservare; tandemq. apud Rom. Pont. ea omnia praestare, quae sedis Apostolicae cancellarii nostro tempore faciunt. Conveniens etenim visum fuit, ut is potissimu(m) esset Papae amanuensis, scilicet scribar. Princeps, vel a secretis, qui etiam Pontificiam bibliothecam, quae tunc erat veluti cancellaria quaedam, sive, ut nun loquimur, seretaria, tractaret. Nostris vero temporibus haec munera sunt divisa.* See also Nelles, "Renaissance," 159–73; Nelles, *Public Library*, 182–90; Grafton, "Church History," 89–90; Malesevic, *Inventing the Council*, 462–68.

33 The Apostle Peter had, for instance, performed according to Panvinio baptisms in the *coemeterium Ostrianum* in Panvinio, *De ritu sepeliendi*, 18. The manuscript in BAV, Vat. lat. 6786, fols. 37r-58v only indicates that a chapter on Rome's cemeteries was to be included, which means that Panvinio provided this part later to Mathernus Cholinus' printing press in Cologne. In fact, the composition of this catalog of Early Christian cemeteries in Rome seems to be incomplete. See for Panvinio's treatise Ferrary, *Panvinio*, 13–25; Ronchini, "Panvinio," 207–26; Oryshkevich, "Roma sotteranea," 178. See also regarding the reception of Panvinio's treatise, which was known to the Spanish Dominican Alphonso Chacon as well as to the Oratorian Cardinal Cesare Baronio, Chacon's collection

specific type of liturgical administration of the sacraments in the context of the Christian burial ritual was not only a recurrence to the Tridentine decrees regarding the appropriate use of the Eucharist but also made reference to the funeral celebrations in Rome, which started to be significantly altered with Pope Pius IV's appointment of a confraternity in 1560, dedicated in conducting proper burials. Although the confraternity of San Girolamo della Carità had already been practicing burial rituals since 1520, this sodality had lacked a proper liturgical office for conducting its irregular funerals. The papal constitution from 17 November 1560, *Divina disponente clementia*, elevated the confraternity of Santa Maria dell'Orazione e Morte to the status of an archconfraternity, ultimately allowing its members to organize their burials by paying attention to a proper administration of the sacrament of the Eucharist.³⁴

Onofrio Panvinio's short discourse about Early Christian burial rites demonstrated in exemplary fashion how the Augustinian friar started to be concerned with expanding specific rituals within the Roman liturgy on the basis of the Tridentine decrees that addressed the proper *usus Eucharistiae* and the appropriate administration of other sacraments in performing burials adequately. In the case of his *De ritu sepeliendi*, this interest proved to be a promising endeavor, considering the papal benevolence toward the Roman archconfraternity of Santa

of drawings of Roman catacombs in BAV, Vat. lat. 4509, fol. 8r; Wilpert, *Katakombengemälde*, 5–6. For Baronio's knowledge see *Ann. Ecc.*, II, 434; *Mart. Rom.* (1586), 10 (n. e). According to the catalog of books Baronio possessed and donated to the Vallicelliana library see BVR, P 206, fols. 111r, 115r, 116v, which mention Panvinio's works in his possession.

34 For this specific purpose, Pius IV allowed the arch-confraternity to build a burial chapel in their church of San Giovanni in Ayno: *BDR*, VII, 86–90, at 87. Before the allowance of erecting a burial chapel in their church, the confraternity used since its foundation in 1550/51 the Cappella della Concezione in Cardinal Farnese's titular church of San Lorenzo in Damaso for its regular meetings. For the burial rites of the archconfraternity that are to be dated after 1560 see the documents in ASVR, *Arciconfraternità Orazione e Morte*, b. 6, fasc. *Fatti rimarchevoli accaduti alla en. Arciconfraternità della Morte nell'associar de' cadaveri*. For an example see also *Statuti della Venerabile Arciconfraternità della Morte, e Oratione*, 84. Most recently regarding the charitable works of this confraternity see Serra, "L'arciconfraternità," 75–108. On the practices of the confraternity of San Girolamo della Cartà see *Gli Statuti*, cc. 13v–14r.

Maria dell'Orazione e Morte to conduct burial rights according to a proper administration of the Eucharist. As an indispensable foundation for the exploration and consequent expansion of the ritual principles of an ordered liturgy for conducting funerals, Panvinio referred to the *Ordo qualiter agatur in obsequium defunctorum* from the *Ordines Romani*. This allowed him to demonstrate how the ancient rites of the *silicernium* and the *parentalia* had developed into a domestically designated celebration of the Eucharist in liturgical offices (*officia*) designed for burials.³⁵

Panvinio's gradual interests in exploring the ritual foundations of the Roman liturgy as they had been conveyed by the *Ordines Romani* were not independent from Cardinal Alessandro Farnese's own ambitions in shaping his titular church of San Lorenzo in Damaso according to a liturgical design that satisfied Bishop Ascanio Cesarino's orders which agreed with the papal demands "so that S. Lorenzo may set the standard for all the other churches in Rome."³⁶ Cardinal Farnese's

35 Panvinio, *De ritu sepeliendi* in BAV, Vat. lat. 6786, fols. 38r-v: *Refert Gregorius Nazianzenus in oratione in funere patris, patrum suum sacerdotem ardentissima & diuturna febre exhaustum, ab ancilla aliquando sinaxis tempore deductum manu in conventum ecclesiasticum, in quo pro more Eucharistiam, sed paucissimis, & quibus tum per morbum potuui verbis consecratam, aliis & distribuerit [...]. Hoc vero de fratre suo Satyro Ambrosius commemorat in oratione in funere eiusdem: Primusquam (inquit) perfectionibus esset initiatus mysteriis, in naufragio constitutus [...].*

36 See Cesarino's letter from 19 July 1562 in ASP, *Carteggio farnesiano*, *Estero*, *Roma*, b. 348: "Sarrà contenta quanto prima rimandarli, acciò la chiesa di San Lorenzo sia norma di tutte l'altre chiese di Roma. E di tanto la prego per possere mandare a effetto più facilmente li ordini di Sua Santità, li quali continuo sono sollecitato eseguisca." See also the letter written by the Canons and the Chapter of San Lorenzo from 12 July 1559 regarding the necessary interventions in ASP, *Carteggio farnesianob.* 343: "Siamo certi che Vostra Illustrissima haverà già inteso la spesa che si fa in ornar la chiesa di San Lorenzo, et che per più ornamento doppio l'haver meglio accommodate le fenestre, et datogli maggior lume di quel che haveva, e imbiancatola tutta, si è pensato col iudicio delli architetti di Vostra Signoria Illustrissima di tirare più inanzi l'altare maggiore, come già si è principato per accomodarvi sopra il tabernacolo del Santissimo Sacramento, si come hora in la maggior parte delle chiese di Roma si osserva, il che con tutto l'havessimo potuto fare di nostra autorità, senza consenso della Compagnia, volendoli noi non solo lassare usare le sue constitutioni, privilegi et consuetudine che osservano alla cappella già a loro conceduta dal nostro capitolo cinquanta anni sono, anzi

constant ambition in appointing good preachers for his parish church sought to expand the urban parishes in accordance with the Pope's as well as with the Curia's renewed interests in amplifying New St Peter's Basilica with a proper liturgical setting, thus gradually merging Rome's urban topology of salvation with the very center of the administration of the Church. The Cardinal, however, would not for several years take part in the renovations of his titular church. This peculiar circumstance resulted from a friction that came to light during the process of configuring certain liturgical offices administered by the Roman Curia to those *officia* which Rome's parishioners were practicing. Although the confraternities proved themselves to be a reliable channel that could facilitate a transmission between a designated understanding of Roman liturgy embedded within the Apostolic Palace and a liturgical implementation of select rites for the benefit of Roman society, such a process would nonetheless manifest several conflicting issues. One of the most crucial of these was at the same time the eldest, since it concerned an opening of the *Caeremoniale Romanae Curiae* toward an urban topology of liturgical practices. The adoption of ceremonial practices by the Roman clergy and their parishes would have required an insight into how Roman liturgy was conditionally being performed in the Apostolic Palace. In this case, the highest ranking Master of Ceremonies during the pontificates of Julius II and Leo X, Paris de Grassis, had been strongly opposed to any printing of their diaries and even urged Pope Leo X to prohibit Cristoforo Marcello's edition that appeared in 1516 in Venice.³⁷ Albeit the fact that de Grassis' urgencies

aumentarli et accrescerli in servizio del Santissimo Sacramento, nondimeno per modestia et per inanimarli, gli habbiamo mandato a parlare, et fattoli intendere che si risolvano, che così volem per honore del Santissimo Sacramento. [...] Di più habbiamo ritrovato nel rimuovere l'altare il corpo di San Damaso, in una cassa con inscriptione sopra, *CORPUS SANCTI DAMASI PAPAЕ*, con doi altre cassette simile, senza inscriptione alcuna, ma be pensiamo sia la madre et la sorella de San Damaso, del che si fa mentione nella lettera dell'offitio." Both letters are also quoted in Robertson, "Il Gran Cardinale," 294, 296.

37 In this sense, while the confraternities were being strategically used by curial prelates to promote certain liturgical *officia* taken from the Roman Curial Ceremony, the notion of a *civi ritual* seems not to have had enough of a substantial basis to evolve in sixteenth-century Rome than it was the case in other parts of Italy. See, for instance, most recently, the example of Siena in Mussolin, "Rise," 263–75. The most prominent example of

failed to prohibit the diffusion of Curial Ceremony, his followers in the College of the Masters of Ceremonies would be strictly pursuing a severe reservation in respect to any attempts to disseminate their diaries throughout the sixteenth century. In order to understand more fully the rivalries that arouse within the Roman Curia concerning the nature of liturgical offices and their ritual interpretations preserved by the *Caeremoniale Romanae Curiae*, it is to Panvinio's *Vetusti rituales libri* and their patronage by Cardinal Alessandro Farnese as well as Hans Jacob Fugger that this study now turns.

1.2 The Contents of Panvinio's Liturgical Compilation and Its Manuscripts

Onofrio Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* commonly remain unknown to scholarship. Only Jörg Bölling has recently made attention to their reception by Hans Jacob Fugger from Augsburg and Cardinal Otto Truchsess von Waldburg regarding ceremonial culture in sixteenth-century Bavaria.³⁸ Like the aforementioned *De rebus antiquis* this manuscript remained unprinted. Panvinio's *Vetusti rituales libri* are a compilation of the most central liturgical offices concerning the celebration of Mass performed by the Pope. It therefore constitutes a vital link between the medieval *Ordines Romani* and the perceptions of Roman liturgy at the time of the Council of Trent. The work forms a central part of Panvinio's preoccupations with Roman liturgy that do not, however, constitute a uniformity in Panvinio's career as observed before. The impassioned collector and scholar of antiquities, Fulvio Orsini, who was also one of Cardinal Alessandro Farnese's major advisers, referred to Panvinio in a letter to his friend Antonio Agustín from 12 October 1566 sapidly by describing him as a "carrot planter"

civic rituality is, of course, Venice, for which see Fenlon, *Ceremonial City*, 49–128, 273–92; Muir, *Civic ritual*; Sinding-Larsen, *Ceremony Master*, 43–104. An interesting case for Wittenberg in Germany is presented most recently by Kentz, *Ritualwandel und Deutungshoheit*, 141–214 and by Stephenson, *Performing the Reformation*, 33–52, 137–96. For de Grassis' wanted suppression of Marcello's *Rituum ecclesiasticorum* see Bölling, *Papstzeremoniell*, 74–77.

38 See Chap. 1.4.

amongst antiquarians.³⁹ Panvinio's *Vetusti rituales libri*, as this part of the study aims to show, evidently represents such a carrot.

Before the different manuscripts of Panvinio's compilation of liturgical texts are presented, it is essential to explain the editorial guidelines of the present edition. The contemporary versions of Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri*, which the Augustinian friar himself composed, remain preserved in the Vatican Apostolic Library. As this study will show, the Vatican manuscripts, however, differ remarkably in their composition. While the first of these has been recognized as Panvinio's original manuscript that he also dedicated to his patron, the Cardinal Alessandro Farnese, the second manuscript, on the other hand, represents a finished copy of a version Panvinio sent to Hans Jakob Fugger in Augsburg, which is now kept in the State Library of Munich. The Munich version thus constitutes the complete composition of Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri*, as it will be also explained in more detail below. This manuscript therefore provides the base manuscript for the present edition, while the two Vatican texts will be collated with the Munich version. Such an organization of the present edition aims at disclosing the different layers between Onofrio Panvinio's version he composed for Cardinal Farnese and the manuscript he sent to Hans Jakob Fugger in Augsburg. The second Vatican manuscript was therefore the first copy of Panvinio's complete work, which was later copied again and acquired by various libraries, such as the Biblioteca Ambrosiana in Milan or the Bibliothèque Nationale de France. These later copies contain no corrections and fully correspond with the second manuscript from the Vatican Library, which is why these later copies will not be considered for presenting the varying layers of Panvinio's liturgical interests that he had expressed while composing his *Vetusti aliquot rituales libri*.

1.2.1 BAV, Vat. lat. 6112 and BAV, Vat. lat. 4973

The first manuscript version of Onofrio Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* is addressed to his principal patron, Cardinal Alessandro Farnese, and is preserved in the *Vaticanus latinus 6112* of the Vatican Library. Michel Andrieu already observed that this fascicule, which

39 The letter is reprinted in Wickersham, "Inedited Letters," 581–84, at 583–84: "[...] et il Frate Onofrio è un piantatore di carote, secondo dice il vulgo, sì che V. S. R. vede l'antichità come sono ridotte."

is a compilation of various liturgical manuscripts and bears mainly Panvinio's own handwriting, corresponds to the copy preserved in the *Vaticanus latinus* 4973. In comparison with this copy, however, the *Vaticanus latinus* 6112 does not present a uniform handwriting.⁴⁰ Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* are added to two other pieces, the first explaining the meaning of the Mass, also composed in Panvinio's handwriting, while the other is an account of the Mass according to Saint Basil the Great. This latter piece does not reappear in the *Vaticanus latinus* 4973, which therefore must have been a product after Panvinio died in 1569, having been shortly composed before André du Maès published a translation in Antwerp.⁴¹ The *Missa divi Basilii*, on the other hand, constitutes Guglielmo Sirleto's first examination regarding the reform of Basilian monasteries in Southern Italy, which began during Pius V's papacy a year before Panvinio's death. Three years later Cardinal Sirleto was created as the protector of the Order of Saint Basil in Italy. The highly esteemed Cardinal Librarian Sirleto was particularly keen in observing and exploring how a distinctly Greek understanding of the Mass could be transformed into a liturgy according to Roman ritual prescriptions, which he would eventually lay out in his *Divina Liturgia sancti apostoli et Evangelistae Marci* in 1583.⁴²

40 Andrieu, *Les Ordines Romani*, I, 305. The manuscript in BAV, Vat. lat. 6112 has been compiled during the times of Cardinal Jean Baptiste François Pitra after he was appointed as librarian of the Vatican Library after 1869. His coat of arms is visible on the back of the codex.

41 BAV, Vat. lat. 6112, fols. 1r-8v (*De missae nomine*), fols. 22r-37r (*Missa divi Basilii*). For Maès translation see Brightman, *Liturgies*, LVIII. For the first piece in BAV, Vat. lat. 6112 see the copy in BAV, Vat. lat. 4973, fols. 175r-184v.

42 Sirleto had already compiled a vast collection of his own translations of Greek patristic homilies in BAV, Vat. lat. 7093, fols. 134r-159r (Saint Basil). Sirleto's preoccupations with Saint Basil and a significantly Greek understanding of the Mass reached in his lifetime twice an apex, first with his revised *Breviarium Romanum* in 1568 and then later under Gregory XIII with the construction and ceremonial embellishing of the Cappella Gregoriana in New St Peter's. Regarding the first aspect see Francesco Lombardi's letter to Sirleto, written on 15 August 1568 from Naples in BAV, Vat. lat. 6189, fol. 791r. For the latter, also in conjunction with the larger reform of Basilian monasteries that was ensured through an collaboration between the

From the dedicatory letter to Cardinal Alessandro Farnese, Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* in the Vatican Library can be dated to the year 1565.⁴³ After his dedication to Cardinal Farnese, Panvinio begins his compilation first with a chapter on the Mass and its liturgical celebration. It is a remarkable feature in Panvinio's work that he also explored the foundations of Roman Mass by examining its roots in ancient Judaic rites during feast days and the importance of their feasts (*covivia*).⁴⁴ The next two chapters are copies of the same chapters in Georg Cassander's *Liturgica* from 1558. Albeit the fact that except for chapters six, twelve, and fifteen of Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* the other parts are largely based on Cassander's liturgical works, one is tempted to ask where the originality of the Augustinian erudite is to be found in this compilation and whether this would illuminate which circumstances led Panvinio to compose this work for Cardinal Alessandro Farnese.⁴⁵

In fact, Onofrio Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* is not an attempt to narrate the development of Roman liturgy chronologically, but instead constitutes a compilation of select rites taken from the medieval *Ordines Romani* that aim at sustaining the validity of the

Congregation for the Greeks and the *Collegium Graecum*, see Peri, "Chiesa latina e Chiesa greca," 300–302; Peri, *Chiesa romana e 'rito' greco*, 78–81.

43 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 44r: *Qua munus tuum quod amplissimu(m) e nobilissimu(m) in Romana ecclesia est [...] Romae Kal. Junij MDLXIIIJ*. It seems that Panvinio originally meant to finish the manuscript in May of 1565, suggesting a delay by having the original month struck out. Regarding the dating of BAV, Vat. lat. 4973 see Andrieu, *Ordines Romani*, I, 301–304; Ehrenberger, *Libri liturgici*, 568.

44 This dimension in the *Vetusti aliquot rituales libri* proves that Panvinio must have known Georg Cassander's *Liturgica de ritu et ordine Dominicæ missæ* from 1558 and his *Ordo romanus de officio Missæ* from 1561, both printed in Cologne. The third chapter in BAV, Vat. lat. 6112, fols. 50v–51r is in fact a copy from Cassander, *Liturgica*, fols. 1r–2r. For Cassander's biography see the entry by Bautz in *BBKL*, I, col. 949–50; Henze, "Georg Cassander (1513–1566)," 50–68; Van De Schoor, *Georgius Cassander*, 1–4.

45 The corresponding parts in Cassander's liturgical works are indicated in brackets: BAV, Vat. lat. 6112, fols. 55r–56v (Cassander, *Liturgica*, fols. 4v–6v), 57r–58r (*ibid.*, fols. 7r–v), 59r–64v (Cassander, *Ordo romanus*, fols. 16v–24r), 65r–72v (*ibid.*, fols. 24v–34v), 81r–85v (*ibid.*, fols. 10r–16r), 114r–120r (*ibid.*, fols. 1r–9v). These similarities have already been indicated by Andrieu, *Les Ordines Romani*, I, 306–309.

so-called stationary liturgy first introduced by Pope Gelasius I and later enforced and expanded primarily by Pope Gregory the Great. Panvinio is thus concerned of presenting a constellation of various liturgical rites, which origins are traceable to the eighth century in order to potentially establish a difference between Papal and Imperial liturgies.⁴⁶ During his preoccupations with the issue over St Peter's Basilica and its precedence over San Giovanni in Laterano, Panvinio began to recognize that the celebration of station days was a distinct Roman feature in respect to the rite for celebrating Mass. Although this practice of visiting Rome's seven principal churches during the preparatory liturgical periods, especially for Lent, when on select day in the liturgical calendar a Papal Mass would be celebrated in one of Rome's churches, would eventually be fully reinforced only during Sixtus V's pontificate in 1586, this penitential ritual had already been invigorated by Pope Pius V between 1566 and 1568.⁴⁷ Although Panvinio would later coin his interests in Rome's network of stationary churches and their liturgical configurations with Rome's antiquities in his posthumously published *De Praecipuis Urbis Romae* in 1570, the *Vetusti aliquot*

46 See for this Panvinio's other dedicatory letter to the reader inserted in BAV, Vat. lat. 6112, fols. 160r, 204r-v: *Cum veteris bibliotheca Palatinae omnium instructissimae libros evolutim, ut aliquid invenire(m), quo in siribenda historia ecclesiastica sublevari possem, forte incidi in pervetustum codicem, qui Censuum inscribitur [...]. In eo cum omnibus S.R.E. redditibus, vectigalibus, & censibus ab eodem Cencio summa diligentia, cum singulorum publicis instrumentis, in unum redactis, hic etiam omnium vetustissimus ritualis, sive ceremonialis liber descriptus est: in quo sanctae illius & venerandae vetustatis puritas & sinceritas, atque Romanae ecclesiae in tractandis sacris, & re divina celebranda, summa cura & observantia inspicitur.* Also included in BAV, Vat. lat. 4973, fols. 104r-v. A transcription has also been provided by Mabillon, *Museum Italicum*, II, 165.

47 A Roman *avviso* from 13 April 1566 reports that "on Monday the Pope went to the seven churches with a small company of people and only in the company of Cardinals Alessandrino (Michele Bonelli) and Savelli (Giacomo Savelli) and with much devotion" (BAV, Urb. lat. 1040, fol. 210r). Filippo Neri, under whose guidance the Congregation of the Oratory would later be officially approved by Pope Gregory XIII, used to practice this penitential visit to Rome's seven churches already during the preceding pontificate. See for this esp. Del Re, "Filippo Neri," 94–98. For a comprehensive account of early Roman stationary liturgy see esp. Baldwin, *Urban Character*, 105–66.

rituales libri provide a valuable insight into his first confrontations with the issue whether papal liturgical rites were transferable to Rome's urban topography. As previously remarked, this distinct interest in calibrating Rome's urban space to Papal liturgy and by this means also to the *Caeremoniale Romanae Curiae* had to be explored along Rome's Early Christian cemeteries, of which Panvinio included a list in his compilation of *Ordines Romani* for Cardinal Farnese.⁴⁸ This list of Roman cemeteries suggests that Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* for his major patron in Rome must have been conceptualized as a supplement to his explorations of Early Christian burial rites. The Vatican *Vetusti aliquot rituales libri* thus developed a reconstruction of select *Ordines Romani* in order to provide a liturgical pathway of how Rome's suburban topography constituted an appropriate surface on which Papal liturgy and Curial Ceremony could be applied. This specific morphology of Roman liturgy, which Panvinio had always explicitly attempted to coin with Rome's antiquities, precipitated an interest into Curial Ceremony on the part of his close customer in Augsburg, Hans Jakob Fugger in Augsburg.

1.2.2 BSB, Clm 132

Before the differences between the developments of the *Caeremoniale Romanae Curiae* and Panvinio's compilation can be addressed, a closer look at the manuscript in the State Library of Munich is needed. Unlike the Vatican manuscript, Onofrio Panvinio's copy of his *Vetusti aliquot rituales libri* that he sent to Hans Jakob Fugger in Augsburg formed the foundational forerunner for Duke Albrecht V's library that alongside the forestalled libraries of Hartmand Schedel and Johann Heinrich Wildmanstetter would later constitute the present-day Bayerische Staatsbibliothek.⁴⁹ Panvinio finished compiling this copy, that also bears different handwritings, in January of 1565 as the dedication to Fugger also records. As his correspondence with Hans Jakob Fugger shows, Panvinio must have begun to work on his *Vetusti aliquot rituales libri* when he promised Fugger to send him copies of his

48 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 202r.

49 Walther, "Konfession," 25–26; Rebhan, "Bibliothek," 112–31; Fuchs, "Hartman Schedel," 146–68; Kaltwasser, *Bayerische Staatsbibliothek*, 9–21; Hartig, *Die Gründung der Münchner Hofbibliothek*, repr. in Hacker, *Beiträge*, 13–52.

work at the end of October in 1562. In addition to his lives of popes and cardinals and to his creation of various popes, Panvinio mentioned “a book about all the donations, concessions, studies and other ecclesiastical matters” which he also did not intend to publish.⁵⁰ The vague designation of such a work furthermore suggests that at first Panvinio had not yet been sure that it would evolve into a compilation of select *Ordines Romani*. In this case it is most likely that Panvinio embraced this task when he composed the first version for Cardinal Farnese in 1564, since his letters to Fugger between 1562 and 1563 extensively report on the closing procedures of the Tridentine Council.

The arrangement of the *Vetusti aliquot rituales libri* for Hans Jakob Fugger is based on the version Panvinio composed for Cardinal Farnese but shows a more coherent order of the respective parts and *Ordines* than the manuscript from the Vatican Library. This is due to the fact that the *Vaticanus latinus* 6122 was conceptualized as a first draft that Panvinio would then use for composing a definite version. However, the most striking difference between the two manuscripts is that in the version of the *Vaticanus latinus* 6122 Panvinio was more concerned with reconstructing the papal liturgical offices in the occasion of Lent and Easter, while the Munich manuscript included a chapter on Rome’s station churches, which were assigned the respective liturgical feast days. Although the chapter designated as *De stationibus Urbis* (“Of the City’s Stations”) is also included in the table of contents in the Vatican manuscript, it does not appear in Panvinio’s version he supplied to Cardinal Alessandro Farnese. This striking difference between the two versions suggests that for the compilation of the Munich version, the copy of the *Vaticanus latinus* 4973 must have thus been compiled after Panvinio sent his version to Fugger.⁵¹

50 BAV, Vat. lat. 6277, fol. 4v: “Il libro di tutte le donationi, concessioni, studi et altre cose ecclesiastiche attive et passive [...]. Ne questo si stampa.”

51 The chapter of *De stationibus urbis* is included in BAV, Vat. lat. 4973, fols. 91r-102v. Furthermore, the Munich manuscript precedes the second Vatican manuscript for Cardinal Farnese also because the composition of the latter is executed without cancellations, while the handwriting is the same as the one for the copy in BSB, Clm 132. The absence of the chapter in BAV, Vat. lat. 6112 is to be explained by the fact that Panvinio’s original manuscript for Cardinal Farnese concerned at first only an investigation into how the so-called *Sacramentarium Gellasianum*, the Gellasian Sacramentary, had been adopted by the *Ordines Romani*. The treatment of Rome’s station churches was therefore a viable addition in order to

It is because of this significant additional chapter that Panvinio's Munich manuscript will form the basis of the present edition, to present how he aimed at calibrating the *Ordines Romani* to Rome's urban conditions. Although Panvinio's aforementioned *De praecipuis urbis Romae* would be published posthumously in 1570, for which *De stationibus* in his *Vetusti aliquot rituales libri* formed a basis, he had already begun compiling around 1560 an alphabetical list of all the churches of Rome. This list did not, however, assign specific liturgical feast days during Lent to the respective church edifices. Apart from this closeness between the mentioned chapter in the *Vetusti aliquot rituales libri* and his guidebook to Rome's seven churches, Panvinio originally also envisioned to publish a ten-volume set entitled *De antiquis et recentioribus ecclesiis, monasteriis, coemeteriis* that would have concluded his endeavors in historiographically reconstructing the constellation of church edifices of Rome's urban topography.⁵²

The Munich manuscript that Panvinio sent to Fugger reveals another important trait that the version in the Vatican Library dissimulates concerning the composition of his compilation of *Ordines Romani*. Panvinio proudly announced in his synopsis that following a transcription of the *Liber ritualis* used during the Avignon papacy, he would include the underlying ceremonial book for the Early Modern Papacy: *Liber ritualis vel caeremonialis nostro tempore in Romana ecclesia observatus*. But the original indication that follows on the folio after the end of the chapter, in which Panvinio provided the Avignonese ceremonial, he substituted it with the statement that it would comprise another volume in his compilation (*Alio tomo*). Jörg Bölling, who was the first to observe this crucial element in the Munich manuscript, showed that this "other volume" in Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* for Hans Jakob Fugger was in fact substituted by Bartolomeo

demonstrate how the eighth-century *Liber sacramentorum Romanae ecclesiae* was introduced to Rome's urban constellation of church edifices.

52 BAV, Vat. lat. 6780, fols. 2r-23r. Panvinio's *De praecipuis urbis Romae*, which also appeared in Italian in 1570, constituted one of the first guidebooks to Rome's seven churches that was gleaned from textual sources and that were quoted extensively. In occasion of the Holy Year in 1575, Panvinio's volume was reprinted in full by Canon Pier Francesco Zino of Verona. For Panvinio's *De antiquis et recentioribus ecclesiis* see Waetzold, *Kopien*, 10. Regarding his guidebook to Rome's seven churches see then Herklotz, "Historia sacra," 24–39; Wisch, "Matrix," 274–78.

Platina's *Life of Pope Sixtus IV*. This replacement of a papal ceremonial book with Platina's life of a Pope is to be explained by the already mentioned reservations expressed by the Masters of Ceremonies within the Roman Curia for the dissemination of their diaries. Bölling was then able to further observe that Platina's *Vita Sixti IV papae* in Munich Clm 134 carries the same handwriting as the composition of the first volume of the *Vaticanus latinus 5634*, which was Paris de Grassi's *Caeremoniarum opusculum*.⁵³ As it will become apparent, the handwriting resemblance between these two manuscripts does not, however, allow to identify Onofrio Panvinio as the compiler of Paris de Grassi's opusculum. The resemblance between Platina's *Vita* in Munich and de Grassi's *opusculum* suggests that Panvinio was supplied with a *scriptor* who worked closely with the Masters of Ceremonies and was at the time of composing the *Vetusti aliquot rituales libri* probably active for the Master of Ceremonies Francesco Firmano. If that would indeed prove to be the case, when the manuscripts are studied in full by a paleographic analysis, it would also shed more light on how the Masters of Ceremonies were organizing their tasks of composing several diaries as well as of designing various ceremonies.⁵⁴ Be that as it may, the Munich manuscript of Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* testifies that his compilation was intended to be used for an adjustment of the *Caeremoniale Romanae Curiae* along a reconstruction of the *Ordines Romani*. His compilations of various rites of the Roman liturgy developed on a dividing line between a still disclosed Curial Ceremony and the appropriation of the *Caeremoniale Romanae Curiae* by Rome's urban topography.⁵⁵ Although Panvinio never intended to publish this

53 Bölling, "Bereinigte Geschichte?," 203–205. For the manuscript history of BAV, Vat. lat. 5634, which is composed of two volumes, see esp. Grafinger, *Ausleihe*, 122–23; Bölling, *Das Papstzeremoniell*, 41–42.

54 Strictly speaking, a "College" of the Masters of Ceremonies was only officially established by Pope Benedict XV in 1917, but Paris de Grassi had pursued these same tentatives already during Leo X's pontificate to organize the *magistri* and their assistants into an administrative body of the Curia. Pius IV confirmed some rights to the *Magistri nostri Caeremoniarum* and officially recognized their activities as being *a Romanis Pontificibus ab immemoriali tempore*.

55 Such a chance would only, however, be provided by an opening of Curial Ceremony toward Rome's urban conditions, when Pope Gregory XIII began extensively to enliven debates within the Curia itself regarding specific rites of the Roman liturgy. See for this interpretation Malešević, *Kurienwerkstatt*,

collection of liturgical offices for the celebration of the Papal Mass, his *Vetusti aliquot rituales libri* nonetheless appear to have quickly become segregated from their environment within the Roman Curia by sending a copy to Hans Jakob Fugger in Augsburg. The Munich version therefore attests for Panvinio's propositions of how Curial Ceremony had to be adapted to Rome's urban topography and thus how its modifications, and eventually its continuance, were to be carried out appropriately in conformity to the *Ordines Romani*.

1.2.3 BAM, H 142inf. and ACP, vol. 137

Whereas the two Vatican versions and the manuscript in the State Library of Munich constitute a unified group of copies that were supposed to provide first and foremost Cardinal Alessandro Farnese with suggestions of how the *Caeremoniale Romanae Curiae* was to be adequately aligned to the Tridentine decrees regarding Mass and Roman liturgy in general, its incorporation in other libraries is to be asserted only after the officially instituted Congregation of Sacred Rites and Ceremonies accomplished to provide a complete revision of liturgical books that the Tridentine Council envisaged to be reworked by the end of the sixteenth century.⁵⁶

105–207. The difficulties in accomplishing this crucial transformation of Curial Ceremony manifested themselves in respect to the celebrations of the naval victory at Lepanto in 1571, when the Roman Senate was solely responsible for organizing the triumphal entry of Marcantonio Colonna. See for this esp. the Roman *avviso* from 29 November 1571 in BAV, Urb. lat. 1042. fols. 160v-161v; Capponi, *Victory*, 295–96.

⁵⁶ With the papal constitution from 21 January 1588, *Immensa aeterni Dei*, Sixtus V officially instituted a Cardinal Congregation within the Curia that was responsible in revising the liturgical books according to Tridentine norms and to shape specific ceremonies: *BDR*, 8: 985–89. For instance, the organization of the respective ceremonial festivities for the canonization of Saint Bonaventure and Saint Diego de Alcalà in 1588 was solely consigned to this new permanent congregation. The *Congregatio pro Sacris Ritibus et Caeremoniis* nonetheless had to rely extensively on a collaboration with the Masters of Ceremonies. An overview, although not complete and entirely accurate, about the first activities of the congregation have been provided by McManus, *Congregation*, 26–28; Papa, “Sacra Congregazione,” 13–52; Parigi, *Rationalization*, 32–39.

This is especially the case concerning the copy kept in the Ambrosiana Library of Milan, which represents a transcription on the basis of the *Vaticanus latinus* 4973 and which was probably acquired by the librarian of the Ambrosiana, Antonio Olgiati, after his appointment as the first prefect and first librarian by Cardinal Federico Borromeo in 1609, but who must have come by the transcribed version before the Cardinal's death in 1631.⁵⁷ The Milan manuscript of Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* therefore appears again to be a vital ingredient for having brought the liturgical inventory of the Ambrosiana during Cardinal Borromeo's late years. Federico Borromeo began with developing a systematic plan for the collection of books and manuscripts between the years 1601 and 1609, when he sent eight men, experts as well as men of learning, with detailed instructions to the cities of Italy, France, Spain, Germany, Flanders, Greece, and even to Lebanon and Jerusalem to acquire books and manuscripts for his library.

The Milanese Cardinal and Archbishop had developed a particular fondness for Curial Ceremony since becoming a member of the new Congregation of Sacred Rites and Ceremonies. Starting from October of 1589, Federico Borromeo began documenting his studies in respect to his tasks within the Congregation of Sacred Rites that are now preserved in the Ambrosiana under the title on the cover as *Caerimoniae*.⁵⁸ Cardinal Federico Borromeo's relationship with the

57 BAM, H 142*inf.*, fols. 10r-222r, together with the transcription of the dedicatory letter in *ivi*, fols. 4r-9v. See Castiglioni, "I prefetti della Biblioteca Ambrosiana," 399-400. The manuscripts in BNF, Latin 939; BNN, D.I.2 and BVR, G 87 appear to be similar copies resembling another copied version in BAV, Barb. lat. 724, which must have been composed after BAV, Vat. lat. 4973. For the history of the Ambrosiana Library: DBI 1971, vol. 13, 33-42; Borromeo, "Alle origini dell'Ambrosiana," 30-32; Buzzi, "Il progetto culturale," 203-46; Navoni, "Gli uomini," 281-310; Ferro, "Un dialogo," 311-50; Borromeo's *Della Biblioteca*, addressed to Olgiati, in BAM, Z 108*sup.*, fols. 22r-23r.

58 See the note in Borromeo, *De suis studiis*, 104 for his appointment to the Congregation: "In questi tempo io fui messo da Sisto Quinto, che mi promosse al cardinalato in sì giovenile, et si può dire, tenera età, nella Congregazione dei Riti, nella quale io hebbi occasione di studiare diverse cose; indi a poco fui consigliato ad attendere ad acquistare alcun cognitione de canonj; et hebbi uno in casa per questo effetto et vi attesi, ma per dirne il vero mi piacevano più gli studi speculativi filosofici e teologici." Among Federico Borromeo's *Caerimoniae* are included excerpts from Conrad

Oratorian and Cardinal Cesare Baronio provided a promising foundation for developing a Curial Ceremony in close alignment with Roman liturgy, as Onofrio Panvinio stipulated in his *Vetusti aliquot rituales libri*, though such an adjustment had to be first and foremost explored on the basis of church historiography. Indeed, Cardinal Baronio could provide with his *Annales Ecclesiastici* (1588–1607) a coherent narrative of the evolution of the Roman Church along the development of the administration of sacraments – a significant dimension that Panvinio had largely ignored in his *Historia Ecclesiastica*. Baronio demonstrated that while the institutional as well as aesthetic form of the Church changed through time, the administration of sacraments as well as the dispensation of graces reserved to pontiffs remained perpetually the same (*semper eadem*). Borromeo's collaboration with the Oratorian and Cardinal Baronio brought the Curial Ceremony during Borromeo's second sojourn in Rome between 1596 and 1601 to a felicitous state before the Curia's departure for Ferrara in 1598, similar to what the Bishop of Verona and Cardinal Agostino Valier described in his dialog, *Philippus sive de laetitia christiana*.⁵⁹

The manuscript in the Biblioteca Ambrosiana sheds a particular light on Onofrio Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* in respect to its successful diffusion to other libraries and archives after the Congregation of Sacred Rites and Ceremonies began to become conscious of the necessities of designing the Curial Ceremony according to the directives set forth by Roman liturgy. This Congregation was in fact an institutionalized environment within the Sacred College to which the Masters of Ceremonies only acted as their advisers (*consultores*). The Roman

Braun's six books *De Caeremoniis* in BAM, Z 181sup., 17–26. Borromeo had also heavily relied on Cesare Baronio's twelve-volume *Annales Ecclesiastici* in respect to his participation within the Congregation: *ivi*, 30–63. See for this the passages in Valier, *De occupationibus*, in Mai, *Scriptorium*, 1: 287–90.

59 This fortunate state of Curial Ceremony implied that several Roman rites performed during ceremonial festivities by the Pope and the Curia were organized in an entire alignment with Roman liturgy, mostly comprehended through the medium of *oratoria sacra*, thereby inclosing a *nobilissimum orbis theatrum* within the Apostolic Palace: Valier, *De occupationibus*, in Mai, *Scriptorium*, 1: 285–86. See besides Borromeo's *De christiana eloquentia* in BAM, G 20inf., fols. 1r-3r also Giombi, "L'oratoria sacra," 175; Giuliani, *Il vescovo filosofo*, 130–84.

Curia provided a peripheral commission, which existence could in theory also be devoid of the Masters of Ceremonies. These new established conditions within the Curia detracted the task of fashioning a Curial Ceremony from its actual proprietors that eventually laid out the opportunity to publish a new *Pontificale Romanum* in 1595/96 and a revised *Caeremoniale Episcoporum* in 1600. While a reconstruction of the Congregation's first activities in respect to the emendation of the revised liturgical books from its institution in 1588 until the end of Clement VIII's pontificate in 1605 proves to be difficult, due to the scattered documentary evidence of its resolutions, a more precise image emerges during the following seventeenth century, when its official decrees are traceable in various shelves of the Biblioteca Vallicelliana in Rome and the Biblioteca Ambrosiana in Milan that show features of centralizing the Congregation's tasks.⁶⁰ These traits of installing a central office within the Curial apparatus explain why Onofrio Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* are also to be found in a transcription in the archive of the *Ufficio delle Celebrazioni Liturgiche del Sommo Pontefice*, datable between the end of the seventeenth and the beginning of the eighteenth century. The volume is composed of Panvinio's compilation of "old rituals" (*rituales vetusti*), followed by a transcription of Panvinio's own copy of the so-called *Liber Censuum*. The third and final part is constituted by rubrics taken from Johannes Burckard's *Liber Caerimonialis*.⁶¹ This copy suggests with its clear handwriting

60 The papal permission of printing the decrees of the Congregation of Sacred Rites was given in the consistory from 5 May 1600 in BAM, G 26suss. (*Decreta expedita in Congregatione rituum et subscripta a cardinale comensi pro cardinale Gesualdo absente*), fols. 21v-23r. See also *ivi*, G 25suss. (*Decreta Sacrae congregationis rituum*). Select decrees are also to be found in BVR, P 190–193. See for the development of the Congregation of Sacred Rites and Ceremonies during the subsequent centuries the respective entries in *EC*, IV, cols. 333–34; *DDC*, III, cols. 258–60 and *ibid.*, VII, cols. 691–94.

61 ACP, vol. 137, fols. 1r-79r (*Rituales vetusti vulgo caerimoniales appellati ex antiquis patribus et bibliothecae Vaticanae collecti*), 79v-139v (*Ex libris Cencij Cardinalis S. R. E. Camerarij, Libris ritualis vetustissimus, quam caeremoniale vocant*), 210r-429v (*Ex libri Joannis Brochardi Liber Caerimonialis*). Burckard's *Liber Caerimoniae* is not to be confused with his diaries. It is a revised version of Agostino Patrizi Piccolomini's same book that the Master of Ceremonies dedicated to Pope Innocent VIII

that Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* at some point became integrated within the arrangement of particular ceremonies and that it was used for internal works on developing the *Liber Caerimonarum* in this office. The fate of Onofrio Panvinio's compilation of select *Ordines Romani* thus found with the installation of a Curial Congregation designed to promote the further shaping of the *Caeremoniale Romanae Curiae*, its safe haven.

1.3 Caprarola: A Failed Enterprise?

The diffusion of Onofrio Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* demonstrates that the manuscript, albeit its crucial role for reassessing the valor of Roman liturgy during and after the Council of Trent, had to undergo various stages in respect to its usage for specific requirements, either those set forth by the courtly ambiances and the religious environment of Hans Jakob Fugger's Augsburg or those defined by the confines of the Roman Curia within the Apostolic Palace. These various conditions influenced not only Panvinio's compilation and understanding of the *Ordines Romani* but also, to a larger degree, his own career. It is therefore necessary that the boundaries of Roman liturgy conditioned by Trent and the Roman Curia are to be explored in respect to Panvinio's other ventures for Cardinal Alessandro Farnese and Hans Jakob Fugger, which had a crucial impact on how Panvinio's work was absorbed. The first of these efforts will concern Panvinio's employment as Cardinal Farnese's iconographer. This particular task was initially intended by Panvinio's principal patron to enable him to contribute to an aesthetic manifestation of the Cardinal and the Farnese within the Roman Curia.

Alessandro Farnese's status within the Sacred College of Cardinals was, as it will also become clear at a later stage of this study, for the most part shaped by his patronage of decorating various private and curial interiors. Indeed, pictorial production in Rome constituted a social field that could either determine a successful or an ineffective career for a Cardinal. This also applied to his advisers, who in their scholarly ambitions could be welcomed as advisers for further and more prosperous projects that had a positive effect on their larger

in 1488: Dykmans, *L'oeuvre de Patrizi Piccolomini*, I, 1–15; NDB 1957, III, 34.

reputation. As Onofrio Panvinio's case will demonstrate, however, his incapability to collaborate with Cardinal Alessandro Farnese's painters would eventually have fatal consequences regarding the acceptance of his works. The tenuous conditions for Panvinio to design iconographic programs that had the potential of being executable by the Cardinal's *équipe* of painters drove the Augustinian erudite to search for a more suitable environment, within which his scholarly preoccupations could prosper.

Although Onofrio Panvinio's career had developed prosperously in respect to his literary production under the auspices of Cardinals Marcello Cervini and Alessandro Farnese, his preoccupations with Roman liturgy were highly dependent from papal attitudes toward promoting an erudite outsider within the inner circles of the Roman Curia and entrusting him with the scholarly treatment of the liturgical inheritance of the Apostolic Palace. Panvinio would not even be selected as a close papal collaborator after Pope Paul IV's harsh pontificate when the exercised pressures by the Roman Inquisition in some ways pacified under Pius IV. The successes and failures of a scholar's work are best derived from one's capability of contributing to iconographic programs that his patrons commissioned. In Panvinio's case, this involved during Pius IV's pontificate the decoration of Cardinal Farnese's palaces at Caprarola and his residence in Rome before he was employed by the Pope in the Vatican Library. These cases prove to be particularly valuable for a reassessment of Brodrick's statement that Panvinio could be "counted as the father of all history."⁶²

In his services as an iconographer to Cardinal Farnese, Panvinio had to find his way within a distinct atmosphere of scholars that the Cardinal had already begun to assemble three decades ago in respect to the decoration of the Palazzo della Cancelleria.⁶³ Amongst

62 Brodrick, *Saint Peter Canisius*, 683.

63 For the scholarly atmosphere in Cardinal Farnese's household: Vasari, *Lives*, II, 1042–43. Here Vasari describes a dinner gathering in the audience hall of Farnese's Palazzo della Cancelleria. Many have rightly pointed out the impossibilities of this tale, since several of the dinner guests that are mentioned were either not in Rome at that time or were even dead: Barolsky, "Fear of Fiction," 31–35. In respect to the decoration of the Sala dei Cento Giorni by Vasari see esp. Kroke, "Les fresques de Giorgio Vasari," 105–27 and Grasso, "La sala dei Cento Giorni," 175–91.

the scholars Cardinal Farnese had in his employ, the humanist and poet Annibale Caro – alongside Fulvio Orsini – exercised perhaps the most singular influence on Farnese’s artistic patronage. Because he took great delight in a knowledgeable collaboration with artists, Caro represented the ideal adviser for the Cardinal’s ambitious artistic commissions.⁶⁴ Farnese’s artistic patronage in respect to the family’s private residence in and outside Rome promoted a particular dynastic emphasis by tying it with its history. Around 1561 Alessandro Farnese decided to begin with the decorations for his magnificent villa at Caprarola, which was located some thirty miles north of Rome and that lay at the heart of Farnese territory. Although this commission was awarded to Taddeo Zuccaro, the painter from the Marches seems to have been the Cardinal’s second choice.⁶⁵ In September 1562, Alessandro Farnese wrote to Panvinio and asked him to come to Caprarola together with Annibale Caro:

Io desidero che vi ritroviate qui mercoledì a sera, che sarà a xxiii, insieme col Cavaliere Caro, alquale medesimamente scrivo. Potrete hora accomodarvi di venire in compagnia o come meglio vi parerà.⁶⁶

-
- 64 Caro entered his services for Cardinal Farnese as his chief secretary in 1547, after Vasari had finished decorating the Sala dei Cento Giorni in the Palazzo della Cancelleria: Caro, *Lettere familiari*, II, 37. For Caro as iconographic adviser to Farnese see esp. Robertson, “Annibal Caro,” 160–81 and *eadem*, “*Il gran cardinale*,” 215–19. Vasari praised Caro’s *invenzioni* as “capricciose, ingegnose e lodevoli molto”: Vasari, *Vite*, VII, 115–29.
- 65 Alessandro was likely to have attempted in securing Girolamo Muziano at first, who at some point painted a portrait for the Cardinal, but this painter refused to undertake the decorations for the villa i Caprarola, since he rather preferred working for Ippolito d’Este, beginning from April 1560: Procacci, *Una vita inedita*, 250. In a long letter to Claudio Tolomei, Annibale Caro referred to the delights as well as the discomforts of the Cardinal’s life away from Rome in Caro, *Lettere familiari*, I, 204. For the architectural history of the villa see the concise survey in Robertson, “*Il gran cardinale*,” 74–88.
- 66 BAV, Vat. lat. 6412, fol. 64r. Contrary to Caro, Panvinio did not seem to have fostered friendships with many artists, although he was introduced to Vasari himself by the Florentine Vincenzo Borghini. See for this Dati, *Prose fiorentine*, IV/4, xxxvii–viii.

Panvinio was of course the natural choice for the Cardinal, since he wanted to include a pictorial cycle of his family's deeds and because the Augustinian was feeling more accustomed in writing historical programs that he could directly derive from his scholarly preoccupations with the Roman *Fasti*. The so-called Sala dei Fasti Farnesiani ("Hall of Farnese Deeds") was painted between 1562 and 1563 (Figs. 1a-b). Its decoration was, as the name suggests, dedicated to celebrating the glorious deeds of the Farnese family and its dynasty, but manipulated in such a way that it presented the family as a whole and Cardinal Farnese through a specific historical lens. The cycle fell into line with Giorgio Vasari's Sala dei Cento Giorni in the Cancelleria and Francesco Salviati's cycle in the Palazzo Farnese.⁶⁷

67 Such pictorial cycles that represented family deeds were of course not uncommon in Cinquecento palaces. The most famous of such representations were the celebrations of the Medici in the Palazzo Vecchio in Florence. See for this esp. Passignat, "Des frises, des emblèmes, des festons, des grotesques," 252–65; Pericolo, "Giorgio Vasari and the invisible prince," 401–29 and most recently Jonietz, *Das Buch zum Bild*, part. 27–62. It is noteworthy to mention that the Farnese palaces in Rome and in Caprarola represent specific examples of a shift in using pictorial programs to promote the gloriousness of a family that gradually began to distance itself from the Medici in favor of Papal Rome. This transition had already begun with Pope Paul III and the decoration campaigns for the Sala Paolina in Castel Sant'Angelo, for which see Canova, "Omnnes reges," 7–40; Mertzénich, *Der Alexander-Zyklus*; Harprath, *Papst Paul III. als Alexander der Grosse*.

Fig. 1a: Taddeo Zuccari, *Sala dei Fasti Farnesiani*, Villa Farnese, Caprarola (Scala Archives, New York/Firenze).

Fig. 1b: Taddeo Zuccari, *Sala dei Fasti Farnesiani*, Villa Farnese, Caprarola (Scala Archives, New York/Firenze).

Panvinio's participation in the decoration campaign for the Sala dei Fasti Farnesiani in the Farnese Villa at Caprarola is reconstructible through the correspondence exchanged between him, the Venetian printer Paolo Manuzio, and the Cardinal himself. In July 1563 Manuzio, now the appointed director of the Roman printing press by Pope Pius IV, sent to Panvinio a letter in which he designed the inscriptions for the respective decorated scenes. Panvinio was, however, not only responsible for providing these accompanying inscriptions but must have also been involved in the pictorial production itself, since a letter by Cardinal Farnese from 7 August 1563 asked Panvinio to send two portraits to Caprarola, which would be used for the painted scenes.⁶⁸ Loren Partridge was already able to show how the decoration of the Sala dei Fasti Farnesiani at Caprarola was connected to Panvinio's work, specifically to his edition of Platina's papal biographies. Nevertheless, the painted historical scenes are for their most part invented episodes by which Panvinio intended to present a historical closeness of the Farnese not only to ancient Romans but specifically to the Roman Church.⁶⁹

68 BAV, Vat. lat. 6412, fol. 90r: “[...] non vorei però che voi vi lasciate trasportar tanto dalle grandezze romane e piaceri del popolazzo che voi non vi ricordaste più della nostra villa di Caprarola, non mandando quel resto degli elogii, che bisognano alla mia Sala: perchè [...] la Sala e quasi alla fine della pittura, e mancando al presente ella di questi elogii si avrebbe a rifare i palchi, e facilmente s’incorrerebbe in qualche pericolo delle pitture. Però vi commettiamo che quanto prima mandiate gli elogii, acciò che per opera vostra non si venisse ad allungar la fine di queste stanze. E baciando a nome mio la mano del Sig[nore] Card[inale] Vitello gli chiederete il ritratto del Sig[nore] Alessandro suo padre. E voi con Ascanio farete diligenza d’averè il ritratto di Mons[ignore] di Guisa.” See Manuzio’s letter in *ivi*, fol. 88r as well as another by Cardinal Farnese, employing Panvinio to come to Caprarola and to bring two other portraits of the Emperors Ferdinand I and Maximilian II in *ivi*, fol. 92r: “Vi s’è scritto per altra nostra, che voi doveste venire a Caprarola, imperò anderete dall’Ambasciator del l’Imperatore chiedendoli da parte mia i ritratti dell’Imperatore e quello del Re de’ romani, pregandolo che non gli avendo, vi voglia inviare a qualcun altro, che gli avessi, e voi non mancherete d’esser qui lunedì.’ Panvinio spent only a short time at Caprarola, as his *ricordo* from BAV, Vat. lat. 6277, fol. 2r also testifies. See also his letter to Hans Jakob Fugger from 24 October 1562 in *ivi*, fols. 6r-v.

69 This assimilation can be particularly observed in the two roundels showing *Pietro Farnese’s Foundation of Obortello* and *Guido Farnese’s Restoration*

Panvinio proved himself in this first stage during his employment as iconographer for the Cardinal to be successful in manipulating the family's history in order to evoke an idealized family image. It seems nonetheless likely that the Augustinian erudite experienced also his uneasiness with devising iconographical elements for the decorations of the Cardinal's villa that the principal painter, Taddeo Zuccari, was more and more eager to transform into allegorical formulations. The first such frictions between historical scenes and allegorical imagery manifested themselves in the further decorations for the so-called Anticamera del Concilio, which was being executed at the same time as the other public room. A crucial difference with the Sala dei Fasti Farnesiani, however, was that this iconographic program was now to include allegorical personifications that would assist the viewer in reading the episodes from Pope Paul III's life in the vault and on the walls with moral connotations. In essence the pictorial program for the Anticamera was to literary repeat the other cycles of Farnese deeds in Rome, most importantly Vasari's Sala dei Cento Giorni, where the layout of the decoration with historical scenes was enclosed by allegorical personifications that had to be derived from Roman coins. Without the help of Annibale Caro and Fulvio Orsini, Panvinio would have presumably abandoned this task of designing an iconographic program that was to suit Taddeo Zuccari's classical temperament as well as his ambitions to transform historical scenes into allegorical formulations. Caprarola constituted a designated artistic laboratory, where Taddeo

of Peace in Orvieto. For the first of these two episodes, Panvinio wrote in his life of Pope Paul III that under Paschal II, Pietro Farnese, had defeated the enemies of the Church and had restored the city of Cosa with the name of Obotello: Panvinio, *Le vite*, 512. Modern research regarding Orbetello's early history has conclusively demonstrated that the Farnese neither had any control over Orbetello nor had founded the city. The same circumstances apply to the tondo on the opposite end of the vault. Its inscription emphasizes a Farnese act to suppress a challenge to temporal authority, thus claiming that Guido Farnese was prince of the city. But Guido Farnese was never elected prince. He merely opened the meeting that would decide over the fate of the defeated Ghibelline faction at Orvieto. Guido Farnese was, as Panvinio must have known for sure, Bishop of Orvieto, while a certain *Ranutii Peponis de Farneto* was prince of the city (*rectoris ac defensoris*): Manente, *Historie*, 182, 187–90; Ugelli, *Italia Sacra*, I, cols. 1473–74 and Ceccarelli, *Dell' historia*, 39. For these crucial discrepancies see Partridge, "Divinity and Dynasty at Caprarola," 499–502.

Zuccari was pursuing to show that it was indeed possible to present historical events in an allegorical dimension.⁷⁰ The pictorial executions for the Anticamera del Concilio thus required a calibrated collaboration with an erudite ambiance that closely resembled the conditions of decorating the Sala dei Cento Giorni in the Palazzo della Cancelleria. Panvinio's role in the decorations at Caprarola is therefore to be regarded as a rather distant adviser in iconographic matters for the Cardinal that eventually also contributed to a disconnection of his preoccupations with Roman liturgy and finding a pictorial language for appropriately articulating the Farnese deeds at Caprarola. Annibale Caro indeed warned Panvinio that it was necessary that the *invenzioni* were applicable to the painter's abilities, which is why Caro and Orsini had to intervene between Panvinio and Zuccari in order to prevent more confusions.⁷¹ The additional employment in the Cardinal's services in respect to the decorations for the Villa Farnese in Caprarola soon proved for Panvinio an insecure territory and thus a failing enterprise. Even before Caro wrote his letter to Panvinio in 1565 in an attempt to help the lost Augustinian monk in the pictorial fabrics of Caprarola, Panvinio had already secured a safe alternative pathway that would also provide a fruitful continuance of his liturgical preoccupations.

70 See in this respect Annibale Caro's letter to Fulvio Orsini from 16 September 1562 in BAV, Vat. lat. 4105. fols. 1r-4r and Robertson, "Annibal Caro and the Visual Arts," 123–24.

71 Caro, *Lettere familiari*, III, 237–38, at 237: "L'invenzioni per dipingere lo studio di monsignor illustrissimo Farnese è necessario che siano applicate a la disposizion del pittore, o la disposizion sua a l'invencion vostra, e poichè si vede che egli non s'è voluto accomodra a voi, bisogna per forza che noi ci accomodiamo a lui per non far disordine e confusione." Caro also had to assist Panvinio in developing a suitable iconographic program for the Stanza della Solitudine. See on the conflicts between Panvinio and Zuccari esp. Acidini Luchinat, *Taddeo e Federico Zuccari*, I, 212; Robertson, "Il gran cardinale," 104 and Witte, *The artful hermitage*, 59. Another interpretation of why the execution of the paintings was delayed is presented, although unconvincingly, by Jong, "History painting at the Farnese court," 76. It was not a mere lack of imagination and fantasy from the part of Zuccari, as Jong tried to suggest, but rather because Caro had to step in as a *mediatore* between Panvinio and the Cardinal's painter. On Caro's role as intermediary see esp. Saporì, "Dal programma al dipinto," 202–208.

1.4 Ceremonial Culture in Sixteenth-Century Bavaria

A more suitable environment for the Augustinian monk and erudite Onofrio Panvinio was presented by the ambiances of Hans Jakob Fugger and Cardinal Otto Truchsess von Waldburg in Augsburg. Both of them, including Duke Albrecht V, shared a particular interest for novelties in the field of antiquarian studies coming from Rome.⁷² Already in 1562 Fugger ordered copies of Panvinio's works to be sent to Augsburg. Panvinio then replied to Fugger on 31 October 1562 that he had his *Lives of the Popes and Cardinals* in two versions, one abridged and the other more comprehensive, and that he will send him the latter, while the shorter version will be in print. He also promised Fugger to supply him with a copy of the *De varia Romani pontificis creatione* that must certainly have pleased Fugger, since Pope Pius IV also issued a constitution by which he intended to reform pontifical elections.⁷³

72 The transfer of news from Rome to Germany was established by the so-called *Fuggerzeitungen* ("Fugger newspaper"), for which see esp. Zwierlein, "Fuggerzeitungen," 169–224; Bauer, *Zeitungen vor der Zeitung*, 31–50. For the relationship between Cardinal Truchsess von Waldburg, Panvinio and Fugger regarding the musical manuscripts conserved in the Bayerische Staatsbibliothek see part. Pietschmann, "Römische Spuren im Repertoire der Münchner Hofkapelle," 109–14.

73 The version Panvinio sent also included engravings of more than one-hundred popes that were executed in woodcut, in miniature as well as in etching. For Panvinio's letter to Fugger see BAV, Vat. lat. 6277, fols. 3r-4v, at fols. 3v-4r: "L'opera de varia creatione papae [e] divisa in dieci volumi, et e della grandezza o forse piu de un Livio di questo io ho animo di stampar il promo libro solo perche contiene tutte quel che ho potuto dire catholicamente de auctoritate et potestate papae V. S. vedra li altri nove non solo nn gli voglio stampare, ma ne vorrei manco che fossero visti da nessuno finche vivo io le cause V. S. havendo il libro nelle mani, le vedra. [...] Le vite de papi et Car[dina]li le ho in doi modi. Uno che voglio che sia sia della editione del primo, del secondo modo prestone mandaro un saggio a V. S. et questo anchora li faro copia." The letter is also reproduced in Hartig, "Des Onuphrius Panvinius Sammlung von Papstbildnissen," 291. See also Panvinio's earlier letter to Fugger from 18 October in BAV, Vat. lat. 6277, fol. 3r in which he explains the reasons why he is reluctant not to give his book on the election of popes into print: "Saranno riservati come un thesoro, che ha da esser secreto, et di questo ne do fede mia, et oltre di questo quando V. S. lo vorrà così l'assicurarò ce persona di me in fuori al tempo della mia vita li vederà, perchè so che sanno materio, non solamente d'esser tenute secrete, ma riservate *in aliud saeculum* per li posteri." For

But Panvinio's supplies of "Roman news" to Fugger was not only concerning political and antiquarian curiosities that would later form an integral inventory of Albrecht V's State Library in Munich. While the Duke of Bavaria cultivated excessively a designated interest in qualitative music that would also be employed at his court in order to hold the cultural upper hand in his rivalry with the Habsburgs, the Cardinal Truchsess von Waldburg was primarily responsible to have facilitated a transfer of copies taken from Curial Ceremony and Roman liturgy.⁷⁴ However, these copies were not meant for the Duke's personal interests but were rather to assist the Fugger as an uprising non-aristocratical family in holding up with Bavaria's interests in Rome. Since the peaceful treaty at the Diet of Augsburg in 1555, which had primarily been negotiated by jurists and not theologians, Germany was constituted as a whole domain of territorial governance, thus explicitly excluding its main issue: Which of those territories was in possession of the "true faith" according to the principle *cuius regio, eius religio*? Although in consequence this permitted each territory to evolve differently along the confessions, the Roman Curia was not entirely satisfied with this state of a co-existence between Catholic and Protestant Faith and began to develop since 1559 several initiatives to unify the Holy Roman Empire solely under the Catholic faith.⁷⁵

Pius IV's constitution regarding papal elections from 9 October 1562 see *BDR.*, VII, 230–36; Pattenden, *Electing the Pope*, 112–14; Wassilowsky, *Konklavereform*, 38–39. Fugger already received the first of the ten promised volumes in January 1563, while for the last he would have to wait until 1567. This delay was primarily caused by difficulties Panvinio had with his assisting scribes. See for the engraved portraits of the popes esp. Rubach, *Ant. Lafreri*, 114–24.

74 Regarding musical culture at the court of Duke Albrecht V see Pietschmann, "Römische Spuren," 112; Heil, *Reichspolitik*, 31–36, 218–92.

75 The first of such initiatives were directed at the issue of how to calibrate Catholic theology with territorial politics, which in 1559 reports from Germany described to be in a desolate state. A principal actor in this task of restoring the "true faith" in Germany was Cardinal Otto Truchsess of Waldburg. See his *Consultatio de catholica religione in Germania iuvanda* in BAM, H 179*inf.*, fols. 148r–152r. Another report, possibly attributable to the Cardinal, is also preserved in BAM, *Trotti* 110, fols. 325r–341r. An anonymous *Meditatio de religione catholica in Germania restituenda et retinenda* can be found in *ivi*, H 108*inf.*, fols. 162r–196r. Truchsess was also instrumental in this regard to have been responsible for the employment of the theologian Martin Eisengrein at the court of Duke Albrecht V: BAV, Vat. lat. 6181, fols. 200r–v.

The most efficient way in restoring the Catholic faith in Germany was through various appointments of Jesuit theologians to German universities, of which Petrus Canisius' career represented the most primary example through his capacity as preacher in the Cathedral of Augsburg from 1559 to 1568 and rector of the University of Dillingen. In a letter from 22 April 1559 to the General of the Jesuits, Diego Laínez, Canisius dreamt of Augsburg becoming a "stronghold, from which we could have an overview of whole Germany."⁷⁶ Canisius proved to be an instrumental figure for Cardinal Truchsess von Waldburg's ambitions to remove Protestant theology in Augsburg by publishing Canisius' works in his own printing press he had established in Dillingen. One of these works was the so-called *Catechismus parvus* that appeared in 1563 in German. Canisius' Catechism constituted an alternative to the Roman Catechism that Pius V would officially recognize in 1566, since it developed the teaching of Christian doctrine particularly along the administration of sacraments against Lutheran teachings.⁷⁷ The Jesuit approach was therefore one that focused on transmitting the "true faith" through

76 Canisius, *Epistulae et acta*, II, 397: *Praeter ea quae nuper scripsit Revenrendissimus D. Cardinalis desiderans me suum Augustae contionatorem, scribet nun iterum una cum Capitulo huius Ecclesiae, nam et separatim Canonici mecum egerunt, et singularem exhibent benevolentiam. [...] Credo Caesarem non refragaturum, quominus hic agam Ecclesiasten, utque si quando discedendum sit, e nostris substitutam aliquem. Ostium certe magnum aperitur ad iuvandam Germaniam, si habeamus e nostris Augustae fidos et peritos operarios. [...] Augusta vero augustam nobis sedem praebere posset, et arcem excellentem, ex qua totam contemplari Germaniam et iuvare facile possimus domino cooperante.* See also the letter written by Cardinal Truchsess von Waldburg to Laínez on 29 March 1559 in *MHSJ, Epistolae P. Hieronymi Nadal*, II, 594–96.

77 See *Welt im Umbruch*, 1: 215; Smith, "Rebuilding Faith," 231–36; Catto, *Un panopticon catechistico*, 41–48, 54–55. Most recent biographies of Canisius still favor to outline the Jesuit's influence on the Cardinal, although the latter was clearly the driving force: Rummel, "Der Heilige und der Kirchenfürst," 161–79; Rummel, "Petrus Canisius," 41–66. Truchsess von Waldburg established the printing press in Dillingen as an essential part of the first Jesuit University in Germany, for which the Cardinal was able to procure the pressman from Ingolstadt Sebald Mayer already in 1549. A *Missale secundum ritum Augustensis Ecclesiae* was then printed in 1555. For the printing press in Dillingen see part. Zoepfel, *Bistum*, 307–12, 344–45; Künast, "Akademische Druckerei," 596–603, 611–13; Groll, "Kardinal," 206–207.

an educational channel of catechetical teachings and therefore aimed at transforming social belief in general. While such a procedure certainly had its merits in respect to how Christian doctrine influenced confessional belief on a social level and was in this case able to move society from the Protestant to the Catholic faith, Onofrio Panvinio's collaboration with Hans Jakob Fugger pursued a different trail.

As Jörg Bölling has astutely observed, Panvinio was able to "influence the reception Platina's papal biographies" by procuring these alongside his copies of Johannes Burckard's first ceremonial diaries.⁷⁸ The Fuggers were the only family in Europe that was able to obtain copies of these diaries even before the College of the Masters of Ceremonies in the Roman Curia began with their systematic ordering by the end of the sixteenth century. With Panvinio's death in 1568 this privilege of having an access to the ceremonial diaries was then also reserved for Roman families which had a direct access to the Curia itself by providing either an acting pope or a meditating Cardinal nephew like the Borghese, Barberini, Ottoboni, Chigi, and Corsini did.⁷⁹ It is important to note in this case that the request for copies of select ceremonial diaries came from the Fugger family and not from Rome. This interest, however, in Curial Ceremony and Roman liturgical culture was nonetheless generated by the closing Council of Trent in 1563. The Tridentine council provoked a catalyzing reception and diffusion of Roman liturgy in other European territories, especially in Germany, that the Papal Chapel allowed for musical compositions and for select ceremonial works to leave Rome and to be permanently accessible. Another feature of this reception of Curial Ceremony in Augsburg that Hans Jakob Fugger promoted was the character of the Roman liturgy, which associated the original form of the Papal Chapel with distinct *Sistine* features, thus equating Curial Ceremony with its celebrated form during Sixtus IV's pontificate in the second half of the preceding century. This association of Curial Ceremony as *sistine*-like celebratory ritual festivity goes back to Papal Ceremony held in the

78 Bölling, "Bereinigte Geschichte?," 202.

79 See Bölling, *Papstzeremoniell*, 72–73; Bölling, "Römisches Zeremoniell," 176. An interesting case in this regard are the so-called *Additions to the British Museum* in London from 1756 that recorded single ceremonial diaries, which the British Museum then would finally obtain with Roman urban chronicles in 1881: *List of Additions*, 10.

Pope's Chapel, the primary place of liturgical celebrations within the Apostolic Palace. The papal Master of Ceremonies during Julius II's and Leo X's pontificates, Paris de Grassis, had seen the quadrangular architecture of Pope Sixtus IV's chapel in the Apostolic Palace as providing an ideal form for the seating arrangement of the Roman Curia in the occasion of public meetings of the Consistory as well as of papal celebrations during liturgical festivities.

The seating arrangement in the Sistine Chapel in the occasion of liturgical feast days envisaged a mirroring of the papal dais with its throne formed on one side and the order of Cardinals assigned to the other three sides of the space. Such an arrangement was supposed to reflect the celestial liturgy that the relationship between the throne of God and the other twenty-four thrones for the elders constituted according to Revelations 4.⁸⁰ Onofrio Panvinio's *Vetusti aliquot ritualis libri* for Hans Jakob Fugger therefore attempted at forming a closed corpus of liturgical works and papal biographies that in essence were to eventually constitute an exhaustive collection in respect to Roman liturgy and Curial Ceremony. Notwithstanding Panvinio's eagerness to provide Cardinal Alessandro Farnese as well as the Fuggers in Augsburg such a complete reference to Roman liturgy and its historical changes through Curial Ceremony and various pontificates, his *Vetusti aliquot rituales libri* had to remain remotely distant from the ambiances of the Master of Ceremonies Francesco Mucanzio. Panvinio's employment for the Fuggers, in providing them with copies of ceremonial diaries, had its benefits for the Augustinian friar not to be drawn into the malestrom of the Roman Curia; his compilation of Roman rites proved in this regard

80 Minnich/Pfeiffer, "De Grassi's *Conciliabulum*," 154; Stinger, *Renaissance*, 46–59. See in this case also the fourteenth-century *Caeremoniale Romanum* in BAV, Urb. lat. 469. For further aesthetical aspects of the seating arrangements see esp. Bölling, "Cum gratia et decore," 45–63; Bölling, *Papstzeremoniell*, 298–305. This calibrated form of Roman liturgy within the Curial Ceremony in respect to the Sistine Chapel eventually also influenced the decoration of its lateral walls as well as later the arrangement of Raphael's tapestries: Lewine, *Sistine Chapel*, 4–11; Chenis, "L'iconografia," 144–62; Pon, "Raphael's Acts," 388–408. Apart from Bavaria, the Habsburgs in Spain seem also to have fostered a designated interest in this supposedly "primordial" form of Curial Ceremony, although at a later stage than the Fuggers, for which see De Laurentiis, "Tesori ritrovati," 58–65.

to be a failure in respect to possible modifications of the *Caeremoniale Romanae Curiae* to serve its purposes for Pope Pius IV's pontificate.

1.5 Roman Liturgy and Curial Ceremony: Francesco Mucanzio and the Legacy of Paris de Grassis

Onofrio Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri*, as already mentioned, attest for the first time the intense efforts to have provided access to Roman liturgy as well as to Curial Ceremony also for an outsider like Hans Jakob Fugger. In 1564 the later Master of Ceremonies, Francesco Mucanzio, published a revised version of Paris de Grassis' *De Caerimoniis Cardinalium, et Episcoporum* which he dedicated to Cardinal Otto Truchsess von Waldburg. Mucanzio's revisions, as Bölling convincingly showed, are based on a manuscript preserved in the archive of the *Ufficio delle Celebrazioni Liturgiche del Sommo Pontefice*.⁸¹ Paris de Grassis' treatise was kept privately by Francesco Mucanzio, who came into its possession by inheriting it from the Bishop of Reiti, and Giovanni Battista Osio, after his death in 1562. It seems, however, that the Bishop of Milan and Cardinal Carlo Borromeo also made extensive use of this book designated for the ceremonial of cardinals and bishops in respect to the administration of his diocese.⁸² In

81 ACP, vol. 129. See for Mucanzio's *apostillae* to the manuscript part. Bölling, "Vide apostillam," 51–73. For de Grassis' *De Caerimoniis* see also Bölling, *Das Papstzeremoniell*, 54–62. This ceremonial treatise, on which the *Caeremoniale Episcoporum* from 1600 would extensively be based, remained until the Second Vatican Council (1962–1965) the official ceremonial.

82 See for this the letter Borromeo wrote to the Cardinal and Bishop of Como, Tolommeo Gallio, on 23 September 1565 in BAM, F 36*inf.*, fol. 449r. Borromeo did not witness the revised printing of this ceremonial through the *Caeremoniale Episcoporum*. That such revisions had been already accomplished during Sixtus V's papacy, as suggested by Zunckel, "Bedeutung des Zeremonialwesens," 362, seems to be incorrect. The manuscript was certainly known by Federico Borromeo, who only remarked that a new edition during the Peretti pontificate was envisaged. Mucanzio's version is also preserved in BAM, H 180*inf.*, fols. 96r–139v. The rubrics regarding the revisions of the *De Caerimoniis Cardinalium, et Episcoporum* were primarily composed by Francesco Mucanzio's brother, Giovanni Paolo Mucanzio, during his tenure as Master of Ceremonies between 1590 and 1617. His rubrics to the *Liber Caerimonialis* are preserved in ACP, vol. 134 B. The delay in publication of a revised ceremonial for Bishops was primarily caused by a disagreement within

his edition from 1564 of Parsi de Grassis' treatise Francesco Mucanzio readjusted the understanding of the *cappella papalis* as the primary example for ceremonially institutionalizing this form of Mass, which Cardinals as well as Bishops had to appropriate. In the dedication to Cardinal Truchsess Mucanzio further evinced that after the closure of the Council of Trent these ceremonies were "to concern all bishops as well as simpler prelates."⁸³ These prescriptions for conducting specific ceremonies that had been approved by the Roman Curia were to be embodied, according to Mucanzio, in Cardinal Truchsess von Waldburg's character. Mucanzio indeed regarded him as a particularly formidable example. Mucanzio portrayed the Cardinal Truchsess as an ideal upholder for a major rebuilding of ceremonies for daily celebrations as well as for the Mass. The Cardinal integrated not only music but also all other forms of such *ornamenta Ecclesiae* for the solemn rituals.⁸⁴

the Roman Curia whether the understanding of the *potestas episcopalis* was only to be derived from the Tridentine decree on residence or whether the power of the bishop also resided in the *potestas papalis*. Giovanni Battista Osio in turn inherited the *De Caerimoniis* from de Grassis' colleague and Master of Ceremonies, Biagio Baronio Martinelli. For Osio see esp. Jedin, *Geschichte*, IV/1, 140, 195, 342.

83 Mucanzio, *De Cerimoniis*, n. p. (c. 6): [...] *ad commodum omnium Episcoporum spectet: eoq. nunc maxime absoluta nuper Dei opt(imi) max(imi) munere oecumenica Tridentina Synodo sub felicissimis auspiciis S(anctissimi) D(omini) N(ostris) PII IIII. Pont(ificis) max(imi) & ab eodem omnium Cardinalium assensu confirmata erit. [...] non solum Cardinalibus, quorum gratia praecipue compositum est, sed Archiepiscopis, Episcopis, caerisq. inferioribus Praelatis suis Ecclesiis divina apte ministrare volentibus [...].* The decisive role of the Council is mentioned in *ibid.* (c. 5): [...] *quod bonis omnibus in sacrosancto Tridentino Concilio reliquit [...].*

84 *Ibid.* (c. 7): *Accedit etiam, quod liber eiusmodi est, ut nullum magis deceat, quam te, nempe qui caeremonias, tamquam Deo gratas, atq. ad animos hominum in religione confirmandos, augendosq. apprime utiles, & perfecte teneas, & lapsas magna ex parte, exinanitasq. vitio temporum, quantum in te est, erigis, atq. ut in sua dignitate serventur, sedulo operam das: unde domus ipsa tua omnibus exemplo est, in qua tu egregio tuae erga Deum pietatis documento divina officia, sacrificiaq. solemniter, ac rite quotidie celebrari, suavissimoq. Phonascorum, & omnis generis Symphoniae concentu, aliiq. ornamentis decorari iubes praeclarer. Nunquam enim aut supervacua, aut nimia ea impensa esse potest, quae ad Dei Opt. Max. gloriam fit [...].* See also Bölling, "Römisches Zeremoniell," 180–81.

Francesco Mucanzio's printed edition of Paris de Grassis' *De cerimoniis Cardinalium et Episcoporum* turned around what the earlier Master of Ceremonies intended. His edition was meant for the establishing of Roman ceremonies in particular regions, while during de Grassis' tenure only select cardinals had requested the expert knowledge of the Masters of Ceremonies. Bölling convincingly showed that this case was indeed not subject to a so-called ceremonial empire (*Zeremonialimperialismus*) directed by the Roman Curia, but rather enabled the diffusion of ceremonial practices outside Rome.⁸⁵ Truchsess' interests in Mucanzio's printed edition regarding ceremonial arrangements for liturgical celebrations were generated by the issue as to how this specific relationship between liturgy and ceremony was to be defined. In contrast to Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri*, where the Roman liturgy largely prescribed the organization of ceremonial festivities, Francesco Mucanzio now prescribed that the driving force of all liturgical celebrations – whether they were derived from the *Ordines Romani* or based on other sacramental orders – was to be sought through their ceremonial celebrations.

That the Cardinal's objectives were aligned with this reversal of the relationship between liturgy and ceremony is attested by the arrangement of a painted series of scenes he commissioned for his Dillingen Castle between 1565 and 1567. Truchsess employed the painter Livio Agresti, who had already executed "seven historical scenes on silver canvas kept beautifully in Hispania" for the Cardinal and which were "sent as a gift to King Philip," to decorate the so-called "Sacred Tower" in the southwest wing of the Cardinal's castle in Dillingen, built by the craftsman Joseph Rieppen.⁸⁶ The arrangement of Agresti's paintings in the tower of Dillingen Castle can be deduced from a short poem entitled *Turris sacra Dillingana* that the Dutch noble poet and Greek scholar Hannardus Gamerius composed and published in Dillingen in 1567. Gamerius' short poem describes step by step the route through the five areas of the *pulcherrima turris in arce*, which corresponds to

85 Bölling, "Römisches Zeremoniell," 180–81. On the notion of "ceremonial empire": Berns, "Papstkritik," 160.

86 Davis, "Precisazioni," 29–35; Schädler/Meyer, *Stadt Dillingen*, 474 and a letter written by the Cardinal on 2 April 1566 quoted in Aurigemma, "Sacra in a Tower," 98 (n. 25). For the series of historical scenes see the passage in Vasari, *Le Vite*, VII, 421–22.

a spiritual ascent. In essence the pictorial arrangement of Agresti's series, which preparatory studies and prints survive in the Florentine Uffizi and in the Gabinetto Nazionale Disegni e Stampe in Rome, was based on the precept that the Cardinal's tower had to house Dillingen's reliquary treasure. The aesthetic appreciation of these relics was meant to encourage spiritual contemplation, and not the other way around.⁸⁷

The fate of the relationship between Roman liturgy and Curial Ceremony was transferred to the field of pictorial production in order to provide an appropriate aesthetic framework, in which possible conflicts between liturgical and ceremonial aspects of festivities could eventually be resolved. Francesco Mucanzio's revisions of the Curial Ceremony according to Paris de Grassis' precepts constitute a prelude to the further development of the *Caeremoniale Romanae Curiae* during the second half of the sixteenth century. Its progress would become indeed highly dependable from an aesthetic framework to which pictorial production also had to confer to. This gradual configuration of ceremonial practices to an aesthetic reference system, set forth primarily by architectural conditions of the church edifice or palace architecture, in turn determined how far Curial Ceremony was to be displaced from Roman liturgy. Although Mucanzio's understanding of Curial Ceremony did not pursue a total displacement of Roman liturgy

87 Gumerius, *Turris sacra*, c. Br-v: [...] *miraculo Christi [...] confirmatus & quia sudariolum Apostoli aegrotis impositum morbos auferebat: admonitus, sacram sanctissime colendis reliquijs divorum turrim antiquitus extractam consecravit, eamq. in quinq. partes divisit: Primam & infimam partem orationibus ijsq., quae ad preces & orationes pertinent, dicavit. Secundam ornamentis Ecclesiae tribuit. Tertiam (quibusdam tamen reliquijs sanctorum adhibitis) solis sacris faciendis & soli sacratissimo Missae sacrificio quotidie peragendo consecravit. Quartam tantu(m) reliquijs divorum reponendis dabit. Quintam Paradisi nomine appellatam mirifice ornavit pictis & scriptis figuris, per quas unumquemlibet docere possit, quibus modis, qua ratione, quo deniq. medio vitam aeternam consequi possimus.* For a discussion of the pictorial program see esp. Aurigemma, "Otho redivivus," 284–90; Aurigemma, "Sacra in a Tower," 88–94; Lugli, *Naturalia et mirabilia*, 23. The processional ascension, implied by the staircase, furthermore sustained a certain mobility of the liturgy performed in consecrating and venerating these relics. The later executed architectural reframing of the *Scala Santa* at the Lateran and the Vatican *scala pontificalis* in Rome would ultimately present a specific ceremonial configuration of liturgical ascension according to Franciscan spirituality.

and its role for Curial Ceremony, but rather an organic subordination of specific rites to ceremonial prescriptions, it nonetheless constituted a Curial environment within which Onofrio Panvinio and his *Vetusti aliquot rituales libri* had to assert their legitimate validity. A blueprint of such aesthetic framing strategies of Curial and Papal Ceremony that manifested a different understanding of ceremonial culture in general than those expressed in Onofrio Panvinio's liturgical compilation was accomplished in the second phase of decorating the Vatican Sala Regia to which the following section of this study will turn its attention to.

1.6 The Sala Regia and the Reconfigurations of Curial Ceremony in the Vatican Apostolic Palace: The Limits of Panvinio's Liturgical Works

The Vatican Apostolic Palace underwent several architectural modifications since Paul III's pontificate. These interventions concentrated particularly on the issue of how to embellish several ceremonial interiors that were complementing the Sistine Chapel. By constructing a new private papal chapel, where the Host of the Eucharist was to be stored, and by renovating the hall of audiences which connects the Sistine to the Pauline Chapel, Pope Paul III's program of unifying various interiors of the Apostolic Palace according to their specific ceremonial functions set forth by the *Caeremoniale Romanae Curiae* reflects Rome's urban transformations toward a unified topography.⁸⁸ The Sala Regia, which linked the Sistine to the Pauline Chapel, thus had to fulfill both political as well as liturgical ceremonial functions. The Sala Regia was primarily the place where foreign ambassadors and rulers coming to Rome were received by the Curia and the pope. The humanist Romolo Amaseo, another scholar active for Cardinal Alessandro Farnese, emphasized this specific function of the Sala Regia in his funerary oration in the occasion of Pope Paul III's death in 1549 by describing it as an *atrium* ("hall").⁸⁹ Through its large dimensions,

88 For the architectural commissions inside the Apostolic Palace see Frommel, *Architettura*, 359–93. On the image of Rome during the Farnese Papacy see part. Rebecchini, "After the Medici," 147–200.

89 Amaseo's funerary oration was, however, published only in 1563: Amaseo, *Oratio*, 75. Shearman, *Raphael's Cartoons*, 9 pointed out that because of the unified conditions of the church architecture of New St Peter's, the Sistine Chapel became frequently used for liturgical services.

the hall provided an appropriate waiting room for prelates and domestic assistants attending Mass, which was either celebrated in the Sistine or in the Pauline Chapel. The other function that the Sala Regia fulfilled was its use as a throne room, where foreign ambassadors or rulers were received by the Pope and the Sacred College of Cardinals.⁹⁰ Decorations of this room thus began immediately after the renovations of the old audience hall were finished in 1538. By the time the scaffolding for the imminent conclave after Paul III's death in 1549 had to be removed, only the stucco decoration of the vault was completed. The fresco paintings remained to be executed. The main iconographic program for the Sala Regia designed under Paul III was to present "Kings who have defended the Apostolic Church." This major subject of so-called *re defensori* remained unchanged until Pius IV's pontificate, when the Cardinals Alessandro Farnese and Marcantonio Da Mula were entrusted with overseeing the works of the *fabbrica* and when these two patrons seem to have proposed significant changes for the wall compartments over the six doors.⁹¹

The new pictorial program, which Farnese and Da Mula developed during Pius IV's pontificate for the Sala Regia, has often been described as showing the obedience paid by secular rulers to the papacy. This description of the frescoes in the *sopraporte* does not, however, conform to the conditions, under which the new iconographic program had been developed and executed. The decoration of the Sala Regia between 1562 and 1565 mirrored first and foremost a new relationship between the Sacred College of Cardinals and Pius IV, which was fostered by the pope's restructuring of the Apostolic Palace.⁹² Furthermore, Cardinal Farnese seems to have entered as Cardinal Da Mula's collaborator for the program in the Sala Regia only at a later stage, primarily because Farnese was still occupied with decorating his Villa at Caprarola until 1563. Nonetheless this collaboration between the two church prelates

90 For this function of the Sala Regia see Charles V's reception by Pope Paul III after his capture of Tunis on 5 April 1536 according to the diary of the Master of Ceremonies, Biagio Martinelli da Cesena, reprinted in Podestà, "Carlo V," 330–31. See also the record in Cornelio Firmano's diary in BAV, Vat. lat. 12278, fols. 52v–56r.

91 Regarding the decoration of the Sala Regia during Paul III's pontificate see Davidson, "Decoration," 395–423. See also Vasari, *Le Vite*, VII, 35, 93–95 where Farnese and Da Mula are mentioned.

92 Pastor, *Geschichte*, 7: 344–45; Commendone, *Discorso*, 45–47.

must have showed several tensions during the process of executing the frescoes. In contrast to Farnese's ambitions to promote the importance of his family name within the Sacred College, Cardinal Da Mula was involved within a circle of distinct curial prelates who were preoccupied with redefining not only the image of the pope but of Rome and the Curia in general in the aftermath of the attacks expressed by the Magdeburg Centuriators.⁹³

This task of a renewed fashioning of the image of the Roman Curia went furthermore hand in hand with a new understanding of Curial Ceremony. Francesco Mucanzio's aforementioned *De cerimoniis Cardinalium et Episcoporum* seems to have played a particular role in the composition of Livio Agresti's fresco above the door opposite the entrance to the Sistine Chapel showing the scene of *King Peter of Aragon offering his Kingdom to Pope Innocent III* (Fig. 2).⁹⁴ King Peter, presented in rear-view, paces in the company of two cardinals inside the large atrium of a basilica. The group is preceded by a boy who is carrying an enthroned gold statue as a symbol of the Kingdom

93 Da Mula figures as a principal collaborator with Cardinal Stanislaus Hosius and the Apostolic Protonotary Guglielmo Sirleto against the Centuriators' *Ecclesiastica Historia* in his capacity as librarian of the Biblioteca Vaticana. See esp. his letters to Sirleto in BAV, Vat. lat. 6181, fols. 157r, 158r as well as a yet unknown letter to Cardinal Hosius in *ivi*, Vat. lat. 3933, fols. 34r-v. The remarks made by Jong, "*Plenitudo potestatis*," 471, that "one may doubt if the Cardinals Farnese and Da Mula had the necessary historical knowledge to select the pertinent scenes" gives a contorted view. Onofrio Panvinio had probably also planned to enter this group of curialists who engaged in historiographical issues, but his employment for Cardinal Alessandro Farnese rather led him to lead a life of a curial vagabond. It is this principal reason, why Panvinio cannot be named as the author of the anonymous *Pro suffragijs sanctorum contra centurias Magdeburgensis* in BAV, Vat. lat. 3944, fols. 164r-173v, which was sent to the conciliar father in Trent. Several conflicts between Farnese and Da Mula for the Sala Regia must have been noticeable on the level of selecting the *équipe* of painters. See for this Vasari, *Le Vite*, VII, 94-95; Jong, "History Painting," 73; Hall, *After Raphael*, 201-203; Robertson, "*Il gran Cardinale*," 90.

94 The fresco was executed between 23 March 1564 and 27 February 1565 according to the payment records in ASR, *Camerale I. Tesoreria Segreta*, reg. 1299, fol. 43r; *ivi*, *Camerale I. Fabbriche*, reg. 1521, fol. 105r; *ivi*, reg. 1520, fol. 183r. For the respective drawings by Agresti see esp. Zentai, "Les dessins," 27-35.

Fig. 2: Livio Agresti, *King Peter of Aragon's Gift and Tribute to Pope Innocent III*, fresco, 1564, Sala Regia, Palazzo Apostolico Vaticano Scala Archives, New York/Firenze).

of Aragon. The figure of the cardinal on the right of the king bears the facial features of Pope Paul III Farnese, while the cardinal behind him is recognizable as Cardinal Alessandro Farnese. The patronage of Agresti's fresco is certainly to be attributed to Alessandro Farnese, but the iconographic feature of the Pope, who is wearing the robes of a cardinal, seems to be explicable by what Mucanzio elaborated in his revised edition of Paris de Grassis' *De ceremoniis Cardinalium et Episcoporum*. According to Mucanzio, it was Pope Innocent III who officially instituted the office of the Master of Ceremonies.⁹⁵

95 Mucanzio, *De Ceremoniis*, c. 3v-4r: [...] *suscepta declarandae ceremoniarum disciplinae cura: quae sacris celebratibus per Reverendissimos Cardinales in eorum ecclesiis [...]. Namque sanctae memoriae Innocentius Pontifex Max. eius nominis Tertius in nostra professione doctor illustri cum in diversis libris a se compositis: omnes sui saeculi auctores, vicerit in eo, quem de sacrorum rituum(m) expositione conscripsit [...] quam subtiliter, & argute singula missae pontificalis mysteria interpretatus. [...] Omnis inquit cerimonia, quae potissime ad caeleste(m) cleme(n)tiam nobis propotandam inventa est.* Agresti's fresco is not the only example that complies with

This reading of Livio Agresti's fresco in the Sala Regia along Mucanzio's adjustments of Curial Ceremony instigates the question whether the executed iconographic program during Pius IV's pontificate also conflicted with Onofrio Panvinio's liturgical works. The possible tensions between Panvinio and the *fabbrica* in the Sala Regia manifested themselves, as could also be observed in the case of the decorations at Caprarola, on the level of the pictorial language employed for decorating the audience hall in the Vatican. The pictorial program developed ceremonial instances in which a secular ruler demonstrated his obedience to the papacy by means of donations. These acts of enriching the territories of the *Patrimonium Petri* required their historiographical reconstructions along an adjustment of the famous Donation of Constantine. The most prominent place in the disposition of the *sopraporte* was thus assigned to Taddeo Zuccari's scene of *King Charlemagne's Restitution of Territories to the Roman Church*, since it was the first fresco one would see upon entering the hall from the Scala Regia (Fig. 3).⁹⁶ The aged and majestic Emperor is enthroned in the center of the picture field, signing a parchment being handed over to him by a boy, while another is holding an inkwell. Charlemagne's view is directed at his chaplain and notary, Etherius, standing behind him. In front of the elevated throne, a greyhound lies and looks toward the space of the beholder.⁹⁷ The inclusion of a

Mucanzio's traits. For instance, Giovanni Maria Zoppelli's fresco of *Charles of Anjou's Oath of Loyalty* in the northeastern corner next to Agresti's scene reflects the Curial Ceremony for receiving foreign ambassadors according to Paris de Grassis' *Tractatus de oratoribus* in BAV, Vat. lat. 12270.

96 Taja, *Descrizione*, 12. Zuccari's fresco is located above the door that leads through the Scala del Maresciallo. He was paid on 29 April, 4 May, and 22 November 1564 and on 14 April 1565: ASR, *Camerale I. Fabbriche*, reg. 1521, fols. 111r, 123v, 134r and *ivi*, reg. 1520, fol. 199r. See for this also Partridge/Starn, "Triumphalism," 58.

97 Partridge/Starn, "Triumphalism," 40, argued along Taja, *Descrizione*, 16, that the inclusion of a dog in this scene as well as in Livio Agresti's aforementioned fresco stood symbolically for the Emperor's faith. This pictorial element can, however, be explained by Zuccari's employment for Pius IV to complete Raphael's and Giovanni da Udine's unfinished Sala dei Palafrenieri, by which he must have come to know the same motif appearing in the *Donation of Constantine* in the Sala di Costantino. On the other hand, this iconographic detail was often used in palace decorations and were regarded as *capricci*, derived from ancient mythology, thus suggesting a verisimilitude with nature. See for this esp. Gilio, *Dialogo*, 10–11.

ceremonial canopy above the emperor's throne suggests that this scene refers to Charlemagne's promise he made to Pope Hadrian I to fulfill the renewal of King Pepin's donation to Pope Stephen II from 756. Zuccari's pictorial solution indicates a close resemblance as to how the *Liber pontificalis* described Charlemagne's restoration.⁹⁸ It is very unlikely that Onofrio Panvinio suggested this episode to be included in the pictorial program for the Sala Regia. The description in his edition of Platina's *Vitae pontificorum* is superficial and does not elaborate the ceremonial context within which Charlemagne made his restoration.⁹⁹

Taddeo Zuccari's fresco is rather to be interpreted as a result of an intense effort to expand the pictorial solutions executed by Raphael and his workshop in the Vatican Stanze and thus to integrate the Sala Regia pictorially into the architectural organism of the Apostolic Palace in its relationship to St Peter's Basilica. *King Charlemagne's Restitution* must nonetheless have been indicative for considering how the different ceremonial contexts of various donations made by secular rulers to the Papacy and the Roman Church shaped a particular liturgical feature of enlarging the *Patrimonium Petri* by spiritual as well as by secular means. Again, for the Augustinian erudite Onofrio Panvinio, the

98 *LP*, II, 498. Zuccari made several preparatory studies for this fresco that suggest an intense quarrel with the subject: Gere/Pouncey, *Italian Drawings*, 1: 210–15. Perali, "I fasti," 28, thought that the date on the parchment handed over by Charlemagne *LXVIII* could refer to the date Charlemagne's document had been issued. Partridge/Starn, "Triumphalism," 40, conclusively argued that it rather refers to the year 1564, when Taddeo Zuccari executed this fresco. For the episode of Charlemagne at Quierzy see McKitterick, *Charlemagne*, 191–94.

99 Panvinio, *B. Platinae Historia*, 91: *Inde post datam acceptamq. salutem, basilicam ingressi, cum ad altare apostoli simul pervenissent, iuraverunt mutuo Carolo ac pontifex, Romani de Franci, & perpetuam se amicitiam servaturos: & communes eorum hostes fore, qu alteram partem lacesissent. [...] Nudius vero quartus posteaquam urbem ingressus fuerat, quod dono pater Pipinus Gregorio tertio dederat, eadem ipse amlioribus privilegij confirmavit iureiurando interposto.* See also the unprecise description in Biondo, *Le historie*, c. 83r-v. *King Pippin's Donation* was painted by Girolamo Sicilante da Sermoneta in 1565 above the door leading to the Cappella Sistina in close resemblance to the episode from Raphael's fresco in the Stanza dell'Incendio: Jacoby, *Den Pápsten zu Diensten*, 51–52, 146–51. See for Sicilante's fresco the payment records in ASR, *Camerali I. Fabbriche*, reg. 1521, fol. 130v and *ivi*, reg. 1520, fols. 228r, 131v, 254r.

pictorial environment of the Sala Regia proved to be highly tenuous, since not only the selection of artists but also the choice of episodes themselves were more dependable from ceremonial circumstances of the Apostolic Palace rather than from their liturgical implications.

Fig. 3: Taddeo Zuccari, *King Charlemagne's Restoration of the Former Possessions to the Church*, fresco, 1564-65, Sala Regia, Palazzo Apostolico Vaticano Scala Archives, New York/Firenze).

2. Vetusti aliquot rituales libri vulgo Ordines Romani De officio Missae vel Caeremoniales appellati

I. Illustri et geneorso Domino Io. Iacobo Fuggero Kirckbergae Weissenhorni et cet. Domino

Onophrius Panvinius Veronensis Fratre eremita Augustinianus S. P. D.

Ad orthodoxae, catholicae et salutaris doctrinae, quam Christus Domino noster voce viva nobis tradit conservationem et augmentum nihil magis fecisse quam apostolorum et evangelistarum commentaria scripto relicta testantur eximia fidei nostrae [~~monq~~]¹⁰⁰. incrementa quorum initia Christi et [~~apostolorum~~]¹⁰¹ discipulorum concionibus iacta tenuia et exilia primum fuere, deinde scriptoribus comprehensa totum terrarum orbem compleverunt. Quam rem impij, et nefarij nostrae religionis hostes Diocletianus, et Maximianus Imperatoris animadvertentes, cum christianam pietatem funditus excindere constituissent, primo persequutionis in nos excitatae, edicto scripta nostra ad omnem religionis Christianae memoriam tollendam exuri iusserunt. [~~Quid~~]¹⁰² Quod ob eandem caussam olim de libris Mosaicis et propheticis Antiochum Epiphanem simili furore fecisse, cum Judeorum pietatem extingueri moliretur, testantur Machabeorum libri et Romani ipsi, ne sui, quidem regis Numae Pompilij commentarijs in argo quodam in Janiculo repertis, quibus iam recepta [f. 3r] sacra labefactari videbantur, perpercerunt, [~~nimo quo~~]¹⁰³ sed medio in foro eos cremari voluere [~~int~~]¹⁰⁴. Fuerunt etiam [~~ati~~]¹⁰⁵ quidam qui libros Ciceronis de natura Deorum, quod fabulosam Deorum vanitatem refelleret damnantes eos incendio consumi debent iudicarint, tantum scripta ad religionem tollendam vel conservandam facere existimarunt. Qum e contra pius Imperator Constantinus, cum quo animo et consilio

100 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 40r.

101 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 40r.

102 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 40r.

103 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 40r.

104 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 40r.

105 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 40r.

superiores Tyranni sacros libros exuri iussissent (scilicet ut sublatis codicibus facilius universa religio Christiana concideret) considerasset praecipuo studio quam accuratissime Christianorum [veterorum]¹⁰⁶ commentaria conscribi iussit multa exemplaria fecit, eaque ad perpetuam posteritatis memoriam (nihil magis necessarium esse ad pietatis conservationem prudentissime existimans) reponi iussit. Hic mos in praecipuis et necessarijs religionis Christianae mysterijs primum diligenter servatus, postea Dei cultu aucto ad ceremonias et solennes ritus, quibus populorum pietas et religio maxime custoditur translatus est, librique multi, quos rituales veteres appellabant ab Episcopis Christianorum gentilium exemplo editi sunt quibus caeremoniarum sacrarum in sacramentorum ecclesiasticorum exhibitione perpetuus constans, et uniformis ordo ad Ecclesiae maiestatem et populorum devotionem retinendam comprehenderetur. Hic missarum S. Jacobi Apostoli, Justini, Clementis, Tertulliani, Dionysij, Chrysostomi, Basilij magni, Innocentij, Gelasij et Gregorij libri, quos antiqui rituales, Christiani vero ordines sive caeremoniales vocavere manarunt. Quos apud veteres gentiles in usu fuisse omnis antiquitatis diligens exploratos [f. 3v] Verius Flaccus refert: *Rituales*, inquit, *nominantur Etruscorum libri in quibus perscriptum est quo ritu condantur urbes, arae, aedes sacrentur, qua sanctitate muni, quo iure portae, quomodo tribus curiae centuriae distibuantur, exercitus constituantur, ordinentur, cereaque omnia eiusmodi ad bellum et pacem pertinentia*¹⁰⁷, et Cicero primo de Divinatione, *Quod Etruscorum declarant et hanuspiciri, et Fulgurales et rituales libri nostri et augurales.*¹⁰⁸ Hi poro libri a ritu dicti sunt, qui est mos vel consuetudo comprobata in administrandis sacris. Cuius tanta apud antiquos cura fuit, ut maiorum suorum stas solennesque ceremonias Pontificum [fallita]¹⁰⁹ scientia bene gerendarum rerum auctoritate augurum observatioe Appollinis praedictiuone vatum libris, portentorum depulsis, Etrusca disciplina explicari volerint. Nam prisco instituto rebus divinis opera accuratissime dabatur. Quam enim aliquid commendandum erat precatione, cum exposcendum

106 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 40v.

107 Verrius Flaccus, *Fragmenta*, in *Scriptorum Latinorum: nova collectio* (Paris, 1838), 1114; Sextus Pompeius Festus, *De verborum significatione*, 46.

108 Cicero, *De Divinatione*, in *LCL*, 154: 214–540, at 302–303.

109 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 40v.

voto, cum solvendum gratulatione, cum inquirendum, vel extis, vel fsortibus impertito, cum solenni ritu peragendum sacrificio, quo etiam ostentorum ac fulgurum denunciationes procurabantur. Tantum autem antiquis studium non solum observandae, sed et amplificandae religionis fuisse testatur Valerius, *ut Florentissima tum et opulentissima civitate, decem principium filij ex S. C. singulis [aetatis]¹¹⁰ Etruriae populis sacrorum disciplinae gratiae traderentur.*¹¹¹ Etrusci enim ita coelestibus oppido (Agylla antiquitus dicto) ritus colendi Deos caeremoniae [f. 4r] vocatae sint. Nam urbe a Gallis capta, cum virgines vestales Deorum simulacra, et sacrorum Romanorum arcana ex hostium vi erepta urbe traducerent ad oppidum Etruscorum Caere vicinum potissimum convenere, ubi donec civitas a Gallorum potestate per Camillum liberata fuit, benigne hospitio susceptae, et habitae sunt. Cuius beneficij memoriae Romani praestiterunt, ut omnes divini cultus mores et ritus caeremoniae[es]¹¹² a Caere dicerentur. Livius lib(er) VI. tradit: *L. Albinum hominem plebeium virgines sacerdotes sacraque Romana à clade Gallica fugientes plausteo Caere invexisse unde caeremonijs sit nomen ortum.*¹¹³

Verrius Flaccus caeremonias a caritate, Macrobius lib. II. cap. III. à carendo dictas putant: *Servius Sulptitius*, inquit, *religionem esse dictam tradidit, quae propter sanctitatem aliquam remota est et reposita a nobis sit quasi a relinquendo dicta ut a carendo caeremonia.*¹¹⁴

Veteres gentiles [~~in Graecismo abolenda,~~]¹¹⁵ multis in rebis in Graecismo et idolatria abolendis immetati Christianae religionis auctores solennes aliquot stasque caeremonias cum in omnibus pietatis Christianae ritibus tradendis, tum in sacramentorum ecclesiasticorum exhibitioe excogitarunt, [et]¹¹⁶ ut in forma suscipiendi

110 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41r.

111 Valerius Maximus, *Mirabilia*, I.1.1. Panvinio here draws on the origins of ceremonial culture and Roman liturgy in Etruscan religion. See for the importance of religion during Etruscan times esp. Rüpke, 'Knowledge of Religion', 89–114.

112 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41r.

113 Titus Livius, *Ab urbe condita*, V, 40. A similar passage is found in Flavio Biondo, *Roma triumphans - Rome in Triumph*, ed. Maria Agata Pincelli, *ITRL*, vol. 74 (Cambridge, Mass., 2016), 76–77, which clarifies the error in Panvinio's indication of the passage's location.

114 Macrobius, *Saturnalia*, in *LCL*, 511: 22–23.

115 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41r.

116 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41r.

poenitentes [in de]¹¹⁷ eorumdem reconciliatione, de scrutinijs habendis, ritu baptismi, ieiunijs(,) ordinationibus sacerdotum, et reliquis Ecclesiasticis mysterijs et praesertim [ut]¹¹⁸ in sactissimo coenae Dominicae (quam missam dicimus) sacrificio celebrando. Quas initio parvis libellis (quos ordines vocabant) comprehendentes, postea cum religione, opibus [f. 4v] quoque et maiestate Ecclesiastica crescentibus maioribus voluminibus (quos caeremoniales vocarunt) concluderunt. Et cum nihil in orbe terrarum tam egregie, riteque constitutum sit quod temporum varietatem et onconstantiam, [ritum]¹¹⁹ morum et consuetudinum mutationes non effugiat [novatis]¹²⁰ variatis subinde hominum observationibus, vivendi genere et voluntatibus, diversos quoque rituales libros pro temporum conditione ab ijs confici necesse fuit, quibus ea praecipua cura erat quae antiquissimis temporibus in Ecclesia Romana summorum Pontificum [fuit]¹²¹ arbitrio tractaba(n) tur, quorum ad Cardinalem Archidiaconum, deinde ad Camerarium, qui eius muneri successit novissime ad magistros caeremoniarum devenit.¹²² Hinc factum est, ut diversi variorum temporum caeremoniarum libri in bibliothecis inveniantur de [omnium]¹²³ sacramentorum et ecclesiasticorum rituum ex consuetudine constituti atque Romani ordines nomine appellati, quod scilicet in illis plene is ordo contineretur, quem in Ecclesiasticis mysterijs [tractandis]¹²⁴ operandis veteres patres observabant. Quos [omnes]¹²⁵ cum ad antiquitatis Ecclesiasticae cognitionem, maxime facere [dedicere]¹²⁶ cognoverim, quotquot invenire potui in unum quasi corpus redigere

117 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41r.

118 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41v.

119 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41v.

120 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41v.

121 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41v.

122 According to Panvinio, the office of the Master of Ceremonies evolved from the office of Cardinal Archdeacon. It was then passed to the Pope's Chamberlain. This evolution showed for Panvinio that the Masters of Ceremonies pertained to the papal household. See for a different assertion then *Caeremoniale Episcoporum*, in *MLCT*, 4: 23–27; Mucantius, *De Cerimonis*, c. Bv-Bijv.

123 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41v.

124 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41v.

125 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41v.

126 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41v.

constitui. Et quia omnibus et praesertim antiquissimis inter reliqua, quae continent coenae Dominicae sive corporis et sanguinis Domini nostri Jesu Christi sacramentum quod fraeci synaxim mystagogiam, et liturgiam [praesentive]¹²⁷. Latini vero missam vocant ordinem et caeremonias complectuntur, ante omnia quid liturgiae et missae vocibus significetur expo[nam]¹²⁸ sui, deinde ritum quendam [f. 5r] adieci [adijitecim]¹²⁹, quo Judaei celebrioribus festis inter convivendum antiquitus utebantur. Quem Christus aliqua ex parte in novissima coena quemadmodum a S. Luca describitur observasse videtur. Postea [addire]¹³⁰ adiunxi Missae sive sacri convivij mysterij descriptionem, [fert quomodo]¹³¹ qua nam scilicet rationem Christus [celebraveris]¹³² et post eum apostoli celebraverint, ad haec sacrae communionis solemnia [adiungam]¹³³ subieci, a Justino Martyre, [Caelestino]¹³⁴ et Clemente Alexandrino centesimo quinquagesimo, Tertulliano et D. Cypriano ducesimo, Dionysioque, post Christum trecentesimo anno descripta. Haec subsequen[tur]¹³⁵ itur vetustissim[is]¹³⁶ us et quantum certis quibusdam coniecturis assequi potui, ante D. Gregorij Papae primi tempora, editus ritualis liber, cui initium est, denunciata¹³⁷ statione, quo simplex, pura, solennisque sacrificij Dominici (quod missam dicunt) celebratio a Romano Pontifice fieri solita continetur. Quem omnes, qui Ecclesiasticos ritus, et officia divina constituere summam eidem auctoritatem tribuentes, tanquam primum et archetypum agnoscunt, ita ut omnes aliae huiusmodi scriptores nihil aliud sint, quam huius libelli, vel paraphrases, vel commentaria, et praesertim duo sequentes eiusdem argumenti [inscriptionis—libelij]¹³⁸ tractatus posterioribus temporibus editi, et propterea quibusdam additionibus

127 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41v.

128 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41v.

129 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41v.

130 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 41v.

131 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 42r.

132 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 42r.

133 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 42r.

134 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 42r.

135 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 42r.

136 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 42r.

137 Denunciata

138 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 42r.

aucti, quorum alteri primo omnium, alteri, vero Primum omnium initium est. Qui in publicae missarum celebrationis, quam Romanus Pontifex facere solebat caeremonia describenda, quaedam initio altius repetentes adiungunt, quaedam in ipsa actionis commemoratione latius exponunt, quaedam demum interserunt. Qui revera tanquam paraphrases quaedam demum interserunt. Qui reversa sunt [f. 5v] prioris libelli, re tamen ipsa, et praecipuarum caeremoniarum explicatione omnino interse conveniunt. Comprehendunt enim procul dubio¹³⁹ cum missarum ordinem, quem (ut auctor es Joannes Diaconus in eius vita) D. Gregorius Papa instituit.¹⁴⁰ Qui ordinem sive codicijm Gelasij Papae, quem de missarum solennibus ediderat multa substrahens, pauca convertens, nonnulla adijciens in unius libri volumen redegit. Qui ordo postea universorum fere occidentem obtinuit. Nam ducesimo post S. Gregorij obitum anno Carolus Magnus Imperator Romanae Ecclesiae auctoritatem (ut Sigibertus et Guillelmus Durantes referunt) sequutus univeersum sibi, Imperioque suo subiectum clerum minis et compulsionibus ad Gregoriani officij observationem compulit, Conveniens enim esse existimavit, ut qui in Romanae Ecclesiae fidem consentirent ritus etiam suscipere, cum ab eorundem discrepantia, fidei quoque vacillatio exoriri aliquando possit. Nam (ut auctores sunt Heldcuinus in Epistola ad Ludovicum primum Imperatorem [Romanu(m)]¹⁴¹, et Berno Angiensis Abbas) ante Gregorij aetatem Galliae et Hispaniae diversis ab Ecclesia Romana a maioribus suis ritibus, et caeremonijs acceptis in divinis officijs et missarum celebratione utebantur. Cui rei fidem faciunt vetustissimi, et prae nimia antiquitate pene corrupti libri missales ordinem missae more Gallico, longe a Romanae Ecclesiae [ἄρτα]¹⁴² consuetudine diversum, continentes, qui ab initio receptae fidei usus in Gallia habitus est, usque ad Caroli Magni tempora, quibus sacrificij formam, qua hodie utuntur in Gallia et Germania suscepit. Omnis igitur Gallia, Germania, Italia prae[f. 6r]ter Mediolanum, (cui Ecclesiae ob auctoris reverentiam D. Ambrosij ritus permissus est) facile Romanas caeremonias auctoritate Romanae sedit et Episcopi sui adductae, susceperunt. Quamquam ut supradictus

139 proculdubio

140 Johannes Diaconus, *S. Gregorii Magni Vita*, in *PL*, LXXV, cols. 41–240, at 94.

141 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 42v.

142 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 42v.

Hilduinus affirmat, cum Innocentius, Gelasius et Gregorius Romani Pontifices Episcopos Galliarum ad Romanas consuetudines suscipiendas diu sollicitassent iam tum pluribus annis antea priscus ille missarum mos a Gallica consuetudine non nihil recessisset. Hispani porro, qui in semel suscepto instituto tuendo petinacissimi sunt, multis annis avitas consuetudines constantissime retinuerunt. Donec postremo Alphonso VI. qui Toletum de sarracenis recuperavit regnante, Gregorij VII. Papae suasu, impulsu vero Constantiae Hispaniarum Reginae Gallorum Regis filiae post maximas contentiones et clamores vi coacti, non sine lacrymis patrijs ritibus relictis, Gallicas sive Romanas caeremonias susceperunt, qui tamen priscus mos non ita funditus tolli potuit, quin hodie Toleti in quibusdam Ecclesijs, et aediculis certis diebus non observetur [~~Haec autem~~]¹⁴³, ut latius in R[h]¹⁴⁴oderici Toletani historia explicatur. Cum igitur Romanum hunc ordinem Italia, Gallia, Germania, et Hispania suscepissent, facile quoque [~~reliquis~~]¹⁴⁵ ceteris occidentis provincijs ut Angliae, Saxoniae, Ploniae, Bohemiae, et reliquis praeclarissimorum regnorum morem sequutis communicatus est, cuius magna adhuc ex parte vestigia supersunt. Tribus autem hi sribellis publica tantum sive solemnississimarum caeremoniarum continetur, quam Romanus Pontifex praecipuis festis diebus stationem celebri et frequenti cleri, populique [f. 6v] multitudine conveniente [~~olim~~]¹⁴⁶ obire per singulas Ecclesias ubi statio erat solebat, a quo officia Episcoporum quoque per provincias in diversis mysterijs peragendis ritusque et observantiae haud multum discrepant. Quae cum Romani ordinis libello ubique adiuncta [~~est~~]¹⁴⁷ sunt. Quod solenne missae sacrificium initio non nisi per Episcopos in civitatibus a presbyteris vero, non nisi ex Episcoporum venia agebatur. Ceterum cum duo posteriores libri eisdem ferme temporis sint, et nonnihil inter se variant, quo in omnibus pio lectori satisfacerem utrosque [~~mea opera~~]¹⁴⁸ in unum coniunxi. Qua in re illud animadversione dignum est primum ex tribus, eo etiam argumento antiquissimum probari posse, quod nulla in eo de Episcopis

143 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 42v.

144 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 42v.

145 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 42v.

146 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 43r.

147 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 43r.

148 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 43r.

VII. hebdomadarijs Lateranensis Basilicae [~~mitro~~]¹⁴⁹ mentio est ante septingentos annos institutis, sed solo eorum presbyteri recensentur. Duo vero sequentes ordinis Romani libelli ipsos [~~etum~~]¹⁵⁰ iam profitentur, quos cum ante DCC. annos lectos fuisse dixerim, dubium non est ante tot tempus eos libellos etiam conditos esse. Meum ex duobus libellis concinnatum Romanum ordinem sequitur¹⁵¹ ordo alius sive liber ritualis antiquus, et paulo plura quam precedenties complectens per eadem tempora Editus, quo praeter Missae caeremonias, totius quoque anni festivitatum et solemnitatum ritus exponuntur, ut Quadragesimae, Paschatis, Pentecostes, Letaniarum et similium.

His libri propter argumenti similitudinem adiunxi aliud breve volumen de ordine processionis Episcopi diebus festis ad Ecclesiam quando missarum solemnia celebrare solebant, ita ut ab antiquis patribus occidentalium Ecclesiarum institutum fuit. Quod simile [f. 7r] admodum est Romano ordini. Post id scripsi alium incertis auctoris codicem de officio missae alias Micrologus sive ordo missae secundum Romanos inscriptum [~~cura Gregorij VII papae (cuius mentionem facit) ante quingentos annos editu(m)~~]¹⁵². Qui quamquam in plerisque exemplaribus ordinis etiam Romani nomen habeat, non tamen eiusdem generis est cum superioribus. Illi enim publica sedis apostolicae auctoritate exarati videntur nec aliud quam simplicem rituum, et caeremoniarum narrationem, in officio missae comprehendunt. Hic vero privato nomine et a privata quadam persona Ecclesiasticarum tamen institutionum graviter perita, circa Gregorij VII. Papae (cuius mentionem facit) ante quingentos annos descriptus est et narrationem quandam historicam magis quam mysticam continet, et neque tantum Pontificis Romani sed Presbyteri quoque munus exponit, potissimum autem secundum Gallicanum [~~codicem~~]¹⁵³ ordinem, qui quamvis a Romano effluxerit processu tamen temporis nonnihil ab eo variavit.

Hic libellus praecedet tractatum quem ego de stationibus Romanis (cuius frequens in his libris mentio est) edidi. Item aliarum vocum inusatarum et obscurarum, quae passim in iisdem libris reperiuntur

149 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 43r.

150 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 43r.

151 Marg.: *Hunc librum omisi, quod integer in annotationum ceremoniale Censij incl.*

152 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 43r.

153 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 43v.

interpretationem, ut Cardinalis, Tituli, Diaconiae confessionis, sacellarij, Pallij, Ambonis, Amulae, et similium. Postea adieci librum ritualement, sive ordinem Romanum ante quadringentos annos in Ecclesia Romana usurpatus, cum additionibus et annotamentis meis, quem Cencius Diaconus Cardinalis S. Luciae in Orthea S. R. E. Camerarius, qui postea summus Pontifex post Innocentium III. creatus Honorius III. [f. 7v] vocatus est, edidit vel reformavit, de quo suo loco dicam. Novissime brevem antiquorum verborum, vestimentorum et rituum quos in missae hodie Romana Ecclesia usurpat interpretationem et originem [adijctum]¹⁵⁴ sugessi ex antiquis et probatissimis auctoribus decerpta[m]¹⁵⁵. Quos omnes libros amplissimis quibuscunque thesauris pretiosiores uno volumine comprehensos tuo ipsius usui et oblectamento collegi, et multis additionibus ornatos ad te misi, quam omnium bonorum artium historiarum item, et praesertim sacrae studiosissimum esse cognovi. Quorum lectione te admodum delectatorum, et multum utilitatis et Ecclesiasticae eruditionis percepturum haud dubito. [Qua munus tuum quod amplissimu(m) e(t) nobilissimu(m) in Romana Ecclesia est, accurate cognoscens, prae exercere valens ut salubri temperamento adiuncto prudenter ut temporum conditio est, exercere poteris.]¹⁵⁶ Eos igitur libenti anomo suscipias rogo et cum ceteris id genus libris quos in nobilissima obste constructa bibliotheca condidisti collocabis in mei qui multum te amo perpetuae observantiae monumenta et testificationem vale. Romae Kal. Januarij ineunte anno MDLXV¹⁵⁷. [f. 8r]

II. De missarum vel missae et liturgia vocibus quibus corporis sanguinusque D. N. Jesu Christi sacramentum a latinis graecisq. significatur¹⁵⁸

Coena dominica, in qua dominus noster Jesus Christus die paschae pridie quam pateretur, corpus e(t) sanguinem suum, sub panis e(t)

154 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 43v.

155 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 43v.

156 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 44r; BAV, Vat. lat. 4973, fol. 7v.

157 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 44r: [...] *Romae Kal. Maij Junij MDLXIV.*

158 Panvinio's chapter aboute the 'name of the Mass' (*De Missae nomine*) at the end of the compilation must have been composed to complement this part. See the annotated transcription of this last chapter in the Appendix below (App. III).

vini speciebus apostolis manducandum e(t) bibendum dedit, e(t) in sui commemorationem in posterum facere praecepit, est actio, seu sacramentum ab eodem Christo immediate institutum, quo omnibus poenitentiam agentius, e(t) cum fide sumentibus porrigitur iuxta Christi verbum corpus, e(t) sanguis eius sub panis e(t) vini elementalis specie, cum annexa gratiae promissione, quod cunctis ijs qui ita sumunt Christus deus e(t) beneficia eius, scilicet gratia Dei, remissio peccatorum, e(t) vita aeterna applicentur, e(t) obsignentur. [~~Quod Christi exemplo D. Paulus~~]¹⁵⁹ Hoc dominicae coenae sacramentum ex praecepto e(t) institutione Christi, apostoli, e(t) eorum successoris sacerdotes tantum, in publicis potissimum congressibus, e(t) quoniam opus fuit in privatis aedibus, usque ad nostra tempora in eius commemorationem frequentaverunt. Quod Christi exemplo D. Paulus et 1. Corinth. cap. XI. *coenam dominicam*, 1. Corinth. XI. *mensam d(omi)ni*¹⁶⁰, Lucas vero Act. II. *communicatione(m)*¹⁶¹, Act. XX. *fractionem panis*¹⁶² vocant. Reliqui vero post apostolos vetustissimi doctores Ignatius in *ep. ad Ephesios*. Justinus *Apol. II*, Irenaeus lib. IV. cap. XI e(t) lib. V. Clemens Alexandrinus lib. I. *Strom.* Paedag. lib. ij. cap. II. Origenes lib. *Contra Celsum*. D. Cyprianus, e(t) alij posteriores partes Eucharistiam id est bonam gratiam. [f. 9r] Tertullianus in libro *De pudicitia*, e(t) contra Judaeos Corpus dominicu(m), lib. VIII. contra Marcionem e(t) de oratione, corpus e(t) sanguinem Christi Origenes homilij I e(t) VI in diversos corporis e(t) sanguinis d(omi)ni sacrame(n)tum. Cyprianus lib. II. ep. III, sermone V *De lapsis*, e(t) in coena domini, Dionysiusque Alexandrinus apud Eusebij *Hist. Eccl.* cap. VII. lib. IX. in epistola Xystum papam Corpus et sanguinem Christi, vel dominicum. Idem Cyprianus lib. I. epist. II *Eucharistiam*, lib. II. cap. III *oblatione(m) et sacrificium* Dionysius *De Eccl(esiasti)ca hierarchia* communionem, societatem synaxin sive collectionum. Eusebius Caesariensis lib. I. cap. X. de demonstrantione evangelica mysterium, e(t) memoriam sacrificij Jesu Christi. Concilij Nicaeni canon apud Rufinij *Hist. Eccl.* lib. I. cap. VI. Eucharistiam. Athanasius in apologijs ad Constantinu(m), e(t) de fuga sua sacra(m) synaxin. Gregorius Nazianzenus in *Oratione funebri pro patre* Eucharistiam, oratione ad subditos e(t) Imperatorem iratum

159 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 45r.

160 1 Cor 11, 20.

161 Act 2, 42.

162 Act 20, 7.

mensam, e(t) mystagogiam. Basilius epist. CXL carnem e(t) sanguinem Domini. Ambrosius in cap. XI ad Corinth 1. Medicinam spiritualem, lib. IV *De fide*. Mortis dominicae sacramentum lib. de ijs qui imitantur spiritualem escam lib. IV. cap. IV. e(t) V. idem lib. IX. cap. I. corpus, et sanguine(m) Christi, synaxin. D. Hieronymus *ad Licinijum*, Eucharistiam, *ad Rusticum* corpus e(t) sanguine(m). Epiphanius in *compendiaria secunda*¹⁶³ fora(m) fidei synaxin. Jo(hannes) Chrysostomus homilia in psalmum CXV. mysticam mensam, coeleste, summeque venerandum sacramentum, spiritueale, ac mysticum donum, mysticam vestimam, alludens a sacrificia veteris testamenti. Theodoretus in cap. XI *ad Corinth*. primae, sacramentum dominicum. Augustinus Cyrillus, Leo papa, Isychius, Primasius, Gelasius papa, Eucherius, Juniluis, Gregorius, Cassiodorus, Maxentius, fulgentius [f. 9v] e(t) veteres reliqui patres coenam dominicam, communionem, synaxin, sacrificium, oblationem, mysterium, celebrationem sacramentorum, Eucharistiam, mysticam mensam, sacram mensam, mystagogiam, mysticam coenam, viaticum, beata(m) communicationem, felicem epulationem, saturitate fidei, coelestem escam, Dominicum, e(t) alijs eius modis nominibus appellarunt. Primis¹⁶⁴ ex latinis (quod sciam) D. Hilarius eucharistiae sacrificium vel co(e)nae dominicae celebrationem missam voca[runt]¹⁶⁵ vit: *Quod iam olim dicimus*, inquit, *missas facere, veteres quoque dixerunt divinae mysteriorum sacramenti celebrare*, e(t) in Psal. LXV.¹⁶⁶ Missas autem appellabant officia divinatorum sacramentorum, e(t) D. Ambrosius lib. V. epist. XXXIV: *Post lectiones, atque tractatum de missis catechumenis symbolum aliquibus competentibus in baptisterijs tradebant basilicae. Illic nuntiatu(m) est mihi comperto, quo ad Prtianam basilicam, de palatio decanos misissent, ego tamen mansi in munere, e(t) missam facere coepi.*¹⁶⁷ Cassiodorus lib. III. de canonico divinaru(m) orationum e(t) psalmorum modo cap. VI: *Illud quoque nosse debemus nihila senioribus nostris quibus eadem matutinam solennitate(m) addi debere censuerunt, de antiqua psalmorum consuetudinem immutatum, sed eodem ordine missam*

163 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 45v.

164 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 46r: *Primus Primis*

165 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 46r.

166 Hilarius, *Tractatus super Psalmos*, in *PL*, IX, cols. 425–36 (Ps 65) 437–41 (Ps 66).

167 Ambrosius, *Epistula ad sororem*, in *PL*, XVI, cols. 994–1002, at 995.

*quo prius in nocturnis convenientibus perpetuo celebratam Gelasius papa e(t) missam, inquit, facere cum nullomodo permittat.*¹⁶⁸

Ceterum quod inversione latina epistolam D. Ignatij *Ep. ad Smyrnenses* scriptum est: *Non licet sive episcopo neque offerre, neque sacrificium immolare neque missas celebrare.*¹⁶⁹ Textus Graecus habet *σὺχων ἐπιτελεῖν*. Epiphanius Scholasticus vel Cassiodorus, qui historiam tripartitam edidit, e(t) e Graeco in Latinum vertit, ubi graeci auctores habent synaxin, missas facere transtulit, idque saepissime.[f. 10r] Post haec tempora e(t) praesertim D. Gregorij papae saeculo missarum vel missae vox, pro publico tantum e(t) solenni corporis et sanguinis sacrificio passim ab omnibus doctoribus usurpati est coepta, cui etiam proprie, si nominis originem originem spectes, convenit. *Missa* enim auctore Isidoro proprie dicitur, *tempore sacrificij, quando catechumeni foras mittuntur; quibus mysteriorum participationi, tanquam no(n) dum ex aqua e(t) spiritu sancto renatis interesse nefas erat.*¹⁷⁰

Missa igitur proprie dicebatur, quando dominicis potissimum festisque diebus, conveniente legitime ad sacram aedem populo, post communes preces, scripturarum lectionem, et evangelium ab episcopo expositum, missis id est publica diaconi voce catechumeni (quos auditores e(t) audientes vocat Tertullianus¹⁷¹) e(t) ijs qui sacramentorum participatio(n)ij interesse non poterant primum dimissis, oblatis deinde pane e(t) vino a fideli populo, qui remanserat e(t) vino a fideli populo, qui remanserat e(t) in sacrame(n)tum corporis e(t) sanguinis domini consecratis, fataque mysteriorum distributione e(t) participatione, populus rursus solennibus verbis a diacono mitteretur, aqua solenni missa seu missione bis fieri in sacris precibus solita, huic divinae actioni missae nomen inditum fuit. Cuius etiam prior parsquae catechumenorum institutioni serviebat Missa catechumenorum dicebatur. Quae eadem actio quia in coetu e(t) collectione populi fiebat latinis etiam colecta vocata est, a Graecis synaxis. Quo fit ut vocem graecam synaxin, beteres aliquando missarum aliquando colectarum nomine rediderint. Missam autem pro missione usurparunt veteres, quemadmodum e(t) remissam pro missione. Cyprianus de bono patientiae, *Dominus*

168 Johannes Cassiani, *De Coenobiorum institutis*, in *PL*, XLIX, col. 135.

169 Ignatius, *Epistola ad Smyrnaeos*, in *PG*, V, cols. 707–18, at 714.

170 Isidorus, *Etymologiarum*, in *PL*, LXXXII, col. 252.

171 Tertullianus, *De poenitentia*, in *PL*, I, cols. 1346–51.

*baptizatur a servo, e(t) i(n) remissam peccatorum daturus.*¹⁷² Idem ep. XIV qui blasphemaverit in spiritum sanctum non habet remissam. Missam igitur promissionis voce, hac occasione sacrificio accomodaverunt, catechumeni in templo ma[f. 10v]nebant usque ad offertorium donec Evangelium exposuisset episcopus. Tu(n)c antem eucharistiae consecrationem clamabat levita catechumeni exeunto, vel, si quis catechumenus remansit exeat, aut, si quis non comunicet exeat, vel ite catechumeni missa, est initio est. Sic tempus est ut mittamini, vel exeatis. Hactenus porro haec huius sacrae actionis prs missa catechumenorum dicebatur. Catechumenis exeuntibus sequebatur altera sacrae synaxis pars, quas missa fidelium dicebatur ab offertorio usque ad post communionem, hinc iterum alia missa id est missio populis a diacono nuntiabatur. Sic, Ite missa est quia sacrificio expleto ad propria quisque fidelium dimittebatur. Aquibus solennibus catechumenorum e(t) fidelium missis id es missionibus vulgus sancto sacrificio missae appellationem habuit. De qua re in exegesi canonis expressis auctoribus collecta ita scriptum est, Ite missa est. Missa nihil aliud intelligetur quam dimissio id est absolutio. Cum celebratis omnibus tunc diaconus ipse pronunciat cum populus a solenni observatione dimittitur unde e(t) missam catechumenorum canones dicunt, quando post evangelij lectionem incipiunt celebrari sacra mysteria. Tunc enim clamante diacono, ijdem catechumeni mittebandtur id est dimittebantur foras. Missa ergo catechumenorum fiebat ante actionem sacramentorum. Missa fidelium fiebat post consecrationem, e(t) participationem eorumdem sacramentorum. Hinc Hilarius, Divi Ambrosius, Gregorius e(t) alij missa sacrediunt. Hunc respexisse visus est Cassiodorus lib. III *De canonico modo* cap. VII quando scripsit: *Ei multitudini quae in tempore ad horas orationem no(n) ad fuit non luere de inde ingredi orationem, sed stantem proforibus congregationis missam praestolari debere,* e(t) cap. VIII bis *pro fine soluti congressus, eam vocem usurpat,* dum inquit, *contenti sonequi nobis post vigila[f. 11r]rum missam usque ad lucis indulgentur adventum e(t) paulo post. Nisi pos vigilarium missam somni quantumeunque gustaverit.*¹⁷³ Idem cap. XI eiusdem libri quemadmodum non obscure collegi potest videtur et hanc vocem pro alijs precibus e(t) orationibus seu horis canonicis

172 Cyprianus, *De bono patientiae*, in *PL*, IV, cols. 621–38, at 637.

173 Johannes Cassiani, *De Coenobiorum institutis*, in *PL*, XLIX, cols. 136–44.

diversis a sacrificio accipere, quod peculiari nomine colectae vel communionis dominicae designatus, dum ait. Die dominico unam tantummodo missam ante prandium celebrari, in qua psalmorum atque orationum seu lectionum pro ipsius col(l)ectae vel communionis dominicae reverentia solennius aliquid, ac propensius impendentes, in ipsam tertiam, sextamque pariter consumatam repetant. Hodie catechumenoru(m) usu exollescente, semel tantum in fine scilicet sacrificij dicitur *Ite missa est*, atque ita missa dicitur totum sacre actionis officium, ab introitu usque ad finem. Alij Appulei testimonio existimant vocabulum missae a gentilibus su(m)psisse christianos ut te et prelaque alia. Nam apud Appuleium γαμματ in Isidis sacrificio, sciens peractis renunciat sermone ritumque graecanico λαί αεσι id est populis missio, quae verba Graeci latinique iuxta usurpabant post cuncta celebrata mysteria, ut diceretur missio populis id est vel datur vel est, ut tum demum omnibus abire fasesset, qui nos hodie (ut dixi), servatur, ut peractis sacris a diacono pronuncietur *Ite missa est*, quod idem est ac *Illicet hoc est ire licet*, dicta est autem missa publica, non tam a loco quam a populi frequenti conventu, quamquam initio ecclesiae, grassantibus persecutionibus vel in privatis aedibus, vel in cryptis e(t) abditis locis celebrabatur. Coena vero quae a Paulo ex Christi traditione describitur publica, id est omnibus conventibus communis erat. Cuius exemplo missae hac publicae institutae fuerunt, quemadmodum pulere exponit Ambrosius ea verba exponens. Quotidiani quoque coetus illi de quibus Lucas in actis apostolorum nuntionem facit, publicae missae locum obtinebant cum ecclesiae initio [f. 11v] Christiani, quotidie ad apostolorum concionem, orationes, oblationem, patrisnisque fractionem convenirent. Qui quotidiani conventus postea, vel ob persecutiones, vel ob populi multitudinem rei familiari natate vacare coactum, ad dominicos tantum festosque dies redacti fuerunt. In qua publica synaxi dui consuetudin fuit, ut Christianorum multitudine praesente corporis e(t) sanguinis domini sacramenta distribuerentur. Soli enim fideles, et ad mysteriorum participationem idonei huic sacrificio interesse poterant, qui e(t) panem, vinumque in sacri mysterij usum offerebant, e(t) eadem iam consecrata religiose sumebant. Publica diaconi voce catechumenis (ut dixi) poenitentibus, energumens e(t) reliquis non communicantibus missis e(t) exclusis. Quare ad huc Gregorij papae aetate, diaconus haec sollemnia verba Romae in ecclesia post evangelij lectionem, e(t) expositionem, alta voce pronuntiabat *Si quis non communicat exeat*. Ea quoque sacrarum precum, (quem

canonem vocant) constitutio publicae t(u)m missae adscripta videtur, ut quae circumstantis, offerentis, e(t) communicantis populi aperte meminerit, qua ratione factum est, ut nonnulli veteres aliquando fuerint, qui B. Gragorij auctoritate, ducti, canonem in publica tantum, non etiam quotidiana e(t) privata missa legendum contenderint, quamquam postea ecclesiae usus contrarium obtinuerit. Haec quae de publica missa dixi multis veterum testimonis confirmati possunt, sed praecipue Cypriani e(t) Leonis papae. Quorum ille in sermone de lapsis, *Solennibus*, inquit, *ad impletis, calicem diaconus offerere praesentibus coepit, e(t) accipientibus ceteris locus cuius advenit.*¹⁷⁴ Hic vero sermone IV de Quadragesima ubi de Manichaeis loquitur, ait eos interfuisse solennibus sacris sed post quam ore indigno corpus domini accepissent, sanguinem redemptionis haurire declinasse, sua forti superstitione ducti, qua vinum aversabantur. Huc etiam facere existimant apostolo[f. 12r]rum canonem X. Concilij Antiocheni caput ij. Anacleti decretum, e(t) similia, quibus cavetur, ut omnes fideles ad ecclesiam convenientes, communicent, recusantes eijciantur, e(t) excom(m)unicentur. Hic igitur erat antiquissimus in ecclesia ritus, sed populorum devotione frigescente, e(t) communionem rarescente, excluso populo, communicatio primum ad clerum tantum, e(t) ministros ad stantes, deinde ad diaconum e(t) subdiaconum solos postremo ad sacerdotem unum redacta est. Hodie autem plura missarum genera apud latinos in usu sunt, ut missae quotidianae quae in publicarum missarum locum in collegijs potissimum e(t) monasterijs successere, cum scilicet religiosi viri, etia(m) extra populi coetum sacra inter se mysteria concelebrabant, *Item missae peculiares e(t) privatae*, quae vel ab episcopis in episcopij oratoris, vel ab alijs presbyteris extraordinem, modo in ecclesijs modo etiam in privatis aedibus, certas ob causas cum ministris e(t) paucis aliquot ex cleri vel laicorum ordine praeleguntur. Demu(m) in monasterijs, potissimum¹⁷⁵ Soteris, Gregorij, e(t) Nanetensis concilij decretis improbatas. His Valfidus Strabo, missas legitimas opponit, quibus sacerdoti respondentes, offerentes, atque communicantes intersunt. Erat e(t) aliud missarum apud graecos genus, per omnes quadragesimae dies (excepto Sabbato, e(t) dominico, quibus solis diebus solenni ritu sacra conficiebant) factae, e(t)

174 Cyprianus, *De lapsis*, in *PL*, IV, cols. 464–94, at 485.

175 Add.: [...] *etiam solitariae missae p(r)ae veterum consuetudinem introductae sunt* [...]

praesanctificationum vocatae. Quas ut imperfectas Umbertus ep(iscopus) s Silvacandidae in libro adversus Hicitam coarguit, iisque opponit legitimas missas, quae constarent benedictione, fractione, e(t) distributione sacramentorum a Christo institutas, e(t) ab apostolis observatas. Ante pauca saecula in Gallis praesertim, multum frequentatae fuerunt missae vulgo bificiatae, trificiatae, e(t) quadrificiatae, dictae, scilicet cum plures diversi argumenti missae usque ad offertorium saepius iteratae, tandem uno canone concludebantur, adversus quas scripsit Petrus [f. 12v] Cantor quas omnino exolevisse opinor. Extat demum e(t) missa sicca, quae consecratione e(t) communionem caret, haud multum a missa catechumenorum differens quae quod loco vel tempore (utimare, fluminibus, vel aprandio) quo plenam legitimamque missam fieri non licet, vice(m) misse implet, memoria vel commemoratio missae etiam nominatur. Arque hactenus de missae nomine, origine, e(t) generibus apud Latinos dictum sit. Relicuum est, ut de liturgiae voce qua Graeci Christi corporis sanguinisque sacrificium vocant breviter disseramus. Graeci igitur hanc mysteriorum celebrationem, quam Latini Missam vocant Liturgiam dicunt, de qua voce ita scribit Suidas, *Liturgia proprie dicitur officium, seu ministerium, seu manus publicum a voce λήτων*, quae publicum significat, e(t) ἔργον quod est opus, seu munus.¹⁷⁶ Alij hanc vocem a curationum publicorum bonorum tractam putant. Nam ληίζω significat praedare ληϊα praedae e(t) ληϊτον praedando partem, inde λείτων λείτα publica bona. Inde λείτουργεω curo, tracto, administro publica bona. Hinc dixisse Isocratem magistratum functiones λείτουργίας esse non ἐργασίας. 1. operas quae praestentur in publicum non in privatum unum exhibeantur. Alij annotant apud profanos scriptores hoc verbum dictum fuisse de publicis ministerijs civilibus, ac significare Graecis onera publica, ut tributum, e(t) pro instruenda classe vestigal. Id Demostenem referre πρὸς λεπτινω, ubi ait *Indignos quosdam homines, inventa immunitate detrectare λειτουργία*, id est *publica onera*.¹⁷⁷ Quam vocis huius significationem sequutus est, qui vetus testamentum vertit, ubi dicitur Liturgiam levitarum esse gestare ligna e(t) pelles tabernaculi e(t) Numerorum p(rim)o κἀντοί λειτουργήσουσιν ἐν αὐτῇ, e(t) ipsi ministrabunt in eo. In novo testamento haec vox creberrime usurpatur Act. XIII [f. 13r]

176 *Suidae Lexicon*, in BAV, Vat. gr. 1296.

177 See the similar passage in *De vocabulis missae* as described by the *Cnfessio Augustana* in Dingel, *Bekennnisschriften*, 572.

λειτουργούντων δ'αντων τῷ κυρίῳ, quod vulgo legitur ministrantibus illis domino, alij reddiderunt, cum illi sacrificarent domino *λειτουργούντων* enim, pro primus est operantium sacris. Nullum autem sacrificium Deo gratius, quam inpartire doctrinam evangelicam. In Chrysostomi vero commentarijs ita legitur, *Quod est ministrantibus a praedicantibus, sed vide num haec sententia sit λειτουργούντων 1. ministerium suum obeuntibus et exhibentibus Deo, non modo praedicatione divini verbi, sed etiam sacramentorum dispensatione.*¹⁷⁸ Ad Romanos autem XV aperta est huius vocis notio, ubi Paulus ait, datam sibi gratiam adeo *εις τὸ εἶναι λειτουργόν*, ut si liturgus id est minister e(t) ut ita dicam officarius Jesu Christi in gentes. Quamquam hac voce non quoduis ministerium, sed sacrum tamen e(t) ad res divinas pertinens significari, sequentes voces indicant, *ίσρορ γούτα τὸ ἀγγέλιον*, e(t) *ἢ προσφρὰ τῶν ἔθνῶν*,¹⁷⁹ id est sacrificante(m), seu ut rem sacram administrantem Eva(n)gelium. Id quod eramus recte observavit in annotat(at)iones in hunc locum *ίσρορ γούτα* quasi rem sacram operans ut respondeat ad *λειτουργόν*, qui proprie sacrorum aut Reipub. minister est. Extat edem vox II Corinth. IX *διακονία τῆς λειτουργίας ταύτης* administratio huius officii.¹⁸⁰ De collatione in pauperum subventionem loquitur, et ad Philipp. II cap. I Epaphroditum appellat *λειτουργόν*,¹⁸¹ subministrationem seu pr(a)ebitorem indigentiae suae, verum, ut diximus proprie hac voce significari videtur publicum ministerium in rebus sacris obeundis positum unde e(t) Egesippus apud Eusebiu(m) de Jacobo inquit Eum ab apostolis primum constitutum fuisse episcopum, e(t) liturgum id est sacrum et divinarum rerum administrationem unde quidam putant opinionem natam, quod Jacobus primus Missae ritum instituerit. Sed haec loco satis sint. [f. 13v] [~~Paulus Bydzovinus errar Gallicanae Pragae parochus in praenotationibus ante Missam Chrysosto(mi) sacram sua eura editam. Liturgia dicitur ministerium, officium, e(t) quoduis munus publicum, tamen etiam a theologis Liturgia Missa seu officiu(m) vocatur, quia unus minister communis error id est sacerdos qui~~

178 Chrysostomus, *In Acta Apostolorum, Homilia XXVII*, in PG, LX, col. 205.

179 Rm 16, 16.

180 II Cor 9, 12.

181 Phil 2, 25.

~~conservavit eucharistiam ceteris quoq. ea(m) exhibuit, ut pater de
Conferrat distinct. ij.(a) peraita]~~¹⁸²

III. Ritus quibus Iudaei celebrioribus festis inter convicandum ex maiorum suorum institutione olim utebantur¹⁸³

Quos D. N. Iesus Christus aliqua ex parte in coena sua praesertim ut à s. Luca describitur observasse videtur

Primum omnium Iudaeus paterfamilias¹⁸⁴ cum suis convivis mensae accu(m)bit poculum¹⁸⁵ vino plenum dextra manu tenens, precatur in hac verba]¹⁸⁶, *Benedictus sis tu domine Deus noster rex mundi qui creas fructum vitis*. Quo dicto prius omnium vinum degustat, quod¹⁸⁷ idem continuo omnibus mensae accubentibus¹⁸⁸ bibendum porrigit. Postea statim panem (quam¹⁸⁹ integram esse Massam oportet) cumque]¹⁹⁰ utraque manu tenendo, his verbis consecrat¹⁹¹: *Benedictus sis tu Domine qui educis panem de terra*. Hoc dicto¹⁹² [panem]¹⁹³ frangit e(t) ex eo partiulam comedit, ac singulis mensae accumbentibus singulas bucellas distribuit. Tum demu reliquis epulis manus admonentur¹⁹⁴. Peracto convivio paterfamilias, velcui [cui]¹⁹⁵ is hunc honorem detulerit poculum vino plenum, utraque manu tenens, hoc modo precatur

182 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 50r.

183 Cassander, *Liturgica*, c. 1r-2r.

184 Cassander, *Liturgica*, c. 1r: pater familias

185 Cassander, *Liturgica*, c. 1r: Poculum

186 Cassander, *Liturgica*, c. 1r: Precatur in haec verba [...]

187 Cassander, *Liturgica*, c. 1v: Quo [...]

188 Cassander, *Liturgica*, c. 1v: accumbentibus

189 Cassander, *Liturgica*, c. 1v: quem

190 Cassander, *Liturgica*, c. 1v: [...] accipit, eumq(ue) [...]

191 Cassander, *Liturgica*, c. 1v: [...] consecrat [...]

192 Marg.: *Praeceptum est Iudaeis ut frangant panem, nem ut scindant, quod cum in crassioribz his panibus commode fieri nequeat, his qui benedicit ante benedictionem partem à solido pane ita praescindit ut ad huc reliquae massae panis adhaereat, quam partem facta benedictione abrupit atq(ue) ex ea parte incisus particulis unam sibi sumit, reliquas convivis distribuit.*

193 Cassander, *Liturgica*, c. 1v.

194 Cassander, *Liturgica*, c. 1v: admonentur

195 Cassander, *Liturgica*, c. 1v.

Benedicamus ei, qui nos de suo civavit, e cuius bonitate vivimus. Post haec]¹⁹⁶ qui orando praeit, amplius sic orat: *Benedictus sit ipse, e benedictum sit nomen eius.* Hinc consequentur¹⁹⁷ prolixam dicit precem, quam in prece gratiarum actiones, non solum pro concessio¹⁹⁸ omnibus alimento, sed pro omnibus beneficijs¹⁹⁹, olim patribus, e hodie quoque Istaelitae²⁰⁰ genti collatis concipiuntur. Item postulationes e obsecrationes [p(er) statu ge(n)tis su(a)e p(er) instauratio(n)e Hierosolym(a)e, pro adve(n)tu Heli(a)e]²⁰¹ e Missae, privatim quoqu(e) pro domesticis e(t) propinquis summa gravitate compositae continentur, cui preci nonnunquam festis quibusdam diebus, orationes quaedam tempori accommodatae inseruntur. Qua prece ex pleta omnes secreto dicunt versiculos duos Psal. XXXIV: *Timete Dominum omnes sancti eius, quoniam non est inopia timentibus eum, catuli leonum egent e esuriunt. Inquirentes [f. 14r] autem Dominum non indigebunt nullo bono.*²⁰² Post haec]²⁰³ is qui bene dicendo praeit, alta voce dicit, itam ab initio mensae²⁰⁴: *Benedictus sis tu Domine Deus qui creas fructum vitis.* Quo dicto paulum de vino bibit, e(t) continuo omnibus convivis, ordine degustandum tribuit²⁰⁵, atque hunc in modum convivium absolvitur. Hunc convivij ritum a patribus acceptum Christus in sacra sua coena observasse videtur²⁰⁶, ut ex Lucae Evang. narratione apparet, ac panis tantum modo ac calicis post coenam benedictionem in sacramento corporis e sanguinis sui convertisse. [f. 14v]

196 Cassander, *Liturgica*, c. 1v: *Posthaec*

197 Cassander, *Liturgica*, c. 2r: *consequenter*

198 Cassander, *Liturgica*, c. 2r: *concesso*

199 *beneficiis*

200 Cassander, *Liturgica*, c. 2r: *Israeliticae*

201 Cassander, *Liturgica*, c. 2r.

202 Ps. 33, 10–11, 13–14.

203 Cassander, *Liturgica*, c. A2r: *Posthaec*

204 Cassander, *Liturgica*, c. A2r: *Mensae*

205 Cassander, *Liturgica*, c. A2r: *distribuit*

206 Cassander, *Liturgica*, c. A2r: *vide(n)t*

IV. Missarum sive sacri convivij mysteria, qua ratione D. N. Iesus Christus primum, deinde post eum Apostoli celebraverunt²⁰⁷

Rabanus Maurus *Institutionis clericorum* libro I cap. XXXII: *Hunc [morem]²⁰⁸, inquit, sacrificij primum. D. N. Iesus Christus et magister instituit, quando commendavit Apostolis suus corpus e(t) sanguinem suum priusquam traderent²⁰⁹ sicut legitur in Evangelio. Accepit panem Iesus, e(t) benedicens fregit e(t) dedit eis e(t) ait, Sumite, hoc est corpus meum: e(t) accepto calice, gra(tia)s agens dedit eis, e(t) liberant²¹⁰ ex illo omnes et reliqua. Cum benedictione enim et gratiarum actione primum Dominus corporis e(t) sanguinis sui sacramenta dedicavit e(t) Apostolis tradidit, quod exinde Apostoli imitari facere e(t) successores suos facere docuerunt, quod e(t) nunc per totum orbem terrarum generaliter tota custodit Ecclesia.²¹¹*

Honorius in *Gemma²¹² anima(e)* lib. I cap. LXXVI: *Missam in primis D. Iesus sacerdos secundum ordinem Melchizedech instituit, quando ex pane e(t) vino corpus e(t) sanguinem [suum]²¹³ fecit, e(t) memoriam sui suis celebrare hic praecepit. Hanc Apostoli auxerunt, dum super panem e(t) vinum verba quae D(omi)nus dixit, e(t) Dominicam orationes²¹⁴ dixerunt.²¹⁵*

Guil(elmus) Durantes²¹⁶, in *Rationali divinorum officiorum* liber IV. cap. I: *Hoc officiu(m) Christus instituit, cum novum condidit testamentum, disponens h(a)eredibus suis regnum. Sicut pater suus sibi disposuit, ut super mensam eius²¹⁷ edant, e(t) bibant in regno quod Ecclesia consecravit, coenantibus enim illis, accepit Iesus panem,*

207 Cassander, *Liturgica*, c. A2v-A3v.

208 Cassander, *Liturgica*, c. A2v.

209 Cassander, *Liturgica*, c. A2v: *traderetur*

210 Cassander, *Liturgica*, c. A2v: *biberunt*

211 Rabanus Maurus, *De institutione clericorum*, in *PL*, CVII, cols. 293–420, at 322.

212 *gema*

213 Cassander, *Liturgica*, c. A2v.

214 Cassander, *Liturgica*, c. A3r: *orationem*

215 Honorius Augustodunensis, *Gemma animae*, in *PL*, CLXXII, cols. 541–738B, at 572B. On Honorius' *Gemma* see esp. Macy, *Treasures*, 170.

216 Cassander, *Liturgica*, c. A3r: *Dura(n)ti*

217 Cassander, *Liturgica*, c. A3r: *ei*

ac²¹⁸ *gratias agens benedixit ac fregit, deditque discipulis suis dicens 'Accipite e(t) comedite, hoc est corpus meum, quod pro nobis tradetur, hoc facite in meam commemorationem'*.²¹⁹ *Hac igitur institutione formati [f. 15r] coeperunt Apostoli sacrosanctum frequentare myseriu(m), propter caussam quam Christus expresserat, e(t) formam servantes in verbis, e(t) materia(m) tenentes in rebus, sicut Apostolus Corinthijs, protestatur dicens 'Ego accepi a domino quod e(t) tradidi nobis, quoniam dominus Jesis in hac nocte est'*.²²⁰ *Item, Apostoli hanc Missam Christi auxerunt*²²¹, *dicentes in ea non solum verba praemissa, verum etiam dominicam orationem super addentes*.²²² *Idem lib. VI. de Parasceve: Quo facto incipit mox oremus, 'Praeceptis salutaribus, perficiens Dominicam orationem e(t) illa Libera nos quaes, est'. In quo repraesentatur antiqua Apostolorum celebrandi Missam consuetudo. Prius enim lectione praemissa, dicebantur solummodo verba illa, 'Hoc est corpus est. Hic est sanguinis est'. Sed ipsi postmodum dominicam oratione(m) addiderunt*.²²³

Amalarius²²⁴ lib. III *De divinis officis* in praefatione: *Satis esset sine cantoribus e(t) lectoribus e(t) ceteris qui ibi aguntur, sola benedictione*²²⁵ *Episcoporum aut presbyterorum ad benedicendum panem et vinum, quo reficeretur populus ad animarum salutem, sicut prima eius temporibus fiebat apud Apostolos*.²²⁶

Hinc D. Gregorius lib. VII. cap. LXIII.: *Orationem, inquit, [vero] Dominicam, idcirco mox post precem divinus, quia mos apostolorum fuit, ut ad ipsam solum modo orationem oblationis hostiam consecrarent*.²²⁷ [f. 15v]

218 Cassander, *Liturgica*, c. A3r: *et*

219 Mt 26, 26–27; Lk 22, 18–20; 1 Cor 11, 23–25.

220 1 Cor 11, 23.

221 Cassander, *Liturgica*, c. A3r: *adauxerunt*

222 Durandus, *Rationale divinarum officiorum*, I, 275. See also Pope Innocent III's *De missarum mysteriis*, in *PL*, CCXVII, 773B–C; Durandus, *Instructones*, 54.

223 Durandus, *Rationale divinarum officiorum*, II, 17.

224 Cassander, *Liturgica*, c. A3v: *Amalharius*

225 Cassander, *Liturgica*, c. A3v: *benedictio*

226 Amalarius, *De ecclesiasticis officiis*, in *PL*, CV, cols. 985–1242D, at col. 1101.

227 Gregorius Magnus, *Epistola XII. Ad Ioannem Syracusanum Episcopum*, in *PL*, LXXVII, col. 957. This paragraph does not appear in Cassander's *Liturgica*.

V. Ritus sacrae communionis eiusque caeremoniarum descriptus a S. Justino Philosopho et Martyre²²⁸

Qui olim anno salutis CL die Dominico a Christianis Romae celebrari solebat. Ex eiusdem secunda apologia diligenter excerptus

Nos postquam ita abluimus, e(t) institutum expiavimus cum, qui credit et assensus est, ad eas qui fr(atr)es dicuntur adducimus eum **enim** in locum quo convenerunt comprecrandi cum co(n)tentis animis, e(t) pro se e(t) pro illo qui illustratus est, omnibusque alijs, qui ubique sunt, ut et veritatis discipuli e(t) re ipsa bonae sanctaeque vitae cultores, e(t) praeceptorum Dei custodes possimus invenire, ut aeternam salutem adeptiscamur. Sub finem precu(m) nos inter nos osculo salutamus deinde ei qui praepositus est fratribus, panis offertur e(t) poculum aqua e(t) vino temperatum, quae cum accepit laudem e(t) gloriam omnium parenti, filij sporusque sancti nomine tribuit gratiasque domino agit, quod ab eo his dignus sit habitus. Quibus rite perfectis precibus e(t) gratiarum actione, populus omnis qui ad est benedicit dicens *Amen*.²²⁹ Amen autem Hebraico sermone, idem quod fiat, significant. Postea quam e(t) is qui praeest, gratias egit, e(t) populus omnis benedixit, ij qui apud nos diaconi dicuntur, dant unicuique eorum qui adsunt percipiendum panem, vinum e(t) aquam, quae cum gratiarum actione consecrata sunt, e(t) ad eos qui absunt perferunt.²³⁰ Atque cibus hic apud nos Eucharistia nominatur, quia nemini alij participare licet, nisi ei qui e(t) vera esse. Credit quae nos dicimus, e(t) expiatus est lavacro quod in remissionem peccatorum, regenerationemque datur, e(t) ita vivit ut Christus tradidit. Neque enim haec communem usitatemque

228 PG, VI, cols. 441–70. This chapter follows those passages in Cassander's *Liturgica* only minimally. Panvinio omits the passages taken from the second book of Justin Martyr's *Apologia*, as in Cassander, *Liturgica*, c. A4r.

229 Cassander, *Liturgica*, c. A3v-A4r: [...] *accepit laude(m) Deo tribuit & gratia diu agit, quibus perfectis, populus omnis qui adest benedicit dicens Amen.*

230 Cassiander, *Liturgica*, c. A4r: *Postea ijqui apud nos Diaconi dicuntur, dant vinicuiq(ue); eorum qui ad sint, percipiendu(m) panem, vinum & aquam, qu(a)e cum gratiarum actione consecrata sunt, & ad eos qui absunt. Graece ευχαρισθεντος quod vide nu(m) aptius verteretur, super quo grati(a)e act(a)e sunt, ita certe Irenaeus reddidiste videtur lib. 4. cap 34. quomodo constabit eis eum panem in quo grati(a)e act(a)e sunt, corpus esse Domini sui.*

panem, usitata(m)que potionem capimus: sed quemadmodum per dei verbum homo factus Jesus Christus, conservator n(ost)rum, e(t) carnem e(t) sanguinem pro salute nostra habuit; sic etiam cibum, qui preces [f. 16r] sermonis quem ab eo accepimus consecratus est, e(t) quo sanguis carnisque nostrae communionem aluntur Jesu Christi eius qui homo factus est et carnem e(a) e(t) carnem e(t) sanguinem esse accepimus. Apostoli enim in commentarijs suis, quae Evangelia dicuntur, ita sibi Christum praecepisse tradiderunt, cum accepto pane cum gratias egisset, dixisse, *Hoc facite in memoriam mei. Hoc est corpus meum.* Dixisse etiam ~~excepto~~ accepto poculo, cum egisset gratias, *Hic est sanguinis meus, sibusque solis dedisse.* Quod etiam mirati mali genij, in solis sacris faciendum tradiderunt. Panem enim e(t) potu(m) aquae poni imitatione eius qui initiatur, cum certis quibusdam verbis, aut scitis, aut cognoscere potestis. Nos autem postea deinceps haec internos semper recolimus, e(t) una semper sumus in omnibus quibus utimur partentem omnium, per filium suum Jesu(m) Christum, spiritumque sanctum laudamus. Die vero qui solis dicitur, omnes qui in oppidis vel in agris morantur, unum in locum conveniunt, commentariaque apostolorum, vel prophetarum scripta leguntur, quandui hora patitur deinde ubi is qui legit destitit is qui praeest admonet e(t) hortatur, ut ea quae lecta sunt, bona imitemur. Tum furgimus omnes ac comprecamur, conclusisque nostris precibus, panis, ut iam dixi, vinumque e(t) aqua afferuntur: tumque is qui primus locum tenet eodem modo preces gratiarumque actionem, pro virilijs mittit, populusque benedicit, dicens *Amen:* e(t) ijs quae cum gratiarum actione consecrata sunt unus quisque participat, eademque adeos qui absunt, diaconijs datuntur perferenda. Quibus copiae suppetunt ij si volunt, suo quisque arbitrato, quod vult largitur quoque colligitur e(t) cogitur, apud eum qui praeest reponitur: Isque pupillis e(t) viduis, ijsque quos morbus alia ne causa in opes fecit, e(t) ijs qui in unculis sunt, e(t) hospitibus omninoque omnibus, qui aliqua indigentia premuntur, subvenit. Die autem solis, omnes convenimus, quod is est [f. 16v] primus dies, in quo Deus tenebras e(t) materiam cum mutasset, mundum effecit, e(t) quod eodem die Jesus Christus conservator noster amoris excitatus est Pridie Saturni, eum in crucem sustulerunt, e(t) postidie Saturni, qui Solis dies est, cum apostolis discipulisque suis apparuisset, haec illis tradidit quae nobis quoque consideranda praemitimus et cet. [f. 17r]

VI. De sacrificio Ecclesiae Christi ex Clementis Alexandrini

Qui CC. a Christi natali anno vixit, Stromatum libro VII excerpta²³¹

Propter quam causam nos merito deo non sacrificamus, qui nullius indiget e(t) omnia praebeat hominibus: sed cum glorificamus, qui est pro nobis sacrificatus, nos ipsos sacrificantes, ad id quod est nullius indigens, ex eo quod nullius indiget, e(t) ab impartibili, ad id quod est impartibile. Deus enim sola nostra salute delectatur. Merito ergo non offerimus ei sacrificium, qui non vincitur a voluptatibus cum inferius, e(t) nec usque ad crassissimas nubes, e(t) longe etiam ab ijs perveniat, quae fit per fumum exhalatio, simodo perutiniat. Nullius ergo indiget Deus, nec capitur voluptate, nec est aut luori, aut paecuniae cupidus, cum sit plenus, e(t) cuilibet quod ortum est, e(t) indiget omnia praebeat. Neque sacrificijs, sed neque donaris est, et aliquando post. Sin autem gaudet deus honorari, cum natura nullius indigeat, non abs re nos Deum precibus hiramus, e(t) hoc sacrificium optimum e(t) sanctissimum cum iustitia comittimus, iustissimo verbo cum honorantes, perquem accipimus cognitionem ea quae dedimus per cum glorificantes est ergo quod est hic apud nos altare torrestis congregatio, eorum qui sunt dedicati orationibus, qui veluti unam vocem habent communem e(t) unam mentem. Et paulo post conspiratio autem pro prie dicitur in ecclesia est enim ecclesia sacrificium verbum quod a sanctus exhalatur animus, cum sacrificium simul apenatur e(t) tota mens deo, Sed antiquissima(m) quidem aram in deo sanctam vulgo iactantur. Ad hanc autem solam dicunt etiam acciesisse Pythagoram, caede e(t) morte minime inquinatam, Aram autem vere sanctorum iuctam animam e(t) qui ab ea emittitur suffitum nobis sanctam dicentibus orationes(m), non credent. Sequitur aliquanto post. Universa autem eius vita, est [f. 17v] quidem celebris ac sanctus dies festus. Atque ei quidem sacrificia sunt ipsae preces e(t) laudes, e(t) ante cibum fuit scripturarum lectiones psalmi autem e(t) hymni dum cibus sumitur, antequae catur cubitum quin etia(m) nocturnas orationes.[f. 18r]

231 Clement of Alexandria, *Stromatum*, in PG, IX, col. 423.

VII. Qua ratione sacri conventus Tertulliani aetate haberi solerent, ex eiusdem apologetico, et alijs libris, diuisque Cypriani operibus descripti²³²

Coimus in coetum e(t) congregationem, ut ad Deum quasi manu facta precanonibus ambianus orantes. Oramus pro Imperatoribus, pro ministris eoru(m) ac potestatibus, pro statu saeculi,²³³ pro rerum quiete, pro mora finis logimur ad divinarum literarum commemorationem, siquid praesentium temporum qualitas, aut praemonere cogit aut recognoscere, certe fidem sanctis vocibus pascimus, spem erigimus, fiduciam figimus, disciplinam praeceptoru(m) nihil omnibus incultationibus densamus.²³⁴ Ibidem etiam exhortationes castigationis e(t) censura divina. Nam et iudicatur magno cum pondere, ut apud certos de Dei conspectu, summumque future²³⁵ iudicij preiudicium est, si quis ita deliquerit, ut a com(m)unicatione orationis e(t) conventus, e(t) omnis sancti commercij relegetur. Praesident probati quique seniores, honorem istum non pretio²³⁶ sed testimonio adepti. Neque enim precio ulla res Dei constat. Non de oneraria summa quasi ademptae religionis congregation, mediam²³⁷ unusquisque stipem menstrua die, [vel]²³⁸ cum velit e(t) si modo possit, apponit. Nemo compellitur, sed sponte confert. Haec quasi deposita pietatis sunt nam inde non epulis, nec potaculis, nec ingratis voratrinis dispensatur, sed egenis alendis, humanisque ex²³⁹ pueris ac pupillis²⁴⁰ re ac parentibus destitutis, aetateque demitis senibus, item naufragis, e(t) si qui in metallis, e(t) si

232 Cassander, *Liturgica*, c. A4v-A6v, A4v: QVOMODO SACRI conventus aetate Tertulliani haberi soleant, ex Tertulliano In Apologetico. Panvinio then added those passages excerpted from Cyprian's epistles.

233 Cassander, *Liturgica*, c. A4v: [...] ministris eorum, et potestatibus seculi [...]

234 Cassander, *Liturgica*, c. A4v: Coimus ad divinarum literarum commemorationem, siquid praesentium temporum qualitas aut praemonere cogit aut recognoscere, certe fidem sanctis vocibus pascimus, spem erigimus, fiduciam figimus.

235 Cassander, *Liturgica*, c. A4v: futuri

236 Cassander, *Liturgica*, c. A4v: precio

237 Cassander, *Liturgica*, c. A5r: Modicam [...]

238 Cassander, *Liturgica*, c. A5r.

239 Cassander, *Liturgica*, c. A5r: et

240 Cassander, *Liturgica*, c. A5r: puellis

qui in insulis e(t) vel in custodijs duntaxat ex causa Dei sectae, alumni confessionis suae sunt.

Eucharistiae sacramentum e(t) omnibus mandatu(m) adno(n) etiam ante lucanis coetibus, nec de aliorum manu quam praesidentium secretum e(t) ante omnem [f. 18v] cibum sumimis. Idem in libro *De corona militis* meminit distincte panis e(t) calicis sed vini calicem aqua [solitum]²⁴¹ misceri solitum.²⁴² Cyprianus indicat lib. II ep. III e(t) ep. I lib. III *ad Lucium: In sacrificijs*, inquit, *precem cum precibus facimus, e(t) in orationibus nostris non cessamus Deo Patri e(t) Christo filio eius domino n(ost)ro(rum) gratias agere. E(t) orate pariter ac petere, ut qui perfectus est atque perficiens custodiat atque perficiat in nobis confessionis nostrae gloriosam coronam.*²⁴³

Coena nostra de nomine rationem suam ostendit. Vocatur enim ἀγάπη, id quod dilectio penes Graecos est. Quantiscunque sumptibus constet, lucru(m) est pietatis nomine facere sumptum, siquidem inopes omnes refrigerio isto iuvamus. Non prius discumbitur quam oratio ad Deum, pregustetur, editur quantum esurientes capiunt, bibitur quantum pudicis utile est ita saturantur, ut qui meminerint [etiam]²⁴⁴, per nostrem etiam adorandum deum sibi. Ita fabulantur ut qui sciant dominum audire.

Post aquam manua(m) e(t) lumina, ut quisque de scripturis sanctis, vel de proprio ingenio potest, provocatur in medium deo canere, hinc probatur quomodo biberit. Aequae oratio convivium dirumit. Inde disceditur ad eandem curam modestiae, e(t) pudicitiae, ut qui non tam coenam coenaveri(n)t quam disciplinam.

Nomen ἀγάπη, id est charitatis in his fraternis Christianorum convivijis, una cum ipsa re, iam tum Apostolorum temporibus, usurpatum fuisse Judas apostolus epistola sua testatur, cum inquit, *Hi sunt in charitatibus vestris labes una convivantes intiepide.*²⁴⁵ Quod interpres noster vulgatis intellexit, qui epulas vertit, quamvis aliud pronomen substituerit. Habet enim in epulis suis. In hunc locum ita Oecumenius: *Erant*, inquit, *ad huc tempore illo Mensae quae parabantur de quibus e(t) Paulus in ep. [f. 19r] ad corinth. loquitur,*

241 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 55r.

242 Tertullianus, *De Corona*, in *PL*, II, cols. 73–102, at 78–80.

243 Cyprianus, *Epistula LVIII*, in *PL*, III, cols. 1002–1008.

244 Cassander, *Liturgica*, c. Ar.

245 Iud 12.

quas etiam ἀγάπας, id est charitates sive dilectiones appellabant. Porro in huiusmodi sacris conventibus mysteriorum quoque communionem ante convivium celebratum fuisse, haud obscure Apostolus priore ep. *ad Corinth.* indicat. Et Chrysostomus in eum Apostoli locum manifeste testatur: *Communes, inquit, faciebant mensas institutis diebus, collectione perfecta post mysteriorum communicationem ad communes epulas conveniebant.*²⁴⁶

Idem quoque Tertulliani aetate observatu(m) fuisse, ut in eiusmodi coetibus Eucharistiae sacramentu(m) administraretur, ex alijs eiusdem auctoris locis apparet lib. II *Ad uxorem*, de Muliere fideli, infideli nupta loquitur: *Discumbit cum marito in sola dicijs insodalicijs, saepe inpopinis est, et ministrabit non numquam inquis, solita quondam sanctis ministrare, eos observabit quos erit iudicatura. De cuius manu desiderabi? De cuius populo²⁴⁷ participabit? Quid maritus suis illi, vel marito suo quid illa cantabit? Quae Dei mentio?²⁴⁸ Ubi spiritus refrigerium? Ubi divina conditio?²⁴⁹* Hic certe apparet nonnullos ritus commemorari qui in coetibus illis, quorum iam supra in *Apologet(icus)* meminit observabantur, cuiusmodi sunt cantus post coenam, lectio divinarum scripturarum, invocatio Christi, divina benedictio, additur vero hic de cibo e(t) poculo Christi, quod ibi fortassis, quod ad paganos e(t) nondum initiatos sermo haberetur omissum fuit.

Supra quoque in eodem libro *Ad uxorem*, eiusdem cibi e(t) poculi meminit cum ait: *Iam vero alicui fratrum ad osculum convenire, aquam sanctorum pedibus offerre, de cibo, de poculo inuadere desiderare e(t) est quae de communionem Eucharistiae.*²⁵⁰ B. Rhenanus intelligit: *Sic, inquit, videntur primi illi Christiani communicasse, et communionem(m) exercuisse.* Quamquam ex eodem hoc Tertulliano liquet, Eucharistiae distributionem non tantum in huiusmodi coenis, sed etiam ante licem ob-[f. 19v]servari consuevisse. Ita enim lequitur lib. *De coron(a) milit(is): Eucharistiae sacramentum e(t) in tempore victus*

246 Chrysostomus, *In epistulam I ad Corinthios, Homilia XXVII*, in PG, LXI, cols. 223–24.

247 Cassander, *Liturgica*, c. A6r: poculo

248 Marg.: *Quae Christi invocatio? Ubi fometa fidei de scripturaru(m) intellectione?*

249 Tertullianus, *Ad uxorem*, in PL, I, cols. 1410–12.

250 Tertullianus, *Ad uxorem*, in PL, I, cols. 1294–95.

*e(t) omnibus mandatum a D(omi)no etiam antelucanis coetibus, nec de aliorum manu quam praesidentium fuimus sumimus.*²⁵¹

Haec sanctissima e(t) in Ecclesia convivendi ratio, cum paulatim partim ambitione divitum, partim etiam multitudinis insolentia in abusum veniret, Conciliorum²⁵² aliquot decretis ea convivia in Ecclesijs e(t) oratoriis exerceri prohibitum legimus, ut concilio Laodicen. C. XXVIII. e(t) conc. Carthag. III. cap. 1²⁵³.

Remansit autem nomen in usu Ecclesiastico, ut convivia quae pauperibus e(t) hospitibus reficiendis instrumentur, ἀγάπαι e(t) charitates appellarentur, e(t) a Dominica coena separati, coeperunt, quam in Ecclesia tantum apparari e(t) administrari fas erat.

Priscae autem consuetudinis vestigia hodieque Graeci servare dicuntur qui de resurrectionis Dominicae sacro post sacram mysteriorum communionem, allatis in Ecclesiam epulis communiter convivunt, carmen quoque solenne concinunt quod his verbis constat: *χριστὸς ἂν ἔσθῃ ἐκ νεκρῶν, θανάτω θανάτῳν πατήσας, καὶ τοῖς ἐν τοῖς μνήμασιν ζῶην χαρισάμενος.*

VIII. Descriptio Synaxeos, sive Sacrae communionis circa CCC Domini annum apud Christianos fieri solite ex Dyonyssij Ecclesiastica Hierarchia sumpta

In fine ante omnium Pontifex ita perfectum ad sacratissima(m) eucharistiam vocat atque consummatum illi sacramentorum communionem deificam tradit sed euge quoniam huius pulchre sane, ac tempestive meminimus, quam profecto negligenter omittere, seu sacramenta quaevis alia ante eam laudare, fas mihi omnino non fuerit: est vixta inclytum praeceptorum nostrum sacra mentorum consummatio operae precium igitur est prius ex ponere e(t) eius corporalia lincamenta describere, tum vero ubi eam ex auctoritate scripture, sacerdotali(s)que institutione didicerimus, ad illius contemplandam sacratissima dignitatem, divino spiritu subvehi. Ac primim quidem illud inspiciendum, cuius rei gra(tia), quod alijs quoque venerandis divinisque mysterijs commune vocabulum est, huic praeceteris pr(a)ecipue ac peculiariter applicetur ut singulariter

251 Tertullianus, *De corona militis*, in *PL*, II, col. 79.

252 *conciliorum*

253 Cassander, *Liturgica*, c. 6v: cap. 30

communio sui societas, e(t) synaxis, sive collectio dicatur. Nempe e(a) m e(t) una quaque sacramentalis institutio id agit, ut nostras vitas in plura divisas, in unicum illum statum (quod Deo iungimur) colligat, dividuorumque nostroru(m) divina collectione, nois eius, quod vere unum est, societatem, unitatemque in divina(m) largiatur. Dicimus ergo, cetera sacrarum rerum signa, quorum nobis societas indulgetur, huius divinis profecto consu(m)mentibusque muneribus perfici. Neque enim firme fas est, sacerdotalis muneris mysterium aliquot peragi, nisi divinum istud Eucharistiae, augustissimu(m)que sacramentum compleat. Quae sngula cum peraguntur, e(t) eius qui perficitur collectionem ad unum illud unicum sacratius operetur, e(t) divi-[f. 20r]nitus indulto sacramentorum coelestium munere ipsius ad Deum consortium peragat atque perficiat. Si igitur unum quodque sacerdotale mysterium exse imperfectum nostram ad unum illud communionem, collectionemque noperficit, ac per id quod perficiendi ium non habet, ferme etiam nomen amittit finis autem ac principalis omnium ratio in eo divinorum mysteriorum, ut isqui perficit particeps fiat: merito sacerdotalis sacro sancta prudentia ex rerum effectum proprium illi verumque cognomen invenit. Sic igitur e(t) sacrum dignae generationis sacramentu(m), quia primis luminis consortium tradidit, omniumque divinarum illustrationum principium est: ex effectu ipso verissimo, illud illuminationis cognomine predicamus. Et si enim alijs quoque sacerdotalibus sacramentis commune est, ijs qui perficiuntur sacri luminis consortium fare: istud tamen imprimis mihi videndi praestitit munus; ipsiusque principali maxime lumine ad alia inspicienda sacramenta lucis gratiam coepi. Verum his generaliter praemissis, diligentius intendamus inspiciamusque per singula mysterij sanctissimi ritum exatissimamque confectionem e(t) quid spiritualiter signet indagare pergamus.

*Mysterium Synaxeos sive communionis*²⁵⁴

Itaque Pontifex quidem, ubi orationem sacntam supra divinu(m) altare peregit ex ipso incensum adolere inchoans omnem fani ambitum circiut.

254 Cassander, *Liturgica*, c. A6v-A7v offers a different discription. See also Joannis Scoti, *Versio operum S. Dionysii Areopagitae, De ecclesiastica Ierarchia*, in *PL*, CXXII, cols. 1080–81; Dionysius Areopagita, *De ecclesiastica Hierarchia*, in *PG*, III, cols. 562C–63D. This issue of the etymology of the Mass was a highly debated issue at the Augsburg Interim: Dingel, *Reaktionen*, 430.

Demum ad sanctum altare interu(m) rediens psalmodum incipit melos concinentibus secum sacra carmina omnibus Ecclesiastici ordinis gradibus.

Deinde ministrorum officio sancta scripturarum lectio suo ordine recitatu.

Post haec extra delubrum catechumeni fiunt e(t) cum ipsis evergumeni e(t) hi quoque qui in penitentia sunt. Manent autem ritus soli quique divina spectare merentur, atque percipere.

Porro ministrorum alij quidem pro clausis templi foribus adstant, alij proprij aliquid muneris agunt. [f. 21r]

Qui vero ipsius ordinis praecipui sunt, una cum sacerdotibus sanctum panem e(t) benedictionis calicem sacro altari imponunt, quem ante praecesserit ab omni cleri universalis laus atque confessio (symbolum fidei intelligit).

Ad haec venerandus Antistes²⁵⁵ orationem sanctissimam peragens, pacem sanctam omnibus nunciat.

Et cum se mutuo omnes salutaverint²⁵⁶ mystica sanctoru(m) recitatio fit. Ubi vero manu(m) Antistes, tum sacerdotes aqua laverunt, Pontifex ad mediã divini assistit altaris, circumstant autem soli cum sacerdotibus electi, quinque ex ministrorum numero.

Aureo Pontifex cum divina munera laude prosequutus fuerit sacrosancta e(t) angustissima mysteria conficit, e(t) quae ante laudaverat, venerandis operata atque abdita signis in conspectum agit, divinaque munera reverenter ostendens, ad sacram illorum com(m)unionem, e(t) ipse convertitur e(t) reliquos ut co(m)municent ad hortatur.

Sumpta demum atque omnibus tradita communionem divina gratias referens, finem mysterijs imponit ac multi quidem sola in sig(n)a divina prospiciunt.

255 For the historical etymology of this designation of a bishop as well as of a presbyter see RGG, I, col. 574; HLS, Art. *Antistes* (<https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/011731/2002-06-07/>).

256 Marg.: *Perionius legisse iudetur ψυχῶν pro πτωχῶν. Erant autem πτωχαὶ tabulae, e(t) quibus sanctorum hominum pie in Christo defunctorum nomina recetabantur quae quod duplicata consueverint δὲ πτωχαὶ apud Chrysostomu(m) dicuntur. Quod autem haec recitatio pertinerit, ipse dionysius in Theoria explicat, divinamque sortem exitemur, e(t) quasi manu ducamur, e(t) ut illos non mortuos sed vivos esse intelligamus.* See also the same passage in Cassander, *Liturgica*, c. A7r-v; BAV, Vat. lat. 6112, fol. 158r.

Ipse autem semper divino spiritu ad excelsa signorum initia, felicibus e(t) intelligibilibus intuenda luminibus pontificia dignitate, ac merito munditiaque singulari divini capaciorisque sensus attellit? [f. 21v]

IX. Codex Gelasianus de ordine processionis ad ecclesiam sive ad missa(m) ritu S. R. E. a s. Gregorio magno Papa reformatus²⁵⁷

Denunciata statione diebus festis, primo mane praecedit omnis clerus pontificem ad ecclesiam exceptis qui in obsequio illius comitantur, qui ordine suo seribuntur, expectantes pontificem in ecclesia, sed dum venerit pontifex prope ecclesiam, exeuntes accoliti et defensores ex regione illa, cuius dies ad officium fuerit in obsequio, praestolantur eum loco statuto, antequam veniat ubi descensurus est. Similiter et presbyter tituli vel ecclesiae ubi statio fuerit una cum maioribus domus illius civitatis, vel patre diaconiae, si tamen illa ecclesia diaconiae fuerit, cum subdito sibi presbytero, et mansionario, timiamateria deferentibus in obsequium illius, inclinato capite dum venerit. Acoliti quidem cum defensoribus primum, deinde presbyteri cum suis petita benedictione, divisus hinc inde patribus prout militant,²⁵⁸ praecedunt pontificem usque ad ecclesiam.

Cum vero ecclesiam introierit pontifex, non ascendit continuo ad altare sed prius intrat in secretarium substantatus a diaconibus qui eum susceperint de sellari descendentem. Ubi cum intraverit, sedet in sella sua, et diaconi salutato pontifice egrediuntur a secretario, et ante fores eiusdem mutant vestimenta sua. Et parat Evangelium qui lecturus est, reservato²⁵⁹ sigillo ex praecipuo archidiaconi super planeta(m) acoliti.

Pontifex autem per manus subdiaconorum regionariorum mutans vestimenta solennia, ordinabiliter compositus per primicerium et [f. 22r] secundicerium vestimentis eius, ut bene sedant, novissime per diaconu(m) vel subdiaconum, cui ipse iusserit pallio superinduitur, et configitur peratus in planeta retro et ante, et in humero sinistro. Deinde subdiaconus regionarius porrigit ei mappulam inclinans se ad genua ipsius.

257 Cassander, *Ordo Romanus*, c. 1r-9r; BAV, Vat. lat. 6112, f. 114r-20r.

258 Cassander, *Ordo Romanus*, c. 1v: [...] *divisus hin inde partibusprout militant [...]*

259 Cassander, *Ordo Romanus*, c. 1v: *reserato*

His ita compositis, invitante ad regiam secretarij praefatos subdiacono scholam, quartus scholae, qui semper nuntiat pontifici de cantoribus, a stans ante faciem pontificis et ~~mutans~~ nutum eius ad psallendum expectans, statim dum innuit ei, egreditur ante fores secretarij, et dicit *Accendite*.

Qui dum incenderint, statim subdiaconus sequens, tenens timiamaterium aureum pro foribus ponit incensum ut pergat ante pontificem. Et ille quartus scholae ad priorem vel secundum, sive tertium inclinato capite dicit *Domini iubete*.

Tunc statuuntur duae acies in choro per ordinem ab veroque latere, et mox incipit prior scholae antiphonam ad introitum subdiaconi vero de schola, levant planetas cum sinu. Quorum vocem diaconi dum audierint, continuo intrant ad pontificem in secretarium.

Tunc pontifex elevans se, dat manum dexteram duobus presbyteris, et illi osculatis manibus ipsius, procedunt cum ipso sustentantes eum, praecedentibus ante eos diaconibus septem.

Tunc ministri cum timiamaterio et turibulis non amplius ternis procedunt ante ipsum, mittentes incensum est, acoliti²⁶⁰ portantes septem cereostata, foras ecclesiam accensa procedunt ante pontificem usque in chorum. Post turibula portatur Evangelium(m) [f. 22v] proprius Episcopo. Eadem autem processio fit ab austro in septentrionem.

Tunc procedit pontifex, et antequam veniat ad scholam, dividuntur cereostata quatuor ad dexteram, tria ad sinistram.

Et pertransit pontifex in caput scholae, et in gradu superiore inclinato capute ad altare, primo adorat sancta, et stat semper inclinatus usque ad versum prophetalem.

Tunc surgens, et faciens crucem in fronte sua, dat pacem presbyteris duobus, et diaconibus omnibus, qui dextera levaque sunt, de altiore gradu numero minori, et de inferiore minori, et de inferiore maiori, et respiciens ad priorem scholae, annuit ei, ut dicat *Gloria patri*. Et prior scholae inclinans se pontifici, dat gloriam. Et pontifex a saepe dictis presbyteris in superiorem ducendus est gradum non omnino ad altare. In quo etiam loco fingendus est gressus, usque quo presbyteri primum, et tunc duo et duo diaconi altaris cornua osculentur, et novissime archidiaconus solus, Evangelium vero statim postquam ad altare ventum fuerit superponitur. Subdiaconi autem, quaso quadam linea porrecti usque ad altare progredientes simul se inclinant coram eo,

260 Cassander, *Ordo Romanus*, c. 2r: [...] *mittentes incensum, et 7. acoliti*

atque evangelio, ut praedictum est superposito redeunt in chorum, quatuor in dextera, et tres in sinistra parte constitunt.

Diaconi vero, sicut prius stantes retro Episcopum inclinatu quando dicitur *Sicut erat in principio*, surgunt ut saluent latera altaris prius, ideo ante Episcopum duo et duo vicissim, et redeunt ad Episcopum.

Tandem Episcopus osculatur Evangelium et altare, et pergit ad dextera(m) [f. 23r] altaris ad sedem suam, et stat erectus et versus orientem, et diaconi retro illum unus post unum stantes erecti, plures ad dexteram, pauciores ad sinistram altaris.

Schola vero ad nutum diaconi, imponit Letaniam *Kyrie eleison Christe eleison*, et reliqua. Et continuo acoliti ponunt cereostata in pavimento ecclesiae, quatuor quidem in dexteram partem, et tria in sinistram, vel ut alij volunt, lineatim ab austro in septentrionem.

Letania finita, incipit solus pontifex clara voce hymnum *Gloria in excelsis deo*, si tempus fuerit. Deinde vero totus respondet chorus *Et in terra pax hominibus*, et non sedet prius episcopus antequam dica(n)t post orationem primam *amen*.

Postea salutans populum pontifex, dicit *Pax vobiscum*, sive *Pax vobis*. Sacerdos autem *Dominus vobiscum*. Resp. *Et cum spiritu tuo*. Deinde dicit *Oremus*. Sequitur oratio prima, quam collectam dicunt *Usque per dominum nostrum Jesum Christum filium tuum, qui tecum vivit et regnat deus in unitate spiritus sancti per omnia saecula saeculorum*. Resp. *Amen*.

Tunc colluntur cereostata de loco in quo prius steterant ut ponantur in una linea ab oriente in occidentem per mediam ecclesiam.

Post primam autem datam orationem, pontifex sedet tribus horis versus ad populum, et presbyteri cum eo ad nutum eius, et diaconi stant ante pontificem. Sibdiaconi autem ascendu(n)t ad altare statuentes se ad dexteram sive sinistram subdiaconus vero, quo lecturus est, mox ut viderit post pontificem presbyteros residentes, ascendit in ambonem ut legat, non tamen [f. 23v] in superiorem gradum quem solus solet ascendere qui Evangelium lecturus est.

Postquam legerit, cantor cum cantorio sine aliqua necessitate ascendit non superius sed stat in eodem loco ubi et lector, et solus inchoat responsorium, et eunti in choro respondent, et idem solus verum responsorij cantat.

Si fuerit tempus ut dicatur alleluia, bene sin autem tractus, sin minus tantum modo responsorium. Cantor vero qui inchoat *Alleluia*, ipse

solus cantat versum de *Alleluia*. *Ipse vero alleluia* dicit, stans in eodem gradu, id est inferiore. Sequitur iubilatio, quam sequentiam vocant.

Deinde diaconus osculans pedes pontificis, petitaque benedictione venit ante altare, et osculans evangelium, levat in manus suas codicem, in quo lecturus est, et partem eius in dextero humero ponens vadit ad ambonem. Et procedunt ante ipsum duo subdiaconi cum duobus turribulis, sive uno, levantes timiamateriu(m) de manu subdiaconi sequentis, mittentes incensum. Et duo accoliti portantes duo cereostata venientes ante ambonem dividuntur a se, et transeunt subdiaconi et diaconi cum evangelio per medium eorum. Subdiaconi autem cum turribulis ante evangelium in ambonem ex una parte exeuntes, ascendentes, et ex altera parte statim descendentes redeunt stare ante gradu(m) descensionis ambonis. Ille autem absque timiamaterio vertens se ad diaconum porrigit ei brachium suum sinistrum, in quo ponit evangelium, ut manu subdiaconi aperiatur [f. 24r] ei locus in quo signum lectionis positum fuerit. Inventoque loco lectionis ascendit in ambonem in superiorem gradum et dicit *Dominus vobiscum*. Respon. omnis *Et cum spiritu tuo*.

Quo audito, vertit se pontifex et omnes sacerdotalis gradus, sive omnis populus fidelis ad orientem.

Et postquam dixerit, sequentia sancti Evangelij secundum Lucam sive Marcum, et reliqua, facit crucis signum in fronte sua idem diaconus et in pectore, simulque Episcopus et omnis populus, et revertuntur ad Evangelium.²⁶¹ Se et baculi omnium deponuntur de manibus et in ipsa hora neque corona, neque aliud operimentu(m) super capita eorum habetur. Ipse vero diaconus stat versus ad meridiem, ad quam partem viri solent confluere, alias autem ad septrionem. Sed et candelae in

261 This passage refers to the crucial relationship between Holy Scripture and liturgical books. Although the erudite Cardinal and Vatican Librarian Guglielmo Sirleto would eventually revise the whole *Breviarium* as well as the *Missale Romanum* according to the placement of patristic texts as well as passages from the Bible, Panvinio's interests in the Gelasio-Gregorian celebration might indicate that during the third and final period of the Council of Trent the Congregation of Theologians could only have been debating on the issue of how the *Vulgate* was to be brought together with the liturgical canon. See *CT*, X, 231; Baepler, "Scripture and Tradition", 349; Geiselmann, "Das Konzil von Trient über das Verhältnis der Heiligen Schrift", 123–206. Already the first session back in 1546 emphasized the place of Scripture in the liturgy: *CT*, I, 29–30; Pascoe, "The Council of Trent and Bible Study", 20.

pavimento predicante eo evangelium de manibus acolutorum iuxta ambonem deponuntur usque finitum tempus Evangelij.

Perlecto Evangelio, iterum de signo sanctae crucis populus munire festinat, et descendente diacono de ambone, subdiaconus qui in filo stat, recipi evangelium, quod tenens ante pectus suum super planetam porrigit osculandum primum episcopo aut presbytero, deinde omnibus per ordinem gradum qui steterint, et universo clero, necnon et populo, deinde conditur in loco suo.

Post lectum Evangelium candelae in loco suo extinguuntur, et ab Episcopo *Credo in unum deum* cantantur, et turibula per altaria portantur, et postea ad nares hominum feruntur, et permanu(m) [f. 24v] fumus ad ostrabitur. Deinde salutatur Episcopus populum, dicens *Dominus vobiscum*. Postea dicit: *Oremus*. Tunc canitur offertorium cum versibus. Tunc venit subdiaconus ferens in brachio dextro patenam, et in sinistro calicem, in quo recipiuntur amulae populorum, et super calicem corporale, id est, sindonem, quod accipiens diaconus ponit super altare a dextris. Proiecto capite altero ad diaconem secundum ut expandant. Deinde transit sacerdos ad suscipiendas oblationes. Interim cantores cantant offertorium cum versibus, et populus dat oblationes suas id est panem et vinu(m), et offerunt cum fanonibus candidis primo masculi, deinde feminae, novissime vero sacerdotes et diaconi offerunt, sed solum panem, et hoc ante altare. Subdiaconus vero cum calice vacuo sequitur archidiaconum et pontifice oblationes populor(um) suscipiente, archidiaconus suscipit post cum amulas, et refundit in calicem maiorem, tenente eum subdiaconos quem sequitur cum scypho super planetam accolitus, in quem calix impletus refunditur. Oblationes autem a pontifice suscipit subdiaconus, et ponit in synodem, qui eum sequitur, quam tenent duo acoliti.

Tunc tenentibus duobus presbyteris manus eius, Episcopus sedit in sedem, et lavat manus suas, deinde respicit archidiaconus in faciem pontificis, et innuit ei. Et ille resolutato eo, et cantantibus adhuc cantoribus accedit ad altare.

Tunc subdiaconi levantes oblata de manu subdiaconi sequentis, porrigunt archidiacono, et ille componit altare, ornato vero altari, archidiaconus sumit amulam pontificis cum vino [f. 25r] de subdiacono, et refundit super eum in calicem, deinde descendit subdiaconus sequens in sinistram scholam, et accipit fontem de manu archiparaphonistae, et defert archidiacono, et ille ex amula infundit, faciens crucem in calicem, et ascendunt diaconi ad pontificem.

Tunc surgens pontifex a sede, et cantantibus adhuc cantoribus descendit ad altare et orat, et salutatur altare, et suscipit oblatas de manu presbyterorum et diaconorum, quibus licitum est accedere ad altare. Deinde archidiaconus suscipit oblatas duas de oblationario, et dat pontifici, quam dum posuerit pontifex in altare, levat calicem archidiaconus de manu subdiaconi, et ponit eum super altare iuxta oblationes pontificis a dextris involutis ansis cum offertorio suo, quod etiam ponit in destro cornu altaris. Post oblationem ponitur incensum super altare, et pontifex inclinans se paululum ad altare respicit scholam, et annuit ut sileant, et convertit se ad populum dicens *Orate*.

Tunc finito offertorio ordinantur presbyteri post pontificem, et archidiaconus a dextris eorum, secundus diaconus a sinistris et ceteri per ordinem disposita acie.

Subdiaconi etiam finito offertorio, vadunt retro altare aspicientes ad pontificem, stantes erecti, usque dum dicta oratione siper oblationes secreta, et episcopo alta voce incipiente. Per omnia saecula saeculorum: post salutationem et exhortationem(m) finita praefatione, incipiant dicere hymnum angelicum, id est: *Sanctus, sanctus sanctus*, in quo bis repetitur (*H*)*osanna*.²⁶² [f. 25v] Quae dum expleverint, surgit solus pontifex, et tacito intrat in canonem, et diaconi, subdiaconi, et presbyteri in presbyterio omnes permanent inclinati. In quo etiam canone sex ordines cruciu(m) observantur, quorum primus est ubi dicitur *Ut accepta habeas, et benedicas haec dona, haec munera, haec sancta sacrificia illibata*. Secundus quippe est, ubi dicitur: *Quam oblationem tu deus in omnibus quaesumus benedictam, a scriptam, ratam*. Tertius namq(ue) est crucis ordo, ubi narratur: *Et accipiens panem in sanctas ac venerabiles manus suas, benedixit*. Item *Tibi gratias agens, benedixit*. Quartus, ubi subinfertur: *Hostia(m) puram, hostiam sanctam hostiam immaculatam, panem sanctum vitae aeternae, et calicem salutis perpetuae*. Quintus, ubi dicitur: *Per quem haec omnia domine semper bona cras, sanctificas, vivificas, benedicas*. Sextus quidem ordo sequitur, quando profertur: *Per ipsum, et cum ipso, et in ipso, quando cum oblata calix tangitur*.

In eodem officio diaconi adhuc inclinati per ministerium acolitorum lavant manus suas. Et sacerdos quando dicit, *Supplices te rogamus*, humiliato capite inclinatur ante altare. Et cum dixerit, aperta clamans

262 Regarding the chant of *Osanna* see below App. III (*De Missa nomen*).

voce, *Nobis quoque peccatoribus*, surgunt subdiaconi, et stant in loco, ubi ante steterunt, et sursum aspiciunt in faciem pontificis.

Cum dixerit, *Per quae haec omnia domine*, erigit se archidiaconus solus. Et cum dixerit, *Per ipsum, et cum ipso*, levat cum offertorio calicem per ansas, et tenet, exaltans illum iuxta [f. 26r] pontificem. Pontifex autem tangit a latere calicem cum oblati duas faciens cruces, et dicens: *Per ipsum et cum ipso*, u(s)que *Per omnia s(a)ecula s(a)eculorum*. Et ponit pontifex oblationes in loco suo, et archidiaconus calicem iuxta eas, dimisso offertorio in ansas eiusdem. Sequitur in altum praefatio dominicae orationis, et oratio dominica cum embolica sua, in qua tres articuli orationes inveniuntur.

Subdiaconi autem postquam viderint calicem, in quo sanguis domini est fanone circumdatum, et audierint, *Sed libera nos a malo*, vadunt et praeparant calices, sive sindones mundas, in quib(us) recipiant corpus domini, ne in terram cadat, et in pulverem revertas post diacones stantes donex ex eo populus vitae sumat confortationem aeternae.

Nam quod intermisimus de patena, quando inchoatur canon, venit acolitus, sub humero habens sindonem in collo ligatam, tenens patenam ante pectus suum in parte dextera usque medium canonem.

Tunc subdiaconus sequens suscipit eam super planetam, et venit ante altare expectans quando eam suscipiat subdiaconus regionarius. Finito autem canone, subdiaconus regionarius stat cum patena nuda post archidiaconem: quando dixerit *Et ab omni perturbatione securi*, vertit se archidiaconus, et osculata patena dat eam tenendam diacono suo.

Post solutas, ut in his partibus mos est, pontificales benedictiones, cum dixerit *Pax domini sit semper vobiscum*, mittit in calicem de sancta, sed archidiaconus pacem dat Episcopo priori. Deinde [f. 26v] ceteri per ordinem, et populus separatim viri et feminae. Tunc pontifex rumpit oblatam ex latere dextero, et particulam quam rumpit super altare relinquit. Reliquas vero oblationes suas ponit in patena(m), quam tenet diaconus, et redit ad sedem.

Nam archidiaconus levat calicem, et dat eum archisubdiacono, quem tenet iuxta cornu altaris dextrum. Et accedentes subdiaconi cum acolitis, qui saeculos portant a dextris et a sinistris, et tendentibus acolitis brachia cum sacculis, stant a fronte ut parent sinus saeculorum archidiacono, ad ponendas oblationes prius a dextris, deinde a sinistris.

Tunc acoliti vadunt dextra levaque post episcopos circa altare, reliqui descendunt ad presbyteros ut frangant hostias, patena praecedit iuxta sedem deferentibus eam duobus subdiaconibus ad diaconos ut

frangant. Sed illi aspiciunt ad faciem pontificis, ut eis innuat frangere. Et dum innuerit resalutato pontifice confringunt, et archidiaconus evocato altari oblationibus respicit in scholam, et innuit eis ut dicant, *Agnus dei*, et vadit ad patenam cum ceteris.

Expleta consecratione, diaconus minor levatamde subdiacono patenam defert ad sedem, ut communicet pontifex. Qui dum co(m)unicaverit, de ipsa sancta quam momorderat ponit inter manus archidiaconi in calicem faciens crucem terdicendo. Fiat commixtio et consecratio corporis et sanguinis domini nostri Jesu Christi, accipientibus nobis in vitam aeternam. Respon. *Amen. Pax tecum, R. et cum spiritu tuo.*

Deinde venit archidiaconus cum calice ad cornu altaris et *an* [f. 27r] annuntiat statione, et refuso parum in calicem de cybo inter manus acoliti, accedunt primum episcopi ad sedem, ut communicent²⁶³ de manu pontificis secundum ordinem. Sed presbyteri omnes ascendunt ut communice(n)t ad altare. Episcopus autem primus accipit calicem de manu archidiaconi, et stat in cornu altaris ut confirmet sequentes ordines.

Deinde archidiaconus accepto de manu illius calice, refundit in cybo, quem supradiximus, et tradit calicem subdiacono regionario. Qui tradi ei pugillarem cum quo confirmet populum. Calicem autem subdiaconus accipit sequens, et dat acolito, et ille revocat in paratorium.

Quos dum confirmaverit, id est quos papa communicat descendit pontifex a sede, tenentibus ei manus, qui eum duxerint, ut communicet eos qui in senatorio sunt, post quem archidiaconus confirmat.

Postea episcopi communicant populum innuente pontifice et post eos diaconi confirmant, presbyteri autem iussu pontificis communicant populum, et ipsi vicissim confirmant. Nam mox ut pontifex coeperit communicare populum in senatorio statim schola incipit antiphonam ad communionem, et psallunt usque dum communicato omni populo, etiam in parte mulierum, redit in sedem, et repetito versu quiescunt.

Post omnes hos communicat ad sedem regionarios per ordinem et eos qui in filo steterant, et saccellarium et acolitum qui patenam tenet, et qui manutergium tenet. Et qui aquam dat [f. 27v] et post pontificem archidiaconus eos confirmat.

Pontifex vero contemplans populum communicatum esse innuit per subdiaconum primo scholae, et ille resalutato eo dicit, *Gloria*

263 *comunicent*

*patris, et Sicut erat, et versum. Et finita antiphona surgit pontifex cum archidiacono, et veniens ad altare, dat orationem ad complendu(m). Qua finita praeceperit archidiaconus de diaconibus, aspicit ad pontificem, ut ei innuat, et dicit ad populum *Ite missa est. Resp. Deo gratias.**

Tunc septem cereostata praecedunt pontificem, et subdiaconus cum turibulo ad secretarium.

Descendente autem illo in presbyterium, episcopi primum dicunt: *Jube domine benedicere. Resp. Benedicat nos dminus. Resp. Amen.*

Post Episcopos presbyteri, deinde monachi, deinde de schola, deinde omnes processores et mansionarij, et intrat in secretarium. [f. 28r]

X. Romanus ordo qualiter celebrandum sit Officiu(m) missae circa tempora Karoli magni Imperatoris in S.R.E. usurpatus²⁶⁴

Primo omnium observandum est, septem esse regiones Ecclesiastici ordines Urbis Romae, et unamquamque regionem singulos diaconos regionarios habere, et uniuscuiusque regionis acolitos per manum subdiaconi regionarij diacono regionis suae, caussa²⁶⁵ officij subditos esse. Superiores autem vel diaconorum vel subdiaconorum ordines archidiacono, qui vicarius est pontificis obedire, servato unicuique per eum proprij gradus ministeriali ordine.

Oportet autem, ut post numerum Ecclesiasticarum regionu(m) sciat qui voluerit numerum dierum per hebdomadam quo ordine circulariter obsequantur iuxta ordinationem antiquitus constitutam. Prima enim feria paschae ministrabit regio tertia; secunda feria, regio quarta; tertia feria, regio quinta, regio septima; feria sexta, regio prima; sabbato, secunda regio. Ergo unaquaque regio ordines proprios tam in processione, quam in Ecclesia habebit, vel ubicumque eos propria dies ratione sui gradus secundu(m) priscam constitutionem ire vel ministrare compuleri, et nullus in aliqua designatus regione a ministerio pontificis, sine excommunicationis vel animadversionis sententia deesse poterit. [f. 29r]

Denunciata statione diebus festis, primo mane omnis clerus debet Apostolicam ad Ecclesiam praecedere exceptis officialibus ministris, qui in obsequio illis comitantur pro pontificali dignitate, ut sunt

264 Cassander, *Ordo Romanus*, c. 16v-24r.

265 Cassander, *Ordo Romanus*, c. 16v: *causa*

diacones stationarij, subdiaconi et omnes acoliti illius regionis, qui ipso die pontifici debet ministrare. Sed cubiculario laico cura est praescripta, ut sella pontificis in sacrario sit parata, donec ille veniat celebraturus divina mysteria. Episcopi autem atque presbyteri expectantes in presbyterio pontificem cum his qui praeparant ornatum Ecclesiasticum atque vasa Ecclesiae sedebunt ea locali dispositione, ut intransibunt Ecclesiam, Episcopi sint ad sinistram, presbyteri vero ad dexteram, ut quando pontifex sederit, et ad eos respexerit Episcopos ad dexteram, presbyteros contueatur ad sinistram. Suscipiatur autem pontifex per presbyteros tituli vel ecclesiae, ubi indicta est statio, una cum maioribus eiusdem Ecclesiae, et offertur in obsequium illius timiamateriu(m) incensi, inclinato offertium capite, atque petita benedictione, et accepta, hinc inde pontificem praecedunt ad Ecclesiam, prout quemque contigit secundum ordinem militare. Sed haec cura erit acolitorum, et sacri ministerij vasa per manum primi mansionarij, qui est custos dominicalis vestiarij, accepta deferantur per baiulos de maiori monasterio ad celebrandae stationis locum, quae sunt aqua, manile, hoc est vas manuale, patenae, calices, et cybi, atque pugilla res aurei sive argentei, amulae argenteae [f. 29v] ad vina fundenda paratae, colatorium aureum, sive argenteum et cantatorium. Subdiaconus autem qui lecturus est sub cura sua habebit apostolum, et archidiaconus evangelium, cum vero pontifex ecclesiam intraverit, non continuo ad altare ascendit, sed prius intrat in secretarium sustentatus a diaconibus, qui eum descendentem de sellario accipiunt obuijs, ut aiunt, manib(us): ubi dum venerit, et in sella sua sederit, diacones salutato pontifice egrediuntur de secretario cum ordinabili disciplina, et ante fores ipsius secretarij mutant vestimenta sua. Egredientibus autem diaconibus de secretario, remanent cum pontifice primicerius atque notarius ipsius stationis, et subdiaconi iam parati pro suo officio, quorum unus pallium pontificis cum acu super planetam teneat in brachio sinistro, atque pontifex per manus subdiacono(rum) regionariorum mutat, et ipse vestimenta solemnia, sicut levitae faciunt in parte altera. Subdiaconi regionarij secundum ordinem suum accipiunt ad induendum pontificem ipsa indumenta vestimenta, alius lineam, alius ambolagium, id est amictum quod dicitur humerale, alius lineam dalmaticam, quam dicimus albam, alius cingulum, alius dalmaticam, alius orarium alius planetam; et sic per ordinem induunt pontificem. Primicerius autem et secundicerius componunt vestimenta pontificis, ut ex honorabili compositione exhibeatur circumstantibus spectaculum

reverendae dignitatis. Novissime autem cui iusserit dominus pontifex ex diaconibus sumit de manu subdiaconi sequentis pallium, et super pontificem induit, et illud cum acu in planeta retro et ante et in humero [f. 30r] sinistro configit, et salutatur dominum, et dicit *Jube domine benedicere*. Respondit *Salvet nos dominus amen*. Deinde subdiaconus regionarius referens ad pontificem qui debeant legere aut cantare, ponit mappulam in sinistro brachio pontificis super planetam cum disciplinali ad genua eius inclinatione, et pronunciat talem subdiaconum regionarium Epistolam legere, et tale responsorum, et tale *Alleluia* cantare et postea non licet in loco lectionis vel cantoris alterum mutare, quod si factum fuerit excommunicabitur archiparafonista, id est quartus scholae, qui semper debet pontifici de cantoribus nunciare. Statuuntur enim per ordinem acies duae, et parafonistae quatuor a foris hinc inde sed infantes infra per ordinem ab utroque latere, postquam autem pontifex ad psalleridum annuerit, archiparafonistae; dicit sive acolitis stantibus ante fores secretarii cum cereostatis, sive subdiacono regionario, qui ante se ad processionem debet tymiamaterium portare, accendite. Sed ille quartus scholae perveniens in presbiterium ubi chorus in quatuor, ut dictum est, ordinatus assistit reverenda dispositione, postquam dixerit inclinato capite ad priorem scholae, vel secundum, sive tertium. Domini iubete, mox antiphona ad intritum incipit prior scholae. Quorum voce audita diaconi intrant ad pontificem in secretarium, et ab archidiacono, atque secundario acceptis utrinque, et ~~o~~ osculatis manibus pontificis, procedunt cum ipso, sustentantes eum. Reliqui gradus procedunt in ordine suo, excepto quod unus de regionariis subdiaconibus, debet praecedere cum thymiamaterio, quem sequuntur septem acoliti [f. 30v] illius regionis, cuius dies fuerit portantes septem cereostata accensa ante pontificem, usque dum ad altare venerit. Sed antequam perveniat processio ad scholam, dividuntur cereostata, quatuor ad dexteram partem, et tria ad sinistram. In hoc honorabili ministerio debet pontifex venire in tribunal ecclesiae, et inclinare caput contra altare, et postquam surrexerit in fronte sua crucem facere, et uni episcoporum de hebdomadariis et archipresbyteris et diaconis omnibus pacem dare, ac deinde respiciens ad priorem scholae innuit ei ut debeat gloriam dicere.

Qui se inclina(n)s pontifici imponit ~~hymnum~~ hymnum, quo datur gloria sanctae trinitati, sed pontifex concelebrat interim secreto orationem ante altare inclinatus, usque ad repetitionem versus. Nam diaconi quando dicitur, *Sicut erat in principio*, surgunt ab inclinatione,

et salutantes in principio, surgunt ab inclinatione, et salutantes altaris latera, prius duo et duo vicissim redeunt ad pontificem tenentes locum quisque pro suo ordine. At pontifex ad repetitionem versus sicut dictum est surgens ab oratione, osculatur evangeliu(m) et altare, ac deinde accedit ad sedem, et stat versus ad orientem. Schola vero finita antiphona imponit *Kyrie eleison*: sed prior scholae debet ad pontificem custodire, quando praecipiat mutare numerum letaniae, et innuenti inclinat se. Quae cum finita fuerit, pontifex incipit *Gloria in excelsis deo*, si tempus fuerit. Sedere autem non oportet pontificem ante quam dicant *Amen* post primam orationem. Deinde debent subdiaconi regionarij scendere, et ad dexteram [f. 31r] altaris, et ad sinistram se statuere. Sed ille subdiaconus, qui lecturus est, ~~postquam~~ postquam viderit episcopos, sive presbyteros post pontificem sedere, quos ipse pontifex nutu suo facit secum considerare, tunc astendit in ambonem et legit lectionem. Postquam lector legerit, cantor cum cantario ascendit, et responsorium dicit, ac deinde per alium cantorem *Alleluia*, si tempus fuerit, sive tractus concinitur, sin minus responsorium tantummodo cantantur. Deinde diaconus osculatis pedibus pontificis, et accepta ab eo hac benedictione, Dominus sit in corde tuo, et in labijs tuis, venit at ante altare, et osculatis evangelijs, levat codicem in manibus suis prior autem de duobus subdiaconis, qui solum modo debent diaconum praecedere, incensum mittit in thimiamaterium, sed aliter per proximae stationis subdiaconum, accipit illud ad portandum. Procedu(n)t ante ipsos duo acoliti cum duobus cereostatis, quibus acolitis ante abonem divis, transeunt per medium ipsorum subdiaconi, et diaconus cum Evangelijs. Sed ille subdiaconus qui absque thimiamaterio est, porrigit brachium sinistrum ut a diacono accipiat librum Evangeliorum, ut per ipsum aperiat diacono locus, in quo signum lectionis fuerit positum. Ascendente autem diacono ad legendu(m) ipsi duo subdiaconi redeunt stare ante descensionis gradum: postquam finitum fuerit Evangelium. Dicit pontifex: *Pax tibi, Dominus vobiscum*. Sequitur responsio. Descendente autem diacono, subdiaconus ille, qui prius apererat librum Evangeliorum recipit eum, et reversus [f. 31v] in presbyterium, porrigit illum uni subdiaconorum, ut ipse offerat omnibus ad osculandum qui steterunt per ordinem graduum, post evangelicam ergo lectionem reponitur liber Evangeliorum in paratorio quodam, sive in secretario, sed acolitus tenes calicem in brachio sinistro porrigit corporale supra positum diacono, ut ipse de super calicem accipiens illud expandat super altare, proiecto ad sequentem

diaconum capite altero. Ppntifex autem substenatus hinc inde dextera leuaque a primicerio notariorum, et primicerio defensorum, descendit ad senatorium, quod est locus principum, ut suscipiat oblationes eorum. Archidiaconus vero post eum amulas suscipit, et in calicem maiorem quem subdiaconus regionarius a pontifice suscipit, ac sequenti subdiacono porrigit, et ipse in sindonem quam tenent duo acoliti eas ponit. Sed episcopus hebdomadarius suscipit post pontificem oblationes reliquorum, quas ipse manu sua mittit in sindonem quae sequitur eum. Postquam diaconus sequens amulas suscipit, et in cyphum manu sua post archidiaconum eas refundit. Similiter transiens pontifex in partam matronarum expeto omnia ut supra. Deinde redit ad sedem tenentibus primicerijs manus eius. Archidiaconus autem stans ante altare, levat manus suas expleta susceptione. Post hoc in faciem pontificis respicit, et cum ei annuerit, resalutato eo per humilem inclinationem ad altare accedit. Tunc accipiens per subdi-[f. 32r]acones oblatas hinc inde porrigentes eas, ponit tantas super altare, quantae possint populo sufficere. Composito igitur altari, et ornato, archidiaconus deinde sumit amulam pontificis de subdiacono oblationario, et refundit in calicem ~~in calicem~~ super collatorium, deinde diaconorum, ac deinde primiceriorum, et secundiceriorum, postea autem subdiaconus sequens descendit in scholam, e accipit fontem de manu archiparafonistae, ac defert ad archidiaconum et ille infundit faciens crucem in calicem. Ascendentibus vero diaconis ad pontificem, primicerius et secundicerius notarij et defensores regionarij descendunt, et in loco suo consistunt. Tunc pontifex surgens a sede descendit ad altare et salutatur altare, et suscipit oblatas de manu presbyteri hebdomadarij, et diaconorum, atque primiceriorum. Deinde archidiaconus suscipit oblatas pontificis de oblationario, et dat pontifici, quas dum posuerit pontifex in altari levat calicem archidiaconus de manu subdiaconi regionarij et ponit eum super altare iuxta oblatam pontificis a dexteris, atque cum offertorio in cornu altaris posito, involuens per ansas calicem stat post pontificem, et pontifex paululum inclinans se ad altare, respicit ad scholam, et annuit ut debeant silere. Finito autem offertorio, episcopi stant post pontificem, primus in medio, deinde per ordinem, et archidiaconus a dextris episcoporum, secundus diaconus a sinistris et ceteri disposita acie per ordinem. At subdiaconij regionarij [f. 32v] finito offertorio, vadunt retro altare, aspicientes ad pontificem, stantes erecti usque dum incipiant dicere hymnum Angelicum *I. Sanctus sanctus*. Quem dum expeverint surgit pontifex solus, et intrat in canonem Episcopi vero,

diaconi, subdiaconi, presbyteri permanent in presbyterio inclinati: et quam dixerit *Nobis quoque peccatoribus*, surgunt subdiaconi: cum dixerit, *Per quem haec omnia domine*, surgit archidiaconus solus: cum dixerit, *Per ipsum et cum ipso*, levat archidiaconus cum offertorio calicem per ansas, et tenet ex altaris illum iuxta pontificem. Pontifex autem tangit e latere calicem cum oblatiis, dicens: *Per ipsum et cum ipso*, usque *Per omnia s(a)ecula s(a)eculorum*. Et ponit pontifex oblationes in loco suo, et archidiaconus calicem iuxta eas dimisso in ansis eis offertorio. Ecce autera finito canone, subdiaconus regionarius stat ante altare cum patena post archidiaconu(m), quam in medio canone subdiaconus sequens accipit per acolitum, qui scilicet acolitus quando inchoat pontifex canonem, venit sub humero habens sinodem in collo ligatam, et tenet patenam in dextera parte ante pectus suum. Quando dixerit pontifex, *Et ab omni perturbatione securi*, vertit se archidiaconus, et accipiens patenam osculatur eam, et dat diacono ~~su~~ secundo tenendam cum dixerit: *Pax domini sit semper vobiscum*, mittit in calicem de sancta subiuge(n)s haec verba: *Fiat commixtio et consecratio corporis et sanguinis domini nostri Jesu Christi, accipientibus nobis vitam aeternam*. Sed interim archidiaconus pacem dat episcopo riroi, qui et ultra dabit iuxta se stanti, ac deinde per ordinem ceteri, atque populus osculantur se invicem in osculo Christi. Tunc pontifex rumpit oblatum ex latere dextro, et de ipsa sancta, quam ruperit particulam, super altare relinquit, reliquas vero oblationes suas in patenam, quam tunc tenet diaconus, ponit. Nam archidiaconus levat calicem, et subdiacono regionario porrigit eum, ut teneat iuxta cornu altaris dexterum. Et accedentes subdiaconi sequentes cum acolitis, qui saeculos ad haec idoneas portant a dexteris, et a sinistris altaris, ipsi ergo subdiaconi extendentibus acolitis brachia cum sacculis sequentes a fronte, parant sinus sacculorum archidiacono ad ponendum oblationes prius a dexteris, deinde sinistris.

Tum vadunt acoliti dextera levaque post episcopos sive presbyteros circum altare, ut ipsi sacerdotes incipiant hostias confingere patena praecedente, quam duo subdiaconi regionarij deferunt ad diaconos causa confractionis, ut ipsi quoque frangant, quando pontifex annuerit eis. Sed archidiaconus evacuato altari oblationib(us), respicit in scholam, et annuit eis, ut dicant *Agnus dei*, ac deinde vadit ad patenam, quam tenent duo subdiaconi regionarij, ut ipse etiam frangat cum ceteris diaconis iuxta cornu altaris. Expleta consecratione diaconus minor levata de subdiacono patena, defert

eam ad pontificem, ut communicet corpore dominico. Sed ipse pontifex [f. 33v] confirmatur ab archidiacono in calice sancto, de quo parum refundit archidiaconus in maiorem calicem sive in cyphum, quem tenet acolitus, ut ex eodem sacro vase confirmatur populus, quia vinum etiam non consecratum, sed sanguine domini commictu(m) sanctificatur per omnem modum. Accedunt primum Episcopi secundum ordinem de manu pontificis communicare, et post eos ascendunt presbyteri omnes ut communicent ad altare. Cum autem communicaverit archidiaconus, calicem interea tenet primus Episcopus. Sicut enim in Romana Ecclesia summo pontifici ministrant episcopi, sic in ceteris Ecclesijs debent Episcopis facere presbyteri. Recepto calice archidiaconus confirmat omnes sanguine dominico, quos communicaverit pontifex corpore dominico. Hoc officio iuxta altare peracto, et pugillaritum quo confirmetur populus per subdiaconem regionarium iam accepto, traditur calix ab archidiacono eidem subdiacono perferendus acolito, ut reponatur in paratorio. Deinde descendit pontifex cum primicerio notariorum, et primicerio defensorum, ut communicet principes populorum, et matresfamilias eorum. Et sic archidiaconus confirmat, quos episcopi, sive presbyteri post pontificem communicant. Sed cum coeperit pontifex clerum sive populum communicare, schola incipit antiphna(m) ad communionem psallere, ac deinde nutu pontificis *Gloria patri*, sicut erat in principio et nunc et semper subdiacono faciente crucem in fronte, ut ex hoc signo intelligat prior scholae, quando post communionem debeat *Gloriam Sanctae Trinitati* [f. 34r] dicere, paratus etiam versum repetitionis subiungere. Finita antiphona, quae reperitur ad repetitionis versum, pontifex ad altare dat orationem ad complendum. Qua etim finita, diaconus, cui praeceperit archidiaconus, respicit ad pontificem, ut annuat ei, et dicat ad populum: *Ite missa est*. Respondit populus *Deo gratias*. Dicentibus autem episcopis sive presbyteris, vel sequentibus ordinibus: *Iube domine benedicere*. Respondit pontifex, *Benedicat nos dominus, Amen*. Praecedu(n)t igitur pontificem septem cereostata, et subdiaconus regionarius cum turibulo ad secretarium. [f. 34v]

XI. Romanus ordo alius superiori similis est per eadem tempora usurpatus. Qua ratione solemniss missa in Romana Ecclesia antiquitus celebrantur²⁶⁶

Primum omnium observandum est septem esse regiones ecclesiastici ordinis Urbis Romae et unamquamque regionem singulos habere diaconos regionarios, et uniuscuiusque regionis acoliti per manu(m) subdiaconi regionarij diacono regionis officij causa subduntur. Quorum daconorum si quando quispiam moritur, donec loco eius subrogetur alius, illius regionis acoliti archidiacono obediunt, quia omnes acoliti cuiuscumque regionis sunt, causa ecclesiastici officij ad ministerium eius pertinent. Quod etiam de sequentibus ordinibus intelligendum est, servato unicuiq(ue) per eum proprij gradus subditis. Ut si quis verbi gratia vim passus fuerit, sive ab ecclesiastico, si sive a quacumque militari persona, si a sui ordinis primo eius causa ad effectum minime pervenerit, habeat archidiaconus, id est, vicarius pontificis causam, qualiter subditorum sibi quaerelas absque notitia possit explicare pontificis, cetera vero per minores ordines finiantur. Nam primo oportet, ut post numerum ecclesiasticaru(m) regionum, sciat qui voluerit numerum dierum per hebdomadam, quo ordine circulariter obsequantur. Nam prima feria, regio tertia, id est paschae, secunda feria, regio quarta, tertia feria, regio quinta; feria quarta, regio sexta; feria [f. 35r] quinta regio septima; feria sexta, regio prima, sabbato regio secunda. Ergo unaquaeque regio ordines proprios, tam in processione, quam in Ecclesia habeat, vel ubicumque eos propria dies ratione sui gradus secundum priscam constitutionem ire, vel ministrare compulerit, et a ministerio pontificis non poterit sine ulla sui deesse excommunicationis, vel animadversionis sententia disciplinae. Quorum ministeria primitus secundu(m) rationem simplicem dupliciter diebus singulis dividebantur id est primo in processione apostolici ad stationem, et in ingressu e sacrario, usque ad missarum consumationem. Die(us) itaque solemnibus, sicuti est pascha, primo omnes acoliti regionis tertiae, et defesnodres omnium regionum convenientes diluculo in patriarchio lateranensi, praecedunt pontificem pedestres ad stationem, stratores autem laici a dextris, et sinistris equi ambulant, ne alicui titubet, qui autem eos equitantes praecedunt hi sunt diaconis primicerius, et duo notarij regionarij, defesnores regionarij, subdiaconi regionarij.

266 Cassander, *Ordo Romanus*, c. 24v-34v.

Procedunt vero divinis is turmis spatium inter se et apostolicum facientes. Post eum vero hi sunt qui equitant, vicedominus, vestiarius, nomenclator, atque saccellarius: unus autem ex acolitis stationarius praecedit pedester equu(m) pontificis, gestans sactum chrisma manu in mappula involuta cum ampulla, sed et omnes acoliti absque sculis et sindone, et chrismate non procedunt, quod disponit [f. 35v] stationarius. Si quis autem adire voluerit pontificem, si equitat, statim ut dum viderit, descendit de equo, et ex latere viae expectat, ꝥꝥ usque dum ab eo possit audiri, et petita benedictione discutitur a nomenclatore, vel sacellario caussa eius, et ipsi indicant pontifici, et finiunt. Quod et similiter observabitur etiam si absque ulla petitione ei quispiam obuius fuerit, tantummodo loco suo figit, ut ab eo audiatur, vel benedicatur. Die autem resurrectionis diminice praecedente eo ad sanctam Mariam notarius regionarius stat in loco, qui dicitur Merulanas, et salutato pontifice dicit: *In nonime domoni nostri Jesu CHRISTI baptizati sunt hesterna nocte, in sancta dei genitrice Maria infantes, masculi numero tanti, feminae tantae.* Respondit: *Deo gratias, et accipit a saccellario solidum unum,* pontifex autem pergit ad stationem feria secunda ad missam. Similiter feria tertia, in reflexione portici sancti Pauli tantum obsequuntur ij qui pedestres. In die vero sancto paschae, omnes acoliti regionis tertiae, simul et defensores omnium regionum conveniunt primo diluculo in patirachio Lateranensi, ut dum processerit pontifex, eum illius praecedant. Acoliti autem qui inde fuerint, observant ut portent chrisma ante pontificem, et evangelia, sindones et sacculos, et quam manus post eum sicut supradiximus. Apostolum autem subdiaconus aquam manus, patena(m) quotidianam, calicem, scyphos, et pugillares, et alios aureos, et gemelliones argenteos cum collatorio argenteo et aureo, et alio maiore argenteo, amas argenteas, cantatorium, et cetera vasa [f. 36r] aurea et argentea de Ecclesia salvatoris per manus primi mansionarij sumunt et baiuli portant. Diebus vero festis calicem et patenam maiores, et evangelia maiora. De vestiario dominico exigant sub sigillo, vestes per numerum ut non perdantur. Sellam pontificis cubicularius laicus praecedens deportat, ut parata sit dum in sacrario venerit ad denunciata stationem diebus festis. Primo mane procedit omnis clerus apostolicum ad ecclesiam, exceptis his qui in obsequio illius comitantur ut supra diximus, et expectantes pontificem in ecclesia cum supplementario, et baiulis, et reliquis qui cruces portant, sedentes in presbyterio. EPiscopi quidem ad sinistra(m) intransantes, presbyteri vero in dexteram, ut quando pontifex sederit, ad

eos respiciens episcopus ad dexteram sui, presbyteros vero ad sinistram continuantur. Sed dum venerit pontifex prope ecclesiam, exeuntes acoliti, et defensores ex regione illa cuius ad officium fuerit in obsequio, prestolantur eum loco statuto, antequam veniat ubi descensus est. Similiter et presbyteri tituli vel ecclesiae, ubi statio fuerit, una cu(m) maiorib(us) domus ecclesiae Romanae, vel patre diaconiae. Si tamen illa ecclesia diaconiae fuerit, cum subdito sibi presbyterio et mansi orario, timiamaterium deferentibus in obsequium illius inclinato capite dum venerit. Acolitus quidem cum defensorib(us) primum deinde presbyter cum suis petita benedictione, hinc inde partibus, prout militant, praecedunt pontificem usque ad ecclesiam. Advocatores autem ecclesiae stant quidem cum maioribus: non autem procedunt cum eis, sed ipsi tantummodo [f. 36v] sequuntur sellam pontificis cum acolito, qui aquam manus portat, quem semper necesse est sequi pontificem, usque dum ad altare ascendit, paratus sub humero in presbyterio quando vocabitur a subdiacono regionario ad aquam tradendam. Quam vero ecclesiam introirit pontifex, non ascendit continuo ad altare, sed prius intrat in secretario sustentatus a diaconib(us) qui eum susceperat de sellario descendendem ubi dum venerit, sedit in sella sua, et diacones salutato pontifice egrediuntur secretarium, et ante fores eiusdem mutant vestimenta sua, et parat evangelium qui lecturus est, reservato sigillo ex praecepto archidiaconi super pplanetam acoliti et si necesse fuerit p(ro)pter maiora evangelia duobus acolitis super planetas tendentibus, parat evangelium; quo facto acolitus defert evangelium usq(ue) ante altare in presbyterium, praecedente eum subdiacono, suquente qui eum de super planeta illius suscipiens manibus suis honorifice super altare ponat. Nam egredientibus diaconib(us) de secretario, remaneret cum pontifice primicerius defensoru(m) notarij regionarij, et subdiaconus sequens, qui tenet palliu(m) pontificis in brachio suo super planeta sinistra cum acu.

Pontifex autem per manus subdiaconorum regionariorum mutat vestimenta solennia, hoc ordine defert eaplicata cubicularius tonsoratus, accepta de manibus ostiarij. Iuxta caut scamni subdiaconi regionarij secundum ordinem suum accipiunt ad induendum pontificem ista vestimenta alius lineam, alius cingulum, alius anabolagium, id est [f. 37r] amictum, alius lineam dalmaticam, et alius planetam, et per ordinem sic induunt pontificem. Primicerius autem, et secundicerius componunt vestimenta eius, ut bene sedeat. Novissime autem quem voluerit dominus pontifex, diaconib(us) vel subdiaconibus, cui ipse

iusserit, sumit de manu subdiaconi sequentis pallium, et induit super pontificem, et configit eum cum acu in planeta retro et ante, et in humero sinistro et salutatur dominum, et dicit: *Jube domine benedicere*. Respon. *Salvet nos dominus, Amen*. Deinde subdiaconus regionarius tenens mappulam pontificis in sinistro brachio super planetam revolutam, exiens ad regiam secretarij, dicit schola. Respondit *adsum*: et ille qui psallit; Respondit *ille et ille*. Et rediens ad pontificem subdiaconus porrigit ei mappulam inclinans se ad genua ipsius, et dicens: *Servi domini mei*, talis subdiaconus regionarius legit apostolum, et talis de schola cantat. Et postea non licet alterum mutare in loco lectoris vel cantoris: quod si factum fuerit, archiparafonista excommucabitur, id est quartus scholae qui semper pontifici nuntiat de cantoribus. Quod dum nuntiatum fuerit statim sequitur subdiaconum, adstans ante faciem pontificis, usque dum ei annuat pontifex ut psalla(n)t: cui dum annuerit, statim egreditur ante fores secretarij et dicit, *Accendite*, qui dum incenderit, statim subdiaconus sequens, tenens timiamaterium aureum pro foribus ponit incensum, ut pergat ante pontificem. Et ille quartus scholae [f. 37v] perveniens in presbyterio ad priorem scholae, vel secundum, sive tertium, inclinato capite dicit, *Domini iubete*, tunc illi elevantes per ordinem, vadunt ante altare, et statuuntur per ordinem acies duae, parafonistae quidem hinc inde a foris, infantes ab veroque latere infra per ordinem; et mox incipit prior scholae antiphonam ad introitum, quorum vocem diaconi dum audierint, continuo intrant ad pontificem in secretarium, et tunc pontifex elevans se dat manum dexteram archidiacono, et sinistram secu(n)do vel qui fuerint in ordine, et illi osculatis manibus ipsius procedunt cum ipso substantantes. Tunc subdiaconus sequens cum timiamaterio praecedit ante ipsum mittens incensum, et septem acoliti illius regionis, cuius dies fuerit, portant septem cereostata accensa, praecedunt ante pontificem usq(ue) ante altare. Sed priusquam veniant ad altare, diacones in ~~pro~~ presbyterio exiuntur planetis, et suscipit eas subdiaconus regionarius, et porrigit illas regionis, cuius fuerint diacono, et tunc duo acoliti tenentes capsas cum sancta apertas, et subdiaconus sequens cum ipsis, tenens manum suam in ore capsae, ostendit sancta pontifici, vel diacono qui praecesserit. Tunc inclinato capite pontifex, vel diaconus salutatur sancta, et contemplatur. Ut si fuerit super abundans praecipiat ut ponatur in conditorio.

Tunc procedentes antequam veniat ad schola dividuntur cereostata, quattuor ad dexteram, et tres ad sinistram partem: et pertransit

pontifex in caput scholae, inclinatur ad [f. 38r] altare, surgens et orans, et faciens crucem in fronte sua. Dat pacem uni episcopo de hebdomadarijs, et archipresbytero, et diaconibus omnibus, et respiciens ad priorem scholae, annuit ei, ut dicat *Gloriam*, et prior scholae inclinatur se pontifici, et imponitur. Quartus vero scholae praecedit ad pontificem ut ponatur oratorium ante altare, si tempus fuerit, et accedens pontifex, orat super ipsum usque ad repetitionem versus. Nam diaconi surgunt quando dicitur *sicut erat*, ut salutant altaris latera, prius duo et duo vicissim redeunt ad pontificem: et surgens pontifex osculatur evangelia, et altare. Accedit ad sedem, et stat versus ad orientem: schola vero finita antiphona imponitur *Kyrie eleison*. Prior vero scholae custoditur ad pontificem, ut ei annuat quando vult mutare numerum letaniae, et inclinatur se pontifici: quam dum finierint incipit pontifex, *Gloria in excelsis deo*, si tempus fuerit, et non sedit ante quam dicat post orationem primam *Amen*. Et tunc ascendunt subdiaconi regionarii ad altare statuentes se ad dexteram, sive sinistram altaris. Tunc pontifex annuit episcopis, et presbyteris ut sedeant; subdiaconus vero qui lecturus, mox ut viderit post pontificem episcopos, et presbyteros sedentes, ascendit in ambonem, et legit. Postquam legerit, cantor cum cantorio, et dicit responsum, si fuerit tempus ut dicatur *Alleluia* bene, sin autem tractu(m), sin minus responsorum tantum. Deinde diaconus osculans pedes pontificis, et tacite dicit ei pontifex: *Dominus sit in corde tuo, et in labijs tuis*. Deinde venit ante altare, [f. 38v] et osculatur evangelia, levatur in manus suas codicem, et procedunt ante ipsum duo subdiaconi regionarii levantes thimiamateria de manu subdiaconi sequentis, mittentes incensum, et ante se habentes dios acolitos, portantes duo cereostata, venientes ad ambonem, et transeunt subdiaconi et diaconus cum evangelijs per medium eorum. Ille qui absque thimiamaterio est, vertens se ad diaconem porrigit ei brachium suum sinistrum, in quo ponitur evangelium, ut manu subdiaconi aperiat eum locus, in quo signum lectionis positum fuerit, et interposito digito suo, diaconus in loco lectionis ascendit ad legendum, et illi duo subdiaconi redeunt stare ante gradum descensionis ambonis. Finito evangelio, dicit pontifex: *Pax tibi, Dominus vobiscum, et cum spiritu tuo*. Descendente autem diacono, subdiaconus qui prius aperuerat, recipit evangelium, et porrigit eum subdiacono sequenti, qui in filo stat, quod tenens ante pectus suam super planetam, porrigit asculandum omnibus per ordinem graduum, qui steterint, et per hoc preparato evangelio, acolito in pogio iuxta ambonem cum capsula, in qua subdiaconus idem ponit evangelium

ut sigilletur. Acolitus autem regionis eiusdem cuius subdiaconus est, revocat evangelium ad lateranis. Deinde pergente diacono ad altare, acolito cum calice, et corporale super eum, levat calicem in brachio suo sinistro, et porrigit diacono corporalem, ut accipiat desuper calicem, et ponit eam super altare a dextris, proiecto capite altero ad diaconem secundum ut expandant. Tunc ascendunt ad sedem primicerius defensorum cum omnibus regionarijs et notarijs. Subdiaconus vero cum calice vacuo sequitur archidiaconum. Pontifex [f. 39r] descendit ad oratorium tenente manum eius dexteram primicerio notariorum, et primicerio defensorum sinistram, et suscipit oblationes principum per ordinem arcuum. Archidiaconus post eum suscipit amulas, et refundit in calice maiore, tenente eum subdiacono regionario, quem sequitur cum scypho super planetam acolitus, in quo calix impletus refunditur. Oblationes a pontifice suscipit subdiaconus regionarius, et porrigit subdiacono sequenti, et subdiaconus sequens ponit in sindone, quam tenent duo acoliti. Reliquas oblationes post pontificem suscipit episcopus hebdomadarius, ut ipse manu sua mittat eas in sindonem quae eum sequitur. Post quem diaconus qui sequitur, amulas suscipit, et post archidiaconum manu sua refundit in scyphum. Pontifex vero ante quam transeat in parte mulierum descendit ante confessionem et suscipit oblationes primicerij defensorum. Nam defensores diebus festis post diacones ad altare offerunt: similiter ascendens pontifex in parte foeminar(um) ordine quo supra omnia explet. Tunc tenentibus primicerijs manus eius redit in sedem. Archidiaconus stans ante altare expletia susceptione, levat manus suas, deinde respicit in faciem pontificem, annuit ei, et ille resalutato accedit ad altare. Tunc subdiaconi regionarij levantes oblatas de manu subdiaconi sequentis super brachia sua, porrigunt archidiacono, et ille componit altare. Nam subdiaconi hinc inde porrigunt. Ornato vero altari, tunc archidiaconus sumit amulam pontificis de subdiacono oblationario regionario, et refundit super [f. 39v] collum in calicem, deinde diaconorum, et in die fest primicerij secundicerij, primicerij defensorum. Deinde descendit subdiaconus sequens in schola, accipit fontem de manu archiparafonistae, et defert ad archidiaconum, et ille infundit faciens crucem in calicem.

Tunc ascendunt diaconi ad pontificem, quos videntes primicerius secundicerius, et primicerius defensorum regionariorum, et notarij regionarij defensores, regionarij descendunt de aciebus ut stent in loco suo. Tunc surgens pontifex a sede descendit ad altare, et salutatur altare(m), et suscipit oblationes de manu presbyteri hebdomadarij,

et diaconorum. Deinde archidiaconus suscipit oblatas pontificis de oblationario, et dat pontifici: quas dum posuerit pontifex in altare, levat calicem archidiaconus de manu subdiaconi regionarij, et ponit eum super altare iuxta oblatam pontificis, a dextris onvolutis ansis cum offertorio, quem ponit in cornu altaris, et stat post pontificem, et pontifex inclinans se paululum ad altare respicit scholam, et annuit ut sileant. Tunc finito offertorio, episcopi stant post pontificem. Primus in medio, deinde per odrinem ut archidiaconus a dextris episcoporum, secundus diaconus a sinistris, et ceteri per ordinem disposita acie. Et subdiaconi regionarij finito offertorio vadunt retro altare, aspicientes ad pontificem stantes erecti usque incipiant dicere hymnum anglicum, id est, sanctus, quem dum expleverint, surgit pontifex solus, et intrat in canonem. Episcopi veri, diaconi, subdiaconi, et presbyteri in presbyterio permanent inclinati, et dum dixerit, *Nobis quoque peccatoribus*, surgunt diaconi, cum dixerit, *Per* [f. 40r] *ipsum, et cum ipso*, levat cum offertorio calicem per ansas, et tenet ex altans illum iuxta pontificem. Pontifex autem tangit a latere calicem cum oblati, dicens *Per ipsum, et cum ipso*, usque *Per omnia saecula saeculorum*, et ponit pontifex oblationes in loco suo, et archidiaconus calicem iuxta eas, dimisso offertorio in ansas eiusdem. Nam quod intermissimus de patena, quando inchoat canonem, venit acolitus sub humero habens sindonem in collo ligatam tenens patenam ante pectus suum in parte dextera usque medium canonem.

Tunc subdiaconus sequens suscipit eam super planetam, et venit ante altare expectans, quando eam suscipiat subdiaconus regionarius stat cum patena post archidiaconem, quando dixerit, *Et ab omni perturbatione securi*, vertit se archidiaconus, et osculata patena, dat eam tenendam diacono secundo. Cum dixerit, *Pax domini sit semper vobiscum*, mittit de sancta; sed archidiaconus pacem dat eiscopo priori, deinde ceteris per ordinem et populis. Tunc pontifex rumpit oblatam ex latere dextro, et particulam quam ruperit super altare relinquit. Reliquas vero oblationes suas ponti in patenam, quam tenet diaconus, et redit ad sedem. Mox primicerius et secundicerius, et primicerius defensorum cum omnibus regionarijs et notarijs ascendunt ad altare, et stant in ordine suo a destris, et sinistris. Nomenclator vero et saccellarius, et notarius vicedomini, cum dixerit *Agnus dei*, tunc ascendunt adstare ante faciem pontificis, ut annuit eis scribere nomina eorum, qui invitati sunt ad mensam pontificis per nomenclatorem, sive ad vicem domini per notarium ipsius, quorum nomina [f. 40v]

ut impleverint descendunt ad invitandum. Nam archidiaconus levat calicem, et dat eum subdiacono regionario, quem tenet iuxta cornu altaris dextrum, et accedentes subdiaconi, sequentes cum acolitis, qui saccula portant a dextris, et a sinistris altaris, extendentibus acolitis brachia cum sacculis, subdiaconi sequentes stant a fronte, ut parent sinus sacculorum archidiacono ad ponendas oblationes prius a dextris, deinde a sinistris. Tunc acoliti vadunt dextra levaque per episcopos circa altare, reliqui descendunt ad presbyteros, ut confringant hostias, patena praecedit iuxta sedem, deferentibus eam duobus subdiaconibus regionarijs ad diaconos ut frangant, sed illi aspiciunt ad faciem pontificis, ut eis annuat frangere, et dum innuerit resalutato pontifice confringunt, et archidiaconus evacuato altari oblationib(us) respicit in scholam, et annuit eis ut dicant *Agnus dei*, et vadit ad patenam cum ceteris. Expleta confractione, diaconus minor, levatam de subdiacono patenam, defert ad sedem, ut communicet pontifex. Qui dum communicaverit de ipsa sancta quam moderat, ponit inter manus archidiaconi in calicem faciens crucem terdicendo fiat commixtio et consecratio corporis, et sanguinis domini nostri Jesu Christi accipientibus nobis in vita(m) aeternam: *Amen, Pax texcum, et cum spiritu tuo*; et confirmatur ab archidiacono. Deinde venit archidiaconus cum calice ad cornu altaris, et adnuntiat stationem, et refuso parum de calice in scyphum inter manus acoliti, accedunt primum episcopi ad sedem ut communicent de manu pontificis secundum ordinem [f. 41r] similiter presbyteri, ut communicent post eas. Episcopus autem primus accipit calicem de manu archidiaconi, et stat in cornu altaris, ut confirmet sequentes ordines, usque ad primicerium defensorum. Deinde archidiaconus accepto de manu illius calice, refundit in scyphum quem supradiximus, et tradit calicem subdiacono regionario, qui tradit ei pugillarem, cum quo confirmat populum. Calicem autem accipit subdiaconus sequens, et dat acolito quem revocat in paratorium, qui dum confirmaverit, id est quas papa communicat, descendit pontifex a sede cum primicerio notariorum, et primicerio defensorum. Hoc expleto vertit e ad feminas, et facit similiter, tenentibus ei manus, qui cum duxerunt ut communicet eos, qui in senatorio sunt, post quem archidiaconus confirmat. Deinde transeunt in partem sinistram, et faciunt similiter. Presbyteri autem annuente primicerio iussu pontificis communicant populum, et ipsi vicissim confirmant. Nam mox ut pontifex in senatorio communicare statim schola incipit ad communionem, et psallunt usque dum communicaverit omnis populus; et pontifex mox ut communicaverit

in partem mulierum, redit ad sedem, et communicat regionarios per ordinem, et eos qui in filo steterunt, et in diebus festis de schola duodecim. Nam ceteris diebus in presbyterio communicant. Post omnes hos redeuntes nomenclator et sacellarius et acolitus, qui patenam tenet, et qui manutergium tenet, et [f. 41v] et qui aquam dat ad sedem, communicant post pontificem, archidiaconus eos confirmat. Astat autem subdiaconus regionarius ante faciem pontificis ut annuat ei. Ille cero contemplans populum, si iam communicati sunt, annuit ei, et ille vadit ad humerum, aspicit ad primum scholae faciens crucem in fronte sua. Annuit eidem dicere *Gloriam*, sicut erat, et versus. Finita antiphona, surgit pontifex cum archidiacono, et veniens ad altare dat oratione(m) ad contemplandum, qua finita, cui praeceperit archidiaconus de diaconibus, aspicit ad pontificem, ut ei annuat, et dicat ad populum: *Ite missa est*. Respondet, *Deo gratias*. Tunc septem cereostata praecedunt pontificem, et subdiaconus regionarius cum turibulo ad secretarium. Discedente autem illo in presbyterium, episcopi primum dicunt: *Jube domine benedicere*. Respondet, *Benedicat nos dominus amen*. Post episcopos presbyteri, deinde monachi, deinde schola, deinde milites draconarij, id est, qui signa portant: post eos baiuli, post eos cereostatarij, post quas acoliti qui rugam conservant, post eos extra presbyterium cruces portantes; deinde mansionarij iuniores, et intrat in secretarium. [f. 42r]

XII. Ordo Romanus tertius ex duobus supra relatis concinnatus de officio Missae in Romana ecclesia ante DCCC annos servari solitus

Primum omnium observandum est, septem esse regiones ecclesiastici ordinis urbis Romae, e(t) unamquamquam regiones singulas habere diaconos regionarios, e(t) uniuscuiusque regionis acoluthos permanum subdiaconi regionarij diacono regionis suae officij causa subditos esse. Quorum diaconorum, si quando quispiam moritur, donec loco eius subrogetur alius, illius regionis acoluthi archidiacono obediunt, quia omnes acoluthi cuiuscunque regionis sint causa officij ecclesiastici ad ministerium eius pertinent. Quod etiam de superioribus ordinibus id est diaconorum vel subdiaconorum intelligendum est. Omnes enim archidiacono qui Vicarius est Pontificis obediunt, servato unicuique per eu proprij gradus ministeriali ordine archidiacono in sui ordinis ministerio subditis. Ut siquis verbi gratia vim passum fuerit, sive ab

ecclesiastico, seu aquarumque militari persona, si a sui ordinis primo eius causa a effectu minime pervenerit habeat archidiaconus id est Vicarius Pontificis causam, qualiter subditorum sibi querelas absque notitia possit explicare Pontificis. Cetera vero per minores ordines firmantur. Oportet autem primum ut post numerum ecclesiasticarum regionum sciat qui voluerit numerum dierum per hebdomadam, quo ordine circulariter obsequantur, iuxta ordinationem antiquitus constitutam. Prima enim feria paschae ministrabit regio tertia; secunda feria regio quarta; tertia feria, regio quinta, feria quarta regio sexta; feria quinta regio septima. Feria sexta, regio prima; sabbato, regio secunda. Ergo unaquaque regio [f. 43r] ordines proprios tam in processione, quam in ecclesia habebit, vel ubicunque eos propria dies ratione sui gradus secundum priscam constitutionem ire, vel ministrare compulerit, e(t) nullus in aliqua designatus regione a ministerio Pontificis sine excommunicationis, vel animadversionis sententia, desse poterit. Quorum ministeria primitus secundum rationem simplicem dupliciter diebus singulis dividebantur id est primo in processione apostolici ad stationem, e(t) ingressus a sacrario, usque ad missarum consumationem. Diebus itaque solemnibus, sicuti est pascha, primo omnes acoluthi regionis tertiae e(t) defensores omnium regionum convenientes dilutulo in patriarchio Lateranensi, praecedunt Pontificem pedestes ad stationem: statores autem laici a dextris e(t) sinistris equi a(m)bulant ne alicubi titubet. Qui autem eos equitantes praecedunt, hi sunt diaconi, primicerius, e(t) duo notarij, defensores regionarij, defensores regionarij, subdiaconi regionarij. Procedunt vero divisim turmis spatium inter se et apostolicum facientes. Post eum vero hi sunt qui equitant, Vice dominus, vestiarius, nomenclator, atque sacellarius: Unus autem ex acoluthis stationarijs praecedit pester eum pontificis, gestans sanctum Christma manu in mappula in voluta cum ampulla. Sed e(t) omnes acoluthi absque sacculis e(t) sindone, e(t) chrimale non procedunt, quod disponet stationarius si quis autem adite voluerit pontificem, si equitat, statum ut dum viderit, descendit de equo e(t) ex latere viae expetat, usque dum ab eo possit audiri, e(t) petita benedictione discurritur a nomenclarote, vel sacellario causa eius, e(t) ipsi indicant Pontifici, e(t) finiunt. Quod e(t) similiter observabitur, etiam si absque nulla petitione ei quisquam obvius fuerit, tantummodo loco suo figit, ut ab eo audiatur, vel benedicatur. Diem autem resurrectionis dominicas procedent eo a S. Mariam notarius regionarius stat in loco qui dicitur Merulanas e(t) salutato pontifice

dicit *In nomine domini nostri Jesu Christ baptizati sunt hesternae nocte in sancta Dei* [f. 43v] *genitrice Maria infantes, masculi numero tanti, feminae tantae.* Respondit *Deo gratias,* e(t) accipit a sacellario solidum unum Pontifex autem pergit ad stationem, feria secunda ad missam. Similiter feria tertia in reflexione portici S. Pauli tantum obsequuntur ij, qui pedestres. In die vero sancto paschae, omnes acoluthi regionis tertiae, simul e(t) defensores omnium regionum, conveniunt primo diluculo in patriarchio Lateranensi e(t) dum processerit Pontifex, eum illius praecedunt. Acoluthi autem qui mide fuerint observant, ut portent chrisma ante Pontificem e(t) evangelia, sindones, e(t) sacculos, e(t) aqua(m) manus post eum. Sicut supra diximus. Acoluthorum enim cura est, ut sacri ministerij vasa per manum primi mansionarij, qui est custos dominicalis vestiarij accepta deferantur per baiulos de maiori monasterio ad celebrandae stationis locum, quae sunt aquam manile, hoc est vas manuale, petnae quotidianae, calices, e(t) scyphi, atque pugillares auris vel argentej, gemillions argentei, cum collatorio argenteo, e(t) aureo, e(t) alio maiore argenteo, amae, vel amulae argenteae ad vina fundenda paratae cantatrium, e(t) cetera vasa aurea e(t) argentea, de ecclesia Sancti salvatoris. Subdiaconus autem qui lecturus est sub sua cura habebit epistolam et archidiaconus Evangelium. Diebus vero festis, calicem e(t) patenam maiores, e(t) evangelia maiora de vestiario dominico exigant sub sigillo vestes per numerum, ut non perdantur. Cubiculario laico haec cura est praescripta, ut ipse praecedens pontificem, eiusdem sellam deportet et in sacrario paret, donec ille veniat diurna misteria celebraturus. Decunciata parro statione diebus festis, primo mane omnis clerus pontificem apostolicum ad ecclesiam praecedere debet exceptis officialibus ministris, his qui noster officio illius comitantur, pro pontificali dignitate ut sunt diaconij, stationarij, e(t) omnes acoluthi ipsius regionis, qui ipso die pon[f. 44r] tifici debent ministrare, ut supra duximus e(t) expectantes pontificem in ecclesia cum supplementario, & baiulis, et reliquis qui cruces portant, sedentes in presbyterio. Episcopi autem atque presbyteri expectantes in presbyterio pontificem cum his qui praeparant ornatum ecclesiasticum, atque vasa ecclesia, sedebunt locali dispositione ut instantibus Ecclesiam, Episcopi sint ad sinistram, presbyteri vero ad dextram ut quando pontifex sederit, ad eos respiciens, episcopos ad dexteram sui, presbyteros vero ad sinistram contuator. Sed dum venerit pontifex prope ecclesiam, exeuntes acoluthi, e(t) defensores ex regione illa, cumus dies ad officium fuerit in obsequio, praestolatur eum in loco

statuto antequam veniat, ubi descensurus est. Similiter e(t) presbyteri, tituli vel ecclesiae, ubi statio in dicta fuerit, una cum maioribus eiusdem ecclesiae, vel parte diaconiae (sitamen illa ecclesia diaconia fuerit) cum subdito sibi presbytero, e(t) mansionario thymiamaterium incensij deferentibus in obsequium illius, melinatus ipsorum capitibus, dum venerit cum suscipiant. Acoluthi quidem cum defensoribus primum, deinde prebyteri cum suis, petita benedictione & accepta huic inde partiti prout quemque contigit secundum ordinem militare, praecedunt pontificem usque ad ecclesiam. Advocatores autem ecclesiae stant quidem cum maioribus: non autem procedunt cum eis, sed ipsi tantummodo sequuntur sellarem pontificis cum acolutho, qui aua(m) manus portat, quem semper necesse est sequi pontificem, usque dum ad altare descendit, paratus sub humero in presbyterio, quando vocabitur a subdiacono regionario ad aquam tradendam. Cum vero ecclesiam introierit Pontifex non ascendit continuo ad altare, sed prius intrat in secretarium sustentatus a diaconis qui cum susceperant de sellario descendente, obvijs, ut aiunt manibus, ubi cum intraverit, sedit in sella sua e(t) diaconi salutato pontifice egrediuntur secretarium, cum ordinabili disciplina, e(t) ante fores eiusdem mutant vestimenta sua, e(t) parat evan[f. 44v]gelium, qui lecturus est reservato sigillo ex praecepto archidiaconi super planetam acoluthi, e(t) si necesse fuerit propter maiora evangelia, duobus acoluthis super planetas tendentibus, parat evangelium. Quo facto acoluthus defert evangelium usque ante altare in presbyterium praecedente cum subdiacono, sequentem qui cum de super planeta illius suscipiens manibus suis honorifice super altare ponat. Nam egredientibus diaconis de secretario, remanent cum Pontifice primicerius defensorum, atque notarij regionarij ipsius stationis, e(t) subdiaconi iam parati p(er) suo officio, quorum unus tenet pallium pontificijs in brachio suo super planetam sinistro cum acu. Pontifex autem per manus subdiaconorum regionariorum mutat vestimenta solennia, sicut Levitas faciunt in parte altrea, quae hoc ordine defert, e(t) applicata cubicularius tonsoratus, accepta de manibus ostiarij. Iuxta caput scamni subdiaconi regionarij secundum ordinem suum accipiunt ad induendum pontificem ista vestimenta, alius anabolagium, aliter ambolagium, id est amictu(m) quod dicitur humerale alius lineam, alius singulum, alius lineam dalmaticam quam dicimus albam, alius dalmaticam, alius oratium, e(t) alius planetam e(t) per ordinem sis induunt Pontificem. Primicerius autem e(t) secundicerius componunt ordinabiliter vestimenta eius, ut bene sedeat, et ex

honorabili compositione exhibeatur circumstantibus spectaculum reverend(a)e dignitatis. Novissime autem quem voluerit dominus Pontifex ex diaconibus vel subdiaconibus, cui ipse visserit, sumit de manu subdiaconi sequentis pallium, e(t) induit super pontificem e(t) configit cum cum acu, in planeta retro, e(t) ante e(t) in humero sinistro, e(t) salutatur dominum e(t) dicit *Jube domine benedicere*. Respondet *Salvet nos dominus Amen*. Deinde subdiaconus regionarius, qui refert ad pontificem quis debeat legere aut cantare tenens mappulam Pontificis in sinistro brachio super planetam revolutam, exiens ad regiam secretarij [f. 45r] dicit schola. Respondit adsunt; e(t) ille qui psallit respondit ille, e(t) rediens ad pontificem subdiaconus porrigit ei mappulam, e(t) ea sinistro brachio eiusdem imponit super planetam inclinans se disciplinabiliter, ad genua ipsius, e(t) dicens pronunciat, servi domini mei, talis subdiaconus regionarius legit apostolum, vel epistolam, e(t) talis de schola cantata responsorium, e(t) talis alleluia. Et postea non licet alterum mutare in loco lectoris vel cantoris. Quod si factum fuerit excommunicabitur archiparaphonista id est quartus scholae, qui semper pontifici de canoribus nunciare debet. Stattuntur enim per ordine(m) acies dunc e(t) paraphonistae quattuor a foris hinc inde, sed infantes, infra per ordine ab utroque latere his ita compositis, e(t) nunciatis invitante ad regiam. Secretarij prefato subdiacono scholam statim archiparaphonista sequitur subdiaconum ad stans ante faciem pontificis, e(t) nutum eius ad presallendum expectat, usque dum ei annuat Pontifex ut psallat. Cui cum Pontifex ad psallendum annuerit, statim egreditur ante fores secretarij e(t) dicit sine acoluthis stantibus ante fores secretarij cum cereostatis, sive subdiacono regionario, qui ante se ad processionem debet thymiamaterium aureum pro foribus ponit incensum ut pergat ante pontificem, e(t) ille quartus scholae perveniens in presbyterium, ubi, chorus in quattuor ut dictum est ordinatus assistit reverenda dispositione, post quam dixerit inclinato capite ad priorem scholae, vel secundum, sive tertium Domini iubete. Tunc illi elevantes per ordinem, vadunt hinc inde a foris infantes ab utroque latere infra per ordinem, e(t) mox incipit prior scholae antiphonam ad introitum. Subdiaconi vero de schola levant planetas cum iniu, quorum vocem diaconi dum audierint, continuo mutant ad pontificem in secretarium, e(t) tunc Pontifex elevans se, antiquitus duobus presbyteris, posterioribus vero temporibus, dabat manum dexteram archidiacono [f. 45r] no e(t) sinistram secundario, vel qui ferint in ordinem e(t) illi osculatis manibus ipsius procedunt cum ipso

sustentantes cum precedentibus sex diaconis reliqui gradus procedunt in ordine suo excepto quod unus de subdiaconibus regionarijs sequens cum, thymiamaterio, procedit ante ipsum mittens incensum, e(t) septem acoluthi illius regionis, cuius dies fuerit, portantes septem cereostata foras ecclesiam accenssa, ipsum sequentes procedunt ante pontificem, usque dum ante altare in chorum venerit. Post thuribulum portatur Evangelium(m), propius episcopo. Eadem autem processio fit ab austro in Septemtrionem. Sed priusquam veniant ante altare, diaconi in presbyterio exuuntur planetis: suscipit eas subdiaconus regionarius, e(t) porrigit illas regionis cuius vis fuerint diacono, e(t) tunc duo acoluthi tenentes capsas cum sancta apertas, e(t) subdiaconus sequens cum ipsis tenens manum suam in ore capsae, ostendit sancta pontifici, vel diacono qui praecesserit. Tunc inclinato capite Pontifex vel diaconus salutatur sancta e(t) contemplatur ut si fuerit superabundans praecipiat ut ponatur in conditorio. Tunc procedens Pontifex antequam perveniat processio ad scholam dividuntur cereostata quattuor a dexteram, e(t) triam ad sinistram partem. In hoc honorabili ministerio per transit Pontifex in caput scholae e(t) veniens ad tribunal ecclesiae ad gradum superiorem, inclinatur ad altare primo adoratur sancta ut stat semper inclinatus, usque adversum(m) prophetalem. Tunc surgens postquam oraverit crucem in fronte sua facit, deinde dat pacem uni episcopo de hebdomadarijs e(t) archipresbytero e(t) diaconibus omnibus qui a dextra laevaue sunt, de altiore gradu numero minori, e(t) de inferiore maiori e(t) respicient ad priorem scholae annuit ei ut dicat *Gloria patri*, e(t) prior scholae inclinatur se pontifici, e(t) imponitur hymnum quo datur *Gloria sanctae trinitati*. [f. 46r] Et pontifex antiquitus duobus presbyteris posterioribus temporibus ab episcopo hebdomadario, archidiacono in superiorem ducendum est gradum, non omnino ab altare, quartus vero scholae procedit ad Pontificem ut ponat oratorium ante altarem sit tempus fuerit e(t) accedens pontifex concelebrat. Secreto orationem ante altare inclinatur, usque ad repetitionem versus. Diaconi vero sunt prius stantes retro Pontificem inclinatur quando dicitur *Sicut erat in principio*, surgit ab inclinatione, ut salutent altaris ipsius latera, prius duo, e(t) duo vicissimi redeuntes ad pontificem tenentes locum pro suo quisque ordine. At Pontifex ad repetitionem versus sicut dictum est, surgens ab orationem osculatur Evangelia e(t) altare, accedit deinde ad sedem, e(t) stat versus ad orientem, erectus, e(t) diaconi rero illum unus post unum stantes erecti plures ad dextram, pauciores ad sinistram altaris. Schola vero finita antiphona ad nutum

diaconi, imponit leteram *Kyrie eleison, Christe eleison est*. Prior vero scholae custodit ad pontificem, ut ei annuat, quando praecipit mutare numerum letaniae, e(t) inclinat se pontifici inventi quam dum finierint incipit pontifex solus clara voce hymnum *Gloria in excelsis deo* si tempus fuerit, deinde vero totus respondet chorus *Et in terra pax hominibus bone voluntatis*, e(t) non sedit Pontifex, antequam dicant post orationem primam *Amen* e(t) tunc ascendunt subdiaconi regionarij ad altare statuentes se ad dextram e(t) ad sinistram altaris. Tunc Pontifex annuit episcopis e(t) presbiteris, ut sedant sub diaconus vero, qui lecturus est, mox ut vident post Pontificem episcopos e(t) presbyteros sedentes, quos ipse pontifex nutu suo facit secum consedere ascendit e(t) ambone e(t) legit lectionem. Postquam lector legit cantor cum cantorio ascendit e8T9 dixit responsorium, e(t) si fuerit tempus alius cantor dicat *Alleluia*, sin [f. 46v] autem tractum, sin minus responsorium tantum deinde diaconus osculans pedes Pontificis, accepit ab eo benedictionem cui tacite dicit Pontifex *Dominus sit in corde tuo, e(t) in labijs tuis*. Deinde verit ante altare, e(t) osculatis Evangelij levat in manibus suis codice.

Prior ante de duobus subdiaconijs regionarijs, qui solum modo debent diaconum praecedere incensum mittis in thymiam a torium sed aliter per proximae stationes subdiaconum accipit illud ad portandum: praecedunt autem ipsos duo acoluthi portantes duo cereostata, qui venientes ad ambonem dividuntur, e(t) per eorum medium transeunt subdiaconi e(t) diaconus cum evangelijs. Ille vero subdiaconus qui absque thymiamaterio est, vertens se ad diaconum, porrigit ei brachium suum sinistrum ut ab eo accipiat librum evangeliorum ut per ipsum aperiatur diacono locus, in quo signum lectionis positum fuerit, e(t) interposito digito suo. Diaconus ad locum lectionis ascendit ad legendum e(t) illi duo subdiaconi redeunt stare ante gradum descensionis ambonis, finito evangelio dicit Pontifex *Pax tibi. Dominus vobiscum e(t) cum spiritu tuo*. Descendente autem diacono, subdiaconus qui prius aperverat librum evangeliorum recipit eum e(t) reversus in presbyterium porrigit eum subdiacono sequenti, qui in filo stat, quod tenens ante pectum suum super planetam, porrigit osculandum omnibus qui steterunt per ordinem graduum. Post evangelicam lectionem ab acolutho reponitur liber evangeliorum in secretario sive in paratorio quodam iuxta ambonem cum capsula, in qua subdiaconus idem ponit eum ut sigilletur. Acoluthus autem regionis eiusdem, cuius subdiaconus est revocat evangelium ad Lateranis.

Deinde pergente diacono ad altare, e(t) stante acolutho cum calice et corporale super eum, levat calicem acolutho in [f. 47r] brachio suo sinistro e(t) porigit diacono corporale suppositum ut accipiat de super calicem e(t) ponat illud super altare a dextris proiecto capite altero ad diaconum secundum, ut id expandant. Tunc ascendunt ad sede(m), primicerius defensorum cum omnibus regionarijs e(t) notarijs subdiaconus vero cum calice nacuio sequitur archidiaconum. Pontifex sustentatus hinc inde dextra levaque descendit ad senatorium qui est locus principum tenente manum eius dexteram primicerio notariorum, e(t) primicerio defensorum sinistram e(t) suscipit oblatione, principum per ordinem arcuum. Archidiaconus vero post eum suscipit amulas, e(t) vinum refundit in calicem minorem, quem subdiaconus regionarius sequens portat, qui cum impletos, refunditur in schyphum quem ibi super planetam acoluthus sequens tenebit. Oblationes principum a Pontifice suscipit subdiaconus regionarius, e(t) porrigit subdiacono sequenti e(t) subdiacono sequens ponit, in sindone quem tenent duo acoluthi. Reliquorum oblationes post pontifice(m) suscipit Episcopus hebdomadarius, quas ipse manu sua mittit in sindonem quae eum sequitur. Post quem diaconus sequens amulas suscipit e(t) post archidiaconum manu sua refundit in schyphum. Pontifex vero ante quam transerit ad partem matronarum, descendit ante confessionem e(t) suscipit oblationes primicerij e(t) defensorum, nam defensores diebus festis post diaconus ad altare offerunt. Similiter ascendens Pontifex ante partem feminarum, ordine pro supra omnia explet. Tunc tenentibus primicerijs manus eius, redit in sedem. Archidiaconus stans ante altare expleta susceptione, levat manus suas. Deinde respicit in faciem Pontificis: cui pontifex annuens, ille ei humili inclinatione resalutato accedit ad altare. Tunc subdiaconi regionarij levantes oblatas de manu subdiaconi sequentis super brachia sua porrigunt archidiacono, ex quibus ille [f. 47v] ponit tantas super altare, quant(a)e possunt populo satisfacere e(t) postea imponit atare. Nam subdiaconi hinc inde porrigunt. Ornato vero e(t) composito altari archidiaconus fuerit amulam Pontificis de subdiacono oblationario, e(t) refundit super collatorium in calicem, deinde diaconorum, e(t) in die festo primicerij, secundicerij, primicerij defensorum. Deinde descendit subdiaconus sequens in scholam e(t) accipit fontem de manu archiparaphonistae e(t) defert ad archidiaconum, e(t) ille infundit facens crucem in calicem. Tunc ascendunt diaconi ad pontificem quos videntes primicerius, secundicerius e(t) primicerius defensorium regionariorum e(t) notarij

regionarij, defensores regionarij descendunt de aciebus, ut in loco consistant suo. Tunc surgens pontifex ad sede descendit ad altare e(t) alutat altare, e(t) suscipit oblationes de manu presbyteri hebdomadarij, e(t) diaconorum atque primiceriorum. Deinde archidiaconus incipit oblatat pontificis de oblationario e(t) dat pontifici, quas dum posuerit Pontifex in altare, levat calicem, archidiaconus de manu subdiaconi regionarij e(t) ponit cum super altare iuxta oblatam Pontificis a dextris, atque cum offertorio, quem ponit in cornu altaris involens per ansas calicem, stat post Pontificem et pontifex inclinans se paululum ad altare respicit ad scholam e(t) annuit ut sileant. Tunc finito offertorio, vadunt retro altare aspicientes ad pontificem stantes erecti usque dum incipiant dicere hymnum angelicum id est sanctus, quem dum expleverint, surgit Pontifex solus e(t) intrat in canonem, Episcopi vero, diaconi, subdiaconi, e(t) presbyteri in presbyterio per maneant inclinati, e(t) dum dixerit *Nobis* [f. 48r] *quoque peccatoribus*, surgunt subdiaconi. Cum dixerit *Per quem haec omnia domine* surgit archidiaconus solus. Cum dixerit *Per ipsum e(t) cum ipso*, levat cum offertorium archidiaconus calicem per ansas, e(t) tenet ex altans illum iuxta Pontificem, Pontifex autem tangit a latere calicem cum oblati dicens *Per ipso e(t) cum ipso*, usque *per omnia s(a)ecula saeculorum* e(t) ponit pontifex oblationes in loco suo, e(t) archidiaconus calicem iuxta eas, dimisso offertorio in ansas eiusdem. Nam quod intermissimus de patena quando inchoat canonem venit acoluthus sub humero habens sindonem in collo ligatam tenens patenam ante pectus suum in parte dextera usuque medium canonem. Tunc subdiaconus sequens subiicit eam super planetam, venit ante altare expectans, quando eam suscipiat subdiaconus regionarius. Finito vero canone subdiaconus regionarius stat ante altare, cum patena post archidiaconum, quam in medio canone subdiaconus sequens accipit per acoluthum qui scilicet acoluthus quando inchoat pontifex canonem, venit sub humero habens syndonem in collo ligatam, e(t) tenet patenam in dextra parte ante pectus suum, quando dixerit Pontifex *Et ab omni peturbatione secuti*, vertit se archidiaconus, e(t) oscilata patena dat eam tenendam diacono secundo cum dixerit *Pax domini sit semper vobiscum*, mittit de sancta subiungent haec verba *fiat commixtio e(t) consecratio corporis e(t) sanguinis domini nostri Jesu Christi accipientibus nobis in vitam aeternam*, sed interim archidiaconus pacem dat episcopi priori, qui e(t) ultra se stantibus, deinde ceteris per ordinem, atque populi osculantur se invicem in osculo Christi. Tunc Pontifex, rumpit oblatam ex latero dextero, e(t) de ipsa sancta

particulam quam ruperit super altare relinquit. Reliquas vero oblationes suas ponit in patenam, quam tenet diaconus e(t) redit ad sedem. Mox primicerius e(t) secundicerius, et primicerius, [f. 48v] e(t) primicerius defensor cum omnibus regionarijs, e(t) notarijs acendut ad altare e(t) stant in ordine suo a dextris e(t) sinistris. Nomenclator ver in sacellarius e(t) notarius vice domini cum dixerit *Agnus dei* tunc ascendunt ad stare ante faciem Pontificis per nomenclatorem sive ad vicem domini per notarium ipsius, quorum nomina ut impleverint descendunt ad mutandum. Nam archidiaconus levat calicem, e(t) dat eum subdiacono regionario, quem tenit iuxta cornu altaris dextrum, e(t) avedentes subdiaconi seuquentes cum acoluthis qui saecula ad haec identa portant, a dextris, e(t) a sinistris altaris ipsi ergo subdiaconi extendentibus acoluthis brachia cum sacculis subdiaconi sequentes stant a fronte, ut parent sinus sacculorum archidiacono ad ponendas oblationes, prius a dextris, deinde a sinistris. Tunc acoluthi vadunt dextra laevaue post Episcopos sive presbyteros circum altare, reliqui descendunt ad presbyteros, ut ipsi sacerdotes confringant hostias, patena praecedente iuxta sedem deferentibus eam duobus subdiaconibus regionarijs ad diaconos caussa confractionis e(t) illis aspiciunt ad faciem pontificis, ut in eis annuat frangere, e(t) dum annuerit resalutato Pontifice confringunt, e(t) archidiaconus evacuato altari oblationibus, respicit in scholam e(t) annuit eis ut dicant *Agnud dei*, e(t) vadit ad patenam quam tenent duo subdiaconi regionarij ut ipse eam frangat cum ceteris diaconis iuxta cornu altaribus. Ex pleta confractione diaconus minor levatam de subdiacono patenam defert ad sedem Pontificis, ut communicet Pontifex de corpore dominico qui dum comunicaerit, de ipsa sancta quam momorderat ponit inter manus archidiaconi in calicem, faciens crucem ter, dicendo *fiat commixtio e(t) consecratio corporis et sanguinis domini nostri Jesu Christi accipientibus nobis in vitam (a)eternam, Amen. Pax etiam, et cum spiritu* [f. 49r] *tuo*, e(t) confirmatuntur Pontifex ab archidiacono in calice sancto deinde venit archidiaconus cum calice ad cornu altaris, e(t) ad nunciat stationem, e(t) refuso parum de calice in scyphum, sive minorem calicem, quem tenet acoluthos, ut ex eodem sacro vase confirmetur populus, quia vinum est non consecratum, sed sanguinem domini commixtum santificatur per omnem modum. Accedunt primi episcopi ad sedem, ut communicent de manu Pontificis secundum ordinem similiter presbyteri omnes ut communicent post eos ad altare ascendunt. Quum autem communicaverit archidiaconus calice(m) inter ea tenet primus episcopus

de manu archidiaconi e(t) stat in cornu altaris, ut confirmet sequentes ordines, usque ad primicerium defensorum, sicut in Romana ecclesia summo Pontifici ministrans episcopi, sic in ceteris ecclesiis debent episcopis facere presbyteri. Deinde archidiaconus, recepto de manu illius episcopi calice, refundit in scyphum que supra diximus, e(t) tradit calicem subdiacono regionario, qui tradi ij pugillarem eum quo confirmat populum sanguine Dominico, qu(a)e pontifex communicaverit corpore dominico.

Hoc officio iuxta altare per acto e(t) pugillari cum quo confirmatur populus per subdiaconum regionarium iam accepto traditur calix ab archidiacono eidem subdiacono. Calice(m) autem accipit subdiaconus sequens, e(t) dat acolutho quem reponit in paratorium, qui dum confirmaverit, id est quos papa communicat, descendit Pontifex a sede cum primicerio notariorum, e(t) primicerio defensor ut communicet principes populorum, e(t) omnes matres familias. Hoc expleto, versit se ad feminas e(t) facit similiter, tenetibus ei manus qui cum duxerunt, ut communicet eos qui in senatorio sunt, post que archidiaconus confirmat, et sicut archidiaconus confirmat quos Pontifex co(m)unicat, sit reliqui diaconi confirmant, quos episcopi sive presbyteri, post pontificem comunicant. Post haec episcopi comunicant populum [f. 49v] annuente eis primicerio cum manu sub planeta, per cunctato Pontifice. Post eos diaconi confirmant, deinde transeunt in partem sinistram, e(t) faciunt similiter, presbyteri autem annuente primicerio iustu Pontifixis, comunicant populum, e(t) ipsi vicissim confirmant. Nam mox ut Pontifex coeperit in senatorio comunicare, statim schola incipit Antiphona(m) ad co(m)munionem et psallunt usque dum communicaverit omnis populus. Et Pontifex mox ut communicaverit in partem mulierum, redit ad sedem e(t) comunicat regionarios per ordinem, e(t) eos qui in filo steterunt, e(t) in diebus festis de schola duodecim. Nam ceteris diebus in presbyterio comunicant post omnes hos redeuntes nomenclator e(t) sacellarius e(t) acoluthus qui patenam tenet, e(t) qui dat ad sedem comunicant post Pontificem, archidiaconus eos confirmat. Ad stat autem subdiaconus regionarius ante faciens Pontificis, ut annuat ei, ille vero contemplans populum, si ea in comunicati sunt e(t) annuit ei, e(t) ille vadit ad humerum, aspicit ad primum scholae, faciens crucem in fronte sua, ut ex hoc signo intelligat prior scholae quando post communionem debat gloriam Sancte trinitatis dicere paratus et versum repetitionis subiungere. Annuit autem eidem dicere gloriam sicut erat e(t) versus. Finita antiphona quae reperitur ad repetitionis

versum, surgit Pontifex cum archidiacono, et veniens ad altare dat orationem ad complendum, qua finita cui praeceperit archidiaconus de diaconibus respicit ad Pontifice ut ei annuat, e(t) dicat ad populum *Ite missa est*, responditor *Deo gratias*. Tunc vij cereostata praecedunt Pontificem e(t)9 subdiaconus regionarius cum thuribulis ad secretarium discedente autem illo in presbyterium episcopi primum dicunt *Jube domine benedicere*, respondet *Benedicat nos dominus, Amen*. Post episcopos, presbyteri, deinde monachi, deinde schola, deinde milites draco[f. 50r]narij, id est qui signa portant. Post eos baiuli post eos cereostatarij, post quos acoluthi, qui rogam conservant, post eos extra presbyterium, cruces portantes, deinde mansionarij iuniores, e(t) intrat in secretarium. [f. 50v]

XIII. Ordo processionis quam diebus festis episcopus missam publicam celebrari constituens servare solitus erat in occidentali ecclesia antiquitus usitatus²⁶⁷

Postquam prima hora celebrata fuerit, in conventu fratrum, qui apud quosdam capitulum nuncupatur a decano vel cantore singuli ad missam ministeria acturi destinandi sunt. Et cum tintinabulum ad tertiam sonaverit, omnes simul fratres in choru(m) ordinatim convenire debent, humeralibus et albis, apud quosdam autem casulis induti. Sed processionem coram episcopo acturis, a costode ecclesiae in sacrario ornamenta praebenda sunt, presbyteris duobus, qui episcopum ducturi sunt, cappae, diaconis stolae et dalmaticae subdiaconis vero sibi congruae vestes, quae apud quosdam subdiaconales nomnantur et mappulae in sinistra manuferendae, acolitis candelabra, et turibulum portaturis casulae.

Hiscum induti fuerint, acolitis candelabra portantibus subdiaconib(us) archidiacono, qui evangelium fert in medio stante, extra sacrarium sive intra, ubi se pontifex parat, retro acolitis ordinatim standum est. Duo autem presbyteri ita ut ad missam excepto quod cappis induti sunt,

267 Cassander, *Ordo Romanus*, c. 10r-16r. In BAV, Vat. lat. 6112, f. 81r-85v, the title reads: *Ordo processionis quem diebus festis episcopus missam celebrare constituens servare solebat, in Occidentali ecclesia antiquitus usurpatus*.

vestiti una cum septem diaconis coram episcopo stantes ministrent ei cantantes cum illis septem poenitentiales psalmos cum Letania.

Tertia vero a fratribus impleta, procedant diaconi de sacrario divi[f. 51r]dentes se in duas partes, quattuor ad dexteram, tres ad sinistram et tunc procedit episcopus, stetque extra chorum, sic prope adeo, ut cantori manu innuere valeat, cui etiam silendum est usque quo episcopus cantare iusserit.

De hinc innuente episcopo cantetur introitus et pontifex a custode ecclesiae, qui alba indutus esse debet, incensum accipiens, ponat in turibulum, et archisubdiacono apportante evangeliu(m), complicatum asculetur: quo tamen a plerisque revoluto, illud evangelium, quod illo dei legendum est, osculatur.

His impletis cum psalmus cantatur innuente episcopo proceda(n)t acoliti cum candelabris. Primum unus, tum duo et duo, et subdiaconi similiter: protinus diaconi secuturi, et sic procedat sacerdos in chorum ducentibus cum duobus presbyteris, quos cappis iam ante praediximus esse indutos, sive ut alij volunt, diaconibus.

Apud quosdam autem in hac processione alijs subdiaconis praecedentibus, ille qui lectionem lecturus est cum evangelio retro diaconos episcopum praecedit: coram quo duo acoliti cum candelabris unus quisque cum turibulo antecedunt, quibus utique in hoc consentiendum esse volumus.

Igitur omnis processio in chorum venerit, acoliti cum candelabris se divida(n)t, quattuor scilicet in dexteram, et tres in sinistra(m). Similique modo diaconi dacia(n)t. Subdiaconi autem protinus, ut in chorum venerint, quasi quadam linea per recti usque ad altare progredientes, simul se inclinent coram eo, atque evangelio superposito, quattuor in dextro eius cornu, et tres consistant in sinistro. [f. 51v] Pontifex igitur, postquam in medietatem chori perducitur presbyteris qui eum ducebant, sive diaconibus manus eius osculantibus, propria(ue) repetentibus loca, inclinans se, deum pro peccatis suis deprecatur.

Tunc erectus primum duobus presbyteris, deinde diaconis omnibus pacis oscula dabit per ordinem. In quibusdam enim locis usus est, et consuetudo, ut his finitis minister cum turibulo, subdiaconum evangelium portantem ante cedat ante altare, coram illo incensu(m) ponens, et subdiaconus de super evangelium deponens revertatur. In alijs vero non incensum ad altare portatur, antequam oblatones altari supponuntur. Igitur his peratis, cum *Gloria*, innuente episcopo cantabitur, a sepeditis presbyteris in superiorem ducendus est gradum

non omnino ad altare. In quo etiam loco gressus figendus est, usque quo presbyteri primum, item duo et duo diaconi, altaris cornua osculantur, et novissime archidiaconus solus. Sed continuo ut episcopus in altiora scandere incoeperit, subdiaconus qui prius iuxta altare stabat, *Gloria patri* choro canente ad propria loca revertendum est, et quattuor in dextro ~~lææ~~ choro, tribus in sinistro standum erit. Quibus ita finitis, item versus a choro cantandus est, et pontifex usque in medietatem altaris ducendus, ubi se altari inclinans evangelium osculetur, et sic demum dextro cornu altaris, ubi etiam sibi sedes parata est, osculu(m) ferat: Tunc alius presbyter proprium repetat locum, alius autem librum episcopo porrigat, atque revoluat, et diaconi quattuor in dextro, tres in sinistro altaris cornu consistant. Per acto itaq(ue) introitu annuente episcopo, cantandum est *Kyrie eleison* sine cuius insinuatione cantorem nihil canere licebit. Et tunc acoliti candelabra [f. 52r] in inferiori gradu, quasi quodam filo per rectam lineam ponant, vel ut quidam volunt in modum crucis. Igitur cum *Gloria in excelsis deo* percantabitur, et pontifex se ad populum *Pax vobiscum* dicturus convertit, diaconi simul cum eo se conversuri sunt, tumque collectam finierit, lectio legatur, et sedente episcopo accedat archidiaconus, et genuflexo ante eum regat vestimenta illius, et praebeas se ad pedem revertatur. Finita vero lectione, illius qui gradualem, et *Alleluia* cantaturi sunt iuxta pulpitem, et in inferiori gradu standum est.

Cum autem omnia usque ad evangelium impleta fuerint, accedat princeps ecclesiae ad episcopum, pix idem in qua thus habetur, in manu ferens, sequente acolito, qui turibulum portat, et in posito in illud incenso, ab episcopo et subdiacono in dextra parte altaris diaconum prestolantis, accedat diaconus ad altare, deum his verbis adoraturus, *Domine labia mea aperies, et os meum annuntiabit laudem tuam*. Et adorato altari genuflexus ante episcopum accipiat ab eo benedictionem, et praebens se ad pedem eius, et adhibente manum episcopo, osculetur ea, et protinus ad altare progrediens, sumat evangelium continuo lecturus. Candelabra autem ferentes infra pulpitu(m) contra diaconum stare debent: sed ille qui turibulum tenet, iuxta eum stet in sinistra parte, usque quo evangelium perlegatur.

Ut autem diaconus legere incoeperit, duo acoliti incoluti in sacrario a custode ecclesiae, sacra vasa accepturi sunt, et ea in chorum portatum, et alter cum calice corporali cooperto, et vino cum aqua mixta, infuso in dextera parte erit. Itaque perlecto evangelio, accipiat subdiaconus pulvinar, et evangelium a diacono, eumque

praecedat. Coram [f. 52v] quo etiam unus cum turibulo, et septem acoliti cum candelabris usque ante altare antecedant. Quo cum pervenerint episcopus accepto adore incensi et evangelio deosculato, ad predicationem manus presbyteri, et archidiaconi perducendus est. Et interim dum sermonem facit ad populum, subdiaconus circumeundo fratribus, evangelium adportet ab onibus ordinatim deosculandum. Sin autem episcopus praedicare voluerit, alta voce incipiat canere, *Credo in unum deum*, et ita omnis chorus incipiens, *Patrem omnipotentem*, ad finem usque perducatur.

Diaconus vero statim ut a pulpito gradum ad altare ascenderit, accipiens corporale ab acolito, alio se adiuvante, diacono super altare distendat: quod utique linteum ex puro lino esse contextu(m) debet, quia sindone munda corpus domini legitur involutum in sepulchro, et tantae quantitatis esse debet, ut totam altaris superficiem capiat.

Archidiaconus quippe ut evangelium, ut ab omnibus clericis deosculatum super altare deposuerit, accipiens calicem ab acolito archidiacono apportet vinum, per colum quod in sinistra manu Romanus ordo archisubdiaconum auriculari digito ferre iubet purgandum. Quod utique vas in id opus ex aliquo metallo formatu(m) in medio sui plurima, quasi acus foramina ad excolandum vinum ostendit, et illud archidiaconus per totum missae officium in sinistra manu, illo quo praediximus digito anulo suspensum portaturus est.

Quibus ita peractis, et symbolo finito, dicat pontifex ad populum [f. 53r] una cum illo diaconis, ut praefati sumus, converti, *Dominus vobiscu(m)* et oremus. Et tunc illo innuente, offertorium cantetur a choro, et ille a presbytero et archidiacono ad locum ubi oblationes a fidelibus laicis, sive vinis, sive feminis offeruntur, easdem accepturus ducatur, praecedentibus coram eo subdiacono cum calice, et acolito cum patena. Quo cum pervenerit diaconus a subdiacono calicem accipiens, omnibus qui oblationes obtulerunt eisdem ab eo acceptis, et in patenam impositis, manum suam cum calice ad osculandum praebeat, et illum iteru(m) subdiacono det ad portandum. Ille autem cum presbytero episcopum ad altare reducat, similiter ut ante praecedentibus illius cum calice et patena.

Ubi cum ventum fuerit, et episcopus sedem petierit, antecedant duo acoliti cum manutergio, et genuflexo ante eum, totum illi sinum eodem cooperiant, ne levans manus, aqua casulam spargat. Tertius autem acolitus aquam illi ministraturus in medio duorum genuflectunt coram eo. Quod ideo ab antiquis patribus decretum fertur, ut pontifex qui

tunc coelestem panem accepturus est, a terreno pane quem iam a laicis acceperat, manus lavando expurget.

Lotis autem manibus, surgat episcopis ut accipiat oblationes a duobus presbiteris et diacoibus et ab omnibus clericis, quos non tam patrum instituta iubent, quam proprium arbitrium immolare suadet: quas cum acceperit, atque proprium arbitrium immolare sibi archidiacono, oblatas in patena, a nullo immolatas, accipiat ex illis quantum sibi sufficere videatur, et alias archidiacono restituat, quas ille custodi ecclesiae ad observandum committat. Igitur [f. 53v] oblatione altari superposita accipiens diaconus calicem ab archidiacono super altare continuo ponat.

Tunc episcopus benedicens hostias, et dicens: *Veni sanctificator omnipotens aeternae aterne deus, benedic hoc sacrificium tibi preparatum; qui vivis et regnas in s(a)ecula s(a)eculorum*; convertat se et sumat incensum a custode ecclesiae, ponensque in turibulum, offerat illud altari, deque archidiacono. Ille vero postquam hoc commendaverit acolito, eat in locum suum scilicet in medio diaconorum, qui omnes coram altari retro episcopum per rectam lineam stare debent.

Tunc episcopus dicat ad populum conversus: *Orate pro me*. Hoc cum dixerit subdiaconi eant retro altare, et ibi stantes cantaturi sunt quindecim gradus, et diaconi coram altare similiter. Apud quosdam autem usus obtinuit subdiaconos in choro stare usque dum sanctus canatur: et hoc finito eos coram altare retro diaconos aliquot gradibus infra consistere, et tum retro subdiaconos acolitum paternam et fistulam habentem inferius stare.

Ergo cum dictum fuerit sanctus, veniat tres acoliti aquam diaconis ministraturi: qui cum loci fuerint, et archidiaconus cum episcopo calicem levaverit, et ille dixerit, *Per omnia s(a)ecula s(a)eculorum*. In aliquibus locis, subdiaconis in priorem locum euntibus, diaconi ibi persistunt usque dum *Pater noster* cantabitur, et sic demum omnes revertuntur. Cumque episcopus *Pater noster* finierit, accipiens archisubdiaconus patenam ab acolito, offerat eam archidiacono. Ille autem ut episcopus dicit, *Da propitius pacem*, patenam illi accomodans, humerum eius osculetur, statimque episcopo dicente, *Per* [f. 54r] *omnia saecula saeculorum*, accipiat benedictionalem librum, et conversus ad populum dicat, *Humiliate vos ad benedictionem*, et clero respondente, *Deg Deo gratias*, porrigat episcopo librum.

Expleta autem benedictione veniens presbyter, accipiat pacem ab episcopo, eandem caeteris oblaturus, diaconus vero sumens calicem et patenam ab altare subdiacono patenam porrigat, quam ille acolito ad

tenendum praebeat. Ipse autem diaconus tenens calicem et fistulam, stet ante episcopum, usque dum ex sanguine et corpore Christi quantum voluerit sumat, et sic calicem et fistulam subdiacono commendet. Quo protinus in sinistrum cornu altaris pergente, acolitus ibi cum patena coram episcopo consistat. Presbyteri ergo et diaconi osculando episcopum, corpus Christi ab eo manibus accipiant, in sinistra parte altaris communicaturi. Subdiaconi autem osculando manum episcopi, ore accipiant corpus Christi ab eo.

Postquam vero diaconi in sinistro cornu altaris de sanguine Christi communicent, venientes subdiaconi ordinatim, accipiant sanguinem Christi ab archidiacono, manus eius osculantes. Et idem diacono nimis caute procurandum est, ne quid in calice aut patena sanguinis vel corporis Christi remaneat.

His itaque per actis duo diaconi complicantes corporale, ponant super calicem, fistula in eo ad huc remanente.

Interim autem canetur *Agnus dei*, et quae tunc canenda sunt. Dehinc omnes cum iam communicaverint, acolitus qui patenam portat, in sinistram partem altaris pergens, cum subdiacono consistat. Sedente vero episcopo, secundum pr(a)edictum ordinem tres acoliti [f. 54v] genuflexo ante cum aquam manibus ministrent.

Lotis autem manibus, surgente episcopo, convertente se ad populum, et dicente, *Dominus vobiscum*, subdiaconus cum calice, et acolitus cum patena una cum diacono se conversuri sunt.

Cumque episcopum collectam finierit, et diaconus: *Ite missa est*, et clerus *Deo gratias* dixerit, duo diaconi accipientes manus episcopi et subdiaconus cum calice, et acolitus cum patena eum antecedentes, ut praediximus intransentem, ita exeuntem cum omni processione ad sacrarium reducant. [f. 55r]

XIV. Micrologus sive Ordo Missae secundum usum S. Rom. Eccl. ante D.^{tos} annos frequentatus²⁶⁸

Caput primum

Presbyter cum separat ad missam, iuxta Romanam consuetudinem decantet psalmos istos: *Quam dilecta, Benedicisti, Inclina domine*

268 PL, CLI, cols. 973–1022. The *Micrologus* is missing in Panvinio's manuscript version in BAV, Vat. lat. 6112 for Cardinal Farnese. Bernold's *Micrologus* then printed appeared a year after Panvinio's liturgical

credidi; Deine *Kyrie eleison*, *Pater noster*, cum precibus, et oratione pro peccatis. Videlicet ut intus et exterius summo sacerdoti placere valeat: quem cum sacratissima oblatione sibi, omnibusque Christianis placare desiderat. Paratus autem intrat ad altare, et facit confessione(m), quia scriptum est: *sapiens accusator est sui a principio*. Et antiquae legis sacerdotes primum pro se, deinde pro populo offerre solebant. Interim cantatur antiphona ad introitum, quae ab introitu sacerdotis ad altare, hoc nomen meruit habere. Hanc ad introitum Coelestinus papa in ordine quadragesimus quintus, dici instituit: cum usque ad eius tempora ante sacrificium tantum epistola Pauli legeretur, et Evangelium. Letaniae quae sequuntur, propter ipsa Graeca verba a Graecis assumptae creduntur.

De Gloria in excelsis et dominus vobiscum cap. II

In omni festo, quod plenum habet officium, excepto intra adventum domini, et septuagesimam, et natale Innocentum tam presbyter quam episcopus, *Gloria in excelsis* dicunt. Quod etiam nunquam post meridiem legitur dicendum, nisi in coena domini, ubi chrisma conficitur, et in sabbatis paschae et pentecostes. Deinde versus ad populu(m) [f. 56r] dicit: *Dominus vobiscum*. Respondetur, *et cum spiritu tuo*. Notandum ex his verbis, plures esse debere respondentes, et unum salutantem sicut enim inepte responderetur: *et cum spiritu vestro, cum unus esset saluator*; sic incongrue salutatur per dominus vobiscum, cum unus tantum assit vel nullus. Hoc utique beatissimi patres apostolici, Anacletus a beato Petro quintus, et soter, in ordine tertius decimus, Decretis suis firmavere, ut sacerdos semper, vel tertius esset, dum missas celebraret. Zacharias item, vit apostolicus in ordine nonagesimus tertius constituit ne sacerdos ad celebranda missarum solennia cum baculo intraret, nec velato capite altari staret sancti quoque patres in Aurelianensi concilio capitulo tertio constituerunt ut ad salutationes sacerdotis non solum clerici, et deo dicati, sed et omnis plebs consona voce respondeat.

compilation in Antwerp: Bernoldus Constantiensis, *Micrologus: De ecclesiasticis observationibus, Opusculum ante annos propè quingentos conscriptum ab homine antiquitatis Ecclesiasticae studiosissimo nun primum verò integrum in lucem editum*, opera Iacobi Pamelij Brugensis (Antverpiae: ex officina Christophori Plantini, 1565).

De prima oratione in missa caput III

Sequitur oratio quam collectam dicunt, eo quod sacerdos, qui legatione fungitur, pro populo ad dominum, omnium petitiones ea oratione colligat, atque concludat. Illae tamen orationes specialius collectae vocari videntur, quae apud Romanos super collectam populi fiunt, dum colligitur ut procedat de una ecc(lesi)a in aliam, ad stationem faciendam, ut in capite Jeiunij illa oratio: *Concede quesumus*, apud sanctam Anastasiam super collectam populi dicitur, qui stationem apud sanctam Sabinam celebraturus est. [f. 56v]

De numero orationum caput IV

Iuxta Romanum ordinem non nisi unam orationem ante lectionem dicere deberemus, ut Amalarius in prologo libri sui *De officijs* se ab ipsis Romanis didicisse fatetur. Hoc utique et in institutio officiorum exigere viderut: ut sicut ad unam missam unam lectione(m) et unum evangelium legimus, item unum introitum, immo unu(m) officium cantamus: nihilominus et unam orationem dicamus. Sed hoc iam pauci observant, immo plures in tantum multiplicant orationes, ut auditores suos sibi ingratos efficiant, et populum dei potius avertant, quam ad sacrificandum illiciant. Hoc autem sapientioribus multum displicet, qui et si aliquando antiquam traditionem alijs moriherando excedunt, in ipsa tamen sua excessione modum tenere, et aliquam rationem attendere solent. Unde et in missa, et si non semper una tantum oratione sint contenti, septenarium tamen numerum in orationibus raro excedunt. Quem utique numerum, nec dominica oratio excedit, quae cum solis septem petitionib(us) omnia corpori, et animae necessaria comprehendit. Hoc autem summopere solent observare, ut in missa, aut una(m) aut tres, aut quinque, aut septem orationes dicant unam propter Romanam traditionem: Tres, quia dominus ante passionem suam ter orasse legitur. Quinque propter quinq(ue) partitam eius passionem, in cuius commemoratione eade(m) celebramus officia. Septem, quia apostoli septem petitiones dominicae orationis ad consecrationem eorundem misterior(um) [f. 57r] frequentasse leguntur. In nativitate tamen domini ad missam mane Romani orationem de sancta Anastasia ad iiciunt quia stationem in ecclesia eiusdem martyris ad eandem missam agunt. Et nos quoque illos in illa adiectione imitamur, licet non eandem adiectionis occasionem habere videatur. Rarissime quidem diligentiores officiorum

observatores, alias in orationib(us) numeros admittunt, nisi quos et nos supra competenti mysterio insignitos notavimus.

De autenticis orationibus caput V

Alias quoque orationes nisi antiquas et Gregorianas difficillime admittunt, ut pote quas in antiquioribus et commendationib(us) sacramentarijs maxime inveniunt. Nam octavum Africanæ provinciae concilium cui sanctus Augustinus immo ducento et quatuordecim sancti patres interfuerunt, capitulo duodecimo constituit.²⁶⁹ Nulla preces vel orationes, vel missae, vel praefationes, vel commendationes, vel manus impositiones dicantur nisi in concilio fuerint proatae. Item tertium Carthaginense concilium, cui idem sanctus Augustinus interfuit, capitulo vigesimo tertio, nullus ad altare patrem pro filio vel filius pro patre nominet, sed semper orationem ad patrem dirigat, nec qualibet oratione utatur, nisi probata. Oratio quidem ad patrem dirigenda est, iuxta domini praeceptum, qui discipulos suos ita instruxit cum eum interrogarent, qualiter orare deberent. *Cum stabitis* inquit, ad orandum, dicite, *pater noster qui est in coelis*, etc.[f. 57v]

De conclusione orationum caput VI

Concludimus autem orationes, per dominum nostrum, videlicet patrem fideliter orando per filium, iuxta eiusdem filij praeceptu(m) qui in evangelio ita praecepit. Usque modo non petistis quieq(em) patrem in nomine meo: petite et accipietis, qui et effectum nostris petitionibus, si per ipsum rogaverimus promittit dicens: *Quod cum que petieritis patrem in nomine meo, dabit vobis*. Unde et orationes plurimas, vel pene omnes satis congrue ita concludimus: *Per dominum nostrum*. Paucissimae enim inveniuntur, quae pro competentia sensus, alia conclusione finiantur. Ut illa: *Pr(a)esta que sumus omnipotens deus ut natus salvator. Qui tecum vivit et regnat*. Item et illa: *Deus cuius filius in alta coelorum, Dominum nostrum Jesum Christum, qui tecum vivit* etc. In qualibet autem conclusione commemorationem sanctae Trinitatis observare solemus, iuxta quod in emendationibus sacramentarijs expressum invenimus. Adeo enim sancti patres invocationem sanctae Trinitati in orationibus sive benedictionibus

269 *Concilium Milevitanum II* (416 AD), *Can.* 12, in: *SC*, IV, 330.

observabant, ut nec in ipsis sacrum aliquid ratum censerent, quoru(m) confectioni invocatio s. Trinitatis defuisset, ut in sacramentis Paulianistarum quorum et baptismum sive ordinationes in conversis iteranda censuerunt. Sciendu(m) autem in illa usitata conclusione, *Per dominum nostrum*, quod Romanus ordo, et antiquissima exemplaria nomen dei interponunt, ubi dicitur: *Qui tecum vivit et regnat* [f. 58r] *deus*. Quod tamen moderni post nomen spiritus sancti subiungere solent. Et haec utique consuetudo etiam apud Romanos resque quaque adeo invaluit, ut antiquae traditionis executio iam non sine scandalo locum habere possit; quod iuxta apostolu(m) et evangelium, in tam levibus caussis summo studio devitare debemus.

Iterum de conclusione orationu(m) cap. VII

Secundum Romanam auctoritatem, nullam orationem, *Per eum qui venturus est*, concludimus, nisi sit exorcismus, in quo diabolus per divinum iudicium, ut a creatura dei discedat, exorcizatur, sive adiuratur. Nam in alijs orationibus, quas per dominum nostrum concludimus, *Patrem ut nobis per amorem filij sui subveniat*, imploramus. In exorcismo autem diabolum per dei iudicium ut aufugiat increpamus. Omnes autem astantes iuxta antiquam sanctorum patrum traditionem, in signum confirmationes, *Amen subiungere debent*, ut communem oratione(m) quam sacerdos pro omnibus domino habuit, confirmet. Unde et in ipsa secreta, *Per omnia s(a)ecula s(a)eculorum*, altius dicit ut prae missa oratio per *Amen* a populo possit confirmari.

De epistola ad missam legenda cap. VIII

Solis subdiaconibus, inter inferiores gradus Romana auctoritas concedit ut sacris vestibus induti, epistolam lega(n)t ad missam. Quod tamen non ex eorum consecratione, sed [f. 58v] potius ex ecclesiastica concessione mererent obtinere. Unde et reationalibus esse videtur, ut sacerdos sibi ipse epistolam legat, quam ut aliquem nondum ordinatum adsciscat sibi ad legendum.

Nam beatus Hormisda, a sancto Petro quinquagesimusquartus tertius papa capitulo tertio, illu in deponit, quicumque non ordinatus officium ordinati usurpaverit, quod utique nec ex consecratione, nec ex ecclesiastica consuetudine in q(uem) promeruit. Canones etiam alios nisi ad hoc ordinatus in ecclesia legere, vel in pulpito psallere, vel *Alleluia* dicere, vel alicui exorcitare in diversis concilijs prohibuere.

Nihil autem constat quin sacerdos in missa inferiorum ordinum officia si necesse fuerit expleat, quem et omnes inferiores obtinere constat, qui et in missa sacris vestibus est indutus, sive quibus iuxta Romanum ordinem ministrare non debemus. Unde et congruentius ipse sibi officium subdiaconi representat, quamquem libet in ordinatum, nec sacris vestibus indutum, hoc explere permittat.

De evangelio in qua parte sit legendum cap. IX

Diaconi quoque officium in missa, nihilominus et ipse convenientius explebit, quam alius qui sacris vestibus non fuerit indutus. Nam etiam diaconus tempore oblationis et lectionis alba indutus esse debet, iuxta quadragesimum primum Carthaginensis concilij capitulum: cui sanctus Augustinus immo ducenti septem et decem sancti patres interfuerunt. [f. 59r]

Iuxta decretum Anastasij papae, non sedetur dum evangelium legitur: Quae reverentia, ut aiunt, et apostolicae lectionis apud Graecos exhibetur. Diaconus cum legit evangelia iuxta Romanum ordinem in ambone vertitur ad mediam, ubi et masculi conveniunt: non ad aquilonem, ubi feminae constitunt. Ad principalem enim sexum merito vertitur, cui (ut ait apostolus instituit) infirmior sexus domi docendus committitur. Quod autem presbyteri ad legendum evangelium, non sed ad meridiem vertunt, hoc ideo inolevisse credimus, quia nec ordo illis iniu(n)xit, ut in ambonem ad legendum sicut diacones ascenderent, ubi necessario ad masculos potius, quam ad feminas se vertere deberent. Nam iux ecclesiasticam consuetudinem ad altare legunt, ut nulla diversitas auditorum approximat, quae legentes magis in hanc partem, quam in aliam converti exigat. Nusquam ibi feminae, sed soli religiosi ad dexteram et ad sinistram permittuntur a stare. Ad sinistram vero cornu altaris habent librum, cum legunt evangelium, cum sacrificant, ut in dextera parte sint expeditores ad suscipiendas oblationes, sive ad conficienda altaris sacrame(n)ta. Unde ad aquilonem magisquam ad meridiem versi videntur, cum annunciat evangelium.

Hinc utique illa usurpatio emersisse videtur, ut etiam diacones in ambone contra Romanum ordinem se vertant ad aquilonem, potiusque se ad partem feminarum, quam masculor(um) vertere non vereantur. Quae usurpatio iam adeo in oleuit, [f. 59v] ut apud plerosque, quasi pro ordine teneatur. Sed quia certissime contra ordinem est, et inhonesta, a diligentioribus ordinis servatoribus merito refutatur. Ordo quoque praecepit, ut qui lecturus est evangelium crucem sibi faciat in fronte,

videlicet iuxta Augustinum, in sede ipsius verecundiae, ut eliminata omni verecundia cum apostolo non cruescant de evangelio Christi, qui se in fine de illo erubiturum praedixit, quicumq(ue) eum hic vel verba eius coram hominibus erubuerit. Faciat etiam sibi in pectore crucem, ne aliqua suggestio diaboli eum impediatur, quin puro corde evangelium Roano more, planetam in dexterum levat humerum, ut expeditum se terrenis affectibus esse demonstret ad evangelizandum. Eadem quoque ratione diaconi cum legunt, planetam in sinistro tantum humero ponere videntur. Item Romanus ordo praecipit, ut incensum semper praecedat evangeliu(m), cum ad altare sive in ambonem portatur. Non autem concedit, ut oblatio in altari thurificetur, quod et Amalarius in prologo libri sui *De officijs*, Romanos devitare fatetur: quamvis modo a pluribus, immo poene ab omnibus usurpetur.²⁷⁰

De oblatione in altari componenda cap. X

Finito evangelio, statim est offerendum, dum et offerenda canitur, quae nomen de oblatione mutuavit. Nam ordine praeposito, deinceps offertur, postquam proposita in altari oblatione sacerdos populum hortatur ad orandum. Sanctus Alexander papa quintus a beato Petro instituit, ut panis [f. 60r] tantum et vinum aqua mixtum in sacrificio domini offeratur: Quia delatere domini sanguis et aqua simul profluxit. Unde sanctus Cyprianus, in calice inquit dominico aqua vino mixta deesse non debet, ne populus qui per aquam iuxta apocalypsimum Joannis significatur, a Christo separatus esse videatur. Ita autem iuxta Romanum ordinem in altari componenda sunt, ut oblata in corporali posita calix in dexterum latus oblatae ponatur, quasi sanguinem domini suscepturus, quem de latere dominico profluxisse credimus. Nam oblata(m) sive panem in verum Christi corpus, sicut et vinum in sanguinem dominicum converti non dubitamus. Solent autem presbyteri, dum sine ministris offerunt, deposita oblata in altari, abscondere patenam sub corporali. Et fortasse ideo, quia iuxta ordinem acolitus eam debet tenere involutam inter sacrificandum. Cooperitur quoq(ue) calix nontam caussam mysterij qua in cautelae, usque dum finito canone dicitur. Oremus praeceptis salutaribus moniti. Discooperiatur tamen dum levatur, ubi dicitur, *Accepit et hunc praeclarum calicem,*

270 Amalarius, *Opera*, II, 13–18.

et ibi, *Per ipsum et cum ipso*. Et hoc fortasse ideo, quia cautius levatur sine operimento quasi coopertus.

Quid super oblationem sit dicendum cap. XI

Composita autem oblatione in altari, dicit sacerdos hanc orationem, iuxta Gallicanum ordinem *Veni* [f. 60v] sacrificator omnipotens aeterne Deus, benedic hoc sacrificiu(m) tuo nomini praeparatum: *Per Christum dominum nostrum*. Deinde ante altare inclinatus, dicat orationem hanc non aliquo ordine, sed ex ecclesiastica consuetudine: suscipe sancta Trinitatis hanc oblationem, quam tibi offero, in memoria(m) passionis, resurrectionis, ascensionis. Quae utique oratio a diligentioribus ordinis, et comprobatae consuetudinis observatoribus, tam pro defunctis, quam pro vivis sola frequentatur qui et si multotiens plurimorum consuetudini cedant, tamen superflua summo opere devitant. Romanus tamen ordo nulla(m) orationem instituit post offerendum, et ipse post finitam secretam, praefationem orditur in canonem, in qua supernorum civium ordines merito connumerantur quia eisdem mysterijs, quae ibi conficiuntur, iuxta attestationem sanctorum patrum interesse creduntur. Unde et *Angelicus* hymnus, id est, *sanctus, sanctus, sanctus*, subsequetur quem beatus Xystus in ordine octavus constituit, ut ante sacrificium diceretur. Hunc autem hymnum, et ipse sacerdos cum alijs necessario dicere debet, ne se ipsum sua prece videatur privasse, qui et suas, et aliorum voces angelicis laudibus admitti deprecatus est in praefatione. Iuxta Romanum ordinem nu(m)q(uam) missam absque lumine celebramus, non utique ad expellendas tenebras, cum sit clara dies, sed potius in typum illius luminis, cuius sacramenta ibi conficimus; sine quo et in me[f. 61r]ridie palpabimus ut in nocte.

Quid actum sit in canone cap. XII

Orationem, quam canonem, sive actionem, propter regularem sacramentorum confectionem, Romano more appellamus, quis composuerit, aperte non legimus, nisi quod sanctus ^{grec} Gregorius quendam scholasticum illam composuisse testatur. Multa tamen eidem canoni a sanctis patribus inserta legimus, sicut a sancto Alexandro papa in ordine quinto, ipsius dominicae passionis commemoratio interseri iubetur. Item sanctus Gregorius papa primus, diesque nostros in tua pace disponas, usque per Christum dominum nostrum. Et magnus

Leo sanctu(m) sacrificium immaculatam hostiam. Haec in canone addiderunt. Idem quoque Gregorius dominicam orationem canoni se adiecisse in registro suo asserit, ubi quibusdam inde murmurantibus, humili satisfaci responsione satisfecit, inconveniens esse asserens, ut oratio, quam scholasticus composuit ad oblationem diceretur, et illa praetermitteretur, quam ipsi apostoli, ex institutione dominica in confectione eorundem sacramentorum usitasse crederentur. In summis quoque festivitatibus quaedam canoni in illo loco, ubi dicitur: communicantes, vel, *Hand igitur oblationem interponimus*, quae tamen ex antiquioribus et emendatioribus sacramentariis interponenda esse didicimus, videlicet in nativitate domini, in epiphania, in coena, in Pascha, in Ascensione in pentecoste. Huiusmodi interpositiones efficiunt, ut illud [f. 61v] communicantes, apertius per se, quasi in catholica communionem manentes intelligamus, quam ad subsequentium sanctorum communionem ipsum referamus. Nimis autem temerarium videtur ut nos aliqua canoni ad libitum nostrum adjiciamus, nisi quae a sanctis patribus adiecta, vel adijcienda esse cognovimus, praecipue cum inter ipsos sanctos patres nulli aliquid adiecisse: legantur, nisi qui et apostolica auctoritate praediti, hoc facere potuerunt. Optimum igitur videtur, ut in hac causa terminos patrum nostrorum non excedamus, nec nos apostolicae auctoritatis nos efficiamus, si quod soli apostolicae potestati convenit, canonem nostris interpositionibus augumentare praesumamus.

Quid superfluum sit in canone cap. XIII

Interponere enim solent quidam ibi suas orationes, ubi dicitur: *Memento domine famulorum, famularumque*, et ante commemoratione defunctorum, item post nomen domini papae, sive proprii episcopi adjiciant, et omnibus orthodoxis, catholicae et apostolicae fidei cultoribus, sed superfluo. Nam ordo statim in sequenti versu ubi dicitur: *Memento domine famulorum, famularumque nobis concedit, ut omnium vivorum commemoremus, quos cum(ue) voluerimus*. Item post pauca addunt, *Pro quibus tibi offerimus*, cum antiquioribus et veracioribus sacramentariis non nisi sub tertia persona offerentes ibi reperiantur. Item ibi: *Unde et memores domine nos tui servi*, Nativitatem domini commemorant, cum iuxta apostolum in eiusmodi sacrificio non nativitatem domini sed mortem eius annunciare debemus. Unde [f. 62r] et sanctus Ambrosius in libro sacramentorum: *Quotiescum(ue)*, inquit, *offertur sacrificium mors*

*domini, ascensio domini, resurrectio domini, significatur.*²⁷¹ Quod et sanctus Augustinus sua attestazione affirmat. Quapropter et nos ibi tantum passionem, resurrectionem, et ascensionem commemoramus. Haec igitur omnia quae nos adiectiva notavimus, ille procul dubio superflua et eradenda iudicabit, quicumque antiquiores et emendatiores sacramentarias diligenter inspexerit. Sciendum est autem quod Romana auctoritas nomina vivorum fidelium internumerare permittit, ubi dicitur: *Memento domine famulor(um) famularumque*. Similiter et defunctorum ubi dicitur *Memento etiam domine et eorum*. Aliorum vero sanctorum nomina annumerare non debemus, nisi quos antiquitus in canone descriptos invenimus, excepto post *Pater noster*, in illa oratione, ubi iuxta ordinem Quantumlibet sanctorum nomina internumerare possumus. Et hoc quoque notandum quod personae prelatorum, et subdiectorum in canone distinguuntur. Ubi enim domini apostolici sive episcopi nostri nomen assumimus de pr(a)elatis agere videmur. De ubiectis vero statim in sequenti versu ubi dicimus: *Memento domine famulor(um) famularumq(ue) tuar(um)*. Item illud: Hanc igitur oblationem, servor(um) de praelatis sonat. Nam quod sequitur: sed et cunctae famulae tuae, subiectos videtur intimare. Item: unde et memores domine nos servi tui de praelatis; et illud, sed et plebs tua sancta, de subdiectis agere non dubitatur. [f. 62v]

De signis quae super oblatam fiunt cap. XIII

De signis autem quae super oblatam a diversis divers(a)e fiunt, nos ab apostolica potissimum formam sumere decrevimus, unde totius Christianae religionis ordinem et originem suscipiemus. Nam et illi sedi nostro tempore talem deus gubernatorem, reverendae inquam memoriae Gregorium papam imposuit, qui sub decem suis antecessoribus a puero Romae nutritus et eruditus omnes a(m)plas traditiones diligentissime investigavit, investigatus studiosissime in actum referre curavit. Hunc ergo doctorem religione et auctoritate praecipuem, immo apostolicam traditionem per ipsum in consecrandis mysterijs potissimum imitari decrevimus. Sicut nos ipsi per ipsum, et per episcopos, qui eum imitati sunt accepimus imparem numerum semper in dispensatione signorum super oblationem observamus, videlicet unam crucem, vel tres, vel

271 Ambrosius, *De sacramentis*, V, 25, in *FC*, 3, 174–75.

quinque faciendo, et hoc utique non sine certi caussa mysterij. Nam un una et tribus unum et trinum deum intimamus. In quinque autem quinque partitam domini passionem significamus. Merito autem impars numerus in ecclesiasticis officijs frequentatur, quia nunquam in duo aequalia, unitate impediende dividitur: sicut unitas sanctae ecclesiae nulla tenus eam in duo secari patitur. In primis ubi dicitur, *Haec dona, haec munera*, tres cruces tantum super panem et vinum communiter facimus, nec unquam panem a calice separamus in consignatione nisi ubi separatim nominantur in canone. Ita autem illa communiter signamus, ut erecta pars crucis tantum super panem [f. 63r] transversa autem super calicem protendatur. Nam erecta pars crucis, dominicum corpus substituit, transversa autem ipsius brachia distendit. Unde et calix congrue sub brachio eius collocatur, quasi de latere dominico sanguinem dominicum suscepturus. Cum dicimus, *Hanc igitur oblationem*, usque ad altare inclinamur, ad exemplum Christi, qui se humilavit pro nobis usque ad mortem, mortem autem crucis. Erecti autem cum dicimus: *Benedictam, Ascriptam(m), Datam*, tres cruces super utrumque simul facimus. Non enim hic sola oblata signanda est, ut quidam faciunt, sed utrumque quia utrumque significatur in oblatione. Nam sequitur ut nobis fiat corpus, et sanguis, subauditur oblatio. Et hoc cum dicitur quarta crux super panem et quinta super calicem separatim imponitur. Congruè autem prius tres tantum cruces super utrumque facimus, licet quinque dictiones ad signa facienda aequè pollentes haberemus, id est, *Benedictam, Ascriptam, ratam, rationabilem, acceptabilem*. Videlicet ut quinarum numerum non excederemus, et quintam crucem super calicem quasi quinti vulneris indicem, unde sanguis profluxit, competenter faceremus.

De acceptione oblationis in manus cap. XV

Deinde panis in manus accipitur, et antequam deponatur in altare benedicitur. Item et calix elecatus ante depositione(m) benedicitur. Nam et ipse dominus in evangelio utrumque benedixisse legitur, antequam dimitteret a manibus. Accepta enim in manibus benedixit, postea discipulis dedit. Item ubi dicitur, *Hostiam puram, hostiam sanctam, hostiam* [f. 63v] *immaculatam*, tres cruces super utrumque simul, quia utrumque simul eisdem verbis intelligimus. Quartam autem super panem, et quintam super calicem separatim infigimus, *Iterum sanguinem dominicum de latere dominico profluentem designantes*.

De commemoratione dominicae passionis cap. XVI

Notandum autem per totum canonem, dominicae passionis commemorationem potissimum actituri, iuxta domini praeceptum in evangelio. *Haec*, inquit, *quotiescumque feceritis in mei memoriam facietis*. Et illud apostoli: *Quotiescumque*, inquit, *haec sumpseritis, mortem domini annuntiabitis*.²⁷² Unde et ipse sacerdos per totum canonem in expansione manuum, non tam mentis devotionem, quam Christi extensionem in cruce praesignat. Iuxta illud: expandi manus meas tota die. Non ergo digiti sunt contrahendi semper ut quidam pro nimia cautela faciunt. Male enim cauti sumus, si Christum summo opere sequi non studeamus. Congruum ergo est ut manus expandamus iuxta canonem Hoc tamen observato nequid digitis tangamus praeter domini corpus. Notandum quoque in ipso canone quinquies, *Per Christum dominum nostrum haberi*, et in psa quinania conclusione congrue quinariam domini vulnerationem intimari. Presbyter autem retro remittere manus salet, nisi cum necessario propositam oblationem benedicere debet. Presbyter autem humiliationem domini usque ad crucem (ut praediximus) nobis indicat, cum se usque ad altare inclinatur dicendo, *Hanc igitur oblationem*, [f. 64r] statim enim in sequentibus narrationem de dominica passione orditur, cuius typus usque ad supplices te rogamus, observatur: Ibi videlicet se sacerdos iuxta altare inclinans, Christum in cruce inclinato capite spiritum tradidisse significat.

De commemoratione mortuorum et reliquis observatis usque ad finem canonis cap. XVII

Post mortem Christi in cruce commemoratio mortuorum aperte subsequitur, quia nec aliorum defunctorum commemoratio agenda est, nisi eorum qui in morte Christi redempti sunt, et in Christo vitam hanc finirent. Cum autem sacerdos vocem exaltat, dicens, *Nobis quoque peccatoribus, centurionem illum designat, qui visa morte Christi, vocem exaltavit dicendo: Vere filius dei erat iste*. Tres vero cruces super corpus et sanguinem communiter facit, cum dicit, *sanctificas, vivificas, benedixit, in honorem sanctae Trinitatis*.

Poestea cum corpore dominico quattuor cruces super calicem facimus dicendo, *Per ipsum, et cum ipso, et in ipso*, et quintam in

272 1 Cor 1, 11.

latere calicis, videlicet iterum vulnus dominici lateris significando. Unde et calicem ex eodem latere cum oblata tangimus, iuxta Romanum ordinem. Multi tamen tres tantum cruces super calicem, et duas in latere eius faciunt, sed videtur incongruum, cum Christus nullum vulnus in latere habuerit praeter unum. Sed reverendae memoriae Gregorius papa fecit (ut praediximus) quod beatus [f. 64v] Anselmus lucensis episcopus ita ab eo se didicisse tractatus est, et hoc ita semper observavit, nobis quoque eidem observandum firmissime inculcavit. Cum dicimus, *Per omnia s(a)ecula s(a)eculorum*, corpus cum calice levamus, et statim in altari deposita cooperimus. Quia et Joseph(us) corpus dominicum de cruce levavit et in sepulchro depositu(m) lapide coopervit. Huc usque calix pro cautela coopertus videbatur, deinceps autem magis pro mysterio cooperitur. Quia sicut Christus tres dies in sepulchro fuit coopertus, ita et nos corpus domini et calicem cooperimus, usque dum tres articulos orationis expleamus, quippe praefationem dominicae orationis, et ipsam dominicam orationem, et illam quae sequitur; quae embolis dominicae orationis nuncupatur. Iuxta Romanu(m) ordinem cum dicitur, *Et ab omni perturbatione securi*, accipiat archidiaconus a subdiacono patenam nudam, quam acolitus tenuit involutum, et osculatam dat uni ex diaconibus tenendam, ad confractionem in ea faciendam. Unde sacerdos sine ministro sacrificans, ad eundem locum eam de sub corporali absconditam resumit, et osculatam in altari reponit, ut hostiam in ea confringat. Cum autem dicit, *Per dominum nostrum*, rumpit hostiam ex dextero latere iuxta ordinem, ad designandam dominici lateris percussione(m). Deinde maiorem partem in duo confringit, ut res portiones de corpore dominico efficere possit. Nam unam in calicem faciendo crucem mittere debet, cum dicit, *Pax domini sit semper vobiscum*, ad designandam corporis et animae coniunctionem in resurrectione Christi. Alteram vero ipse presbyter necessario sumit ante calicis participationem iuxta dominicam institutinem. Tertiam autem communicaturis sive infirmis necessariis [f. 65r] dimittit, nec hoc utiue sine certi causa mysterij. Tripliciter enim corpus domini intelligitur: Unum quod surrexit a mortuis quod significat particula in sanguinem missa; Aliud quod adhuc vivit in terra, significatum per particulam a sacerdote consumptam; Tertium quod iam requiescit in Christo, quod etiam a tertia particula in altari reservata apte figuratur, quam viaticum morientium appellare solemus.

De panis confractione et communicatione cap. XVIII

Post immissionem ante panis in calicem iuxta Romanum ordinem sacerdos dicit sub silentio. Fiat commictio et consecratio corporis et sanguinis domini nostri Jesu Christi. Beatus Innocentius papa in ordine quadragesimus quintus, constituit pacem dari post confectionem sacramentorum. Cum pacem damus dicere solemnus, *Pax tecum, et cum spiritu tuo*. Congrue autem pax datur ante communionem, quia iudicium sibi manducat et bibit, quicumque non prius fratri suo repacificatus communicare prassumpserit. Sergius papa in ordine octogesimus sextus constituit ut in tempore confractionis dominici corporis, agnus dei a clero et populo decantetur, ut ille videlicet nobis propitiatur, cuius corpus ibi confringi videmus et credimus. Facta autem confractione omnes debent communicare interim dum antiphona cantatur, quae de communionem nomen mutavit, cui et psalmus subiungendus est cum gloria patri si necesse fuerit. Sciendum autem eandem antiphonam semper eundem psalmum cum introitu habere, si non habet proprium, de quo sumpta videatur. Orationem quam inclinati dicimus, antequam communicemus, [f. 65v] non ex ordine, sed ex religiosorum traditione habemus, scilicet hanc: *Domine Jesu Christe, qui ex voluntate patris*. Item illud: *Corpus et sanguinis domini nostri Jesu Christi*. Quod dicimus cum alijs eucharistiam distribuimus. Sunt aliae multae orationes, quas quidem ad pacem et communionem privatim frequentant. Sed diligentiores antiquarum traditionu(m) observatores, nos in huiusmodi privatis orationibus brevitati studere docuerunt, potiusque publicis precibus in officio missae occupare volueru(n)t. Nam beatus Innocentius papa scribens sancto Augustino et Aurelio episcopis asserit quod nos plus communibus et publicis, quam singularibus, et privatis orationibus proficere poterimus.

De vitanda instinctione cap. XIX

Non est autem autenticum, quod quidam corpus domini instigunt, et intinctum pro complemento communionis populo distribuunt. Nam ordo Romanus contradicit, qui et in Parasceve vinum non consecratum cum dominica oratione, et dominici corporis immissione iubet consecrare, ut populus plene possit communicare. Quod utique superfluo praeciperet, si instinctum dominicum corpus a priore die servaretur, et ita intinctum ppopulo ad communicandum sufficere videretur. Julius quoque papa in ordine trigesimus quartus episcopis

Aegypti scribens, huiusmodi intinctionem penitus prohibet, et seorsum panem, et seorsum calicem iuxta dominicam institutionem sumenda docet. Unde et beatus Gelasius papa in ordine quadragesimus nonus scribens quibusdam episcopis excommunicari illos praecepit, quicumque sumpto corpore dominico a calicis participatione se abstinerent. Nam ut ipse in eodem decreto asserit [f. 66r] huiusmodi sacramentorum divisio sine grandi sacrilegio provenire non poterit. Postquam omnes communicaverint dicet sacerdos sub silentio hanc orationem. Quod ore sumpsimus etc. Qua finita sequitur oratio, sive orationes post communionem dicendae, quae eodem numero et ordine orationibus ante lectionem sive secretis ante praefationem dictis debent respondere. Quae utique orationes non probis qui communicaturi sunt, sed qui iam communicaverint iuxta proprietatem sui nominis agunt, ergo et tante ipsas communicare negligunt quicumque eorundem orationum benedictione foveri desiderant. His ita finitis, subsequitur benedicamus domino, vel ite missa est. Si tamen aliquod festum fuerit, quod *Gloria in excelsis* habere debuerit, respondet omnes, *Deo gratias*, iuxta apostolum pro collatis beneficijs agentes.

Repetitio a superioribus Missae cap. XX

Ut autem de superioribus aliquantulum repetamus, postquam resurrectionem domini sacerdos per communionem corporis et sanguinis Christi donotaverit, subsequenter etiam populo pacem offerre debet, sicut et Christus post resurrectionem discipulis suis pacem obtulit dicens, *Pax vobis*. Fractio oblationis, illam fractionem panis nobis insinuat, quam dominus post resurrectionem suam coram discipulis suis fecit. Communicatio populi, typum illius convivij gerit, quod non semel dominus post resurrectionem cum discipulis suis in ijsse legitur. Hoc etiam quod unltimum convivium ab eis discessurus in coelum benedixit, sicut sacerdos populum cum oratione post communionem benedicit, videlicet iam cito discessurus ab eo, cui tamen prius ut ipse discedat, per ite missa est, denunciat in [f. 66v] figuram angelorum, qui discipulis discedente domino ab eis, dixerunt, *Viri Galilei quid statis aspicientes in coelum, et reliqua.*²⁷³ Quo audito discipuli adorantes dominum reverti sunt in Hierusalem cum gaudio magno: sic et populus relata deo gratiarum actione ad propria eum gaudio revertitur.

273 Acts 1, 11.

De benedictione post missam cap. XXI

Prius tamen ab episcopo benedicitur si adest; sin autem a presbytero qui missas celebravit. Quamvis beatus Damasus papa hoc presbyteris non licere dicat, ubi de vana chorepiscoporum superstitione tractat, si tamen nos mendositas exemplaris non fefellit. Sed magnus Leo papa, et beatus Gelasius papa, eius successores in ecclesiasticis officijs apprime eruditi, in decretis suis ubi diligentissime quid presbyteris liceat, quidve non liceat describunt: nullatenus illis benedictionem super populum, nisi episcopo praesente, interdiciunt. Beatus quoque Hieronymus sanctae Romanae ecclesiae cardinalis presbyter, qui sub beato Damaso papa, et post ipsum usque ad sextum successorem suum ecclesiasticis institutis studiosissime invigilavit. Ipse inquam Rustico Narbonensi episcopo de ecclesiasticis ordinibus scribens; Presbyteros a benedictione super populum non prohibendos esse asserit: *Si, inquit, presbyter Christum presbyter Christum consecrat, cum in altari dei sacramenta benedicit, benedicere populum non debet, qui Christum meruit consecrare?* Et post pauca: *Hoc in ecclesijs presbyteri tui faciant, quod Romae sui, quod in oriente, quod in Africa, quod in Hispania, quod in Brittaniam, quod in Gallia, quod in omnibus locis ubi humilitas perseverat.* [f. 67r] Ex his conijcere possumus beatum Damasum papam huiusmodi benedictionem presbyteris illicitam, aut penitus non dixisse; aut si dixit, ecclesiasticam tamen consuetudinem in hoc praevaluisse praecipue cum ipsius verba ita possint intelligi, ut presbyteros doceret, ut eis quasi ex proprio officio usurpare non liceret, quod eis ab ep(iscop)ali auctoritate concedi posse non ignorent. Sic enim confirmatio Neophitorum, penitus separata est ab officio presbyterorum, quam tamen sanctus Georgius Gregorius papa, primus nominis huius quibusdam presbiteris concessisse legitur, scribens Januario Calaritano episcopo: *Item et susceptionem poenitentium presbyteri habere meruerunt. Quod illum non latebit quicumque ordinem consecrationis eorum, sive statuta sanctorum patrum diligenter inspexerit.* Agathense quoque concilium capitulo quadragesimo quarto, benedictionem super populum presbyteris prohibere videtur, sed hanc prohibitionem de episcopali tantum benedictione factam interpretantur, quae utique benedictio iuxta vigesimu(m) quartum Toletani concilij capitulum, attestazione quoq(ue) sancti Augustini ad Paulinum episcopum ante communionem populo a solis episcopis debet impendi. Si quis vero de hac benedictione de qua agimus dictum putaverit, sententia tamen provincialis concilij tam generali ecclesiasticae consuetudini praeiudicare non poterit. Ideo

autem huiusmodi benedictio fortasse antiquitus presbyteris interdicta est, quia ad episcopale officium pertinere videbantur, et ecclesiastico conventui non dum adeo [f. 67v] necessaria reputabatur. Nam soli communicantes confectioni sacramentorum antiquitus intererant, quibus et oratio post communionem, quae pro solis communicantibus instituta est, pro benedictione potuit satisfacere. Apud modernos autem cum iam populus communicare cessaret, nec tamen divinis mysterijs se subtraheret, necessario permissum est, ut a presbytero benediceretur, nec tam benedictione; quam communionem privatus discedere videretur. Sive autem ea occasione, sive alia, hoc presbyteris permetteretur ab episcopis, adeo tamen in usum iam usquequaq(ue) devenit, ut nequaquam absque gravi scandalo a presbyteris in populo praetermitti possit, nisi forte apostolica sedes synodaliter et generaliter prohibere voluerit.

Quid sacerdos agat post missam cap. XXII

Finitis omnibus osculatur presbyter altare dicens: *Placeat tibi sa(n)cta Trinitas*. Deinde sacris vestibus se exuens cantat hymnum triu(m) puerorum, iuxta quod sancti patres in quarto Toletano concilio decreverunt, capitulo decimoquarto, videlicet ut excommunicationi subiaceret, quicumque sacerdos eundem hymnum post missam dicere negligeret. Psalmum quoque *Laudate dominum in sa(n)ctis eius gratiarum actionem subiungens*; cum *Pater noster*, et versibus ad hoc competentibus concludit eam cum oratione illa *Deus qui tribus pueris*. Sciendum iuxta decreta pontificum, quod presbytero non licet coram episcopo nisi eo iubente vel sacrificare, vel populum docere, vel benedicere, vel salutare, vel exhortari. Unde cum legit evangelium coram [f. 68r] episcopo benedictionem pett ab eo. Item cum vult sacrificare, inclinatur se episcopo pro concessionem, cui etiam a populo inclinatur pro ultima benedictione.

De oratione super populum caput XXIII²⁷⁴

Orationem super populum in quadragesima, ideo frequentamus quia cum maiorem conflictum in ieiunijs et orationibus contra spirituales nequitias sumimus necessario nos instantius Deo commendare debemus. Nam oratio post communionem pro solis communicantibus solet

274 Orig. *caput LI* in Bernold's *Micrologus* (PL, CLI, cols. 1014–15).

orare, populus autem, et si quotidie in quadragesima conveniat, non tamen quotidie ut deberet communicat. Ne ergo populus ita oratione ut communione careret adicta est oratio super populum, in qua non de communicatione sed pro populi protectione specialiter oratur. In dominicis tamen diebus non dicitur quia et genuflexio vitatur, quae huic orationi a populo antiquitus persolvebatur, vel potius ideo, quia omnes iuxta attestationem s. Ambrosij in dominis diebus communicare deberent, quibus, et oratio post communionem pro benedictione sufficere possit, sciendum autem iuxta antiquos patres: quod soli communicantes divinis mysterijs interesse consueverunt, unde, et ante oblationem iuxta canones iubebantur exire cathecumeni, et poenitentes, qui non dum se praeparaverunt ad communicandum. Hoc quoque ipsa sacramentorum innuit confectio, in qua sacerdos, non pro sola sua oblatione(m) [f. 68v] communicatione, sed et aliorum rogat, et maxime in oratione post communionem pro solis communicantibus orare videtur nec proprie communio dici potest nisi plures de eodem sacrificio participent. Apud Graecos etiam ut legitur excommunicandus est, qui usque ad tertiam dominicam non communicaverint. Beatissimi quoque patres nostri Ambrosus et Augustinus ad quotidianam nos hortatur communionem, sed quia hoc modo nec ab omnibus presbyteris in Quadragesima, nedum a laicis observatur congrue adicta est oratio super populum, ut vel eo tempore ultima benedictione populus non careret, dum tamen communicare non soleret. Hinc quoque et illa consuetudo apud modernos, quae non fuit apud antiquos inolevisse videtur, ut et in alijs temporibus etiam presbyteri post finem missae benedicant, ne populum ita benedictione, ut communione privatum discedere permittant. [f. 69r]

XV. Interpretatio vocum Ecclesiasticarum. Quae vel obscurae, vel barbarae videntur²⁷⁵

Cum in suprascriptis Romani ordinis, et alijs eiusdem generis libellis, multae voces barbarae inusitatae, ex Graecis Latinae reductae, alienis aliquando a suo significato sensibus metaphoricae acceptae, et

275 This enumeration differs from that in BAV, Vat. lat. 6112, f. 86r-v, for which see the Appendix I in this study. It was later added to the 1568 edition of Panvinio, *Historia B. Platinae*, at 76–91. On Panvinio's *Interpretatio*, which he dedicated to Laurentius Celsus on 1 September 1567, see furthermore Herklotz, 'Christliche und klassische Archäologie', 302.

ideo minus cognitae insertae sint, operae pretium facere existimavi, brevem earundem interpretationem et expositionem ex vetustissimis quibusq(ue) Scriptoribus adjicere. Quo omnia legentibus clariore et apertiora sese offerentia, eorum in legendo assiduam curam et diligentiam non remorentur. Sunt autem eiusmodi

Officia sive magistratus

Domnus Papa	Archisubdiaconus vel	Subpulmentarius
Episcopus	Prior subdiaconor(um)	Paracellarius
Cardinalis	Subdiaconus	Primicerius cantor(um) scholae
Archipresbyter	Regionarius	Schola cantorum
Presbyter	Basilicarius sive	S. R. E. chorus
Poenitentarius maior	Palatinus	Primus scholae paraphonista
Poenitentiarj minores	Oblationarius	Secundus scholae paraphonistae
Archidiaconus	Stationarius	Tertius schola paraphonista
Diaconus	Mansionarius	
Palatinus vel basilicarius	Mansionarius primus	Quartus scholae Archiparaphonista
Regionarius	Acoluthus	Paraphonista
Stationarius	Regionarius	Vicedominus
Pater diaconiae	stationarius	Maior domus [f. 70r]
Vestiarius	Sacrae aedes et ipsarum partes	Metretae / Hydriae
Cancellarius alias		Thymiamaterium
Bibliothecarius Ecclesia		plevis ad baptismum
Camerarius	Titulus	Cerostrata
Primicerius S. R. E.	Paroecia	Lucerna cu(m) lychnis
Secundicerius S. R. E.	Oratorum	Cantora cerostrata

Arcarius	Montyrium	Phara comtona cu(m) delphinis quibus oleu(m) archebat
alias		
Saccularius	Xenodochium	Corona alias pharum cantorum cu(m) delphinii
Protoscriniarius	Monasterium	
Scrmarij XII	Gremium basilicae	Gemelliones
Primicerius defensorum	Camera basilicar(um)	Vestium genera
Defensores	Absis	Anabolachium
Defensores regionarij	Confessio	Anabolagium
Advocatores	Ambo	Alba
Adminiculator	Secretarium	Congulum orarium
Primicerius Iudicum		Mappula
Judices	Aedium sacrae ornat(us)	Colobrium Dalmatica
Primicerius notarior(um)		Planeta alias casula
Protonotarij	Patinae alias Patenae	Pallium
Notarij regionarij	Calices ministeriales	Mitra
	Maiores et Minores	Offertorium
Nomenclator	Amae alias Amulae	Phanon
Roga	Colatorium	Narrus
Statio	Pugillanes	Scyphi [f. 70v]

Officia honores sive magistratus

DOMNVS pro Dominus per Syncopen dicitur qua appellatione olim pontificem Romanum mox et alios Episcopos venerationis causa honorabant Pontificem enim domnum apostolicum vocabant nam dominus terroris non reverentie vocabulum esse existimabant.

PAPA Graeca vox est quae latinae dicitur papius,
avum significat id est patrem patris. Ansonius ad nepotem
Papos aviarque trementes

Anteferunt patribus seu nova cura nepotes

Apud Bithynios cognomen Jovis erat qui dicebatur Jupiter papas id est pater. Hanc vocem omnes antiqui Christianorum Episcopi pro patre sive maiore patre frequentarunt (accus enim aliquandomaior pater dicitur) et presertim magnarum et insignium urbium ut Romae, Carthaginis, Alexandriae, Antiochiae, Hierosolimarum, et similibus. Cornelius enim Episcopus Romanus, presbyteri eiusdem ecclesiae et alij multi in epistolis suis Cyprianum Carthaginensem fratrem papam et papatem vocant. Dionysius Alexandrinus Episcopus Hieraclem praedecessorem suum in epistola ad Philemonem presbiterum Romanum beatum papam nominat. Similiter Athanasius Theophilus et Cyrillus Episcopi Alexandrini papae dicuntur. Sidonius in epistolis suis passim omnes. Gallicarum Episcopos ad quos scribit Papas appellat. Haec vox post Gregorij primi tempora reliquis Episcopis adempta soli Romano Pontifici attributa est qui et apostolicas est aliquando dictus ob praecipuae apostolicae sedis cui praeest reverentiam.

EPISCOPVS. Magistratus apud veteres nomen fuit cuius munus [f. 71r] erat panis et ceterarum rerum quae ad cibum pertinent curam habere ut colligi potest ex verbis Arcadij Imperatoris. De muneribus et honoribus: Quae vox ab operatione deducta est. Nam vel ab *επισκοπειν* venit quod significat considerare vel ab *Επισκοπουμου* [quod est]²⁷⁶ visito sive specular. Quod nomen ad Christianorum pontifices translatum est qui Episcopi vel visitatores seu inspectores observatores et speculatores dieti sunt. Quod illorum praecipue officium sit gregis sibi commisci curam gerere et mores explorare hac voce usus est. Cicero lib. vij *Epistola ad Atticum*: *vult Pompeius me esse quem tota haec campania et maritima ora habeat Episcopum ad quem delectus et negotij summa defferatur.*²⁷⁷

CARDINALIS, vox varie accipitur Vitruvius lib. iij cap. vi.: *Fores ita compingantur*²⁷⁸, inquit, *ut scapi cardinales sint esse altitudine luminis totius duodecima parte.*²⁷⁹ Et lib. x. cap. xx. ait. Eae concludantur superne inter cardinalis trabibus supra traves collocantur capreoli cardinibus alius in alium conclusi in altitudine excitati pedes ex, et capite xxi eiusdem libri erigebantur et errecta via duo compacta pedum

276 BAV, Vat. lat. 6112, f. 87v.

277 Cicero, *Letters to Atticus*, in *LCL*, 8: 228–29.

278 *compingentur*

279 Vitruvius, *De architectura - On Architecture*, in *LCL*, 251: 236–37.

xxxv. crassitudine sesquipedali latitudine pelum ij. coniuncta capitibus transversario cardinalo tigno et altero mediano inter duos scapos cardinalo et laminis ferreis religato hic Vitruvius scapis cardinalis, significat euspidibus et adolatis linguiculis compactos vel incorporatos ita ut apud Vitruvium idem sit cardinalis quod annexus vel insertus vel compactus haec vox in eandem fere sententiam frequens est. In *Registro Domini Gregorij*²⁸⁰ et epistolis Pontificum Romanorum decretalibus quibus is cardinalis licitur presbiter vel diaconus qui certae alicui ecclesiae vel diaconiae proprius. [f. 71v] Et ad certi alicuius tituli sive ecclesiae ministerium ordinatus insertus annexus et ut ipse loquitur in cardinatus est nam Gregorio id est cardinalem constituere in aliquo titulo vel ecclesia. Quod incardinare alicui ecclesiae vel in aliqua ecclesia cardinare. Idem etiam de Episcopis dicit quos de sua ecclesia ad aliam necessitatis causa translatis Episcopos quidem ecclesiae suae, illius vero ad quam translati sunt sacerdotes sive pontifices Cardinales vocat quae vox non solum Romanae sed omnibus alijs ecclesijs per provincias communis est. At quoniam Episcopus presbyter vel diaconus ita incardinatus et constitutus principem locum in ea ecclesia cui incardinatus erat, tenebat hinc factum est ut Cardinalis vocabulum pro praecipuo sive principali acciperetur in quam significationem Servius super i. *Aeneid*: Ventos quatuor Cardinales principales interpretantur. Et D. Cyprianus libellum *De Cardinalibus* 1. de principalibus Christi operibus scripsit [~~In quam significationem~~]²⁸¹ et vox Cardinalis in antiquis Pontificum decretis et praesertim. Sancti Silvestri in concilio Romano exreperitur: *Isque*, dicitur, *presbyter vel diaconus Cardinalis alicuius tituli vel diaconiae qui eiusdem precipuam curam gerit omnesque alios earundem ecclesiarum ministros gubernat et moderatur*. Hoc porro nomen omnibus ecclesijs commune in multis adhuc haesit ut Ravennati, Pisana(e), Mediolanensi, Compostellana et alijs sed potissimum in Romana quia sicut Romanus Pontifex omnium Episcoporum princeps est, [f. 72r] ita et sacerdotes Romanae ecclesiae omnium ecclesiarum clericos dignitate et honore antecellunt,

280 See Panvinio's *Registrum Gregorii Papae VII* in BAV, Vat. lat. 5638. Two other versions, with various other positions and annotations, are in BAV, Ott. lat. 300 and BAV, Ott. lat. 764 and have been in possession of Cardinal Guglielmo Sirleto's private library: Russo, 'La Biblioteca', 242, 251.

281 BAV, Vat. lat. 6112, f. 88r. The last two manuscript is from Cardinal Guglielmo Sirleto's private library:

hinc Cardinales hodie tantum appellari videntur. Sed de hac re latius in libro quem *De origine cardinalatus* scripsi disputavi.²⁸²

PR[A]²⁸³**ESBYTER.** Graece latinae senior dicitur Augustinus, etiam grandiosus etatis et sicut scriptura loquitur plenam dierum posse dici seniore, hoc est presbyterum quae vox maioribus natu et communi cum Episcopo consilio ecclesiam gubernantibus sacraque mysteria tractantibus attributa est, ut presbyteri id est seniores vocarentur, hinc Tertullianus in *Apologetico* cap. xxxix: *Nobis praesident probati quique seniores honorem istum non precio sed testimonio adepti.*²⁸⁴ Quorum primus Archipresbyter dicitur, primus presbiter quemadmodum archidiaconus et archisubdiaconus diaconorum et subdiaconorum primi et princeps.

Ex presbyteris porro Romanae ecclesiae quidam super penitentes constituti sunt, a simplici papa ut his vestis docet Bibliothecarius his constituit ad Sanctus Petrum, Paulum et Laurentium hebdomadas ut presbiteri ibidem mernerent propter poenitentes et baptismum Regionem tertiam ad S. Laurentium, primam ad Sanctum Paulum, sextam vel septimam ad Sanctum Petrum. Hi presbyteri poenitentium vocati sunt qui eorum eximologeres audiebant. Quorum primus maior poenitentiarius, dictus hodie est Cardinalis reliqui minores Poenitentiarii non Cardinales vocati. [f. 72v]

DIACONVS. Graece minister latine dicitur Apostoli verbi Dei praedicationi vacantes cum inopia laborantium sublevatione attendere nequirent ministros septem, quos diaconos appellavere elegerunt quibus pauperum et viduarum curam ut Lucas *Act. vj.* tradit demandarunt.²⁸⁵ Apostolorum exemplo Evaristus papa primus in Romana ecclesia septem diaconos ordinavit qui cum presbiteri docendis populis et sacramentis administrandis attenderent viduis pupillis pauperibus et egenis ex ecclesiae thesauris et oblationibus fidelium subvenirent.²⁸⁶

282 Panvinio's *De Cardinalium origine* is in BAV, Vat. lat. 6111, f. 174r-210v; *ivi*, Chig.H.II.24; BAM, G 41inf. It was also reprinted in Mai, *Spicilegium Romanum*, IX, at 469-511. Excerpts in Perini, *Panvinio*, 263-94.

283 BAV, Vat. lat. 6112, f. 88r.

284 Tertullianus, *Apologeticus adversus gentes pro christianis*, in *PL*, I, cols. 257-536, at 499-501.

285 Ap 6, 1-7.

286 *LP*, I, 126.

His cum ante praescriptum sibi et certum locum non haberent sed eorum munia in promiscuo essent primus urbis regiones singulis divisit Fabianus papa certaque loca assignavit quae diaconiae et pauperum hospitalia dieta sunt.²⁸⁷ Quibus ij. praeerant et in suis quisque regionibus fidelium pauperum necessitati ex ecclesiae pecunia et Christianorum elemosynis a subdiaconis collectis atque ab ipsis custoditis quantum in se esset suppeditabant.

Ex ipsis autem primus vel antiquior cum Episcopi cleri populuque consensu electus Archidiaconus vel diaconus Cardinalis, i[d est]²⁸⁸, principalis vocabatur quemadmodum presbyterorum primus Archipresbyter. Unus igitur tantum vetustissimis temporibus erat diaconus Cardinalis ut ex actionibus Synodi Romanae sub Silvestro celebratae liquet qui et Archidiaconus et diaconus circum lustrator et persecutor vocabatur. Longo tempore post diaconorum in ecclesia Romana numerus auctus est et ex septem quatuordecim primum deinde xvij. facti [f. 73r], qui omnes ut ab alijs diaconis non cardinalibus different quorum multi in urbe erant Diaconi cardinales vocati sunt, i[d est], principales qui praecipui hospitalium et diaconiarum ministri erant.

Ex his porro xvij quatuordecim regionarij vocabantur quod singularum regionum quae xiiij erant diaconijs praessent, alij quatuor palatini vel basilicarij dicti quod in palatio et basilica Lateranensi papae ministrarent. Diaconi vero stationarij nomen perpetuum non erat sed ad tempus. Ita enim appellabatur is qui ea vice Pontifici ad stationem aliquam profecto ministraret. Antiquitas erant Diaconi testimoniales qui Episcopum praedicantem custodirent, qui usus iam diu exolevit. De diaconis et subdiaconis ita scribet Ioannes Diaconus in *Vita S. Gregorij: Prudentissimus paterfamilias Christi, Gregorius singulis diaconijs vel xenodochijs viros idoneos deputavit quos ut securius immo sagacius in opere pietatis et misericordiae laborarent. Privilegijs muniendos esse decrevit: Quia, inquit, te virum religiosum, mensis pauperum exhibendae diaconiae elegimus praeponendum ne qua tibi nascatur ex hac administratione dubietas hac te munitione prospeximus fulciendum constituentes, ut de hoc quod ad mensas pauperum vel diaconiae exhibitionem praecepisti, sive subinde praeceperis erogandum nulli unquam hominum cogaris ponere*

287 LP, I, 148–49.

288 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 78.

*rationem.*²⁸⁹ Hos ego puto in libello Romani ordinis vocari patres diaconiae.

SUBDIACONVS. Quamquam ordinis subdiaconor(um) nulla in sacris litteris [f. 73v] mentio extat vetustissimus. Tamen is in ecclesia est et sub ipsis apostolorum temporibus institutus. De quo Ignatius in *Epistola ad Antiochenos* meminit qui salutatur presbyteros diaconum et subdiaconum.²⁹⁰ Hic antiquitus sacer ordo non erat nec certo deputatus officio nisi tantum clericali vel divino. Tunc enim in missa nec evangelium nec epistola cantabatur. Adventus autem fuit diaconorum adiutorio subministrabat. Fabianus papa Romanae septem subdiaconos primus instituit, qui septem notarijs, a Clemente papa institutis miminerent ut res gestas martyrium in integrum colligerent et cum septem diaconi ut ministrarent pauperibus Christianis totidemque notarij ut martyrium facta describerent per urbis regiones sparsi erant quibus ipsi Subdiaconi iuncti fuerunt.²⁹¹ Ideo etiam ipsi Subdiaconi regionarij vocati sunt ut regionum primae, tertiae, quartae, et septime et presertim postquam alij septem subdiaconi qui quod mensarum celebratione in basilica Lateranensi per vices suas deservirent, S. R. E. sive basilicarij subdiaconi sunt vocati, instituti fuerunt. Nam ecclesiae maiestate aucta subdiaconi ad epistolae lectionem et ministerium altaris acciti et sacri ordinis participes facti sunt, et propterea regionarijs [qui per regiones diebus stationum pontifici ministrabant celebranti]²⁹² septem alij additi et ad quattuordecimum numerum aucti. Joannis subdiaconi regionarij regionis primae mentio est apud bibliothecarium in *Vita Sancti Silvestri papae*. Hi porro S. R. E. subdiaconi basilicarij quod pontifici certis officijs assisterent et servirent ut in camera in mensa et in processione crucem ante ipsum defferent [f. 74r] palatini etiam subdiaconi dicti sunt his in schola cantorum vij. alij additi eorumque numerus unus et viginti factus quorum primus archisubdiaconus primus vel prior subdiaconorum in supradictis libris nuncupatur.

289 PL, LXXV, 61–240, at 109.

290 PG, V, cols. 897–910.

291 LP, I, 123, 148. See de' Cavalieri, 'S. Clemente', 17; Duchesne, 'Les régions', 91–114, regarding the attribution of the divided regions as the seven ecclesiastical regions, which are also mentioned in Lapidge, *Roman Martyrs*, 170.

292 Add. in BAV, Vat. lat. 6112, fol. 89v.

Ex his porro subdiaconis is oblationarius dicebatur ad cuius per vices ministerium pertinebat suscipere oblationes pontifici missam celebranti factas et eas archidiacono pr(a)esentare.

STATIONARIVUS vero erat is qui hebdomada sua epistola(m) in stationibus papa missam celebrante cantabat.

MANSIONARIUS dictus est custos et conservator aedium ecclesiasticarum templorum et altarium item familiaris et domesticus a mansione.

Multi ex his erant in ecclesia Romana quorum maior primus mansionarius vocabatur. Unus horum et eiusdem muneris meminit D. Gregorius libro *Dialogorum* [cap. iiii]²⁹³. Hodie in multis ecclesijs extant curamque psalmodiare et altarium habent.

ACOLVTHUS²⁹⁴, a Graecis is dictus est qui nullis minis ab instituto poterat revocari quare stoici acoluthi dicti sunt qui impium patebant mutare sententiam. A Christianis hoc nomine dicti sunt ij sacrorum ministri qui cum ipsi sacris non operarentur ab illis tamen non excluderentur. Dicti Acoluthi quasi non prohibiti a privativa particula et *κωλυο*, quod significat prohibeo hinc eorum ministerium diversum fuit, a diaconorum et subdiaconorum qui sacris communicabant munere ministrabant porro Episcopis et ecclesijs in his quae ad sacra facienda pertinent ut parandis mappis [f. 74v] et altaribus luminibus accendendis et ferendis his quibus in sacris faciendis usus erat. Fuerunt multi in urbe Acoluthi Palatini vel S. R. E. qui papae ministrabant in palatio et basilica Lateranensi²⁹⁵ Regionarij qui in regionibus diaconus serviebant. Stationarij qui in stationibus papae celebranti praesto erant.

SVBPVLMENTARIUS. Quid eiusmodi voce veteres significare voluerint haud certe scio. Nisi is subpulmentarius fuerit qui pauperibus ea elemosynarum genera, e palatio pontificis distribuebat quae vel mensae superfuerant vel ad cibum portinebant. Quod innuere videtur Bibliothecarius in *Vita Hadriani papae*. Is et Paracellarius²⁹⁶ dicitur.

293 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 89v.

294 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 79: ACOLVTVS.

295 BAV, Vat. lat. 6112, fol. 90r; *latheranensi*.

296 *paracellarius*

PRIMICERVS SCHOLAE²⁹⁷ **CANTORUM** quamquam tempore Sancti Silvestri papae et postea plures et magnae fuerint in urbe basilicae conditae non tamen singula clericos vel monachos speciatim habebant qui in illis sacra officia celebrarent. Presbyteri enim titulis diaconis diaconijs praefectis suo quisque tantum muneri vacabant illi sacris administrandis hi pauperum subventioni procurandae. Psalmodia vero quotidiana in omnibus ecclesijs tunc in usu non erat nam singulis urbis basilicis redditus adhuc assignati non erant, quibus possent singula collegia canentium nutrire. Ideoque schola cantorum instituta fuit que urbi communis erat et ad stationes processiones singulasque dietus eorundem festis ecclesias urbis conveniebat ibique sacra officia et missarum solemnias pontificie vel presbytero celebrante decantabat.

Haec schola communibus sumptibus vivebat, habebatque magnae [f. 75r] in urbe dignitatis et existimationis praefectum, qui Primicerius alias prior scholae cantorum vocabatur. Cuius opera optimi viventes selecti in cantu lectione sacrorum librorum et optimis moribus instituebantur.

Hinc origo primiceriorum per alias orbis terrarum ecclesias cathedrales manavit de quorum officio et dignitate xxv. distinctet, mentio est.

Hanc scholam eam esse opinor cuius initium scribit Bibliothecarius in *Vita Hilarij papae* sic; hic constituit in urbe ministrales (scilicet clericos) qui circumirent constitutas stationes id est ministrando sacris et psallendo quamquam Iannes Diaconus lib. ij de *Vita S. Gregorij papae* ipsum hanc scholam constituisse scribat, quod potius de eius quadam reformatione sive restitutione intelligendum esse opinor quam de prima institutione quae longe ante fuisse.²⁹⁸ Necessae est hic autem scribit Scholam cantorum quae hactenus in iisdem institutionibus in Sancta Romana ecclesia modulatur constituit eique cum nonnullis praedijs duo habitacula scilicet alterum sub gradibus ecclesiae Sancti Petri apostoli alterum vero sub Lateranensis patriarchij domibus fabricavit, ubi usque hodie lectus eius quo recumbens modulabatur et flagellum ipsius quo pueris minabatur veneratione congrua cum authentico Antiphonario reservantur de hac scola cantorum huiusmodi statutum reperi in libro pervetusto [Romani ordinis]²⁹⁹: primum in quacunque schola reperti pueri bene psallentes tollantur inde et nutriantur [f. 75v]

297 BAV, Vat. lat. 6112, f. 90r; *schole*

298 PL, LXXV, cols. 87–126A.

299 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 80.

in schola tantorum et postea fiant cubicula iij. Si autem nobelium pueri fuscirent statim in cubiculo nutriantur et hanc accipient protestatem ab Archidiacono ut liceat eis super linteum villosum sedere quod mos est ponere super sellam equi. Deinde sicut sacramentorum codes continent quando et ubi fuerint usque in subdiaconatus officium ordinentur Diaconi vero atque presbyteri nunquam nisi in publica³⁰⁰ ordinatione.

Schola porro cantorum in plures choros dividebatur, chorus autem (auctore Isidoro³⁰¹) proprie est multitudo canentium³⁰² inde dictus quod initio in modum coronae circum aras starent et ita cantores psallerent.

In schola cantorum post primicerium quattuor maiores reliquis errant primus, secundus, tertius et quartus scholae vocati. Quorum tres primi paraphonistae quartus vero archiparaphonista dicebatur. Cuius officium erat Pontifici de cantoribus cum quid opus erat nunciare ita in libello Romani ordinis.

VICEDOMINVS, qui et maiores domus a Pontifice romano ex ordine cleri et aliquando episcopali constituebantur viri prudentes et verum gerendarum peritia insignes, quibus Episcopij vel patriarchij Lateranensis³⁰³ cura et administratione commitebatur in gubernanda domo hospitibus suscipiendis et domesticorum Pontificis causis cognoscendis ut liquet ex *Epistola Beati Gregorij ad Antonium diaconum et Clementiam [Priscam]*³⁰⁴ *Patriciam* Bibliothecarius in *Vita Vigilij papae*.³⁰⁵ Hic in Sicilia agens remisit Romam ampliatum³⁰⁶ presbyterum et Vicedominum suum et Valentinum episcopum Sancte Ruffine ad custo[f. 76r]diendum Lateranum et gubernandum clerum hin in palatio Lateranensi locus erat vicedominium vocatum de quo idem Bibliothecarius in *Vita Stephani III*, qui et vestiarij ibidem mentionem facit qui pontifices vestes Laterani custodiebat.³⁰⁷

300 *publicha*; BAV, Vat. lat. 6112, f. 90v.

301 Isidorus, *De ecclesiasticis officiis*, II, 3–4.

302 *chanentium*; BAV, Vat. lat. 6112, f. 91r.

303 *lateranensis*; BAV, Vat. lat. 6112, f. 91r.

304 BAV, Vat. lat. 6112, f. 91r.

305 *Lib. pont.*, I, 297–302.

306 BAV, Vat. lat. 6112, f. 91r; Panvinio, *Historia B. Platinae*, 80: *Ampliatum*.

307 *LP*, I, 468–85.

CANCELLARIVS *alius* **BIBLIOTHECARIVS**. Is qui Romanum Pontificem in chartis ecclesiasticis vivabat et orientis occidentis que Synodicis consultationibus (ut Divus Hieronymus in *Epistola ad Geruntiam* de monogamia tradit) respondebat, quem antique, scribam, a libellis, ab epistolis, Epistolarum magistros nostro tempore secretarium vocant, Cancellarius in ecclesia Romana appellabatur. Quam vocem a Flavio Vopisco in *Carini Vita* primum usurpatam fuisse observavi: *Unum, inquit, ex cancellarijs suis urbi praefectam fecit.*³⁰⁸ Hi cum a secretis et libellis principum essent scribendis quoque ac custodiendis publicis rebus vacabant et a cancellis intra quos demandata sibi munera obeuntes permanebant appellationem³⁰⁹ habuere. Quam rem in epistolis Cassiodorus subinde explicat qui hoc officium cancellorum decus ita nominat. Hoc igitur laudabile praeiudicium sententia gratiosa militia domestica a xij indictione cancellorum tibi decus attribuit ut consistorij³¹⁰ nostril secreta fidei integritate custodias per te praesentandus accedat per te nostris auribus desiderium supplicis innotescat iussa nostra sine studio venalitatis expedias omniaque sig eras ut nostrum possit commendate iustitiam. Respicie quo nominee [f. 76v] nuncuperis latere non potest quod inter cancellos egeris. At cancelli ligne(a)e aut ferre(a)e crates³¹¹ sunt inter se modicis intervallis in quincuncem positae, quibus cum³¹² aer aspectusque admittatur prohibetur accessus. His scagenae fenestr[a]³¹³ e iudicum tribunalia scribarumque subsellia (a quibus cancelarij dicti) muniri solent Chirius Fortunatianus antiquus scriptor principum antiquorum et nobilium (ut nos hodie appellamus secretarios) olim cancellarios dictos refert. Omnium igitur scribarum notariorum et scrinianorum Sanctae Romanae ecclesiae princeps cancellarius vocabatur quod munus diu amplissimum in ea ecclesia fuit et non nisi summae auctoritatis presbyteris et saepissime Episcopis concede solitum qui quod bibliothecarum etiam curam habebat bibliothecarius quoque dicebatur. Hic epistolas Romani pontificis nomine dicstaba(n)t Synodicis Episcoporum consultationibus respondeba(n)t, sacerdotum

308 *Historia Augusta*, in: *LCL*, 263: 440–41.

309 BAV, Vat. lat. 6112, f. 91v: *appellabanturtionem*

310 BAV, Vat. lat. 6112, f. 91v: *Cassiodorj Concistorij*

311 BAV, Vat. lat. 6112, 91v: *ferre(a)e erant crates*

312 *cum*; BAV, Vat. lat. 6112, f. 91v; Panvinio, *Historia B. Platinae*, 81.

313 BAV, Vat. lat. 6112, f. 91v; Panvinio, *Historia B. Platinae*, 81.

Romanorum decretal scribeba(n)t. A cancellario dictus vicecancellarius qui Cancellarij vices gerit de cuius officio et dignitate librum particularem scripsi.³¹⁴

CAMERARIVS a camera vox est recens inventa. Archidiaconi enim S. R. E. officio Gregorij VII papae tempore extincto in eius locum successit camerarius, qui quod peccuniarum ecclesiasticatum quae in cameris conservabantur vitam gereret ita appellatus est. Est autem proprie Camera testudo seu fornix, et ipsa pars superior scilicet testum devexum et recuruum solarum a forma testudinis quasi camerae id est curuae; *ut*, inquit Servius super iij. Georgicorum, *camuris hirtae* [f. 77r] *sub cornibus aures*.³¹⁵ Camera etiam dicitur integra pars aedificij parietes scilicet ipse³¹⁶ cum fornice.

PRIMICERIVS, a cereo fit ut auctor est Divus Hieronymus et Cassiodorus in epistolis quoniam et Graece *prwtokhsioV* dicitur quemadmodum et secundicerius quae official apud Ammianum Marcellinum inveniuntur ut primicerius protectorum, notariorum, domesticorum et similium idem autem sonat quod primus. C[a]³¹⁷eterum inter vij antiquos Romanae ecclesiae officiales primi et nobilissimi errant Primicerius et secundicerius S. R. E. ab officijs nomina sortit. Hi papae continuo assistebant quorum loca hodie tenant duo diaconi cardinals primi iudices[que]³¹⁸ rerum Palatarum³¹⁹ errant a dextra levaque pontificem in omnibus processionibus comitabantur sine quotum consilio nihil quod magni momenti esset pontifex transigebat inde papae consiliarij dicti. Octavam super episcopos in matutinis festorum solennium³²⁰ lectionem legebant.

314 Panvinio here refers to his *De Vicecancellario*, which he dedicated to Cardinal Alessandro Farnese: BAV, Chig.H.II.24; BAM, H 161*inf*. A similar tract is to be found in BAV, Vat. lat. 6167, fols. 124r-40v. See also his posthumously published *De bibliotheca pontificia vaticana*, in Cardona, *De regia Sancti Laurentii Bibliotheca*, 37-49, where the office of papal librarian is derived from the office of chancellor.

315 Virgil, *Georgics*, in *LCL*, 63, 180-81.

316 BAV, Vat. lat. 6112, f. 92r: *ipsi*

317 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 81.

318 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 81.

319 *palatarum*; BAV, Vat. lat. 6112, f. 92r; Panvinio, *Historia B. Platinae*, 81.

320 BAV, Vat. lat. 6112, f. 92r: *solemnium*

ARCARIVS ab arca pecuniarum quas colligebat, et conservabat, dictus est, qui tributorum, et vestigialium exactioni praeerat.

SACELLARIVS *alia* **SACCVLARIVS**, a sacello pecuniarum quas erogabat dictus. Is militibus stipendia operarijs et familiaribus pontificis salaria distribuebat et sabbato scrutinorum elemosynam³²¹ dabat Romano quoque clero et populo presbyteria largiebatur. Hunc hodie Thesaurarius representat. Cuius muneris Bibliothecarius frequenter in pontificum vitis mentionem facit. Dictus autem est, a sacco saccellarius vel a sacello id est parvo sacco sacellarius quae vox apud Augustinum extat in *Comm. Psal.* [. 77v]

Ne ammisso (inquit) iudicio³²² pauperis in mala causa misericors cuius si parcis sacello percuris cor. Eam autem pecuniarum summam quam sacellarius vel saecularius distribuebat rogam appellabant quae vox saepe in Bibliothecario legitur et erogationem munus seu donativum vel stipendium significat ab erogando dicta.

PROTOSCRINIARIVS is scrinarijs praeerat Scriniarius porro, a scrinio dictus est quod est area qua servantur preciosiora et secretiora ut scriptores xij potto in Romana ecclesia errant scrinariij qui scrinia publica³²³ S. R. E. curabant epistolas a cancellario et protoscriniario dictas scribebant, instrumenta, donations, vendictiones et reliqua eiusmodi conficiebant. Horum manus cum notariatus prelunquae coniunctum erat, ut infra dicam.

PRIMICERIVS DEFENSORVM. Gregorius, ut auctor est Joannes Diaconus, remotis a suo cubiculo secularibus clericis sibi prudentissimos consiliarios familiaresque delegit nemo laicorum quodlibet palatij ministerium vel ecclesiasticum patrimonium procurabat sed omnia ecclesiastici iuris munia ecclesiastici viri subibant; ob quod nonnulli se procerum³²⁴ sub obtentu religionis tonsurare coeperunt. Haec consuetudo postea diu obtinui in Romana ecclesia ut omnia ecclesiastica ministerial tum privatim tum publice per solos clericos administrarentur, quare notarij et defensores ex clericorum quoque ordine sumebantur, quod tamen et ante Gregorium observatum,

321 *elemosynam*

322 *indicio*

323 *publicha*; BAV, Vat. lat. 6112, f. 92v; Panvinio, *Historia B. Platinae*, 82.

324 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 82: *procerum se*

a religiosis pontificibus videtur ut ex rescriptis [f. 78r] Zosimi et Gelasij pontificum apparet. Quod autem fuerit defensoris officium breviter describitur, a Pelagio in rescripto ad Antonianam Patriciam quae postulabat monachum fieri defensorem in quo ostendit officium monachi et defensoris convenere non posse: *Illis enim, inquit, quiues oratio labor manum at his caussarum cognition conventions actus publica litigia et qu(a)ecumque vel ecclesiastica instituta vel supplicantium necessitas poscit.* Ex decreto Urbani patet procurationis nomine intelligi quemlibet ecclesiasticarum rerum administratorem, ut verbi gratia, praepositum, oeconomum, vicedominum, defensoris nomine advocatum, sive castaldum et vidicem. Hos advocatos sive advocators dictos puto. Quorum quidam defensores sine adiectione quidam defensores regionarii dicti sunt, quod scilicet in singulis regionibus distribute errant. Quorum primus vel princeps primicerius defensionem dicebatur magnae in ecclesia Romana existimationis.

ADMINICVLATOR, ab adminiculando id est adiuuando dictus. Septimus erat ex Romanae ecclesiae primis officialibus. Hic pro viduis pupillis et egenis afflictis et captivis procurabat quodmunus hodie pauperum advocatus facit.

PRIMICERIVS NOTARIORVM. Notarius a nota dictus vel a notando quod scribendo cuncta notaret, Clemens papa primus septem notaries per totidem Urbis regiones instituit ad res gestas martyrum curiose scribendas. Quibus notarijs septem subdiaconas ab se recens creatos in munere iussit Fabianus, ut [actus est]³²⁵ accurate munus suum implerent. Quibus ne pace ecclesiae [f. 78v] parta et martyrio sublato desides essent, Julius papa iniunit ut notitia quae omnibus fidem faceret per eos colligeretur et ut omnium monumentorum in ecclesia confection notariorum et ipsius primicerij munus esset (ita enim ipsorum primus quem aliquando cancellarij munus obijisse observavi vocabatur) [ttt]³²⁶ haec³²⁷ autem quo³²⁸ ad cautiones instrumenta donations commutationes traditiones testamenta colligationes et manumissions intelligi voluit. Hi autem notarij dicti sunt regionarij quia per septem regiones distincti

325 BAV, Vat. lat. 6112, f. 93r.

326 BAV, Vat. lat. 6112, f. 93r.

327 *haec*

328 *quaeo*

muneris suo vacabant. Quorum usus dui mansit [Hh]³²⁹ qui etiam inter cetera populo per urbem (ut hodie cursors faciunt) intimabant. Quando papa Letanias³³⁰ id est processiones vel supplicationes facere aut ubi missam celebrare vel stationem indicere constituisset. Aucto deinde notariorum numero qui ex septem illis primis fuerunt notarij regionarij ve protonotarij vocati sunt reliqui notarij simpliciter. Notarijs porro munus suum promiscue exercentibus aditi sunt xij scrinarij qui rebus ecclesiasticis scribendis tantum quae, a cancellario vel protoscrinario pontificis nomine dictabantur vocabant erant ꝛ bullae privilegia, actiones conciliorum et similia. Frequenter tamen accidit ut una persona duo haec officia subieret essetque scrinarius S. R. E. et notarius Regionarius.³³¹

PRIMICERIVS IVDICVM multi in urbe iudices erant qui de controversijs et litibus³³² populi Romani cognoscebant quorum primus Iudicium primicerius dicebatur.

NOMENCLATOR cuius in Romano ordine mentio est, a nomine [f. 79r] calaendo id est vocando appellationem obtinuit qui memoriter unumquemque vocare didicit, ut puta in foro reos in convivio, convivas, quo sensu³³³ in ordine Romano accipitur. [f. 79v]

Sacrae aedes et ipsarum partes

ECCLESIA[E]³³⁴. Vetustissimus ac ab ipsis usque apostolorum temporibus mos in religione nostra usurpari coeptus est ut Christiani³³⁵ homines, quocumque orbis terrarum loco essent ad res sacras quae ad Christi fidem pertinebant tractandas et divina mysteria celebranda in

329 BAV, Vat. lat. 6112, f. 93r.

330 *letanias*; Panvinio, *Historia B. Platinae*, 82: *Litanias*

331 Panvinio's description conforms to that of what is today still more commonly known as the office of protonotary (*protonotarius*). Its constitutions within the Roman Curia can be found in BAV, Vat. lat. 3182, fols. 3r-5r. After Pope Pius IV's *breve* from 10 May 1563, the prefect of the College of the *Magistri caeremoniarum* was bestowed to either one of those domestic prelates or by one of the Apostolic Protonotaries *ad instar*.

332 BAV, Vat. lat. 6112, f. 93v: *libellis*

333 *Sensu*

334 BAV, Vat. lat. 6112, f. 94r; Panvinio, *Historia B. Platinae*, 83.

335 *christiani*

unum certum locum convenire solerent. Coetus autem illos publicos³³⁶ plurium fidelium in unum congregatorum³³⁷ ecclesias voce Graeca id est congregationes appellabant. Joannes *Epis. III: Eijcit eos*, inquit, *ex ecclesia seu congregatione*; et Paulus *1. ad Corinth. XIII.*³³⁸ Sicut ubique in omni ecclesia doceo et cap. iiii. Mulieres vestrae in ecclesijs taceant. Conventus autem hos sacros celebrare sic notare solebant apostoli. Convenite ad audiendum sermonem Dei. Convenire ad frangendum panem, convenite in unum.³³⁹ Oportuit autem veteres Christianos³⁴⁰ in locis et aedificijs certis convenire. Sed et priscis ecclesiae temporibus non ubique fuerunt eiusdem generis. Nam tum in templo Solomonis Hierosolymis tum in Synagogis³⁴¹ publicis Iudaeorum tum in scholis tum in privatis diversorum fidelium aedibus prout Christianis initio commodius fuit, publicos³⁴² conventus ut ex aetis apostolorum constat agerunt. C[a]³⁴³eterum crescente religione Christiana eaque per universum fere orbem terrarum fere se se diffundente tum Romae tum per omnes provincias aedificia aliquot publica tenuit et exilia primum deinde pace ecclesijs, a Constantino Imperarote sublatis impijs per sequutionum edictis data, magnifica et varijs ornamentis referta extracta sunt [f. 80r] quae a congregationibus quas in illis publice Christiani frequentabant ecclesiae vocatae [sunt]³⁴⁴ fuerunt cum res continens appellationem, a re contenta suscepisset. Dicebantur etiam Dominica, sive Basilicae et templa Judaico et gentilibus more, quod ad templorum et basilicarum gentilium similitudinem aedificata essent. Vocabantur etiam Domus Dei domus orationis oratoria et martyria quod in his et Deus ac fidelibus deprecaretur et martyrum memoria sacro sancte coleretur Romae quoque prae et supradicta nomina tituli parocciae et diaconiae appellabantur ut infra dicam. Haec aedificia

336 *publichos*

337 BAV, Vat. lat. 6112, f. 94r: *congregatounemrum*

338 3 John 1, 10; 1 Cor 14, 4. The same passage is also in *Ecc. Hist.*, I/1, 492.

339 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 83; BAV, Vat. lat. 6112, f. 94r: *Convenire ad audiendum sermonem Dei, Convenire ad frangendum panem, Convenire in unum.*

340 *christianos*

341 *synagogis*

342 *publichos*

343 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 83.

344 BAV, Vat. lat. 6112, f. 94r.

per singulas urbes plura aut pauciora tam intus quam extra moenia secundum loci qualitatem magna vel parva erant.³⁴⁵

TITVLI sunt sacrae aedes templa vel ut hodie dicitur ecclesiae sive sacra loca in Dei et sanctorum memoriam erecta et per urbis regionis a Romanis pontificibus antiquitus [destinata]³⁴⁶ distincta in quibus animarum cura a Presbyteris in eisdem commorantibus habebatur quibus qui praeerant presbyteri appellabantur cardinales, id est principales similitudine, a quatuor ventis cardinalibus, hoc est ut ait Servius Grammaticus *super Virgilium*³⁴⁷ principalibus deducta. Cum enim in unoquoque titulo plures essent clerici, qui sacramenta populis exhiberent, vel exhibentibus praessent praesto essent ut subdiaconi, diaconi, presbyteri is qui omnibus praeerat. Presbyter a ceteris clericis illius tituli, vel a Romano Pontifice oreatus dicebatur Cardinalis [f. 80v] quod omnium dignior principalior[ue]³⁴⁸ esset in eo titulo commorantium ceterosque clericos regeret vel gubernaret in titulo sibi commisso viventes. De quorum origine brevissime tractaturus rem paulo altius repeto.³⁴⁹ Cum beatissimus apostolorum princeps Petrus catholicae Romanae ecclesiae pontifex primus sacerdotio in orientalibus ecclesijs praecipueque Hierosolymis et Antiochiae rite instituto in urbem Romanam ecclesiam fundaturus venisset ex omni fidelium multitudine praecipuisque nostrae religionis cultoribus viros quosdam seniores bonum testimonium ab his qui foris sunt habentes prenosque spiritu Sancto et sapientia spectatae fidei et rarae prohibitatis Hierosolymitanae ceterarumque ecclesiarum Orientalim more delegit (hi clerici appellati sunt) quos per manuum impositionem patrum presbyteros et partim [presb]³⁵⁰ diaconos consecravit quorum opea Pontifex ipse, sive Episcopus Romanus in instruenda crescente tunc ecclesia uteretur cum ei tot millibus³⁵¹ hominum ad fidem Christi quotidie venientium consulere non esset integrum. Porro autem Presbyterorum

345 Panvinio used this same description in his *De Ecclesijs Urbis Romae* in BAV, Vat. lat. 6781, f. 1r-3r; SR, IX, 141–43.

346 BAV, Vat. lat. 6112, f. 94v.

347 See n. 340 above.

348 BAV, Vat. lat. 6112, f. 94v.

349 See Panvinio, *De praecipuis Urbis Romae*, 12–26.

350 BAV, Vat. lat. 6112, f. 95r.

351 *milibus*

et Diaconorum³⁵² munia ut pro se quisque suum officium et nosceret et impigre faceret, dividere in primis conducibile virum [est]³⁵³ fuit.³⁵⁴ Itaque summam rerum animarum cilicet curandarum negotium presbyteris commisit ut sacramenta ecclesiastica plebi dei, administrantes orationi et ministrationi verbi cum Episcopo vacarent. Diaconis autem viduarum pupillorum et reliquorum pauperum fidelium subveniendorum curam demandavit eisque iniunxit ut presbyteris [f. 81r] quoque sacra facientibus praesto essent. Quorum omnium numerus cum prius modicus et incertus esset ei modum statuere Cletus et Evaristus Romani Pontifices. Cletus enim (ut auctor est ex Damaso Bibliothecarius³⁵⁵) presbyteros ad certum numerum redegit. Evaristus vero apostolorum more a septenarium numerum Diaconos in ecclesia Romana auxit quibus etiam iniunxit ut Episcoporum predicantem propter stilum veritatis custodirent, porro autem ne presbyterorum administratio in promiscuo esset idem Evaristus qui tertius post beatum Petrum apostolum Romanus pontifex fuit circa annum a Christo nato cenesimum, titulos (vel ut nunc diximus) paraecias in urbe Roma ipsis presbyteris divisit ut singuli a se invicem secreti in sua urbis regione titulo vel parocchia confusionis tollende causa divina mysteria³⁵⁶ populum erudientes sacramenta Dei omnibus ad se venientibus fidelibus exhiberent singulosque presbyteros in uno quoque³⁵⁷ titulo posuit sufficere enim tum visum est is numerus propter credentium paucitatem. Verum non longe post fidelium quotidie crescentum multitudine permotus Hygenius Romanus Pontifex quum tot credentibus non sufficerent hi plures in uno quoque titulo cum clericos tum presbyteris³⁵⁸ esse voluit. Hinc autem presbyterorum cardinalium nomen manasset crediderim ut is videlicet esset presbyter Cardinalis, id est, principalis qui ceteris presbyteris eiusdem tituli (quos plures ab Hyginio factos fuisse dixi cum prius unus tantum per [f. 81v] singulos titulos presbyter fuisset) praeesset. Satis enim constat aliquot

352 *diaconorum*

353 BAV, Vat. lat. 6112, f. 95r.

354 For a distinction between Cardinal and Deacon churches see Panvinio, *De praecipuis Urbis Romae*, 27–33.

355 BAV, Vat. lat. 6780, fols. 20r-v.

356 *misteria*

357 *quoque*

358 *presbiteris*

annis post ante etiam Sancti Silvestri papae tempora Cardinalis nomen in ecclesia Romana usurpati coeptum fuisse quod non nisi ex Higinij instituto oriri potuit cum antea eo nomine uti opus non esset quod non nisi unus per singulos titulos presbiter fuisset post Hyginij tempora in presbyterorum Romanorum titulis nullam mutationem factam inveni usque ad Dionysij papae pontificatum. Nam circa annum Christi CCLX Dionysius XXV post Petrum apostolum Pontifex romanus Evaristi exemplum sequutus cum iam religio Christiana mirum in modum in urbe crevisset denuo titulos, vel paroecias in urbe Roma, cum eas ampliasset Presbyteris divisit epsasque quo quisque suis finibus limitibusque continerentur distribuit, pluribus per singulas ut Hygnius fecerat presbyteris constitutis presbyterorum quoque ecclesiae Romanae curae coemeteria adiunxit, quae cum plura essent ea inter presbyteros distribuit gubernanda ut martyrum sepulturis consultur esset verum non longe post circa annum Christi CCCV Marcellus XXIV post post Petrum apostolum Romanus Episcopus titulos urbis Romae ab Evaristo antiquitas et primo presbyteris datos numero limitavit decreto statuens xv in urbe Roma quasi dioeceses esse ad baptismatis commoditatem eorumque opportunitatem qui ad fidem ex gentibus quotidie veniebant quin ut etiam martyrum sepulchris consuleretur aut auctor est ex Damaso Bibliothecarius³⁵⁹; titulos autem Romanos sive paroecias cessantibus [f. 82r] persecutionibus³⁶⁰ adauxere presbyterosque plures in singulis constituere Silvester qui titulum Equitij; Marcus qui titulum Sancti Marci; Julius qui titulum Sanctae Mariae Transtiberim; Liberius [, Damasus,]³⁶¹ qui titulum Sancti Laurentij; Siricius, Anastasius, Innocentius qui titulum Vestinae³⁶² fecerunt et reliqui pontifices Romani. Cum enim primo infinita gentilium multitudo, mox urbs et Italia³⁶³ omnis fidem Christi suscepisset non sufficientibus XV titulis nec his qui in eis residebant presbyteris tum ob necessitatem, tum ad Urbis et Romanae ecclesiae ornamentum et maiestatem Titulorum et

359 *bibliothecarius*. See here Panvinio's transcriptions from the *Liber pontificalis* in BAV, Vat. lat. 6780, fols. 20r-23r, where he also provided a full list of all of Rome's titular churches.

360 *persequutionibus*

361 BAV, Vat. lat. 6112, f. 95v; Panvinio, *Historia B. Platinae*, 85: *Damasus qui titulum S. Laurentij*.

362 This is the titular minor basilica of San Vitale: Armellino, *Le chiese di Roma*, 187-89; Krautheimer, *Corpus basilicarum*, II, 313-15.

363 *italia*

presbyterorum in uno quoque numerus accetus est factique sunt tituli xxviii quem numerum nunquam excessisse usque ad nostra tempora satis constat et paulo post ut alibi³⁶⁴ explicabo. Qui omnes cum ecclesiae essent vel templa Divis dicata nomen sortiti sunt vel, a Sanctis quibus dedicati erant ut S. & Chrisogoni³⁶⁵, [S]³⁶⁶ Sanctae Ceciliae, Sanctae Anastasiae, Sancti Marci et similium vel ab eis hominibus qui ipsos erexerunt, ut Callisti, Damasi, Equitij, Pastoris, Vestinae, Eudoxiae, Lucinae, [Tigridae,]³⁶⁷ Pammachij et similium. Porro autem xxviii titulorum numerum circa Innocentij primi vel Rosimi papae tempora expletum fuisse multis³⁶⁸ coniecturis et rationibus ductus crediderim. Neque enim facile post Zosimum papam inveniri potest aliquem Romanorum pontificum titulum quendam novum addidisse sed eos vel mutasse vel restituisse aut exornasse tantum invenitur.

PAROECIA sive **PAROCHIA** idem est quod titulus scilicet sacra [f. 82v] aedes ubi animarum cura, a presbyteris gereretur qui parochi dicti sunt id est curati.

Paroecia autem dicitur accolatus sive accolatum conventus sacraque vicinia nam *para* iuxta *oikoV* domus ubi scilicet sunt domus contiguae. Augustinus lib. xiii *De Civit. Dei*, *Presbyter fuit quidam nomine Restitutus in paroecia Calamensis ecclesiae*³⁶⁹, et paroeci sunt accolae. Quare qui sacram aedem aliquam accolunt paroeci dicti sunt eiusdem scilicet fani consortes latine curia et curiales et curiores dici possent. Qui parochiam vocant eam vocem a parochio deducunt *apo tou parecein*, hoc est praebendo erant enim parochi qui legatis Romam publice venientibus ceterisque alicuius dignitatis hospitibus salem et ligna praeparabant ut exponit Acron super illud Horatij *1. sermone(m) Satyra V.*³⁷⁰ Tum parochi quae debent ligna salemque. Hi latino vocabulo copiarj³⁷¹ [regijum]³⁷² {dicti sunt ut auctor est Porphyrio

364 BAV, Vat. lat. 6112, f. 96r: *et paulo post explicabo*.

365 BAV, Vat. lat. 6112, f. 96r: *S. Chrysogoni*

366 BAV, Vat. lat. 6112, f. 96r.

367 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 85.

368 *mulis*

369 Augustinus, *De civitate Dei*, in *LCL*, 414: 390–91.

370 Horace, *Satires*, in *LCL*, 194: 62–74; *Acronis et Porphyronis Commentarii*, II, 94–105.

371 *Copiarj*

372 BAV, Vat. lat. 6112, f. 96v.

quos omnium rerum necessaria copia regum)³⁷³ populorumque legatis suppeditabant. Nam quamvis Horatius loco iam citato salis tantum et lignorum meminerit tamen it ibidem adnadvertit Acron sub illarum specierum **assignatione** appellatione omnia hospitibus necessaria voluit intelligi.

A parochia, parochia dicitur, quibus singulis sacerdotes singulis sacerdotes sui destinati sunt ab [**exhibitione**]³⁷⁴ oblationem scilicet sacrosancti corporis et sanguinis sub panis et vini speciebus.

DIACONIAE a diaconis dictae sunt. Erant hac publicae pauperum hospitales domus quae oratoria et sacella diuncta habebant in quibus a patre diaconiae sive diacono egenis necessaria [f. 83r] subministrabantur. Nam diaconi inopia laborantium viduarum et pupillorum ministri erant hisque domibus [hospitalibus]³⁷⁵ praeerant. Antiquitus in Romana ecclesia per singulas urbis regiones distincti erant diaconique regionarij vel talis et talis regionis appellabantur. Post eorum praecipuo usu exolescente et hospitalibus domibus ipsorum negligentia dirutis ipsorum sacella vel aediculae³⁷⁶ superfuerunt quae diaconiae nomen retinuerunt, a quibus diaconi Cardinales urbis Rome postea denominationem habuerunt sic Diaconus Cardinalis Sanctorum Cosmae et Damiani vel Sancti Theodori.

XENODOCHVM idem est quod domus publica³⁷⁷ hospitalis qua peregrini hospites et egeni hospitaliter recipiuntur. Hieronymus³⁷⁸ *xenodochium in portu Romano situm totus pariter mundus audivit.*³⁷⁹ His qui praeerat xenodochus dicebatur.

MONASTERIA[RUM]³⁸⁰ a solitudine dicta quae olim in locis abditis et ab hominum commercio procul remotis condi solebant ijs hominum coetibus alendis qui etiam a solitudine monachi dicti sint ubi contemplationi vacantes soli commorabantur.

373 *Add. in BAV, Vat. lat. 6112, f. 96v.*

374 *BAV, Vat. lat. 6112, f. 96v.*

375 *BAV, Vat. lat. 6112, f. 96v; Panvinio, Historia B. Platinae, 85.*

376 *aedicalae*

377 *publicha*

378 *Hieronimus*

379 *Hieronymus, Epistula 66 ad Pammachium: De dormitione Paulinae, in CSEL, 54: 645–65, at 661; PL, XXII, cols. 639–47, at 645.*

380 *BAV, Vat. lat. 6112, f. 96v.*

GREMIUM BASILICAE vocat Bibliothecarius³⁸¹ medianam basilice partem quam nos maiorem navia dicimus.

CAMERA. Bibliothecarius in vitis pontificum Romanorum frequenter basilicarum variarum Cameras³⁸² profitetur, ut Lateranensis³⁸³ et aliarum quas etiam ab iisdem Pontificibus exornatus scribit eas opinor ego fuisse sacraria vel quid eiusmodi basilicis adiuncta.

ABSIS sive APSIS proprie est curvatura rotae id est lignum [f. 83v] super rotas tenens scalas vel in quo figuntur radij ligne us rot(a) circulus quo significatu alij primam aspirant sic, Hapsis ab *aptw*, id est tangendo quod ea pars cum rota voluitur terram contingat. Hoc etiam nomine significatur formicis curvatura et aliquando integra fornix. Hanc ecclesiastici scriptores quam nos ecclesiarum tribuna(m) vocamus habsidem vocant.

CONFESSIO et haec frequens est vox in Bibliothecario ut confessio Sancti Petri, Sancti Pauli, Sancti Laurentij pro qua altare ipsum cum capsula vel sepulchro vel conditorio vel ipsa sanctorum corpora sub altari condita intelligit et praesertim ab ea parte quae ecclesiae portas respicit, qua per gradus utrinque positus ad altare ascenditur.

A quibusdam confessionem dici cognovi ecclesiae quasdam partes subterraneas quae retro, vel sub aris maximis fieri solebant.³⁸⁴

AMBO dicitur suggestus seu pulpitem marmoreum ex quo lector seu diaconus lectionem seu Evangelium recitabat. Quos multos et magnos et pulcherimis tabulis marmoreis ornatos per urbis ecclesias et praesertim apud Sanctum Paulum videmus quem locum [de]³⁸⁵ D. Cyprianus lib. iij. *Ep. V. honoris caussa tribunal quodam ecclesiae*³⁸⁶ appella[batu]r³⁸⁷ vit, ab ambiendo dictum volunt quod locus ille utrinque gradibus ampliatur. Nam in quibusdam ecclesijs duo graduum ordines visuntur unus a sinistris quo fit ascensus versus orientem alter a dextris. Occidentem

381 *bibliothecarius*

382 *cameras*

383 *lateranensis*

384 This section differs considerably from that in Panvinio, *Historia B. Platinae*, 86–87.

385 BAV, Vat. lat. 6112, f. 97r.

386 Cyprianus, *Epistola 34*, in *PL*, IV, cols. 520B–24B, at 523B.

387 BAV, Vat. lat. 6112, f. 97r.

spectans quo fit descensus in quibusdam [f. 84r] vero alijs Ecclesijs³⁸⁸ Diaconus unam Subdiaconus altera via in pulpitem sei ambonem conscendit. Expositor Romani ordinis ambonem hanc appellationem ideo habere tradit quod ambiat exingat intrantem. Sed verius est Graecam³⁸⁹ esse vocem *ambwn ambwnoV*, quae inter cetera significat ascensum et locum editum a verbo *anabainw*, quod est ascendo cap. xv Conc. Laodic. quod graecie est *twn epi ton ambwna anabainontwm*, Latine legitur quit pulpitem ascendunt. [f. 84v]

Sacrarum aedium ornamenta

PATENA sive **PATINA** est genus vasis, a patendo dictum, quo dapes in mensam feruntur. Dicta a Columella patena lib. xij. cap. xliij: *Columella*, inquit, *patruus meus, ex ea creta*³⁹⁰ *qua fiunt amphorae lata vasa in modum pateriarium fieri iubebat.*³⁹¹ Harum usus in primitiva ecclesia in oblatione corporis domini institutus adhuc usque perseverat. Illud interest quod hodie parvae antiquitus magnae conficiebantur ex auro et [amplum]³⁹² argento ut panem [secundum]³⁹³ sanctum pro tanta multitudine suscipere capaces essent.

CALICES. In *vitis pontificum Damasi et Bibliothecarij*³⁹⁴ et praesertim in *vita Sancti Silvestri*³⁹⁵ frequenter mentio est calicum maiorum et minorum et ministerialim quos pontifices et Imperatores³⁹⁶ in his praesertim Constantinus ecclesijs ab se constitutis aureos et argenteos contulisse leguntur. Ministeriales ideo dicti quod administrandum sanguinem Christi populo deservirent. Hicmarus³⁹⁷ archiepiscopus Remensis cum eiusmodi calicem ministerialem fieri iussisset in ipsius circuitu hosce ab se editos versivulos posuit:

Hauriat hinc populus vitam de sanguine sacro

388 *ecclesijs*

389 *graecam*

390 *creata*

391 Columella, *On Agriculture*, in *LCL*, 408: 276–77.

392 BAV, Vat. lat. 6112, f. 97v.

393 BAV, Vat. lat. 6112, f. 97v.

394 *Lib. pont.*, I, 212–85; *ibid.*, II, 222.

395 *Lib. pont.*, I, 74–81.

396 *imperatores*

397 *Icmarus*; Panvinio, *Historia B. Platinae*, 88: *Remigius*.

*Iniecto aeternus quem fudit vulnere Christus
Remigius redit domino sua vota sacerdos.*³⁹⁸

AMVLAM *aliam* **AMAM**, quidam interpretantur phyalam ad urceoli similitudinem. Certe quo loco iij Regum vij Graece legitur *jualaV* noster interpres vertit amulas.³⁹⁹ Expositor ordinis Romani: *Amula*, inquit, *vas est in quo vinum offertur cuius generis vasa fusilia fecit Rex Solomon [8000]*⁴⁰⁰ *DCCC sicut Iosephus testatur et c.* Sed in gestis pontificalibus legitur religiosi quosque Imperatores principes atque Pontifices tantum numerum de amulis atque patinis seu alijs vasis atque ornamentis ecclesiasticis ad honorem Dei obtulisse illi atque illi ecclesiae quanta possibilitas fuit unicuique pro sua devotione. Nonnunquam et amae dicuntur et per aspirationem hamas nonnulli legunt.⁴⁰¹

In *Vitis Pontificum* Bibliothecarij frequenter legitur hamas argenteas et aureas donatas ministerio divino. Hinc hamula et hamulula deductae. Columella in cultu hortarum:

*Aut habilem limphis hamulam Bacchive lagenam.*⁴⁰²

Hodie etiam hamula ab italis vulgo dicitur vasculum vitreum ad usum aquae et vini et presertim in sacrificio missae.

COLATORIVM hoc erat vasculum quoddam sub[limi]⁴⁰³tilissimis foraminibus ab im(m)o perforatum quo vinum ex amulis in calicem refundebatur.

PVGILLARES inter instrumenta sacra quae Pontifici ad stationem procedenti praeferebantur numerantur pugillares aurei sive argentei. Videtur autem ea aetas pugillarum nomine intellexisse stylos⁴⁰⁴ seu graphia sive etiam pennas vel calamos quibus littere deformantur et ex hac similitudine fistulas seu cannas quibus sanguis, e Dominico Calice exugebatur cum proprie pugillares sint ipsae tabulae in quibus scribi consuevit quae Graece *vinacidia* dicuntur. Eiusmodi pugillarum sive [f. 85v] fistularum argentearum et aurearum cum haec antiquitus

398 Hincmar, *Vita S. Remigii*, in *PL*, CIV, cols. 1129–98, at 1135C.

399 1 Kgs 7, 40.

400 BAV, Vat. lat. 6112, f. 97v.

401 Cassander, *Liturgica*, c. 50v-51r.

402 Columella, *On Agriculture*, in *LCL*, 408: 40–41.

403 BAV, Vat. lat. 6112, f. 98r.

404 *stilos*

cuncto populo in communione sanguinis Christi deservirent, hodie solus Romanus pontifex usum ad huc observat.

SCYPHI METRETAE, HYDRIAE, sunt vasa divino ministerio ab imperatoribus et pontificibus oblata quae frequenter Bibliothecarius commemorat.

Scyphus autem vasis portorij genus erat quod proprie Herculi attribuebatur quemadmodum cantharus libero patri. Quo veteres in sacris et in convivijs usu sunt Virgil. viij*Aeneid*: *Et sacer implevit dextram scyphus*.⁴⁰⁵ Horat. *Epod.* ix.: *Capatores adfer⁴⁰⁶ huc⁴⁰⁷ per scyphos*.⁴⁰⁸

Metreta etiam genus vasis fuit constans ex duobus batis, decem congius⁴⁰⁹, vel sexaginta sextarios comprehendens. Et quod Discorides metretam vocavit Plinius, cadum, transtulit.⁴¹⁰ Alij metretam⁴¹¹ amphoram dicunt.

Hydria vero vas aquarium erat ab *udra*, id est aqua dicta.

THYMIAMATERIVM quod latine acerra dicitur vas erat in quo odores suavissimi. Thymi herbae odoratae naturam referentes in sacris incendebantur.

PELVIS quasi *Pedalius* (ut Varro inquit) *a pedum lavatione*⁴¹² vas dictum. Alij pelum a pellucendo dictam trabant putantque [*sanam*]⁴¹³ sinum⁴¹⁴ esse [*opinionem*]⁴¹⁵ aquarum in qua variae res pelluntur Juvenalis *Satyr. iij*:

405 Virgil, *Aeneid*, in *LCL*, 64: 78–79.

406 *affer*

407 *hac*; BAV, Vat. lat. 6112, f. 98v.

408 Horace, *Epodes*, in *LCL*, 33: 294–95.

409 *congius*

410 Dioscorides, *De materia medica*, 429; Pliny, *Natural History*, in *LCL*, 392: 58–59. The Italian jurist Andrea Alciati had already noticed this similarity in his *De ponderibus et mensuris*: Alciati, *Opera omnia*, I, col. 525.

411 *meretram*

412 Varro, *On the Latin Language*, in *LCL*, 333: 114–15.

413 BAV, Vat. lat. 6112, f. 98v.

414 *linum*

415 BAV, Vat. lat. 6112, f. 98v.

*Ut sint contentae patulas effundere pelves.*⁴¹⁶

Veteres christiani vasa quibus in baptismo utebantur pelves appellabant.

PHARA. Damasus et Bibliothecarius⁴¹⁷ in Romanorum Pontificu(m) [f. 86r] et praesertim Sancti Silvestri vita phara et canthara cerostrata coronas delphinos lychnos et lychnaeos pro diversi generis lampadibus et lucernis in ecclesijs ardentibus acceperunt.

Pharus igitur insula et turris amplissima in portu Alexandrino sita erat saluti navigantium condita quae nocturnis ignibus portum ijs monstrabat. Solinus scribit ab hac turri pharo, pharos postea vocari machinas in portibus⁴¹⁸ ad praelucendi ministerium fabricatas quoniam ex hac pharo Alexandrina naves nocturnis facibus accensis dirigebantur. Papinius:

*Lumina noctivaque tollit pharus aemula lunae.*⁴¹⁹

Hegesippus libro iiii tradit a Graecis latinisque pharon appellari ex ipsius rei usu eo quod longe videatur, a navigantibus atque *avotou janod*, quod significat lucidum et immutata littera pharos dicitur. Hinc hodie trirremium lanterne fanones vocantur et turres in portulus Neapolitano Messanensi et Genuensi lumina nocturna sustinentes. Phari vocantur Ecclesiastici igitur hac voce suggestus aureos et argenteos in modum turrium vel columnarum vocabant quibus annexi erant certum lychnuchorum genus quod Delphinum⁴²⁰ vocabant. Ita enim scribitur, *Fecit pharum unum cum x. delphinis*.

Pharum porro etiam coronam vocabant forte quod rotundum esset; *Fecit*, inquit Bibliothecarius, *coronam id est pharum cantharum cum delphinis quatuor oleum ardentibus*⁴²¹, ubi illud animadversione dignum est, quod quamquam idem fere esse lychnuchum et delphinum dixerim nonnihil [f. 86v] tamen inter se differre opus fuit. Nam delphini

416 Juvenal, *Satires*, in *LCL*, 91: 188–89.

417 *bibliothecarius*

418 *portubus*

419 Publius Papinius Statius, *Silvae*, in *LCL*, 206: 214–15.

420 *delphinum*

421 *Lib. pont.*, I, 180; *PL*, CXXVI, cols. 1521–22.

ardentes cum pharis cantharis vel cum coronis coniunguntur. [Lyna]⁴²²
 Lychnuchi vero cum lucernis.

Cur autem pharum cantharus dicatur haud certe scio nisi in formam vasis magni factum fuerit in extrema parte. Nam poculum fuit quod Bacho tribuebatur sicut scyphus Herculi dictus, a cantharo quod erat navigij genus. Plinius libro xxxiiij cap. xi refert *Marium post victoriam Cimbricam cantharis potasse liberi patris exemplo*⁴²³. Virgilius:

*Et gravis atrita pendebat cantharus ansa.*⁴²⁴

Ulpianus tradit cantharos esse per quos aquae saliant.

Pr(a)eter pharum cantharum in eodem fere significato Bibliothecarius enumerat cerostrata et canthara cerostrata quae lucernae forte erant in modum cornu factae *kerav* quod est cornu dictae.

Ut autem delphini coronis et pharis cantharis ardentibus attribuuntur sic lychni vel lychnuchi lucernis. Est enim lychnus Graece, latine Lucerna⁴²⁵. Sed Bibliothecarius lucernam pro lychnorum sustentatione, sive candelabro accepit. Lychnum vero sei lychnuchum pro lampade ipsa ardente.

GEMELLIONES aurei et argentei dicantur, qua voce quid significari possit nondum inveni.⁴²⁶ [f. 87r]

Sacrarum vestium genera

AMBOLAGIVM *alias* **ANABOLANDIVM** a verbo Graeco *anaballomou* quod est [~~circusu~~—~~votu~~]⁴²⁷ supra iaceo vel reijcio appellabant amictu album lineum qui quod humeris imponeretur superhumeralis etiam vocabatur.

ALBA scilicet vertis vel camisia hodie dicitur camisiium.

CINGVLUM a cingendo, corda qua Pontifex cingetur.

ORARIVM vocabat eam fasciam quam nos stolam dicimus.

422 BAV, Vat. lat. 6112, f. 99r.

423 Pliny, *Natural History*, in *LCL*, 394: 112–13.

424 Virgil, *Eclogues*, in *LCL*, 63: 62–63.

425 *lucerna*

426 BAV, Vat. lat. 6112, f. 99v: [...] *possit nondum inveni nisi nec aureoli, vel ampulla(e) sint, non invenio.*

427 BAV, Vat. lat. 6112, f. 100r.

MAPPVLAM vero quam hodie manipulum appellamus quae a mappa qua manuum sordes in mensa abstergimus, dicta est.

COLOBIVM est vestis sine manicis ac mutilata, a *kolobon* [f. 87v] verbo graeco quod breve mutilatum truncum significat dicta. Qua olim virgines utebantur et Sancti patres, ut Paulus heremita. Expositor Romani ordinis in candidissimo (inquit habitu) colobionis quo vel apostoli vel apostolici viri usi sunt cum culparetur a quibusdam nuditas brachiorum. Silvester papa instituit ut in ecclesiastico ministerio diaconi dalmaticas id est tunicas manicatas et candidas induerent quales testatur Isidorus Episcopus in dalmatia primum contextas qua etiam usi sunt veteres lampidius in commodo Dalmaticatus in publicum processit.

CASVLA *alias* **PLANETA** genus vestis in sacris a Christianis sacerdotibus usurpata *apo thV planhV*, id est ab errore dicta. Quoniam cum latissime initio et sine manicis esset eius limbus super brachia et scapulas proiectus errabundus totum corpus circumiret. Hodie ab utraque parte concisa ante et retro tantum produitur usque ad thalos.

PALLIVM est fascia ex candida lana contexta habens de super circum humeros constingentem et duas lineas ab utraque parte dependentes quattuor purpureas cruces, ante, retro, a dextris, a sinistris, duplex auidem, a sinistris simplex, a dextris cui in tres partes conciso tres [quibus]⁴²⁸ acus infiguntur quibus consuitur. Quae omnia moralibus sunt repleta mysterijs quorum explicationem vide apud Innocentium III lib. x cap. xij *De sacro altaris mysterio*.⁴²⁹ Dictum autem est a verbo Graeco quod est circumligo vel curcunado nam circumcolum super humeros circunuoluitur. Paschalis II papae, *Pallium* (inquit) *est insigne Archiepiscopalis dignitatis quod assumitur de corpore, id est, de altari Beati Petri in signum [f. 88r] unitatis apostolicae sedis*.⁴³⁰ Quod Archiepiscopo electo apostolica sedes non tradit nisi prius praestet pro fide obedientia et unitate viramentum. Antiquitus candi agri sine macula nutriebantur, a monialibus albis Sancti Andreae prope Sanctum Marcellum de urbe postea ea cara ad moniales Sanctae Hagnetis extra urbem via Nomentana translata fuit hodie est monialium turris speculi.

428 BAV, Vat. lat. 6112, f. 100v.

429 *misterio*; PL, CCXVII, cols. 763–916, at 797–99.

430 PL, CLXIII, cols. 428B-30A, at 430A; Mansi, *Sacra Conciliorum*, X, 986.

Qui dominica in albis circuibant altare Sancti Petri. Ex eiusmodi agnis sumitur lana, de qua per easde(m) virgines pallia textuntur quae papae et Archiepiscopis per manum primi diaconi initio ipsorum promotoris dari solent. Qui nisi accepto pallio neminem Episcopum consecrare [solent]⁴³¹ possunt. Eo etiam praeter Archiepiscopos utuntur Episcopi quidam ex privilegio ut lucensis et ex decreto Marci papae Ostiensis in consecratione Romani Pontificis Gregorius papa vetuit aliquid pro susceptione pallij solui. Quod decretum confirmarunt Leo II et Urbanus II summi pontifices.

MITRA seu MITHRA a Persis sol dicitur aliquando pro primario sacerdote ponitur, ut apud Apuleium libro ultimo, ipsumque mithram illum suum sacerdotalem praecipuum sacrorum ministrum decernit.⁴³² Mitra etiam sine aspiratione significat quodam capitis ornamenti genus quo primum Moeonij deinde Agyptij, Syri, Phryges, Lydij, et Persae usi sunt. Erat autem pileus acutus. Accipitus et pro muliebri corona ad ornatum capitis adolescentularum ex qua pendebant fasciolae quae phylla dicebantur quod Florum instar dependerent. Virg. ex *Aeneid*:

*Et tunicae manicas et habent redimicula mitrae.*⁴³³ [f. 88v]

Episcopi Christianorum mitris utuntur cum rei divinae operam dant quae pileus lineus vel e serico albo est in altum porrectas, et in duas curpides divisus. [In]⁴³⁴ Fiunt mitrae aureae unionibus et gemmis ornatae. Quarum usum in Romana ecclesia non ante secentos annos esse opinor.

OFFERTORIVM. Syndonem sericeum seu [XLCI]⁴³⁵ linteamen significat in quo populum oblationes reponebantur ab offerendo dictum. A quo etiam ea missae pars vocatur offertorium quae dicebatur tempore oblationis.

FANON etiam appellabatur linteamen illud quae vox [Graecanica]⁴³⁶ Germanica esse videtur, a quibus vela illa exastilibus dependentia fanen usque hodie appellantur. Guilielmus Durantes cum fanone

431 BAV, Vat. lat. 6112, f. 100v.

432 Apuleius, *Metamorphoses*, in *LCL*, 453: 284–85.

433 Virgin, *Aeneid*, in *LCL*, 64: 156–57.

434 BAV, Vat. lat. 6112, f. 101r.

435 BAV, Vat. lat. 6112, f. 101r.

436 BAV, Vat. lat. 6112, f. 101r.

candido exponit cum mappula alba et nitida.⁴³⁷ Hodie Veronae in patria mea lintheamina sericia et depicta ex hastis dependentia et in supplicationibus defferi solita confanones vocantur.

NACCHVS pro naccho intellexerunt veteres Christiani Romani pannum laneum rubeum quo equorum sellam dum Pontifex equitabat cooperiebant, a verbo Graeco [*NakoV*]⁴³⁸ quod lanam significat derivatum.

XVI. De Stationibus Urbis⁴³⁹

Cum in hisce Romani ordinis libellis, frequens mentio stationum facta fuerit, rei(que) in Urbe notissimae ad modum obscura initia sint, non alienum quoque ab instituto fore existimavi, si breviter quae de stationibus colligi, in medium adferam.⁴⁴⁰ Atque ut a vocis significatione initium sumam. Statio proprie dicitur ipse standi actus, unde omnes de quibus mox dicans significationes fluxerunt Nam primum statio dicitur locus, in quo naves, aut milites tuto ad tempus stant, vel in quo frequenter constituent id autem ex Virgiglij⁴⁴¹ *Aeneidos* ij. et xij. atque e Q. Curtio intelligitur: *Nu(n)c tantum sinus, et statio male fide carinis*⁴⁴²; Item, *Frangere nec tali puppim statione recuso*.⁴⁴³ Item Cognitum id per exploratores, qui stationes hostium fuerant ingressi. Hinc metaphorice statio pro temporaria habitatione accipitur. Cicero *ad Atticum* lib. vi.: *Athenis statio meo nunc placet*.⁴⁴⁴ Sumpta est haec translatio a loco littorali, ubi naves ad tempus subsistunt statio etiam appellatur locus ad custodiam assignatus quando milites stantes vigilant. Virg.(ilij) ix. *Aeneidos*:

437 Durandus, *Rationale divinatorum officiorum*, III, 9.

438 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 91.

439 Although this chapter was then later also published as an addendum to Platina's *Lives* in Panvinio, *Historia B. Platinae*, 91–100, it bears significant differences with the published version, which are outlined below.

440 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 91: *Cum stationum rei in Urbe notissimae, admodum obscura initia sint, non alienum quoque; a meo instituto fore existimavi, si breviter, quae de stationibus collegi, in medium adferre(m)*.

441 Virgilius

442 Virgil, *Aeneid*, in LCL, 63: 316–17.

443 Virgil, *Aeneid*, in LCL, 64: 192–93.

444 Cicero, *Letters to Atticus*, in LCL, 8: 172–73.

*Servantq(ue) vices statione relicta.*⁴⁴⁵

Hinc milites stationarij. Statio quoq(ue) dicitur officina in quam multi conveniunt, ut de aliqua re decerni possit, vel ut ius dicatur. Gell(ius) lib. xij. cap. xij: *Quaesitum esse memini in presq(ue) Romae stationibus ius publici docentium*⁴⁴⁶, et Juvenalis *Satyra prima*:

*Stationes omne Theatrum.*⁴⁴⁷

Stationis nomen vel a militia Romana, vel ab alia harum significationum tractum, et usurpatum, ut alia multa in christianor(um) veterum usu haesit. Nam quemadmodum milites stationem faciebant, stantes, et [f. 90r] praesidium certo in loco agitantes, ita et christiani]⁴⁴⁸ [Tertullianus lib. *De oratione*: *Si statio de militari exemplo nomen, accipit (nam & militia Dei sumus) utique nulla laetitia sine tristitia ovveniens, castis stationes militum rescindit.*⁴⁴⁹ Et in libro *De ieiunio adversus Psychicos*: *Venit de exitu domini, quem etsi semper commemorari vocabulum, addicimus.*⁴⁵⁰ Nam et milites nunqua(m) immemores sacramenti magis stationibus parent, etc.]⁴⁵¹ stationes enim voce significabant actum quendam corporis, quo orantes stabant, nunc in hac basilica, nunc in alia convenientes, nonnunquam apud martyria id est martyrum sepulchra Deum stantes et attenti precabantur, quod praeciue fiebat dominico die. Tertullianus in libro *De corona milites* de milite christiano loquens: *Iam, inquit, et stationes aut alij magis facer(e)t quam Christo, aut nec dominico die quando nec Christo.*⁴⁵² Quae ut accuratius intelligantur, illud scitu dignum est apud veteres Christianos inter plura duo praecipua fuisse comprecationum genera. Primum cum genibus flexis, alterum cum stantes orarent. Historia de legione fulminatrice christiana in expeditione Germanica M. Antonini, quae exercitui in ardentissima siti pluviam precibus a Deo (Tertulliano

445 Virgil, *Aeneid*, in *LCL*, 64: 130–31.

446 *dicentium*; Gellius, *Attic Nights*, in *LCL*, 200: 446–47.

447 Juvenal, *Satires*, in *LCL*, 91: 400–401.

448 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 92.

449 *PL*, I, col. 1183.

450 *PL*, II, col. 967.

451 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 92.

452 *PL*, II, cols. 91–92.

teste in *Apostologetico*⁴⁵³ et *Ad Scapulam*⁴⁵⁴) impetravit, iudicat orantes genibus flexis provoluisset se in Terram, eumque orandi ritum antiquissimum et certissimum fuisse omnibus saeculis apparet. Clemens ultimo Stromatum refert, orantes solitos abijcere sese in terram quod de geniculis adorare in libro de corona militis et geniculatio in libro *Ad Scapulam* vocat Tertullianus: *Quando non*, inquit, *geniculationibus et ieiunationibus nostris etiam siccitates sunt depulsae*.⁴⁵⁵ Idem testatur origines homilia iiiij in numeros. Aliud porro precandi genus erat, cum stantes orabant, quod de geniculis non adorare vocat idem Tertullianus. Quem orandi morem die dominico et per totum id tempus quod inter Pascha et Pentecostem est usurpabant. Tertullianus in libri *De corona militis: Die Dominico ieiunium nefas duximus, aut de geniculis adorare, eadem immunitate a die Paschae in Pentecostem usque gaudemus*.⁴⁵⁶ Quamobrem praecationes ille statione vocantur, quarum sub inde Veteres Doctores meminerunt. Tertullianus eas ad aram factas solenniores fuisse indicat in libro *De ieiunio: Sole(n)ior* (inquit) *erit stationea tua, si ad aram Dei steteris*.⁴⁵⁷ Testatur ibidem eas stationes interdum in Vesperam usque productas esse. Idem stationes sepe commemorat, ut lib ij. *Ad uxorem: Ut si statio facienda est, maritus de die condicat ad tabernas*.⁴⁵⁸ Et in libro *De fuga in persecutione: tunc et fides in expeditione sollicitior, et disciplinatio in ieiuniis, stationibus, orationibus, et humilitate*.⁴⁵⁹ Meminit eius gestus, et D. Cyprianus in sermone *De oratione dominica: Stamus*, inquit, *ad orationem*.⁴⁶⁰ Orabant autem, ut supra dixi, orientem versus, ut in *Apologetico* refert Tertullianus. Hinc stationis vocabulum in hoc fere sensu Urbi Romae notissimum est, ex antiquitate relictum, ipsa etiam observatione veteri per manus tradita et retenta. Nam veteres Romani Pontifices statis quibusdam diebus praecipueque in quadragesima et festis ad diversas urbis Romae. Ecclesias accedebant, ubi sermone vel concione ad populum asantem habita et oratione ad dexter facta, divina

453 PL, I, col. 295.

454 PL, I, col. 703.

455 *Ibid.*

456 PL, II, col. 79.

457 Tertullian, *De oratione*, in PL, I, col. 1182.

458 PL, I, col. 1294.

459 PL, II, col. 104.

460 PL, IV, col. 539.

mysteria, postea cura clero et opulo Romano celebrantes participabant. Qui actus statio appellata est a significatione, quam Cicero lib. VI. *ad Atticum* usurpavit, pro temporaria videlicet habitatione vel etiam a stando, quod in his accedentes populi starent. Has stationes, hoc est, ad diversas Ecclesias solemnes processiones, commemorat [Auctor actoru(m) Damasi papae, et]⁴⁶¹ Anastasius Bibliothecarius⁴⁶² in *Vita Hilari Pape* sic. [: Populus Romanus per Coemeteria martyrum stationes sine clericis celebrabat. Et paulo infra: Felix Urbe(m) inrupit, et stationem in Iulij Basilica Transtiberim dare praesumit. Hic vero.]⁴⁶³ Hic constituit in Urbe ministeriales, qui circumcirent constituans stationes [fecitq(ue); Sciphu(m) aureu(m) anfatu(m) vel stationariu(m) libraru(m) VIII pro usu stationu(m).]⁴⁶⁴. Per ministitiales autem clericos idoneos ad ministrandum et officium in ecclesijs diebus stationum intelligit. Quare diu fuerunt in Urbe ad [f. 91r] hoc cantores deputati praebendas propterea habentes in Ecclesia Sanctae Mariae de Roa, cum non omnes Ecclesie Urbis haberent tunc canonicos vel proprios Clericos ad divinum officium peragendum. Eas porro stationes postea S. Gregorius Papa certo sub numero limitavit, totidem per totum annum statuens videlicet quatuor dominicis adventus, ferijs quarta, sexta et sabbato quattuor temporum, Vigilia et Die Nativitatis Domini, S. Stefani, S. Joannis Evangelistae, SS. Innocentium. Kal. Januarij, In Circuncisione Domini, Die Epiphaniae, Dominicis in lxx. lx et l a feria iiii. cinerum usq(ue) ad dominicam in Albis per totum Quadragesimam, In letanijs maioribus, In Die S. Marci, In Ascensione Doini, a Vigilia Pentecostes usq(ue) ad Dominicam S. Trinitatis exclusive. In festivitibus S. Crucis, et anniversaria dedicatione Ecclesiarum S. Salvatoris et SS. Petri et Pauli Apostolorum. Quibus diebus sequentes Pontifices adiunxerunt letanias triduanas ante Ascensionem solemnia Beatae Virginis Deiparas ut Purificationis, Annunciationis, Assumptionis, et Nativitatis. Item SS. Angelorum, S. Joannis Baptistae, SS. Apostolorum Petri et Pauli, Laurentij, et aliorum quorundam Martyrum. Quorum postea memoria exolevit. Hinc Joa(n)nes Diaconis libro secundo de *Vita S. Gregorij Papae: Stationes* (inquit) *per basilicas vel beatorum Martyrum coemeteria secundum quod hactenus plebs*

461 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 93.

462 *bibliothecarius*

463 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 93.

464 *Ibid.*

Romana quasi eo vivente certatim discurrit solícite ordinavit per quas ut ipse simul discutiurrens dum adhuc eloqui prevaleret viginti⁴⁶⁵ homilias Evangelij⁴⁶⁶ coram Ecclesia diverso tempore declamavit.⁴⁶⁷ Quare ego ex praescriptionibus homiliarum suarum stationes in ea Ecclesia esse constitui in quas eas habitas fuisti ipsarum index exponit. [Petrus Mallius in libro *Historiae Sacrae: Sanctus gregorius papa Romanam cantum, primicerium, & scholam cantorum instituit, docuitq(ue)*. *Ordinavit statione propter poenitentes, quas cum primicerio, ca(n)toribus, regionarijs, accolutis, cruce stationali praecedente, faciebat. Nam aliter in quadragesima usq(ue); ad Pascha, et aliter in albis dominicis diebus et festivitatis sanctorum, stavit antiphonas has processionaliter in quatuor te(m)poribus decatari: ‘Deprecamur te domine etc.’, ‘Multa sunt Domine peccata nostra, etc’, ‘Parce domine, parce populo tuo etc’. In litanij maioribus alias antiphonas ordinavit. Fecitq(ue) ad sanctu(m) Stephanum aephanotrophiu(m), ubi Primicerius et cantores manerent, qui iugiter essent cum pontifice, episcopis, cardinalibus diaconis, regionarijs, accolutis, cubicularijs, qui eum custodire(n)t, et essent ei bonu(m) testimonium. Et Gelasij papae ordinatione repetita, sanxit, ut essent per regiones diaconi Cardinal(i) subdiaconi et regionarij.]⁴⁶⁸ In Urbe vero una quaeque Ecclesia [f. 91v] stationalis vicinam aliquam aliam aedem sacra(m) habebat, in qua populus die stationis colligebatur, et ibi dicebatur collecta super populum collectum et inde omnes simul processionaliter ad Ecclesiam in qua erat statio accedebant solenni(ue)*

465 XL

466 *evangelij*

467 PL, LXXV, col. 94.

468 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 94. This insertion seems to prove that Panvinio’s larger treatise about Rome’s station churches, which was printed in 1568, must have been augmented only after 1564, when Panvinio finished his *De praestantia Basilicae S. Petri Apostolorum*. See for sixteenth-century transcriptions of Mallius’s *Historia Sacra ad beatum Patrem Alexandrum III*: BAV, Arch.Cap.S.Pietro.H79, fols. 325r-54r; *ivi.*, Arch.Cap.S.Pietro.H80, fols. 395r-410v. The compilation of these copies seems to correalte with the resurgent debate, which of the churches of Rome – St Peter’s Basilica or San Giovanni in Laterano – was to be declared *Mater et Caput Orbis Ecclesiarum*. In 1569 Pius V definitely decreed that the Lateran was to be declared Rome’s primary church: BVR, G 21, fols. 492r-v. On Petrus Mallius see BAV, Arch. Cap.S.Pietro.H.62, fols. 203r-205v.

missarum sacrificio et concioni interant. Stationes autem quae nostro tempore celebrantur sunt quae supra commemoravi a Dominica prima adventus usq(ue) ad Sabatum ante S. Trinitate cum tribus ferijs quatuor temporum, lxxvi diebus numero tribus et octoginta celebratae. Nam Die Natalis tres et feria V. post iiij. Dominicam Quadragesimae duae stationes su(n)t. Ad quas auctem Ecclesias, et quot vicibus nunc statio sit, vel alim fuerit, infra cum de singulis Ecclesijs verba faciam sigillatim aperiam. Illud tantum in summa aperire placuit nostro tempore stationes esse in quinque Ecclesijs Patriarchalibus, omnibus xxvij Titulis, exceo SS. Nerei et Achillei, quattuor diaconijs, quinq(ue) titulis novis S. Maria Rotunda et Thiriphone sunt autem omnino Ecclesiae in quibus nunc statio est tres et quadraginta. Stationes XXCVI diebus XXCIIJ. [Pius IV nostro tempore Thermas Diocletiani ecclesia(m) S. Mariae Angelorum dedicavit, et stationem in ea concessit Sabbato post III. Dominicam Quadragesimae.]⁴⁶⁹

*Stationes quae nostro tempore in singulis Urbis Ecclesijs per annum celebrantur.*⁴⁷⁰ *Cap. IX*

In Basilica Patriarchali Lateranensi⁴⁷¹ sunt stationes vij Domenica prima quadragesimae vetustissima est statio cuius in Homiliaru(m) xl S. Gregorij Papae libro mentio extat

469 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 94. The foundation stone of Santa Maria degli Angeli at the *Terme di Diocletiano* was laid on 6 August 1561: BAV, Urb. lat. 1039, fol. 293v. But the church could only be finished in June of 1566, due to Michelangelo's death two years ago: Lanciani, *Storia degli scavi*, II, 138; Pastor, *Geschichte*, 7: 607–609. The lack of notice by the College of the Masters of Ceremonies, for which Ludovico Bondoni and Giovanni Francesco Firmani composed their diaries (BAV, Vat. lat. 12278–12280), sustains the lack of interest in urban papal interventions before and shortly after Trent. Only on 15 May 1565 was this church building elevated to the title of Cardinal titular church: AAV, *Arch. Conclst.*, *Acta Conclst.*, Cam. IX, fol. 120r.

470 This liturgical calendar for visiting Rome's station churches was then officially changed by Pope Sixtus V in 1586: Santori, *Acta consistorialia*, 844; Cherubini, *Bularii Sixto Quinto*, 199–203; BDR, 8: 833–37. The Master of Ceremonies under Pius V, Cornelio Firmanio, already noted that the first station church on Ash Wednesday was changed to Santa Sabina: BAV, Vat. lat. 12311, fols. 36v, 134r-v.

471 *lateranensi*

Dominica Palmarum

Feria V. in Coena⁴⁷² Domini

Sabbato Sancto

Sabbato in albis vetustissima a tempore S. Gregorij Papae

Feria III. letaniarum triduanarum ante Ascensionem Domini recens statio

Sabbato ante Pentecostem

In Basilica Patriarchali S. Petri Apostoli in Vaticano sunt stationes xiiij

Omnibus quattuor sabbatis quattuor temporum

Dominica iij. Adventus Domini

In Epiphania Domini vetustissima statio ante mille annos

Dominica in Quinquagesima vetustissima statio

Dominica de Passione vetustissima statio

Feria II. Paschae vetustissima statio

In Die S. Marci in letanijs maioribus vetus statio

Feria III. letaniarum triduanarum ante Ascensionem Domini recens statio

In Ascensione Domini vetustissima statio

In Pentecoste vetustissima statio

In Basilica Patriarchali S. Pauli Apostoli extra muros Urbis Via Ostiensi, sunt stationes quinq(ue)

In Die SS. Innocentium

Dominica in Sexagesima

Feria IIIJ (IV) post quartam Dominicam Quadragesimae [f. 92v]

Feria III. Paschae vetustissima statio

Feria V. post Pentecostem

In Basilica Patriarchali S. Mariae Maioris in Exquilijs stationes xij.

Dominica prima Adventus Domini

Singulis quartis ferijs quattuor temporum

In Vigilia Natalis Domini

Media nocte in prima Missa Natalis Domini ad presepe vetustissima statio

In missa maiori Natalis Domini

Die S. Joannis Evangelistae

Feria IIIJ (IV) maioris hebdomadae

472 *coena*

*In die sancto Paschae vetustissima statio a tempore usq(ue)
S. Gregorij Papae*

Feria II. letaniarum triduarum ante Ascensionem Domini recens statio

In Basilica Patriarchali S. Laurentij extra muros sunt stationes tres

Dominica in septuagesima vetustissima statio

Dominica II in Quadragesima

Feria IIIJ (IV) post Pascha vetustissima statio ante mille annos

In Titulo S. Maria transtiberim sunt stationes duae

In circuncisione Domini Kal. Januarijs

Feria I post II Dominicam Quadragesimae

In titulo S. Chrisogoni statio: Feria II post Dominicam Passionis [f. 93r]

*In titulo S. Caeciliae statio: Feria IIIJ (IV) post II Dominicam
Quadragesimae*

In titulo S. Anastasiae sunt stationes iij

Die Natalis Domini in missa Aurorae

Feria III post primam Dominicam Quadragesimae

Feria III post Pentecostem

Titulo S. Laurentij in Damaso⁴⁷³ statio

Feria III post quartam Dominicam Quadragesimae

*Feria IIIJ (IV) letaniarum triduanarum ante Ascensionem Domini est
collectio*

In titulo S. Marci statio

Feria II post IIIJ (IV) Dominicam Quadragesimae

In die S. Marci in letanijs maioribus ibidem est collectio

*Titulo S. Martini in montibus statio: Feria V post quartam Dominicam
Quadragesimae, quam cum exolevisset, restituit Paulus Papa IV^{A74}*

In titulo S. Sabinae statio: Feria IIIJ (IV) Cinerum

In titulo S. Balbinae statio: Feria III post II Dominicam Quadragesimae

*In titulo SS. Nerei et Achillei olim erat statio Feria II maioris
hebdomas nunc exolevi*

473 *Damasco*

474 Paul IV Carafa restored this station with a papal constitution on 25 February 1559: *BDR*, 6: 556–57.

In titulo S. Xisti statio: *Feria IIIJ (IV) post Dominicam III Quadragesimae*

In titulo S. Marcelli statio: *Feria IIIJ (IV) de Passione. [f. 93v]*

In titulo S. Susannae statio *sabbato post III Dominicam Quadragesimae*

In Basilica SS. XII Apostolorum sunt stationes sex omnibus sextis

Ferijs quatuor temporum

Dominica IIIJ (IV) adventus Domini

Feria V post Pascha

In Titulo S. Quirici statio *Feria III de passione*

In Titulo S. Eusebij statio *Feria Vi post IIIJ (IV) Dominicam Qaudragesimae*

In Titulo S. Pudentianae statio *Feria IIIJ (IV) post III Dominicam Quadragesimae*

In Titulo S. Vitalis statio *Feria VI post II Dominicam Quadragesimae*

In Titulo SS. Marcellini et Petri statio *sabbato post secundam Dominicam Quadragesimae*

In Titulo S. Clementis statio *Feria II post II Dominica(m) Quadragesimae*

In Titulo S. Praxedes statio *Feria II maioris hebdomedae*

In Titulo S. Petri ad Vicula stationes duae

Feria II post ultimam Dominicam Quadragesimae

Feria II post Pentecostem

In Titulo S. Laurentij in Lucina statio *Feria sexta post III Dominicam Quadragesimae*

In Titulo S. Crucis in Hierusalem stationes tres

Dominica II Adventus

Dominica IV in Quadragesima

Feria VI Parasceves [f. 94r]

In Titulo S. Stephani in caelio monte statione ii

In die S. Stephani vetustissima

Feria VI de Passione

In Titulo SS. Joannis et Pauli statio *Feria VI post Cineres*

In Titulo SS. Quattuor Coronatorum statio *Feria II post IV Dominicam Quadragesimae*

In Diaconia S. Mariae in Dominica statio *Dominica II Quadragesimae*

In Diaconia SS. Cosmae et Damiani statio *Feria V post IV Dominicam Quadragesimae*

In Diaconia S. Gregorij in Velabro statio *Feria V post Cineres*

In Diaconia S. Nicolai in Carcere Julliano statio *sabbato post IV Dominicam Quadragesimae*

In Diaconia S. Hadriani collectio *Feria II letaniarum triduanarum*

Subdiaconia S. Mariae Novae collectio *Feria III letaniarum triduanarum*

In Archipresbyteratu olim, nunc Titulo S. Joannis ante portam Latinam statio *sabbato de Passione*

In Archipresbyteratu olim, nunc Titulo S. Apollinaris statio *Feria V de Passione*

In Monasterio et novo Titulo S. Laurentij in pane perva statio *Feria V post primam Dominicam Quadragesimae*

In Monasterio et novo Titulo S. Sylvestri in Campo, statio *Feria V post IV Dominicam Quadragesimae* [f. 94v]

In Monasterio et novo Titulo S. Pancratij statio *Domnica in Albis*

In Archipresbyteratu S. Mariae Rotundae alias Pantheon statio *Feria VI post Pascha*

In Archipresbyteratu nun Monasterio S. Triphonis statio *Sabbato post Cineres*

[In Monasterio, et novo Titulo S. Mariae Angelorum, in Thermis Diocletiani *sabbato post III Dominicam Quadragesimae*]⁴⁷⁵

475 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 69. See also n. 494 above.

Sunt omnes Ecclesiae	XLIII
Stationes	XXCVI
Diebus	XXCIII

Postquam stationum seriem ordinem Ecclesiarum enumerato recitavimus, nunc ad faciliorem lectoris intelligentiam maioremque commoditatem easdem servato dierum ordine repperemus.

Dominica igitur prima Adventus Domini statio ad S. Mariam Maiorem

Dominica II statio ad S. Crucem in Hierusalem olim ad S. Petrum ex indice Homiliarum D. Gregorij

Dominica III statio ad S. Petrum olim ad SS. Marcellinum et Petru(m) ex indice Holiarum D. Gregorij

Feria IV statio ad Presepe alias ad S. Mariam Maiorem

Feria VI statio ad SS. Apostolos

Sabbato in xii lectionibus, statio ad S. Petrum, olim ad S. Joanne(m) Baptistam ex indice Homiliarum D. Gregorij

In omnibus ieiunijs quatuor Temporum similiter eadem sunt stationes [f. 95r]

Dominica IV Adventus Domini statio olim ad S. Petrum, postea diu vacavit, nunc est ad SS. Apostolos.

In vigilia Nativitatis Domini statio ad S. Mariam Maiorem

In prima missa eiusdem noctis statio ad Presepe vetustissima, mane⁴⁷⁶ statio ad S. Anastasiam

In Missa maiori antiquitus statio ad S. Petrum nunc ad S. Mariam Maiorem

In die S. Stephani statio in Ecclesia eius quae est in caelio Monte

In die S. Joannis Evangelistae statio Laterani olim, nunc ad S. Maria Maiorem

In die SS. Innocentium statio ad S. Patrulum, ubi sunt Reliquiae eorum

476 *Mane*

In octava Nativitatis Domini, antiquitus vacabat postea in Callisto II Papa facta est statio ad S. Mariam Transtiberino, ut ex eius Bulla liquet.⁴⁷⁷

In Epiphania Domini statio ad S. Petrum

In Purificatione Beatæ Mariæ statio ad S. Mariam Maiorem

In LXX^{ma} statio ad S. Laurentium extra muros vetustissima

In LX^{ma} statio ad S. Paulum, olim ad S. Petrum

In L^{ma} statio ad S. Petrum

Feria IV Cinerum statio ad S. Sabinam

Feria V statio ad S. Georgium

Feria VI statio ad SS. Joannem et Paulum

Sabbato statio olim ad S. Laurentiu(m) in regione iij postea diu vacavit hodie ad S. Triphon(a)e [f. 95v]

Dominica in Quadragesima statio Laterani

Feria II statio ad S. Petrum ad Vincula

Feria III statio ad S. Anastasiam

Feria IV statio ad S. Mariam Maiorem

feria V antiquitus vacabat postea facta est statio ad S. Laurentiu(m) in Panaeperna

Feria VI statio ad SS. Apostolos

Sabbato in xij lectionis statio ad S. Petrum

477 Robert, *Bullaire*, 2: 210–12, at 211: *Ob maiorem preterea vestre ecclesie dignitatem et beatissimi CALLIXTI pape et martitis reverentiam, cujus sacro corpore idem locus habetur insignis et cujus nomine nos, licet indigni, ejus successores fungimur, preter illas duas stationes [...] terciam stationem in Dominice nativitatis octavis, a nobis solemniter institutam, vobis deinceps per nostram nostrorumque successorum presentiam celebrandam concedimus.* Before issuing this bull, the pope celebrate this station with the Sacred College, the Roman clergy and all of the Lateran *scholae*, thus supporting the transfer of the station to Santa Maria in Trastevere: *Necrologium ecclesiae S. Maria trans Tiberim*, 88–90; Kinney, *S. Maria in Trastevere*, 200; Stroll, *Callixtus*, 447–48.

Dominica II Quadragesimae antiquitus vacabat postea facta est statio ad S. Mariam in Navicula, alias in Domnica

Feria II statio ad S. Clementem

Feria III statio ad S. Balbinam

Feria IV statio ad S. Caeciliam ubi corpus eius requiescit

Feria V statio ad S. Mariam Transtiberum et Callisti

Feria VI statio ad S. Laurentium in Lucina

Sabbato statio ad SS. Petrum et Marcellinum

Dominica III Quadragesimae statio ad S. Laurentium foris muros

Feria II statio ad S. Marcum

Feria III statio ad S. Pudencianam

Feria IV statio ad Cosmam et Damianum

Feria VI statio ad Laurentium in Lucina

Sabbato antiquitus vacabat postea facta est statio ad S. Susan(n)na(m)

Dominica quarta XL^{ma} statio ad S. Crucem in Hierusalem [f. 96r]

Feria II statio ad SS. quatuor coronatos

Feria III statio ad S. Laurentium in Damasco

Feria IV statio ad S. Paulum

Feria V duplex statio ad S. Silvestrum in Campo Martio, et ad S. Martinum in montibus a Paulo IV restituta.⁴⁷⁸

Feria VI statio ad S. Eusebium

Sabbato duplex statio olim ad S. Laurentium foris muros quae exolevit, et hodie ad S. Nicolaum in Carcere Tulliano⁴⁷⁹ quae durat

Dominica de Passione statio ad S. Petrum

Feria II statio ad S. Chrysogonum

478 See note 466 above.

479 Panvinio, *Historia B. Platinae*, 97: *Tertulliano*

Feria III statio ad S. Cyriacum in hermis olim, nunc ad SS. Quirinum cum et Julitam

Feria IV statio ad S. Marcellum

Feria V statio ad S. Apollinarum

Feria VI statio ad S. Stephanum in Caelio monte

Sabbato quando D. Papa dabat Elaemosynam ad S. Petrum duplex statio ad S. Joannem ante Portam Latinam, quae in usu est, et ad S. Petrum quae exolevit.

Feria II duplex statio antiquitus ad SS. Nereum et Achilleum, quae abrogata est et hodie ad S. Praxede quae durat.⁴⁸⁰

Feria III statio ad S. Priscam

Feria IV statio ad S. Maria Maiorem [f. 96v]

Feria V statio Laterani

In Parasceve statio ad S. Crucem in Hierusalem

Sabbato sancto statio Laterani

In Pascha mane statio ad S. Mariam Maiorem in vesperis vero ad S. Joannem in Laterano

Feria II statio ad S. Petrum mane, in vesperis Laterani similiter

Feria III statio ad S. Paulum

Feria IV statio ad S. Laurentium extra muros

Feria V ad SS. Apostolos, olim Laterani

480 On the loss of status regarding the Carolingian *titulus fasciolae* of Santi Nereo e Achilleo at the Baths of Caracalla see Bartolini, "Per una storia delle diaconie," 10; D'Amico, "L'organizzazione assistenziale," 229–36; Lestocquoy, "Administration," 261 288, 298. Only with the restorations under the guidance of Cardinal Cesare Baronio at the end of the sixteenth century, this titular church would be reincluded in the circuit of Roman titular churches, which was primarily due in occasion of Baronio's transfer of the church's relics in 1597: ACR, A.V.17, fol. 313r; *Acta Sanctorum*, 3: 13; BVR, G 99, fols. 13r-v, Pope Clement VIII's brief *Coelestium Ecclesiae munerum*, 22 January 1597. See also the description of the church as *deserta penitus ac diruta* in Ugonio, *Historia*, c. 168r; BAV, Urb. lat. 280, fol. 196v.

Feria VI statio ad S. Mariam ad Martyres, alias Rotundam

Sabbato in Albis statio Laterani

Dominica in Albis statio olim Laterani nu(n)c ad S. Pancratium

In letanijs maioribus collectio ad S. Marcum statio ad S. Petrum

Feria II letaniarum collectio ad S. Mariam Maiorem statio Laterani

Feria III collectio ad S. Sabinam, statio ad S. Paulum

Feria IV collectio ad S. Eusebium, statio ad S. Laurentium foris muros

Alias

Feria IV collectio ad S. Crucem in Hierusalem statio ad S. Laurentium foris muros

Nunc

Feria II collectio ad S. Hadrianum statio ad S. Maria(m) Maiore(m) [f. 97r]

Feria III collectio ad S. Mariam maiorem statio Laterani

Feria IV collectio ad S. Laurentium in Damasco statio ad S. Petrum

In Ascensione Domini statio ad S. Petrum

Sabbato Pentecostes statio Laterani

Dominica Pentecostes statio ad S. Petrum

Feria II statio ad S. Petrum ad Vincula

Feria III statio ad S. Anastasium, alias Anastasiam

Feria IV statio ad S. Mariam Maiorem

Feria V statio ad S. Paulum

Feria VI statio ad SS. Apostolos

Sabbato in xij lectionibus statio ad S. Petrum olim ad S. Laurentium

In solemnitatibus S. Crucis statio Laterani in Basilica S. Salvatoris

Varietas in stationibus Cap. X

Dominica II Adventus olim statio erat ad S. Petrum, nunc ad S. Crucem in Hierusalem

Dominica II Adventus Domini olim statio erat ad S. Joannem Baptistam Nunc ad S. Petrum in Vaticano

Dominica IV Adventus Domini olim statio erat ad S. Petrum Nunc est ad SS. Apostolos

Die Natalis Domini ad missam maiore(m) olim statio erat ad S. Petrum [f. 97v]
Nunc est ad S. Mariam Maiorem

In die S. Joannis Evangelistae olim statio erat Laterani nunc est ad S. Mariam Maiorem

In octava Natalis Domini olim vocabat, hodie est ad S. Mariam Transtiberim

Dominica in LX^{ma} olim statio erat ad S. Petrum
Nunc est ad S. Paulum

Sabbato post cineres olim statio erat ad S. Laurentim in regione III hodie est ad S. Triphonem

Feria V post primam Dominicam in XL^{ma} olim vacabat, hodie est ad S. Laurentium in pane et perna

Domnিকা II XL^{mae} olim vacabat hodie est ad S. Mariam in Domnica

Sabbato post III Dominicam XL^{mae} olim vacabat, hodie est ad S. Susannam

Feria V post IV dominicam XL^{mae} olim duplex erat statio ad S. Silvestrum in Campo Martio, quae nunc etiam perdurat. Et ad S. Martinum in Montibus quam abrogatam renovavit Paulus quartus.

Sabbato post quartam DOMinicam Quadragesimae olim duplex erat statio

Ad S. Laurentium foris muros olim quae nun exolevit et
Ad S. Nicolaum in Carcere, quae nunc in use est

Sabbato de Passione duplex olim statio erat

Ad S. Petrum quae exolevit et [f. 98r]

Ad S. Joannem ante Portam Latinam quae nunc perdurat

Feria II maioris hebdomadae duplex olim statio erat

Ad SS. Nereum et Achilleum, olim quae exolevit et

Ad S. Praxedem quae nunc in usu est

Die S. Paschae duplex olim erat statio

Mane ad S. Mariam Maiorem vetustissima quae nunc frequentatur, et
ad Vesperas Laterani

Feria II Paschae duplex olim statio erat

Mane ad S. Petrum vetustissima quae perdurat et vespere in Basilica
S. Salvatoris

Feria V post Pascha duplex olim erat statio

In Basilica CONSTANTINIANO, quae exolevit, et

Nunc est ad SS. Apostolos

Dominica in Albis olim erat statio in Basilica Constantiniana quae
etiam desijt et

Nunc est ad S. Pancratium

In letanijs maioribus in die S. Marci olim collectio erat Laterani

Nunc ad S. Marchum statio vero ad S. Petrum

In letanijs maioribus quas triduanas vocant ante

Ascensionem Domini vetustissimis temporibus

sub Leone III Anno Domini DCCC

Feria II collectio erat ad S. Mariam Maiorem

statio vero ad Lateranum

Feria III collectio erat ad S. Sabinam

statio vero ad S. Paulum

Posterioribus vero temporibus feria IV collectio ad S. Eusebium

statio autem ad S. Laurentium extra muros

Nostris porro temporibus feria II collectio ad S. Hadrianum

statio vero ad S. Mariam Maiorem

Feria III collectio ad S. Mariam ~~maio~~rem Novam statio autem Laterani

Feria IV collectio ad S. Laurentium in Damasco

statio vero ad S. Petrum

Sabbato quattuor temporum Pentecostes olim statio erat ad S. Laurentium quae exolevit et nunc est ad S. Petrum Apostolum

Feria VI quattuor temporum septembris olim statio erat ad S. Clementem, quae exolevit et nu(n)c est ad SS. Apostolos

*Stationes antiquae quae nostris tempo
ritibus exolevere Cap. XI*

Dominica prima post octavam Paschae statio ad S. Petrum

Dominica II post octavam Paschae statio ad SS. Cosmam et Damianum

Dominica prima post Trinitatem statio ad S. Laurentium

Dominica II post Trinitatem statio ad SS. Apostolos Philippum et Jacobum

Dominica III statio ad SS. Joannem et Paulum [f. 99r]

Dominica VIII statio in Basilica CONstantiniana

Dominica XX statio ad S. Clementem

Pridie Kal(endari) Decembris die S. Andrea statio ad S. Andream in Esquilijis

Pridie Kal(endari) Januarij die S. Silvestri statio ad S. Silvestrum

XIX Kal(endari) Februarij statio ad S. Hagnem

IV nonas Februarij die Purificationis B. Virginis Mariae collectio ad S. Hadrianum, statio vero ad S. M. Maiorem

VIII Kal(endari) Aprilis die Anunciationis, statio ad S. M. Maiorem

V nonas Maij statio ad S. Crucem in Hierusalem

III idus Maij statio ad S. Mariam ad Martyres alias Rotundam

IV idus Maij duplex statio ad S. Pancratium, et ad SS. Nereu(m) et Achilleum

IV nonas Junij statio ad SS. Marcellinum et Petrum via labicana

VIII Kal(endari) Julij statio in Basilica Constantiniana

III Kalen(dari) Julij statio ad S. Petrum

Pridie Kal(endari) Julij statio ad S. Paulum

VI nonas Julij statio ad SS. Processum et Martinianum

IV idus Augusti statio ad S. Laurentium extra muros

XVIII Kal(endari) Septembris die Assumptionis statio ad S. Maria(m)
Maiore(m)

XVI Kal(endari) Septembris statio ad S. Ma(m)am [f. 99v]

VI idus Septembris die Nativitatis B. Mariae Virginis statio ad
S. Mariam Maiorem

XVIII Kal(endari) Octobris die Exaltationis S. Crucis collectio ad
Basilicam S. Laurentij in Palatio, quae dicitur Sancta sanctorum, statio
Laterani

XV Kal(endari) Novembris die S. Lucae statio Laterani

V idus Novembris die Dedicationis Basilicae S. Salvatoris statio ad
Basilicam Lateranensem

XIV Kal(endari) Decembris die Dedicationis Basilicarum SS. Petri et
Pauli statio ad utriusq(ue) Basilicas

IX Kal(endari) Decembris statio ad S. Felicitatem.

*Stationes quae in singulis Basilicis
exoleverunt Cap. XII*

In Basilica Constantiniana

Feria II Paschae ad Cesperas

Feria V post Pascha

Dominica in Albis

In letanijs maioribus collectio

In letanijs minoribus feria II

Dominica VIII post Trinitatem

In die S. Joannis Evangelistae [f. 100r]

In inventione S. Crucis

In festo S. Joannis Baptistae

Die exaltationis S. Crucis

Die S. Lucae

Die Dedicationis Basilicae S. Salvatoris

Ad S. Petrum

Dominica II Adventus Domini

Dominica III Adventus Domini
 Die Nativitatis Domini ad missam maiorem
 Dominica in Sexagesima
 Sabbato de Passione
 Dominica Prima post octavam Paschae
 Die Dedicacionis Basilicarum Apostolorum

Ad S. Paulum

Feria III Triduanarum
 Die commemorationis S. Pauli

Ad S. Mariam Maiorem

Feria II Triduanarum collectio
 Die Purificationis
 Die Anunciationis
 Die Assumptionis
 Die Nativitatis

} Beatae Virginis

Ad S. Laurentium extra muros

Sabbato post IV Dominicam Quadragesimae [f. 100v]
 Sabbato quattuor temporum Pentecostes
 Dominica I post S. Trinitatem
 Feria IV Triduanarum
 Die S. Laurentij

Ad S. Martinum in Montibus

Feria V post IV Dominicam XL eam restituit Paulus IV

Ad S. Anastasiam

Feria IV Cinerum collectio

Ad S. Sabinam

Feria III Triduanarum collectio

Ad SS. nereum et Achilleum

Feria II Maioris hebdomadae
 Die eorum solemnidatis IV idus Maij

Ad SS. XII Apostosrum

Dominica II post S. Trinitatem

Ad S. Eusebium

Feria IV Triduanarum collectio

Ad SS. Marcellinum et Petrum

Dominica III Adventus Domini

Ad S. Clementem

Feria III quattuor temporum septembris

Dominica XX post Trinitatem

Ad S. Crucem in Hierusalem

Feria IV triduanarum collectio [f. 101r]

Ad SS. Joannem et Paulum

Dominica III post S. Trinitatem

Ad SS. Cosmam et Damianum

Dominica II post octavam Pascae

Ad S. Hadrianum

Collectio in Die Purificationis

Ad S. Joannem Baptistam

Sabbato quattuor temporum Adventus

Ad S. Mariam Rotundam

IV idus Maij dies Dedicacionis eiusdem a Bonifacio III Papa

Die S. Andreae

Die S. Silvestri

Die S. Felicis

Die S. Sebastiani

Die S. Agnetis

Die S. Pancratij

Die SS. Processi et Martiani

Die S. Mammae

Die S. Felicitatis

Exolverunt stationes quae erant in earundum Basilicis tempore S. Gregorij Papae, ut ex indice hominilarum ab eo in ijsdem Basilicis stationum diebus editarium et Joannes Diacono in eiusdem *Vitae* libro ij liquet. [f. 101v]

*Ex Libris Cencii Cardinalis S. R. E. Camerarii Liber ritualis
antiquus quem Caeremoniale vocant ante CCCC annos in
Romana Ecclesia usurpatus*

Ex bibliotheca pontificia Palatina quae est
prope basilicam S. Petri in Vaticano⁴⁸¹ [f. 102r]

ONVPHRIVS PANVINIVS VERONENSIS FR EREMITA
AVGVSTINIANVS

Pio Lectori [S. P. D.]⁴⁸²

Cum veteres bibliothecae Palatinae omnium instructissime libros evoluerim, ut aliquid invenirem, quo in scribenda historia ecclesiastica sublevari possem forte incidi in pervetustum codicem qui Censuum inscribitur ante annos plus minus quadringentos collectum, et in unum corpus redactum a Cencio quodam diacono Car.^{le} S.^{tae} Luciae in Orthea, et S. R. E. camerario sub Celestino Papa tertio, qui post Innocentij III Mortem Ro(manum) Pontifice renunciatus Honorius III nominatus est. In eo cum omnibus S. R. E. redditibus vestigialibus, et censibus ab eodem Cencio summa diligentia cum singulorum publicis instrumentis in unum redactis hic etiam omnium vetustissimus ritualis, sive caeremonialis liver descriptus est. In quo sanctae illis, et venerandae betustatis, iuritas, et synceritas, atque Ro(manae) ecclesiae in tractandis sacris, et re divina celebranda summa cura, et observantia inspicitur, multa insuper cognitu non digna, ac ad ecclesiam praesentis status primordia dignoscenda idonea inde haurire possunt. Quem librum cum ego hominum electione dignissimum existimassem illum in brevem haru formam contractum ecclesiasticae antiquitatis studiosorum manibus terrendum evulgavi. [f. 103r] Cum nihil quod ad eiusmodi studia sublevanda pertinere existimem in obscuro quantum a me fieri potest iacere permittam. [f. 103v]

481 BAV, Vat. lat. 8486. On this oldest transmission of Cencius's *Ordo Romanus* see Schmidt, 'Die älteste Überlieferung', 511–22. Another copy, composed in Panvinio's handwriting, is also extant in BAV, Arch. Cap.S.Pietro.H.93.

482 BAV, Vat. lat. 6112, f. 160r; BAV, Vat. lat. 4973, f. 104r-v; Mabillon, *Museum Italicum*, II, 165.

XVII. Libri vetustissimi ritualis quem Caeremoniale vocant

Romanus Ordo de Consuetudinibus et Observatiis S. R. E. in praecipuis sollnitatibus [Item a pbrio quod o(m)nibus et singulis in Romana ecclesia darimos est]⁴⁸³

Quid debeat domnus papa facere tempore Adventus domini, caput primum

A dominica prima adventus domini, usque ad nativitatem ~~Domini~~⁴⁸⁴, domnus papa non portat aurifrigiatam mitram, excepto in dominica quarta adventus, qua cantatur, canite tuba, ad ecclesiam sanctorum Apostolorum profecto, neque cantat, *Te deum laudamus*, nisi in praecipuis festis.

Dominica porro prima adventus idem domnus papa pergit ad stationem sanctae Mariae maiori.s

In secunda vero dominica adventus, domnus papa vadit ad stationem Sanctae Crucis in Hierusalem.

In sabbato de Gaudete, ante tertiam dominicam, pergit ad vespas ad sanctum Petrum, ubi domnus papa primicerio adnuncianti sibi antihophnam. Juste, et pie vivamus, dat unum marabotinum, vice ipsius proiciens. Ibi autem domnus papa debet iacere, et vigilijs interesse, et omnia alia ibidem facere, et recipere cum camerario, et cancellario, sicut infra dicitur in dedicatione basilicae sanctorum apostolorum Petri, et Pauli, et in quibusdam alijs festivitibus. [f. 104r]

Dominica quarta adventus, qua cantatur canite tuba, domnus papa vadit ad stationem ad basilicam sanctorum Apostolorum.

Annotationes in cap. primum

Bibliothecarius in *Vita Hilari papae*. Hic constituis ministeriales et clericos idoneos (administrandum, et officium in ecclesijs in diebus stationum) qui circumirent constitutas stationes. Adjicit Petrus episcopus Urbevitanus in annotationibus supra dictorum verborum. Ad huc sunt in Urbe ad hoc canones deputati praebendas ex hoc habendastes in sancta Maria de Rosa. Non enim omnes ecclesiae urbis

483 BAV, Vat. lat. 6112, f. 162r; BAV, Arch.Cap.S.Pietro.H.79, f. 12r-43r.

484 BAV, Vat. lat. 6112, f. 162r.

habebant tunc canonicos, vel proprios clericos ad divinum officium peragendum.

Stationum usus, ut ex Tertulliano liquet vetustissimus in ecclesia Romana fuit. Quod vocabulum a militia Romana tractum haerit in usu Christianorum. Faciebant stationem milites praesidium certo logo agitantes, unde, et stationarij dicti. Christiani nunc in hac basilica, nunc in alia convenientes, non nunquam apud martyria idest martyrum sepulchra stantes, et ~~et al~~trimes attentis precabantur, quod praecipue fiebat dominico die.

Stationes autem per singulas urbis ecclesias, ut hodie celebrantur instituit S. Gregorius, ut auctor est Joannes diaconus libro ij de eius *Vita* sic.

Stationes per basilicas, vel beatorum coemeteria secundum quod hactenus plebs Romana quarsi eo vivente certatem [f. 104v] discurrit solícite ordinavit, per quas, et ipse sanctus similiter discurrens, dum ad huc eloqui praevaleret xl homilias evangelij coram ecclesia diverso tempore declamavit.

Quid debeat domnus papa facere in vigilia et in festo nativitatís domini, cap. II

In vigilia natalis domini in mane domnus papa vadit ad basilicam sanctae Mariae maioris pro cantanda missa, et in ero pro celebrandis vesperis, et remanet ibi nocte ipsa, et celebrat ibi vigiliis, et post vigiliis celebrat ibi missam ad praesepe, ubi quicquid offertur, quamdiu domnus papa missam celebravit, sive ad manus, sive ad pedes eiusdem, vel super altare cappellanorum est, excepto pane, quod est Acolytorum, sie recipere voluerint.

Hoc idem sciendum de missa, quam celebrat apud sanctam Anastasiam. In aurora enim vadit ad sanctam Anastasiam, et celebrat ibi secundam missam, qua finita revertitur ad basilicam sanctae Mariae maioris et intrat sacrarium cum episcopis presbyteris, et diaconibus cardinalibus, et reliquis ordinibus, et dicunt tertiam, qua dicta induunt se, et processionaliter vadunt ad altare, sicut moris est.

Notandum autem, quod septem faculae debent esse in missa super altari, et curia debet dare.

Deinde domnus papa incipit missam, et post primam orationem diaconi cardinales, subdiaconi, et alij ordines cum scrinarijs faciunt laudes domno papae taliter ordinati. Archidiaconus cum alijs

diaconibus, et sibiaconibus ordinate sunt iuxta altare inductus filis, scrinarij vero stantibus deorsum in choro cum pluvialibus [f. 105r].

Tunc Archidiaconus cum diaconibus, et alijs sic incipit laudem alta voce *Exaudi Christe*, scrinarij quoque respondent, *Domno nostro papae vita*. Iterum Archidiaconus dicat *Exaud Christe*, scrinarij quoque respondent similiter. Tertio Archidiaconus dicit *Exaudi Christe*, scrinarij respondent sicut ante. Deinde Archidiaconus dicit *Salvator mundi tribus vicibus*, scrinarijs totidem vicibus ei respondentibus *Tuillum adiuva*. Post Archidiaconus dicit *Sancta Maria* duabus vicibus, et scrinarij respondent duabus vicibus *Tu illum adiuva*. Demum archidiaconus dicit *sancte Michael* duabus vicibus; scrinarij respondent titidem vicibus *Tu illum adiuva*. Eodem modo dicitur S. Gabriel

Sancte Raphael
 Sancte Joannes Baptista, et cet.
 Sancte Petre
 Sancte Paule
 Sancte Andrea
 Sancte Joannes
 Sancte Luca, et cet.
 Sancte Stephane
 Sancte Laurentij
 Sancte Vincenti, et cetera
 Sancte Silvester
 Sancte Leo
 Sancte Gregorij
 Sancte Augustine [f. 105v]
 Sancte Martine
 Sancte Hieronyme
 Sancte Benedicte, et cet.
 Sancta Agnes
 Sancta Caecilia

Resp.: *Tu illum adiuva*

His finitis Archidiaconus dicit *Kyrie Eleyson*, scrinarij respondent *Kyrie Eleyson*, et scrinarij similiter respondent *Christe Eleyson*. Tertio vero archidiaconus cum diaconibus, subdiaconibus, et scrinarijs una voce dicit *Kyrie Eleyson*.

Finitis laudibus dicitur primum epistola latina, deinde Graeca super pulpitum, sic etiam legitur Evangelium latinum, et Graecum. Expleta vero missa domnus papa coronatur ad portam ipsius ecclesiae ab Archidiacono cum uno diacono, reditque cum processione ad palatium.

Tunc iudices, et advocati veniunt et obviam sub gradibus in porticu, ibique prior Cardinalis Sancti Laurentij foris murum cum iudicibus, et advocatis faciunt ei laudes, et ibi domnus papa descendit, et deposito regno accipit mitram. Demum iudices ducunt eum usque ad locum illum, ubi datur presbyterium.

Tunc vero exuunt eum planeta, et apposito manto super scapulis sedet in fostetorio, alias faldistorio, seu cathedra, et langitur presbyterium cunctis ordinibus propria manu taliter.

Annotationes in cap. II

Vetustissimus, et hoc ipso antiquior ritualis liber, qui sub nomine Caroli magni Imperatoris de ritibus, et caeremonijs ecclesiae [f. 106r] Romanae editus est ita habet. Romam nativitatis domini noctem ita celebrant: Primo die vigiliae natalis domini hora nona canunt missam ad S.^{tam} Mariam (Maiorem). Qua expleta canunt vespertinalem synaxin de inde vadunt ad cibum. In crepusculo noctis intrat Apostolicus ad vigiliam in praefatam ecclesiam, tamen non cantant ibi intritum sed expletis vigilijs, et matutinis sic in antiphonario continetur, ibidem cantant primam missam in nocte. Qua expleta vadunt ad sanctam Anastasiam canere aliam missam de nocte. De hinc pergunt ad sanctum Petrum, ut ibi vigilijs celebrent ab eo loco ubi invenerint eos psallere, qui ibidem excubant, ipsi enim intrant ad vigilijs solito tempore in processu noctis, et canunt invitatorium, et prosecuntur ordinem antiphonarij, unde etiam dupla officia in Romanorum antiphonarijs hac nocte desoribuntur.

Nicolaus papa librum in quo Pauli, et aliorum apostolorum epistolae, atque prophetiaru(m) lectiones descriptae sunt, quae a subdiaconibus leguntur, per cunctas ecclesiarum stationes more solito sursum in ambone diu ante deperdictum, vel arto ablatum renovavit in quo Graecas, et Latinas lectiones, quas *vvvv* die sabbati sacnti Paschatis, sabbati Pentecostes, subdiaconi legere sunt soliti adiunxit, et tabulis argento, celatis ornatum S. R. E. donavit Bibliothecae.

Quomodo detur presbyterium cap. III

Priori igitur episcoporum cardinalium S. R. E. dat domnus papa duplicatum presbyterium scilicet quattuor melequinas, et quattuor solidos denariorum papiensium. [f. 106v] Omnibus autem episcopis alijs curiae vel cardinalibus duos melequinos, et duos solidos denariorum

papiensium. Si forte aliquis archiepiscopus peregrinus tunc in curia praesens fuerit pro voluntate sua domnus papa dat ei presbyterium, sed de ratione tantum habere debet, quantum supradictus prior episcoporum Cardinalium quattuor scilicet melequinos, et totidem solidos.

Si vero aliquis episcopus advena in curia fuerit unum melequinum debet habere, et duodecim denarios papienses.

Priori presbyteriorum Cardinalium dat dominus papa duos melequinos, et totidem solidos pro prioratu.

Priori presbyterorum sancti Laurentij foris murum pro laude duos dsimiliter melequinos⁴⁸⁵, et totidem solidos.

Omnibus, et singulis alijs presbyteris Cardinalibus unum melequinum et duodecim denarios papienses.

Priori autem diaconorum Cardinalium quattuor melequinos, et totidem solidos pro prioratu, presbyterio, et laude diaconorum et subdiaconorum.

Omnibus et singulis alijs diaconibus Cardinalibus unum melequinum, et duodecim denarios papienses.

Diaconos Graeco unum melequinum, et duodecim denarios papienses.

Si forte autem aliquis Abbas mitratus praetens in curia fuerit datur ei unus melequinus, et duodecim denarii papienses.

Primiceiro autem datur unus melequinus, et duodecim denarii papienses. [f. 107r]

Priori subdiaconorum unus melequinus

Omnibus alijs subdiaconibus simul, si etiam centum essent, vel quinque, vel plus, aut minus duodecim melequini.

Subdiacono Graeco unus melequinus

Unicuique scholae cantorum unus melequinus

Unicuique scholae crucis, qui esse non debent de iure ad plus quam quattuor, et non plures. Item priori presbyterorum cappellanorum qui sunt duo, et non plures, unus per singulos melequinus.

Praefecto Urbis dari debent quadraginta solidi denariorum papiensium, qui praefectus ab ecclesia sanctae Mariae maioris usque ad palatium indutus manto praecioso, et calciatus Zanea, id est caliga una aurea, altera rubea eadem die, et secunda, et etiam in duobus diebus

485 Du Gange, *Glossarium*, V, col. 33b.

paschae, et quando papa eligitur, iuxta domnum ppm collateraliter nullo medio equitando incedit.

Senatorum vero qui tunc Urbis praesunt medietas accedit pro presbyterio, et adcomedendum cum domno papa, quorum uni, vel duobus pro omnibus alijs domnus papa dat presbyterium, unum scilicet melequinum pro uno quoque senatore.

Dat etiam domnus papa unicuique iudicum verbis unum melequinum, et duos solidos denariorum papiensium.

Prior vero iudicum duos praeterea melequinos habet, unum pro prioratu, et alterum pro laude.

Unicuique advocatorum datur unus melequinus, et duo solidi denariorum papiensium.

Omnibus scrinarijs quoque sunt sex melequini, et sex solidi denariorum papiensium. [f. 107v]

Praefectis navalibus, qui dicuntur Delangarij duo melequini, et quattuor solidi denariorum papiensium.

Sciat secutura posteritas, quod nullij alij nisi supra nominatis domnus papa propria manu debet presbyterium dare.

Presbyterio ut supradictum est dato domnus papa sic indutus ducitur a magistro senescalco, et magistro Pincerna ad mensam in basilica Leionis papae tertij.

Ad mensam vero legit unus de diaconis Cardinalibus cum pluviali.

Porro autem circa finem mensae schola cantorum debet cantare sequentia.

Annotationes in cap. III

Anastasius Bibliothecarius in Bonifacio II: Hic presbyteris diaconis, subdiaconis, atque notarijs S. R. E. scutellas argentneas de adeptis hereditatibus obtulit, et alimonijs multis in periculo famis clero subvenit.

Idem in Deusdedit. Ipsa dimisit pro exequijs suis ad omnem clerum rogam unam integram moriens, vivens vero clerum multum dilexit sacerdotis, et clerum ad pristina loca revocavit.

Idem in vita Bonifacij V. Hic clerum amavit, et rogam integram clero dedit, moriens dimisit omni clero pro exequijs eius rogam unam integram.

Idem in vita papae Severini. Hic dilexit clerum, et omnibus bona augumentavit, dimisitque omni clero rogam integram.

In Johanne IV. Hic dimisit clero rogam integram.

Idem in vita Eugenij papae. Rogam clero solitam tribuit, et [f. 108r] indigentibus eleemosinam subministravit, ut etiam die transitus sui pauperibus, vel clero su familiae presbyteria in integro erogans praecipit.

Idem in vita Adeodati papae. Hic rogam omnibus ampliavit.

Idem in Dommione. Hic clerum diversis ordinibus, et honoribus ampliavit.

Idem in vita Agathis papae. Hic clerum diversis ordinibus supra quod competebat, et honoribus ampliavit, hic dimisit oni clero rogam unam.

Idem in Johannes V. Hic moriens domisit omni clero, monastrijs diaconijs, et mansionarijs solidos M.

Idem in vita Comanis. Hic moriens dimisit omni clero, monasterijs, diaconijs, et mansionarijs benedictionem in auro, sicut praecedessor suus, et Benedictus papa.

Idem in vita Gregorij II. Hic dimisit omni clero monasterijs, mansionarijs, et diaconijs solidos MMCXL.

Idem in vita Zachariae papae. Hic (inquit) valde clerum suum dilexit ac presbyteria eis annue in duplo, et amplius tribuit omnia.

Bibliothecarius in vita Leonis III. Hic rogam in suo presbyterio, clero maxime ampliavit.

Idem in vita Paschalis papae. Hic rogam omni clero suo in presbyterio mirabiliter ampliavit multipliciter.

Quid domnus papa facere debeat in festo Sancti Stephani, caput quartum

In die autem sancti Stephani summo mane conveniunt omnes ordines supra nominati, tam clerici, quam laici indutis pannis sericis in [f. 108v] in basilica Lateranensi, diaconibus Cardinalibus, et subdiaconibus exceptis, qui induti domnum papam ducant de camera sua ad basilicam ipsam, ubi Cardinales universi exhibent ei reverentiam, ibique induit se planeta alba, et descendens de palatio usque ad porticellum, ibi invenit, ecum faleratum, cum nacco quus ipse domni papae non debet habere collum faleratum, ascendensque domnus pape cum, et de manu adexteratorum regnum recipiens, induit ipsum, sicque vedit ad ecclesiam sancti Stephani in coelio monte coronatur.

Ut autem omnibus tam praesentibus, quam futuris pateat qualiter ordines supradicti cum domno papa processionaliter vadant sciendum est quod sicut infra subscribetur ordinati incedunt et cum eodem domno papa ad palatium simili modo revertuntur.

Praefectus igitur Urbis indutus, sicut supra dictum est iuxta domnum papam incedit, at civicum, et post eum iudices pluvialibus vestiti, nobiles senatores, et alij magistratus Romanorum ante papam vero aliquantulum separatus incedit prior subdiaconus regionarius cum tobalca, ut cum volverit domnus papa spuere primus sit illo, gausape os suum mundare, diaconi de inde Cardinales proximi ante papam bini et bini incedunt, et ante ipsos diaconi basilicarij, quos praecedunt tam subdiaconi regionarij, quam schola cantorum cum Graecis, qui consueverunt evangelium et epistolam legere Graeco sermone, istos antecedunt scrinarij, et advocati, ante hos presbyteri Cardinales, ante istos episcopi Cardinales et abbate Urbis, et praecedunt istos siqui sunt in curia advenae [f. 109r] episcopi, aut archiepiscopi. Ante istos duo praefecti navales pluvialibus induti: Ante hos vero portantes duodecim vexilla, quae bandora vocantur, et unus eum domni papae faleratus, sed vacuus. Ante omnes hoc sit iunior subdiaconus basilicae cum cruce domni papae. Archidiaconus autem, et prior basilicae cum ferulis, ut supra dictum est ordinare processionem, et ne quis ipsam interrumpant, debent discurrere et frequenter ad propria loca redire. Archidiaconus quidem inter domnum papam, et Cardinales diaconos, prior vero basilicae iuxta primicerium inter Cardinales diacones et subdiaconos apostolicos.

Cumque sit ad praedictam ecclesiam sancti Stephani devenerint, domnus papa deposito regno intrat ecclesiam, factaque oratione vadit ad sacrarium, ubi deposita planeta alba induit rubeam, et celebrat missam sicut hesternam die in omnibus. Cetera omnia fiunt sicut in die natalis domini excepto presbyterio, quod alia ratione sic datur.

De presbyterio, quod in die sancti Stephani datur caput quintum

Hoc die unicuique episcoporum curiae, vel Cardinalium dat domnus papa duos melequinos, et duos solidos papienses pro presbyterio.

Unicuique presbyterorum Cardinalium unum melequinum, et duodecim denarios papienses, excepto presbytero sancti Laurentij extra muros cui dantur duo melequini pro laude, et presbyterio.

Unicuique diaconorum Cardinalium unum malequinum, et duodecim denarios papienses, excepto priore eius ordinis, cui datur unus amplius pro laude [f. 109v]

Unicuique archiepiscoporum duos, unicuique episcoporum peregrinorum unum melequinum, et duodecim denarios papienses largitur dominus papa.

Omnibus postremo alijs idem presbyterium datur sicut altera die, eo excepto quod subdiaconi omnes etiam cum priore non habent, nisi duodecim malequinos, et quod praefectus Urbis non habet nisi duodecim solido denariorum papiensium.

Dato presbyterio ducitur dominus papa ad mensam, sicut die hesterna.

Quid debeat dominus papa facere in die Epiphaniae caput sextum

Sciendum est quod dominus papa in Epiphania domini in primis vespers pergit ad sanctum Petrum, et omnia ibidem facit, et recipit cum camerario, et cancellario quem admodum infra annotatur in festivitate Ascensionis domini, et in octava sancti Petri.

Quid debeat dominus papa facere in purificatione beatae Mariae virginis cap. VII

In purificatione beatae Mariae virginis summo mane dominus papa cum Cardinalibus vadit ad sanctam Martinam prope Marforium, et ibi cantat tertiam, deinde induit se in ecclesia ipsa, usque ad dalmaticam, et induto manto assumit mitram, omnesque Cardinales induunt se. In eo loco Vastarij cum Ostiarijs basilicae sacri Palatij praesentant cereos ad benedicendum, quos iunior presbyterorum Cardinalium in ordine benedicit. Et sciendum est, quod basilica sancti Petri dat decem libras cerae pro his cereis. His factis dominus papa exit ab ecclesia ipsa cum Cardinalibus, et ascendit sedem quae est ~~post altare~~ antefores ipsius ecclesiae, et manu propria cereos populo [f. 110r] proijcit. Deinde vadit ad porticum ad ecclesiam S. Hadriani, et ascendit sedem quae est post altare, ibique cantat sextam, qua cantata recipit fasculam accensam a priore episcoporum, et si non est praesens a priore presbyterorum. Et schola cantorum cantat *Lumen ad revelationem gentium*, cum psalmo, *Nunc dimittis*⁴⁸⁶. Post dationem candelarum subdiaconus regionarius extendit tobaleam, et dominus papa abluit manus, et mittit chirotechas, planetam et pallium. Singulis autem Cardinalibus, et camerario tantummodo dat duas candelas, subdiaconis vero, et alijs,

486 Luke 2, 29–32.

tam clericis quam laicis pro voluntate sua easdem largitur. Porro autem notandum est quod decem, et octo in urbe sunt diaconiae, quarum clerici postquam missas in eisdem celebraverint a singulis diaconijs imagines accipiendo veniunt cum imaginibus istis, et populo cantando ad ecclesiam beati Hadriani.

Quibus in eadem ecclesia congregatis, primicerius cum schola cantorum incipit antiphonam, *Exurge domine* et cetera. Interim domnus papa discalciat se, et omnes qui sunt sacris vestibus induti vadunt cum eo in processione, et dominus papa accipit planellas. Completa vero a primicerijs antiphona domnus papa dicit *Oremus*. Et diaconus flectamus genua. Et alius diaconus levate. Tum domnus papa dicit orationem de collecta, scilicet preces populi tui, et cet(era). Finita oratione diaconus dicit procedamus in pace, et omnis chorus respondit *In nomine Christi*. His sic completis imagines praecedunt domnum papam processionaliter cantando usque ad [f. 110v] ecclesiam sanctae Mariae maioris, et domnus papa sequitur processionem. Cum autem venerit ad portam ipsius ecclesiae exiit planellas, et nudis pedibus vadit cum alijs in processione usque ad praedictam ecclesiam beatae Mariae maioris.

Sciendum autem quod domnus papa in omnibus processionibus in quibus pedester vadit, pedibus discalciatis incedit, una tantum excepta in exaltatione sanctae crucis, mense Septembris. Cum autem domnus papa ad ecclesiam sanctae Mariae venerit primicerius cum schola cantorum in introitu ecclesiae ipsius cantat *Te deum laudamus*. Et de inde domnus papa intrat sacrarium exiitque planetam, ubi scholae mappulariorum, et cubiculariorum habent aquam calidam paratam ad abluendos pedes domni papae, quibus abluti ipse pontifex calciat caligas cum scandalijs pro missa celebranda, et incluit planetam albam et aurifrigatam mitram. Diaconi Cardinales, et subdiaconi exutis planetis induunt dalmaticas, et ita cum processione vadunt ad altare maius, ubi de more missa celebratur, qua cantata cuncti ad propria reveruntur.

Annotationes in cap. VII

Sergius papa creatus anno domini ~~CCC~~AD~~C~~ XXCVII constituit ut in die purificationis sanctae dei genetricis, semper que virginis Mariae, ac S.^{ti} Simeonis, quam Hypopanti Graeci appellant, letania exeat a sancto Hadriano, et ad sanctam Mariam populus occurrat Anastasius Bibliothecarius.

Liber ritualis nomine K. Magni Imperatoris *De purificatione* [f. 111r] et alijs festivitibus sanctae Mariae in gestis pontificalibus legitur quod Sergius papa praeceperit Laetianas fieri in die praesentationis domini in templo. Ita enim scriptum est ut in diebus annunciationis domini dormitatonis, ac nativitatis sanctae dei genitricis Mariae, et sancti Simeonis, quod Hypopanti dicitur Graece cum Laetanijs exeant a sancto Hadriano ad sanctam Mariam populus occurrat. Ipsa ergo die aurora ascendente procedit omnis clerus seu populus cum Laetanijs, et antiphonis ad ecclesiam sancti Hadriani expectantes pontificem. Ingressus pontifex in sacrarium induit se vestibus nigris, et clerus similiter post hoc accipint omnes singulos cereos de manu pontificis, de inde ex iussu pontificis inchoat schola antiphonam *Exurge domine*, Psal. *Deu amaauribus*, et egreditur pontifex de sacrario, et cu(m) ministris, et annuente eo scholae primo ut dicant gloriam. Deinceps cadit ad altare, exorat usque ad explectionem gloriae. Post orationem osculato altari, et diaconus similiter hinc inde dicit scholae. Opus quod operatus est: absque *Kyrie eleyson*, antiphona expleta stans pontifex ante altare dicit dominus vobiscum, et oremus, et diaconus dicit *Flectamus genua* si tamen infra LXX evenerit sequitur oratio *Exaudi quaesumus domine plebem tuam*. Hac expleta inchoat schola per viam. Adorna thalamum tuum, item ave gratia. Item R(esponsiu)^m. Cum autem appropinquaverint atrio ecclesiae sanctae Mariae faciendae sunt Laetaniae⁴⁸⁷. His expletis ante altare, et ingresso pontifice in sacrarium inchoat schola ad introitum antiphonam suscepimus deus, ipsa die non cantatur *Gloria in excelsis Deo*, si infra LXX evenerit, de incepta missa peragitur ordine suo. De [f. 111v] hac festivitate ita scribit Bedas in libro *De temporibus*.⁴⁸⁸ Secundu(m) mensem dicavit Numa februo, id est Plutoni, qui lustrationum potens credebatur. Lustraique eo mense civitatem necesse erat quo statuit ut sacrificia dijs manibus solverentur, sed hanc lustrandi consuetudinem bene mutavit Christiana religio, cum in mense eodem, die sanctae Mariae plebs universa cum sacerdotibus, ac ministris hymnis modulationibus devota, per ecclesias, per que congrua urbis loca procedit, datosque a pontifice cereos in manibus gestant ardentis, et augescente bona consuetudine ad ipsum in ceteris, quam eiusdem beatae virginis festivitibus agere didicit non utique in lustrationem caelestis imperij quinquennim, sed in perennem caelestis

487 *Laetaniae*

488 *PL*, XC, cols. 277–93.

regni memoriam, quando iuxta parabolam virginum prudentium omnes electi lucentibus bonorum actuum lampadibus obviam sponso ac regi suo venientes mox cum eo ad nuptias supernae civitatis intrabunt.

Quid debeat facere domnus papa in annunciatione et nativitate beatae Mariae caput VIII

In annunciatione, et nativitate eiusdem sanctae Mariae virginis domnus papa equitat ad sanctam Mariam maiorem cum Cardinalibus, et fiunt ibi, et in ecclesia sancti Hadriani, et S.^{tae} Mariae maioris omnia sicut praedictum est in purificatione eiusdem beatissimae virginis Mariae.

Quid debeat facere domnus papa in Assumptione eiusdem virginis cap. IX

In assumptione beatae Mariae virginis aliter fit. Et enim domnus [f. 112r] papa vadit ad vespas cum cardinalibus ad sanctam Mariam maiorem, quibus cantatis domnus papa ibi remanet, atque iacet, et in propria persona debet ea nocte cantandis vigilijs interesse.

Notandum, quod minor diaconus Cardinalis debet, *Benedicamus domino* dicere.

Sciendum vero quod ubicunque domnus papa vadit ad vespas ecclesia ubi est statio debet dare omnes falculas, tam in primis vespas, quam in nocte.

Vigiliae autem tali ordine celebrantur. Canonici eiusdem ecclesiae tres primas lectiones legunt, et tria responsoria similiter cantant et domnus papa legentibus illas tres lectiones, dat benedictionem et eisdem diaconi Cardinales praecipunt: *Tu autem domine* et cet(era). Unicuique etiam ollorum trium priorum diaconorum Cardinalium dat duos denarios de senatu. Ad unam quamque in super lectionem domnus papa cum thuribulo accedit ad maius altare, et ad pr(a)esepe, et ante ipsum. Mappularij portant duas faculas positas super candelabra domni papae. Faculas autem dat eadem ecclesia. Quarta vero lectio legitur a scrinariij, quinta a priore episcoporum sexta a priore presbyterorum, septima a priore diaconorum Cardinalium, Octava a priore subdiaconorum, nona autem a domno papa.

De thuribulo autem portando ad altare domnus papa praecipit unicuique Cardinalium pro voluntate. Ad lectionem vero domni papae nullus dat benedictionem, et [f. 112v] ipse dicit: *Tu domine benedicere*. Dicitur autem quod dominus ei benedicat, et circumstantes

respondent *Amen*. Alia responsoria, decantantur ab uno subdiacono, et alio cantore, et quilibet eorum recipit duos denarios ab illo qui domno papae assistit et omnes denarij debent esse de ecclesia. Quattuor vero denarij, qui restant Acolytorum sunt. Quamdiu autem lectiones leguntur duae faculae cum candelabris eiusdem ecclesiae debent esse super pulpitem, quarum residuum est Acolytorum. Illud vero quod remanet de faculis, quas portant Mappularij eorundem Mappulariorum est. His per ordinem sic celebratis domnus papa dicit orationem vigiliae, post intrat lectum, et summo mane celebrat missam, qua finita revertitur ad palatium.

Notandum quod omnia quae supra dicta sunt ita etiam celebrantur in vigilijs omium solemnitatum basilicarum patriarchalium Urbis, idest sancti Salvatoris, et sancti Laurentij extra muros.

Quid debeat domnus papa facere feria quarta cinerum in capite Quadragesimae cap. X

Feria quarta cinerum in capite quadragesimae domnus papa circe mediam tertiam equitat cum episcopis et Cardinalibus ad sanctam Anastasiam, et receptus in processione a clericis ipsius ecclesiae intrat sacrarium, et induit se cum Cardinalibus, et alijs ordinibus. Interim autem cinis benedicitur, a iuniore presbytero Cardinali. Deinde domnus papa vadit cum Cardinalibus, et schola cantorum ad sedem post altare, et prae[113r]sentato ei cinere a priore episcoporum Cardinalium, idem prior imponit super papae caput cinerem, dicens illa verba solemnia *Memento homo quod pulvis es, et in pulverem reverteris*⁴⁸⁹. Postmodum vero domnus papa imponit cinerem episcopis Cardinalibus, et alijs ordinibus, quibus expletis primicerius cum schola cantorum incipit antiphonam *Exurge domine adiuva nos*. Qua completa domnus papa dicit orationem de collecta, videlicet *Preces populitui* et cetera. Qua finite minor diaconorum Cardinalium dicit procedamus cum pace, et omnis chorus respondet *In nomine Christi*.

Sciendum quod domnus papa a septuagesima usque ad Pascham, non portat aurifrigiatam mitram, nec cantat *Te deum laudamus*, nisi in praecipuis festis, et in dominica quarta quadragesimae qua cantatur *Laetare Hierusalem*, in quo die diaconi Cardinales utuntur planetis.

489 Genesis 3, 19.

Cunctis deinde praecedentibus in ordine suo dominus papa nudis pedibus cm psalmodia sequitur processionem, usque ad sanctam Sabinam, et ipsum praecedit crux sua, quam portat unus de subdiaconis suis, et crux sancti Petri, quam portat prior subdiaconus regionariu(m). Pontifex ecclesiam ingressus intrat segretarium, ubi Mappulariorum, et cubiculariorum scholae habent aquam calidam ad abluendos pedes eius. Sciendum vero quod in introitu ecclesiae Acolyti debent recipere crucem Sancti Petri, et eam portare usque ad altare cum subdiaconis regionum faciendo litaniam, et his actis dominus papa pedibus [f. 113v] ablutis paratus ad maius altare accedit, ubi missa de more cantata, et palafreno consensu, ad palatium revertitur.

Annotationes in cap. X

Vetus liber caerimolialis aeditus nomine K. Magni Imperatoris. In primis praemonere debet sacerdos omnes christianos ex sacris scripturarum testimonijs quatenus in capite ieiunij, hoc est die IV cinerum ad veram confessionem, veramque poenitentiam festinantius accedant, et de virtutibus sequendis, vitijsque fugiendis sermonem faciat. Quo die fit collectio ad sanctam Anastasiam antiphona exaudi nos domine quoniam benignus. Ps. *Salvuu(m) me fac Deus*⁴⁹⁰. Inde ponendi sunt cineres super capita, sicut antiphona testatur. Orat. *Concede nobis domine*. Antiphona ad processionem iuxta vestibulum. Item immutemur *Halleluya, Pace domine*. His finitis sequitur letania. De hinc statio ad sanctam Sabinam. Quadragesimae initio, et per totum eius tempus deputantur presbyteri poenitentium, quoniam confessiones eorum audiant, hoc loco veteris confessionis ritus explicantur, et distinctae poenitentiae exponuntur, quae ad praesens opus nos portinet, ut ibidem(m).

Quid dominus papa facere debeat dominica quarta Quadragesimae cap. XI

Dominica vero qua cantatur *Laetare Hierusalem* camerarius praesentat pontifici in camera sua rosam auream cum museo et balsamo, quam dominus papa portat in manu sua usque ad sanctam crucem in Hierusalem, ubi eo die debet missam [f. 114r] celebrare. Eandem etiam similiter defert in revensione sua usque ad locum in quo descendit, ubi

490 Psalms 68, 2.

debet esse praefectus Urbis cui dominus papa tunc dat rosam ipsam, et eadem die portat mitram aurifrigiatam, quam assumit ipsa hora, qua camerarius rosam illi praesentat.

Annotationes in cap. XI

Vetus liber nomine K. Magni. Sabbatum ante palmas ita praetitulatur in sacramentario SABBATVM VACAT, DOMNUS PAPA ELEEMOSINAM DAT. Quo potissimum die pontifex eleemosynam specialius tribuit, quae omni tempore danda est in memoriam Mariae sororis latari, quae ante sex dies paschae unguento praecioso unxit pedes domini. Quare Apostolicus pontifex in memoriam (ut dixi) devotissimae mulieris membris Christi hodie facit, quod ipsa fecit capiti, et ideo a statione publica vacat, non tamen a celebratione missae, quia huic negotio insistit, et quia de hac feria officium proprium non habetur de eisdem ferijs repetitur, vel de quarta feria antiphona *Liberator meus*, lectio Zachariae prophetae; Haec dicit dominus exulta satis filia Hierusalem, ecce rex tuus veniet tibi iustus, et salvatir ipse pauper, et ascendens super asinam, et super pullum filium asinae, et evangelium secundum Lucam: *Cum appropinquasset Jesus ad Bethphage et Bethaniam*⁴⁹¹, et reliqua.

De dominica palmarum, ex libro antiquo K. Magni Imperatoris in quo intromitti tua secundum evangelium, quod intelligit Christus, et statuitur. Dominica palmarum, preparatur [f. 114v] quodam portatorium honestissime, in quo intromittitur secundum evangelium quod intelligitur Christus, et statuitur in ecclesia ante aram unde clerus processurus est, deinde adunantur palmae et flores, atque diversa genera, dicitur oratio *Omnipotens Deus*, qui antequam filium tuum dominum nostrum pro nobis mortem perpeti sineres, sequitur benedictio palmarum seu frondium *Omnipotens deus Christe*. His finitis dantur a custodibus palmae, acciprintesque populi ramos arborum olivarum sive florum inchoatur antiphona *Pueri Hebraeorum*, deinde suscipitur a diaconibus siprascriptum portatorium cum evangelio baiulantes cum ingenti exultatione iugum christi suave, et onus eius leve, praecedente aqua benedicta cum candelabris atque thimiamaterijs cum alijs ornamentis. Insuper etiam laicorum schola cum vexillis, atque guntfanonibus longe praeunte. Exeunte enim

491 Lk 19, 28–30.

clero seu populo ab ecclesia inchoatur antiphona *Cum appropinquaret Jesus*. Qua finita inchoat schola antiphona caeperunt omnes. Item cum audisset, *Item appropinquante*. Cum ingressi fuerint atrium ecclesiae dicitur responsum *Ingreddente domino*, item collegerunt. Item unus etiam. His finitis ante atrium ecclesiae seu loco competenti substitit schola cum baiulis, et reliquo ornatu, et clerus seu populus expectant in loco atrij inchoantes antiphonam occurrerunt R.^m schola. Antiphona *cum Angelus*. Hac finita inchoatur a duobus cantoribus quidam versus *Israel es tu rex*. Respondet clerus aspiciens seu inclinans se ad suprascriptum evangelium sanctum, gloria laus et honor tibi sit rex Christe redemptor [f. 115r].

Eo ordine sequuntur alij versus. His finitis incipit schola cum baiulis antiphonam pueri Hebraeorum, et tunc prosterint omnis plebs, hinc inde frondes seu flores decantantes antiphonam *Osanna filio David* usque ad altare, et sic intrant ad missam, ministri vero tenent palmas in manibus usque ad completionem missae. Intermittuntur aliqui salutationem in passione, idest dominus vobiscum, quod non legitur in ordinibus, sed in parascebe tantum, ubi reticetur officium sacerdotale.

Dies porro dominicus iste varijs nominibus vocatur, dicitur enim palmarum, sive florum, atque ramorum olivarum. Item *Osanna* pascha petitum sive competentium, et capita lavantium.

De tribus prioribus nominibus ratio ex evangelio constat.

Pascha vero petitum, sive competentium ideo dicitur, quia hodie symbolum competentibus tradebatur propter confinem dominicae paschae solennitatem, ut qui iam ad gratiam percipiendam festinant, fidem quam confitentur agnoscant, competentes enim quasi similiter petentes dicuntur agnoscant, competentes enim quasi similiter petentes dicuntur, idest gratiam Christi petentes.

Capita lavantium ideo hunc diem appellat vulgus, qui tunc mos est lavare capita infantium, qui ungendi sunt sabbato sancto ne forte observatione quadragesimae sordidati ad unctionem accederent. Haec dies est principium hebdomadae, quae ideo maior dicitur, quia in ea maxima est adhibenda parsimonia, sive quod maius officium recolitur in ea.

De feria quarta maioris hebdomadae

Feria IV maioris hebdomadae hora tertia procedit apostolicus cum [f. 115v] omni clero seu populo ad ecclesiam, et dicit orationes solennes sicut in sexta feria. His expletis osculato altari egreditur, presbyteri vero

Urbani ecclesiarum, suburbanique revertuntur ad titulos suos, ut hoc ordine feria sexta compleant, scientes quod pontifex pro se intermittit ibi illum commemorent. Postea vero hora octava ingrediuntur ad missas more solito. Ideo hae orationes hodie celebrantur quia in hac feria quarta concilium fecerunt Iudaei ut occiderent dominum.

Cuius dici missa duas lectiones, et duo responsoria cum passione haet quae sine salutatione pronuntiatur per tres continuos, qui sequuntur dies, idest quarta quinta, et sexta feria triduarum sepulturam domini celebramus, *Gloria patri* non dicitur, campanae silent.

Quid dominus papa facere debeat in c(a)ena Domini cap. XII⁴⁹²

Feria quinta in cena domini hora sexta dominus papa cum mitra sine fascia ad basilicam sancti Joannis Lateranensis descendit, ibi facta ante crucem oratione cum episcopis Cardinalibus et alijs ordinibus pergit ad secretarium, quod est in ecclesia sancti Thomae, ubi cantata nona induit se usque ad dalmaticam. Cardinales quoque diaconi dalmaticis, presbyteri planetis, et mitris induunt se, et tunc praesentantur domno papae.

Sciendum autem quod Acolyti debent recipere de altare sancti Petri unam aquaricium olei, et fannones, et ampullas. Et camerarius debet tres denarios pensatur balsami domno papae praesentatur [f. 116r] maior ampulla cum oleo a priore diaconorum Cardinalium, et residente ipso in sede sua immittit balsamum in ipsam ampullam, et miscet balsamum oleo cum quibusdam palmarum ramusculis. Postmodum vero reponitur ampulla super altare sancti Thomae.

Quo facto induit se pontifex planetam, et mitram aurifrigiatam, pergitque ad cantandam missam, praecedentibus septem ceris supra septem candelabris accensis cum processione quemadmodum consuetum est in alijs festivis diebus. Notandum vero quod faculas, et candelabra curia debet dare.

Introitus gloria patri, *Kyrie Eleyson. Gloria in excelsis deo* cantantur *Agnus dei* absque osculo dicitur (pax enim inter se dari non debet) servetur de oblatiis, sanguis vero penitus consumetur, omnia signa productius solito pulsantur in classicum. Non dicatur Symbolum (ita enim habetur in libro papae Gelasij), sed nos dicimus Symbolum

492 *Ord. Rom. XII*, in *PL*, LXXVIII, cols. 1072–75.

propter consecrationem chrismatis: *Unde Irenaeus absit, inquit, ut dissonantia festi charitatis, et unitatis consonantiam corrumpat.*

Post praedicationem vero domni papae diaconi Cardinales laevant mensam de altari, quo nudatu ponunt eam in secretu loco, et extractis duabus ampullis cum sanguine, et Christi aqua cooperiunt ipsum altare linteo, idque post missam per quattuor angulos sigillatur. Cum autem praefatio inchoatur vadunt diaconi Cardinales cum subdiaconis, et acolytis pro ampullis afferendis ad benedicendum praecedente cruce thuribulo, [f. 116v] et duobus cereis. Ceterum ante quam dicatur *Per quem omnia domine*. Pontifex benedicit oleum pro infirmis quemadmodum in ordine continetur. Post quam vero dixerit *Pax domini sit semper vobiscum*, communicat solus pontifex ante altare et diaconus confirmat eum cum calice illa tantummodo die deinde ponit calicem super altare, et patenam iuxta eum et continuo cooperit utrunque de syndone munda super corporale expansum, statimque duo Acolyti tenent ampullas involutas cum Syndone albae sericae in sinistro brachio, ita ut videri possint a medio, et veniens unus de diaconibus accipit unam ampullam de balsamo mixtam, et portat archidiacono, et ille refert pontifici ante altare. Tunc pontifex respiciens ad orientem diacono tenente ampullam ante ipsum in sinistro brachio involutam Syndone halet ter in ampullam, ut intret in consecrationem chrismatis, et dicit *Excelsa voce sursum corda*. Resp. *Habemus ad dominum, pontifex gratias agamus domino* et cetera. Resp. *dignum et iustum est*, et cet. sicut in ordine continetur. Completa praefatione benedicit ampullam olei, delatam ordine quo supra, et similiter halat in ipsam, sed tacite et dicit *Dominus vobiscum*, oratio: *Dominus incrementorum*, et cetera. Ampulla porro, quae cum Chrismate est, statim ut benedicta fuerit cooperiatur ita ut a nemine videatur sed diacono eam tenente domnus papa salutatur illa, et dicit *Ave sanctum chrisma tribus vicibus*, et ostendit eam. Acolytus vero recipit ampulla, et eam tenens omnes per ordinem salutant [f. 117r] illam nudam, tam episcopi, et presbyteri, quam diaconi Cardinales. Quibus expletis pontifex ablutis manibus venit ante altare, et communicat populum ordine suo et servat de sanctis in crastinum in corporale. Ipsa vero die schola cantorum cum ceteris omne divinum sine organo canit officium. Missa tandem finita, Pontifex indutus cum ceteris ad palatium in basilica sancti Laurentij revertitur, ibique spoliatur se usque ad dalmaticam, et apposita clamide rubea, ipsi ad collum, sedet. Cubicularij vero parant aquam calidam pro abluendis pedibus subdiaconorum, et ponunt pelvim coram eo, et diaconus Cardinalis, qui servit ei ponit tobaleam, quam camerarius

dat pro ipso servitio super genua domni papae. Duodecim autem subdiaconi cum priore manent extra basilicam discalciati et scholae ostiariorum, et mappulariorum accipiunt priorum basilicae, et alios undecim subdiaconos in ulnis suis sic ut per ordinem potent eos, unus post alium ante dominum papam. Pontifex autem lavat pedes eorum, et tergit cum linteo, et post modum osculatur, et dat unicuique duos solidos denariorum papiensium.

Annotationes in cap. XII

Ex libro rituali nomine K. Magni Imperatoris. Feria quinta in cena domini surgitur ad vigiliis hora noctis octava et cum omi lumine decoratur ecclesia. Ab hac nocte [f. 117v] usque in sabbatum sanctum non dicitur *Deus in adiutorium* more solito, neque *Gloria patri*, sed cantor mox inchoat antiphonam, sicut in antiphonario continetur, lector etiam non petit benedictionem, neque a sacerdote completur, sed ex verbis lectionis iubetur finem facere, aut certe ex terminatione lectionis primae de lamentatione Hieremiae secundae, ex tractatu psalmi *Exaudi deus*. Tertiae de apostolo, convenientibus. In paraseve quoque, et in sabbato sancto de supradictis lamentationibus, tractatu D. Augustini⁴⁹³, et epistolis Pauli lectiones leguntur. Per has novem lectiones seu psalmos, ac responsoria, qui recoluntur in his tribus noctibus insinuatur quod dominus descendens ad inferos, inde tria hominum genera abduxit ad caelos. Accenduntur in hac nocte lumina XXIV, et extinguuntur per singulas lectiones, seu responsoria. Quae tribus diebus fiunt LXXII inluminations, et extinctiones. Tot enim horis dominus iacuit in sepulchro. In initio primi psalmi est custos paratus cum canna in loco dexterarum partis ecclesiae, et mox ut primam antiphonam audierit extinguit primam lucernam, in fine vero sequentis psalmi ex parte sinistra mutat aliam in medio tertiam, hoc ordine de alijs proseguitur. His omnibus extinctis simili modo in matutinis per singulas antiphonas extinguuntur. Dicto etiam versu ante evangelium subtrahatur media, et reservatur usque in sabbatum sanctum. His fnitis vadunt per oratoria psalmos cantando cum antiphona, omittitur etiam [f. 118r] *Gloria patri*, et contra ubi gloria recolitur sanctae Trinitatis campanae quoque silent. Osculum pacis non datur, *Gloria in excelsis*

493 Augustinus, *Epistula ad Casulanum presbyterum*, in PL, CLXI, cols. 277B-78B.

non dicitur, sono lignorum populi ad ecclesiam convocantur, non cantatur invitorium, sacerdotale officium his diebus non agitur.

Feria V in cena domini poenitentes ad remissionem peccatorum redeunt iuxta Innocentij papae decreta, qui dixit: *De poenitentibus autem, qui sive ex gravioribus commissis, sive ex levioribus poenitentiam gerunt, si nulla interveniat aegritudo feria V ante pascha eis remittendum Romanae ecclesia consuetudo demonstrat.*⁴⁹⁴ Post hoc egreditur poenitens mane de loco ubi poenitentiam gessit, et in gremio ecclesiae praesentatur prostrato omni corpore in terra tunc decantant hunc psalmum *Miserere mei deus*, deinde *Kyrie eleyson*, *Pater noster* et capitula, et preces ut in sacramentario, sive libro rituali: *Deinde admonetur a sacerdote, ut quod poenitendo diluit, iterando non repetat, postea dicitur missa. Ego autem in domino speravi, epistola quaerite dominum. Evangelium sublevatis oculis in caelum re.*⁴⁹⁵

Feria V in cena domini Altaria parietes, et pavementum ecclesiae lavantur, et vasa domino sacra purificantur. Hodie chrisma conficitur, vel conservatur. Unde Christus, idest unctus a chrismate appellatur. Conficitur ex oleo mundissimo, et optimo balsamo. Benedicitur etiam oleum pro infirmis. Eodem die hora nona quando dies sunt longiores, seu hora [f. 118v] quinta quando sunt breviores excutitur ignis de lapide in loco foris basilicam, et illuminatur candela. De quo igne novo illuminatur a mansionario ecclesiae lampas una, et servatur usque in sabbatum sanctum ad illuminandum cereum, qui eodem die est benedicendus, suprascripta vero candelam illuminatam ponit mansionarius in summitate cannae, ita ut respiciat ecclesiam, quam sunt ingressuri, prosequenti eum populo cum summo silentio, atque inclinatione, ipsa vero ecclesia absque lumine erit. Custodes autem lampades septem ante altare ita praeparatus habeant, ut absque ullo impedimento cuiuscunque retardationis manu mansionarij cum eadem candela possint accendi. Deinceps vero a custodibus omni lumine decoratur ecclesia, et sicut isto die ita et feria sexta et sabbato. Eo ordine ut a mansionario feri aquinta portætur, feria sexta ab archidiacono, sabbato ab episcopo iuniore, post illuminationem vero ecclesiae inchoatur ad missam antiphona. Nos autem gloriari oportet. Interim egreditur pontifex de sacrario cum diaconibus dalmaticatis, et septem cereis stantibus ante eum sicut in die solenni cum omni scilicet

494 PL, XX, col. 559.

495 PL, LXXIV, col. 1096C.

ornatu. Dum transierit per medium scholae annuit illi ut dicat gloriam, antequam vero ascendat ad altare dat pacem priori episcopo, et priori presbytero, deinde diaconibus, veniensque ante altare inclinatur se ad orationem, prostratus in terram, usque ad versum repetendum, quo finito dicitur *Kyrie eleyson*. Deinde dominus vobiscum, et peragitur [f. 119r] missa. Ite(m) ex libro K. Magni. Feria V in cena domini ita conficitur chrisma. In ultimo ad missam antequam dicatur *Perquem haec omnia domine super bona creas*, levatur de ampullis quas offerunt populi, et benedicit tam dominus papa, quam omnes presbyteri, deinde sequitur exorcismus. Post oratio dominica(m) libera nos quesumus domine, pax domini, et agnus dei, et comunicat pontifex solus, et redit ad sedem suam, et sequitur post communicatio, *Dominus Jesus* postquam cantavit. Psal. *Beati immaculati*⁴⁹⁶, ad repetendum quantum necesse erit. Interim comunicat clerus, seu omnis populus sequitur ad compl. oratio. Hac expleta dicit diaconus, *Ita missa est*. Cui subsequuntur vespere ut in antiphonario continetur. De eadem vero die legitur in ordinibus quod reservandum sit de corpore domini ad communicandum in crastinum. Augustinus ad Januarium, *sunt qui quotidie Eucharistiam volunt sumere, et quia in parasceve non conficitur corpus domini, necesse est ut hi, quibus est voluntas communicandi habeant sacrificium ex priori die, quod tamen Romani non faciunt*⁴⁹⁷.

Aliqui viti religiosi moti verbis evangelij sumunt prius parum cibi, et postea lavant pedes, deinde caenant. Hoc imbuti exemplo fideles christiani non dedignantur facere conservis suis quod Christus fecit discipulis hoc est pedes omnium lavare tam pauperum, quam peregrinorum, et aliquid de copijs suis tribuere, et qui hoc no(n) valet debitum sibi proximis relaxet, quatenus illi remittatur in caelo, ipse enim nobis [f. 119v] quotidie lavat pedes, qui interpellat pro nobis. Item in lavatione pedum decantantur antiphonae postquam surrexit. *Si ego dominus, Dominus Jesus; Mandatum novum; In hoc cognoscent omnes; Diligamus nos invicem; In diebus illis charitas*. His finitis nudantur altaria iam circa noctem et sich permanent usque ad sabbatum sanctum. Ab hac nocte usque ad sabbatum sanctum, non nulli servi dei imitantes apostolos ieiuni permanent, aliqui vero contanti sunt pane tantum, et herbis atque leguminibus, seu cicera.

496 Psalms 118, 1.

497 PL, XLII, cols. 1175–94.

Quomodo detur presbyterium in caena domini caput XIII

Prior vero basilicae Lateranensis secundum consuetudinem antiquam debet habere marabotinum unum sine denarijs. Interim primicerius cum cantoribus, et alijs ordinibus cantat vespervas, quibus finitis cantant *Dominus Jesus*, postquam cenavit. Quo tempori intervallo summus pontifex presbyterium ita largitur.

Unicuique episcoporum Cardinalium S. R. E. duos marabotinos et duos solidos denariorum Papiensium, tantundem dat singulis archiepiscopis, et episcopis peregrinis si qui forte eo tempore in curia interessent.

Presbyteris vero et diaconis Cardinalibus marabonitum unum et duodecim denarios papienses.

Primicerius debet habere unum marabotinum sine denarijs.

Quisque cantorum duodecim denarios papienses. [f. 120r]

Notandum quod nec schola crucis, sive clericus alius, vel laicus eadem die presbyterium habere debet. Manus etiam prioratus neomini datur.

In exitu autem basilicae de accepto presbyterio ianitoribus, et cubicularijs duos denarios papienses pro uno quoque solido exceptis prioribus qui non dant aliquid, quisque largitur.

De mensa pontificis Romani, et pauperum mandato feria quinta in caena domini cap. XIV

His omnibus expeditis domnus papa cum omnibus supradictis indutus vadit ad basilicam Zachariae papae, quae panetaria diebus his nuncupatur. Ibi omnes Cardinales dalmaticis planetis, et pluvialibus vestiti sedent ordinatim com mitris, lavantes manus supra mensam sicut moris est domnus papa solus est in mensa, archiepiscopus vero quispiam si adfuerit debet ex uno latere primus sedere, deinde Episcopi, et presbyteri Cardinales. Ex alio porro latere diaconi Cardinales cum primicerio sedent. Tunc ex uno latere Acolytus praesentat librum, et minor diaconorum Cardinalium legit versus duos ad mensam. Comestione finita domnus papa intrat cameram suam, ubi statim facit mandatum, abluendo tresdecim pauperibus pedes deinde extergendo, et postmodum osculando. Ibi etiam camerarius est paratus, qui domno papae porrigit marabotinos singulos, pauperibus singulis erogandos. Hoc facto [f. 120v] domnus papa dat eisdem pauperibus manu propria ad potandum. His ita completis, quisque finctinat ad propria remeare et domnus papa cubiculum suum intrat.

Sciendum autem est quod tobalea, qua domnus papa est succintus, dum in basilica subdiaconorum pedes abluit, eius diaconis Cardinales

est, qui ei servivit, alia vero tobalea cum qua subdiaconorum pedes extersit cubiculariorum camerae est.

Quid dominus papa facere debeat feria sexta in parasceve, caput XV

Feria sexta in parasceve in aurora dominus papa facit omnes cappellanos suos coram se evocari, et voce mediocri cantat psalterium, quo cantato revertitur in capellam. Sexta vero hora dominus papa intrat cum omnibus Cardinalibus basilicam sancti Laurentij, ubi facta oratione accedit ad altare, quo paerto extrahit inde capita apostolorum Petri, et Pauli, et duos cruces, quae omnia postquam Pontifex cum Cardinalibus osculatus fuerit, reponit ibidem excepta una cruce, quam iterum sigillato altari, unus presbyterorum Cardinalium accipit, et sic vadunt usque ad ecclesiam Lateranensem sine cantu aliquo, et psalmis, factaque ibi oratione ascendit cathedram post altare. Tunc dominus papa induit quadragesimalia indumenta, et excalciatur. Episcopi vero Cardinales induunt pluvialia, presbyteri autem, et diaconi Cardinales, atque subdiaconi [f. 121r] induunt planetas. Deinde minore presbytero Cardinale accepto ante pectus suum corpore christi, quod in capella hesterna die reservatum fuerat, et alio presbytero Cardinale praedicta cruce accipiente, atque subdiacono regionario cum papali cruce praecedente omnes discalciati cum domno papa, et primicerio sine cantu psalendo psalterium pergunt ad sanctam crucem in Hierusalem. Episcopus vero Cardinalis hebdomadarius remanet ad faciendum officium in basilica Lateranensi. Pontifex autem cum ad ipsam ecclesiam venerit, eamque sine cantu ingressus fuerit, et diutius ciran crucibus oraverit, intrat cum omnibus alijs claustrum, et vadit ad secretarium. Ubi exuta planeta cum pallio, Mappularij habentes aquam calidam paratam abluunt pedes eius, et eo sedente in sede ministri calciant eum non scandalia, sed quotidiana calciamenta, et induunt planetam et pallium, et sic ad altare cum processione accedit praeunte cum cruce, et evangelio sine luminariibus, item incenso cum silentio.

Sed notandum quod dominus papa cum processione non debet vie ad altare ante cruces more solito, sed per viam quae est in capite chori iuxta gradus altaris. Unus autem de ministris apponit unam syndonem tantum super altare nudatum, et osculato altari dominus papa ascendit sedem, et statim subdiaconi ascendentes pulpitem legunt [f. 121v] more lectionis prophetiam sine titulo, et cetera sicut in ordine continetur fiunt. Postmodum diaconus Cardinalis facta reverentia, et non osculatis

papae pedibus ascendit pulpitem nudum, et ibi sine faculis, et incenso incipit passionem, hoc modo passio domini nostri, et cenera, cum autem venerit diaconus ad locum ibi dicitur. Post haec autem rogavit Pilatum Joseph, et cetera Acolyti praesentant ex more thuribulum cum incenso, et portant ad evangelium, finitoque evangelio subdiaconus praesentat domno papae evangelium ad osculandum. Quo facto domnus papa dicit orationes. Cum autem ad orationem Iudaeorum venerit non dicitur flectamus genua, quia ipsi hac die dominum irridendo genua flectebant et ecclesia illorum horrescens facinus, genua pro ipsis non flectit in oratione.⁴⁹⁸ Finitis orationibus pontifex procedit ad altare, et adorat crucem cum alijs sicut in ordine continetur.

Sciendum tamen quod secundum antiquam consuetudinem quicquid super crucem offertur scholae crucis debet esse.

Osculata vero cruce a clero, et populo domnus papa revertitur ad altare, et facta confessione sine capitulo, et sine incenso, et sine osculo evangelij communicat de corpore Christi, quod Cardinalis adduxerat. Et notandum quod hodie pax domini non dicitur. Agnus dei non cantatur, neque pacis osculum datur, neque ost communionem canitur. Sciendum vero quod Acolyti praesentant incensum, Pontifex etiam non communicat ad sedem, sed altare ob humilitatem reverentiae [f. 122r] diei, et passionis Christi: expletoque officio exiit se cum alijs ordinibus, et cantat ibi vespere diei Jovis recitando, et deinde revertitur ad palatium, et intrat basilicam sancti Laurentij, ubi crucem quam acceperat ab altari, reponit, et tunc ad cameram suam accedit.

Notandum quod domnus papa eadem die, nulli de familia sua vinum dat ad potandum, nec coctum ad comedendum, sed dat eis tantummodo panem, et aquam, et herbas de consuetudine, et hac die ecclesia sanctae crucis in Hierusalem non dat faculas.

Annotationes in cap. XV

~~Quovobis~~ Liber ritualis Caroli Magni Imperatoris nomine editus.

Die parascebe deportatur lumen ut supra ab archidiacono seu praeposito, et illuminantur lampades septem. Pontifex autem seu

498 *Ord. Rom. XII*, in PL, LXXVI, col. 1076. Regarding the Oration for the Jews on Good Friday see in general Browe, *Judenmission*, 136–38. The bending of the knees was then extensively regularized by the Masters of Ceremonies Burckardus and Paris de Grassis. See for the latter's regulatory remarks in his *Caeremoniale* from BAV, Vat. lat. 5634 I, fols. 140r-v esp. Bölling, *Papstzeremoniell*, 88–89, 97–99.

clerus, atque populus procedit ad ecclesiam. Interim vero egreditur archidiaconus cum alijs diaconibus de sacrario, induti planetis fuscis, et duo cereostata ante ipsos cum cereis accensis praecedentes usque ad altare cum silentio, et oratione completa, atque osculato altari vadunt ad sedem pontificis more solito, deinde annuit archidiaconus subdiacono, ut legatur lectio prima. Sequitur responsum *Audiui domine* cum quattuor versibus, sequitur altera lectio cum responsorio qui habent more Romano. Hic aliqui canunt tractum nuper editum *Eripe me domine*, sequitur passio absque salutatione passio domini. Qua expleta statim duo [f. 122v] diaconi nudant altare sindone, quae prius fuerat sub evangelio posita in modum furantis. Aliqui vero antequam legatur passio praeparant sindones duas sibi invicem parumper cohaerentes, et in eo versu ubi legitur partiti sunt vestimenta mea scindunt hinc inde ipsas sindones desuper altari in modum furantis, et secum auferunt. Totus ignis extinguitur in hac feria sexta, et renovatur circa horam nonam. Mox sequuntur orationes solennes, in quibus omnium fidelium, et infidelium mentio fit. Deinde pontifex beniens ante altare, sive ut in alio ordine legitur, transiens in dexteram partem ecclesiae infra thronum dei dicit *Oremus*, et diaconus flectamus genua, et subdiaconus levate, et pontifex dat orationem, sicut in sacramentario continetur. His finitis omnes exeunt foras, apostolico hoc agente, nos hora nona inchoamus. Circa vesperum vero in omnibus ecclesijs presbyterorum seu episcoporum, atque coenobiorum praeparatur crux ante altare, et sustentatur hinc inde a duobus acoluthis, et posito ante eam orario venit pontifex solus, et odoratum deosculatur crucem, deinde presbyteri et diaconi, et ceteri per ordinem, deinde populus, pontifex vero sedet in sede, donec omnes saluent, presbyteri vero duo priores salutata cruce intrant in sacrarium, et deferunt corpus domini, quod pridie remansit, ponentes illus in patena, et subdiaconus tenet ante ipsos calicem cum vino non consecrato, et alter subdiaconus patenam cum supradicto corpore domini, a quibus accipiunt presbyteri patenam, et calicem [f. 123r] et ponunt super altare nudatum, pontifex vero sedet dum salutatur populus crucem. Salutante enim prius pontifice seu populo cantatur antiphona *Ecce lignum*. Psal. *Beati immaculati*⁴⁹⁹, antiphonam *Crucem tuam*, psal. *Deus miseratur*⁵⁰⁰. Alia antiphona *Dum fabricator*. Quando hanc crucem adoramus omne corpus

499 Psalms 118.

500 Psalms 66, 2.

nostrum haeret terrae, et ipsum quem adoramus quamvis pendentem in ea mente cernimus, virtutemque quam accepit a dei filio in ipsa adoramus. Qui vero non possunt habere de ligno crucis domini salva fide adorant illam, quam habent. Cruce salutata et reposita in loco suo venit pontifex ante altare, et dixit *Praeceptis salutaribus moniti, Pater noster, sed Libera nos*. Cum vero dixerint *Amen* sumit de pane sancto, et ponit in calicem silendo, *Pax domini* non dicit, quia non sequuntur oscula circumstantium. Sanctificatur autem vinum non consecratum per sanctificatum panem. Tunc communicant omnes cum silentio, et expleta sunt universa. In die parasceve non cantatur missa, lumina extinguntur, pannus scinditur.

Quid debeat dominus papa facere in sabbato sancto cap. XVI

Sabbato sancto hora sexta efficitur novus ignis in atrio, ante portas Lateranensis ecclesiae, et benedicitur a iuniore presbyterorum Cardinalium cum incenso, et aqua benedicta, deinde pergunt in ecclesiam cum novo igne posito in canna, et diaconus dicit *Lumen Christi* tribus vicibus: postmodum benedicitur ab ipso diacono, leguntur duodecim lectiones Latinae, et duodecim Graecae [f. 123v] et cantantur tria cantica cantemus *Domino* et cetera. *Vinea facta est* et cetera. *Attende caelum* et cetera. Finito hoc officio dominus papa descendit ad fontem cum diaconis, et subdiaconis regionarijs cantando Laetantias, primicerius cum schola cantorum cantando sicut ceruus, usque in porticum sancti Venantij, ubi praeparato faldistorio Pontifex sedet. Cardinales autem qui remanserunt in choro exeunt per portulam, quae est retro absidam, et intrant per porticum sancti Joannis, et veniunt ad praesentiam domini papae. Priori autem induit se, et dicit *Jube domne benedicere*. Pontifex benedicit eum. Et progrediens parum facit similiter, et denuo benedicit eum pontifex, et dicit *Ite, et baptizate omnes gentes*. Cardinales vero ita induti cum equitibus reveruntur ad titulos suos.

Tunc pontifex surgit, et vadit usque ad ecclesiam sancti Joannis evangelistae, et aliquantulum requiescit, deinde procedit ad fontes, et benedicit eos. Hoc facto revertitur ad eandem ecclesiam ibique exiit se pallio, et planeta, et induit bracialia cerata, et revertitur ad fontes, et baptizat tres parvulos, et minor diaconus Cardinalis baptizat ceteros cum canonicis Lateranensibus. Postea pontifex ad locum chrismandi revertitur, et chrismata tres infantes. Hic itaque ablutis manibus, cum Letania facta a subdiacono regionario revertitur ad altare ante

ecclesiam sancti Pancratij ibique modicum quiescit, et induit planetam. Interim vero diaconi reportant mensam altaris, et aptant eam super ipso altari, sicut prius fuerat. Pontifex autem cum [f. 124r] processione, et letania vadit ad altare, et celebrat missam.

Sciendum quod in missa septem faculae cum septem candelabris sunt. In hac missa non dicitur *Credo in unum deum*, nec offertorium, nec *Agnus Dei*, neque communio.

Porro autem post epistolam ipse pontifex nunciat *Alleluya*, et primicerius cum schola cantorum cantat illud in pulpito. Ad evangelium vero non vadunt faculae accensae. Ad vesparum autem dicitur *Alleluya*. Psalmus *Laudate dominum gentes*⁵⁰¹, Antiphona *Vespere autem sabbati*, Oratio *Ite missa est*, et benedictio.

Annotationes in cap. XVI

Bibliothecarius in *Vita Hadriani papae*, qui creatus est anno DCCIXXII Karolus Francorum rex Romam cum Hadriano pontifice, clero et populo Romano ingressus sabbato sancto, simul in basilica sancti Salvatoris, iuxta Lateranum steterunt quosque sacramentum baptismatis pontifex conficeret, et iterum ad beatum Petrum rex Karolus redijt.

Quinto Vetus Liber nomine K. M. In Romana ecclesia infra Urbem mane primo sabbati sancti venit archidiaconus in ecclesiam, et fundit ceram in vase mundo, et miscitat in ea oleum, inde benedicit ceram, et ex ea fundit similitudinem agnorum, et servat eos in loco mundo. In octavis vero paschae dantur ipsi agni ab archidiacono post missas in ecclesia, et communionem populo, et ex eis faciunt in domibus suis accendi incensum, et ad fumigandum in domibus pro quacunque eis necessitate [f. 124v] evenerit, similiter in suburbanis civitatibus de oleo faciunt agnos quos Romani faciunt, agnum pro nobis factum immaculatum designantes omnibus enim rebus Christus nobis in memoriam frequentius reducendus est. Quibus sanctus Gregorius oleum instituit quando mysteria paschalis agni reservavit. Quod enim a nobis cereis benedicitur Zosimus papa instituit. Significat enim dominum, qui praecedebat Israel in columna ignis Diaconus Romae cereum paschalem benedicit. In eo enim archidiaconus conficit agnos, qui ce-reus per septem dies neophitorum praecedit pontificum qui est caput populi. Ipso die hora septima procedunt omnes ad ecclesiam, et

501 Psalms 117.

deportatus lumen ab episcopo prosequente eum populo sicut supra, et olluminantur septem lampades. Cereus vero, qui benedicendus est, iam est praeparatus in medio ecclesiae, congregato hinc inde omni clero, seu populo, deinde veniens archidiaconus facit crucem in eo, et illuminat illum de novo igne, atque completur ab eo benedictio cerei, prima quasi in modum legentis ita exultet iam angelica, secunda decantanda est in modum praefationis. Cereo benedicto, illico illuminantur ab eodem alij cerei duo, staturam hominis habentes, qui catechumenos praecedunt ad baptizandum. Ex duodecim lectionibus quae de inceptis cantantur quattuor quae secuntur ante baptismum cum canticis seu orationibus ad instructionem catechumenorum, atque neophitorum pertinent, quae in capite non pronunciantur, ut aliae lectiones sicut est lectio libri *Genesis*, vel *Exodi*⁵⁰² porro autem antequam lectiones legantur accipiunt duo notarij suprascriptos [f. 125r] cereos accensos, et tenent illos unus in dextro cornu altaris, alter in sinistro usque ad fontes. Deinde ascendat lector ad legendum absque pronunciatione lectio prima ex libro *Geneseos* ita inchoatur: *In principio creavit deus*, etc.⁵⁰³ Lequitur oratio absque salutatione Deus qui mirabiliter. Deinde reliquae lectiones, et responsoria.

Finitis lectionibus descendendum est ad baptizandum. Hic subiiciuntur ritus baptismatis. Primum pergamus, ut catechumenus fiat et cet., baptismus autem celebratur hora nona, sicut, et in pentecoste. Quod vero non liceat praeter hodie, et pentecostes generalites baptismum celebrari sanctus Leo papa satis denegat, nisi forte infirmitas interfuerit, neque hoc omittendum est, quod Romani infra quadragesimam sex sorutinia celebrant, et hodie septimum, in quo intelligunt septem dona spiritus sancti in baptizate data, post horam denique tertiam sabbati praeparantur ad ecclesiam, qui baptizandi sunt similiter cum patrinis, et matrinis, et ordinantur ab acolutho masculi ad dexteram, feminae vero ad sinistram, tunc qui possunt reddunt orationem dominicam, et symbolum, sive patrini pro ipsis, atque matrinae eorum, quos suscepturi sunt. Deinde facit presbyter cum pllice in frontibus eorum signum crucis, dicendo *In nomine patris, et filij, et spiritus sancti*. Post haec ponit manus super capita eorum, et dicit orationem ad catechumenum faciendum *Omnipotens*

502 Exodus 14, 24: *Factum est in vigilia matutina, et ecce respiciens Dominus super castra Aegypti.*

503 Genesis 1, 1.

sempiternae deus. Hic iuxta sanctum Gregorium reddunt symbolum, et orationem dominicam, aut patrini pro ipsis, post haec secuntur [f. 125v] orationes in sabbato sancto ad catechizandum infantem. Inde vero tangit eis nares, et aures desputo, et ad aurem dexteram EFATA, quod est aperir in odorem suavitatis, ad sinistram. Tu autem effugare diaboli, appropinquabit enim iudicium dei, postea vero tangit ei pectus, et inter scapulas de oleo exorcizato crucem faciendo cum pollice, et vocato nomine eius dicitur *Abrenuntas sathanae*. Respondit *Abrenuncio, et omnibus operibus eius*. Respondet *Abrenuncio et omnibus pompis eius*. Respondit *Abrenuncio*. Inde sequitur symbolum hic secundum. His expletis praecedit pontifex ad fontes benedicendos, cum omni clero prosequente eum populo, praecedet etiam benedictus iam cerenus sive illi duo cerei, quos tenent notarij ab eodem 5 illuminati, et ampulla cum oleo, et balsamo in magna reverentia. Nam, et illi duo cerei praecedunt ubique pontificem, usque in octava paschae. Euntes ad fontes canunt Letanias, terti tantummodo repetendo. Quibus finitis ante fontes, et facto silentio stantibus sacerdotibus, sequitur benedictio fontis, *Omnipotens sempiternae deus*, sequitur consecratio fontis in modum praefationis decantando *Deus qui invisibilibus*. Ad invocationem vero spiritus sancti, quem sacerdos celsa voce proclamat, deponitur cereus benedictus in aquam. Fonte benedicto accipit pontifex chrisma cum oleo mixto in vase ab archidiacono, et aspergit per medium fontis in modum crucis.

Tunc pontifex aspergit cum manu de ipsa aqua super populum. Quo facto accipit populus de ipsa aqua in vasculis ad aspergendum in domibus suis, sive agris. [f. 126r]

Antiqui baptismi ritus

Ex eodem libro K. M. Primo Paganus catechumenus fit. Accedens ad baptismum renunciat maligno spiritui, et omnibus damnosis eius pompis. Ex sufflatur, ut fugato diabolo, Christo domino paretur introitus. Exorcisatur, id est coniuratur malignus spiritus, ut exeat, et recedat dans locum vero domino. Catechumenus sal accipit, ut putrida, et fluxa eius peccata sapientiae sale divino munere munde(n)tur. Deinde symboli apostolici traditur, et fides ut vacua domus, et a prisco habitatore derelicta fide ornetur, et praeparetur habitatio deo. Fiunt scrutinia ut exploretur certius, an post renunciationem satanae sacra verba datae fidei radicitus corde fixerit. Tanguntur, et nares, ut quam diu spiritum maribus trahat in fide accepta perdunt. Pectus quoque eodem

oleo perungitur, ut signo sanctae crucis diabolo claudatur ingressus. Signantur, et scapulae, ut undique muniatur. Item in pectoris unctione significatur fidei firmitas, et operum bonorum perseverantia. Deinde sanctae trinitatis nomine tria submensione baptizatur, et recte ut homo qui ad imaginem sanctae Trinitatis est conditus per invocationem sanctae Trinitatis ad eandem renovetur imaginem, et qui tertio gradu peccati id est consensu caecidit, tertio levatur de fonte, et per gratiam surgat ad vitam. Deinde albis induitur vestimentis propter gratiam regenerationis, et castitatem vitae, et angelici splendoris decorem. Tunc sacro chrismate caput perungitur, et mystico tegitur velamine, ut intelligat se diadema regni, et sacerdotij [f. 126v] dignitatem portare iuxta apostolum vos estis genus electum regale, et sacerdotale, offerentes vos metipsos deo vivo hostiam sanctam, et deo placentem hic corpore, et sanguine dominica confirmatur, ut illius, sit capitis membrum, qui pro eo passus est, et resurrexit. Novissime per impositionem manus, a summo sacerdote, et septiformis gratiae accipit spiritum, ut robaretur per spiritum sanctum ad praedicandum alijs qui fuit in baptismo per gratiam vitae donatus aeternae. Deinde tenente patrino infantem a quo suscipiendus est, interrogat eum sacerdos ita: *Quid vocaris?* Respondeat ille .N. et sequitur sacerdos *credis in deum*. Respondit *Credo. Et in Jesum Christum filium eius passum?* Respondit *Credo, et in spiritum sanctum, et sanctam ecclesiam*. Respondit *Credo*, deinde baptizat eum sacerdos sub trina mensione tantum, sanctam trinitatem semel invocando ita dicens *Et ego te baptizo in nomine patris* (et mergat semel), *et filij* (et mergat iterum) *et spiritus sancti* (et mergat tertio). Ut autem surrexit a fonte faciat presbyter signum crucis de chrismate in vertice eius, dicens hanc orationem *Deus omnipotens pater domini nostri Jesu Christi*.

Tunc suscipiatur ab ipso a quo suscipiendus est, postea vestitur infans vestimentis suis.

Si vero episcopus adest atatim confirmati eum oportet chrismate et postea communicare, et si episcopus deest communicetur a presbytero dicente ita *Corpus domini nostri Jesu Christi custodiat te in vitam aeternam amen*. Quod enim aliqui patrini solent [f. 127r] a fonte extrahere filios suos, non legitur de in ordinibus de hac re.

Apud Romanos autem legitur sic. Postquam pontifex baptizaverit vel quibus iusserit ipse, levant ipsos infantes in manibus, et offerunt eos uni de presbyteris. Ipse vero facit crucem de chrismate cum pollice in vertice eorum dicens *Deus omnipotens pater domini nostri Jesu Christi*

ut supra. Qua finita sunt parati qui eos suscepturi sunt cum linteis in manibus suis. Deinde accipiunt ipsos a pontifice, vel a diaconis, qui eos baptizaverunt. Postquam vero vestiti fuerint deportantur ante pontificem ad confirmandum, quibus dat singulis stolam candidam chrismalem et decem syndos, et sic vestiuntur. Et postquam induti fuerint dat pontifex super eos orationem, imposita scilicet manu super capita eorum cum invocatione septiformis gratiae spiritus sancti. Oremus *Omnipotens sempiternus deus qui regenerare*. Hac finita facit crucem de chrismate cum pollice in singulorum frontibus ita dicendo *In nomine patris, et filij, et spiritus sancti, pax tibi*. Respondeant omnes, *et cum spiritu tuo*. Haec verba sunt salutationis apud novum hominem, qui regeneratur, sani illud non est negligendum, quia in hoc omne baptismum legitimum Christianitatis nomine confirmatur, sed et hoc praevidendum est, ut nullum cibum accipiant, neque laentur antequam communicentur, omni autem die usque in octavas ad missam veniant et communicent, parentes vero oblationes pro ipsis faciant. Simili modo, et pentecostes sabbato omnia fiant. De hac vero confirmatione sanctus Innocentius papa, non ab alio quam ab [f. 127v] episcopo fieri licere asserit. Quamvis enim presbyteri sint sacerdotes pontificatus tamen apicem non habent, et ideo solis pontificibus debetur ut co(n)signet, vel paracletum spiritum tradant, sicut lectio apostolicorum actuum demonstrat, quae asserit Petrum, et Joannem esse directos ut baptisatis traderent spiritum sanctum, presbyteris vero sive extra episcopum, sive praesente episcopo cum baptisantis chrismate baptisatosingere licet, sed quod ab episcopo fuerit consecratum, non tamen frontem ex eodem oleo signate, quod solis debetur episcopis, cum tradunt spiritum paracletum baptisatis etc. Quando infirmus venit ad baptisandum facies supra scriptum ordinem, sed tantum post steternam hanc iustissimam pietatem addes orationem istam. Medelam tuam deprecor domine sancte pater usque ad gratiam baptismi tui per D(omi)nus. Hac finita dicit symbolum, et orationem dominicam, deinde catechizatur his verbis. *Nec te latet satanes*, et non dicat illam benedictionem maiorem ad fontes, sed istam minorem ad succurrendum *Exaudi nos omnipotens*, et huius aquae substantiam immitte usque vitam mereatur aeternam, postque eum catechizaverit benedicit aquam his verbis *Exorciso te creatura aquae, in nomine domini nostri Jesu Christi filij dei vivi, et spiritus sancti, si quid fantasma, usque in remissionem omnium peccatorum, in nomine domini nostri Jesu Christi, qui venturus est iudicare vivos, et mortuos*, baptisat eum, et

init de chrismate in cerebro, et dicat orationem *Hanc deus omnipotens* etc. communicat, et confirmat eum ut supra. [f. 128r]

Finito etiam supraicta baptismo in sabbato sancto fiunt Letaniae iussu pontificis ante altare, primo secundo, et tertio, postea fiunt Letaniae circa baptisterij consecrationem, intercessione sanctorum pro renascentibus. Ita enim onchoantur. Stat primicerius unus in dextro choro, et dicat cum ipso *Kyrie eleyson*, et respondit secundarius cum secundo choro *Kyrie* usque quater. Deinde *Christe eleyson* usque ter, id est septem vices repetitae, unde etiam septem dicuntur. Hoc ordine fiunt ~~fr̄i~~ quique, et cet. Post haec christe, audi nos usque septies, et sui per ordinem intervallo facto, sequuntur Letaniae quinae quinquies repetitae. His finitis pulsantur signa ad missam publicam. Nam ministri ita debent esse parati ante ostium sacrarij, ut cum cantor dixerit *Accedite absque mora* procedant usque ad altare, sequuntur Letaniae trinae *Kyrie eleyson* et cet. Usque *ad fili dei, Te rogamus audi nos*. Tunc egreditur pontifex de sacrario cum ingenti decore, et praedictus cereus stat ante illum cum thimiamaterio, et cum dixerit schola *Agnus dei* dicat cantor excelsa voce *Accedite*. Tunc primum illuminantur omnes cerei neophitorum quos manibus tenent, sequitur *Agnus dei*. Ea vero quae sequuntur, tam diu debent morose repeti, ut ministri queant procedere. Sequitur *Christe audi nos, Kyrie eleyson* voce excelsa. His expletis dicit pontifex *Gloria in excelsis deo*.

Ex decretalibus Innocentij papae diximus missam sabbato non celebrari, quod ita esse comperimus ex officio, quod totam noctem illustrat futuram, ut in prima oratione missae deus qui [f. 128v] hanc sacratissimam noctem. Nota vero certum numerum ministrorum ad neophitos, usque ad evangelium, ut illud si consuttexistis cum Christo. Cantatur prius *Halleluia*, hinc tractus ad evangelium ante non portantur luminaria, nisi thimiamaterium. Post evangelium non cantatur offertorium, sed cantores silent, dicitur *Sanctus. Agnus dei* non dicitur, sacerdos qui est vicarius Christi implet officium suum. Sequitur ad complendam orationem, postquam omnes communicaverint dicit diaconus *Ite missa est*. Responditur *Deo gratias*. In hac nocte de vesperitnali synaxi apud Romanos nilagitur, neque ante, neque post missam, quia secundum Augustinum, et alios doctores istud sabbatum non habet vesperam item. Ex libro rituali nomine K. M. Imperatoris: Qui adulti baptisantur, duas faciunt factiones, primam qua abrenunciant diabolo, et pompis eius, secundam qua fidem sanctae Trinitatis profitentur. Parvuli autem alio profitente

fidem illorum id cireo bap̄tisantur, quia ad huc loqui vel credere nequeunt. Quod si priusquam regenerentur transierint proculdubio a regno Christi alieni existunt, patrini vero illorum praevidere debent, ut cum ad intelligibilem aetatem pervenerint, ~~norint se rationem pro eis reddituros ante dominum~~ fide, et meribus instruantur, seu orationem dominicam et symbolum eos instanter erudiant, quod si neglexerint, norint se rationem pro eis reddituros ante dominum, quorum sponsores extiterunt in Liber K. M. Imp. [f. 129r]

Quid debet domnus papa facere in die Paschae cap. XVII

In die paschae mane post primam, indutus pluviali albo Romanus pontifex cum diaconibus Cardinalibus dalmaticis, et mitris indutis, item cum subdiaconibus, ceterisque iunioribus ordinibus, et capellanis suis dalmaticis, et tunicis vestitis, vadit ad basilicam sancti Laurentij. Presbyteri autem Cardinales induunt se planetis, et episcopi pluvialibus in loco, qui dicitur basilica sancti Gregorij. Porro autem domnus papa post orationem induitur usque ad dalmaticam, et exurgens ingreditur ad adorandum salvatorem, apertaque imagine *aceropoihtoV*, id est non manu facta.⁵⁰⁴ Osculatur pedes salvatoris dicens alta voce tribus vicibus surrexit dominus de sepulchro, et omnes ei respondent, *Qui pro nobis pependit in ligno Halleluia*. Tunc Acolyti ponunt crucem capellae super altare, et donus papa adorat eum post osculationem Salvatoris cum omnibus alijs, deinde redit ad sedem, et dat pacem archidiacono redeunti ab osculo pedum eius imaginis, dicens surrexit dominus vere, et ille respondit. Et apparvit Simoni. Secundus quoque diaconus Cardinalis osculatis pedibus salvatoris accedit ad pacem summi pontificis, et archidiaconi, et ponit se in filo. Ceteri vero diaconi Cardinales similiter faciunt. Deinde primicerius cum schola cantorum eodem modo ad pacem vadit, et in filo se dirigit. Prior quoque basilicae Lateranensis cum diaconibus similiter, item subdiaconi regionarij [f. 129v] cum Acolyts, et capellanis, et alijs Palatinis ordinibus eodem modo pacem faciunt. Iterum autem schola cantorum canit Crucifixum in carne, et *ego sum A et W*, et complete pace pontifex induit planetam albam, pallium, et mitram solennem. Descendensque de palatio usque ad existum porticelli, ubi albus palafrenus cum nacco scarlatti supraposito, et argenteo freno solemniter praeparatus est a magistro mareschalco,

504 The first notice of the ceremonial use of the image of the Lateran's Chapel of St Lawrence is in *LP*, I, 443, 447–51, under Pope Stephen II.

et ab adexeratoribus imponitur ei regnum ab archidiacono, et ita coronatus palafrenum ascendit, et equitando incedit praecedentibus in ordine suo bandularijs, archiepiscopis, episcopis, et presbyteris Cardinalibus. Item Abbatibus subdiaconis, diaconis Cardinalibus. Subsequentibus vero praefecto Urbis, alisque nobiles Romanorum, usque ad sanctam Mariam maiorem, sicut etiam supra in festo Sancti Stephani enarratur. Cum autem per Merulanam transierit, scriniarius in loco antiquitus constituto ei occurrit, et alta voce dicit *Jube domne benedicere*, Pontifex benedicit eum, et tunc seriniarius dicit. In hac nocte in ecclesia basilica S. Beatae Mariae baptisati sunt tot pueri masculi, et tot feminae. Pontifex respondet *Deo gratias*.

Tunc autem Scriniarius accipit a Camerario pro hac annunciatione unum marabotinum. Similiter fit apud sanctum Petrum in secunda feria.

Perveniente autem pontifice cum processione ad porticum sanctae Mariae, descendit ad petram papalem, in loco antiquitus constituto, et deposito regno ducitur ad ecclesiam a iudicibus, pro[f. 130r]cessione a canonicis ipsius ecclesiae suscepta. Pontifex autem facta benedictione vadit ad secretarium, ubi pallio, et planeta exutus pluviale assummit, et sic incipit tertiam. Qua finita prior episcoporum, qui ei servire debet in missa ducitur ante pontificem a duobus episcopis Cardinalibus, et tertio postulata benedictione, accedit ad pacem pontificis, et surgens ponit se in ordine ad dextrum latus eius, deinde secundus episcopus Cardinalis accedit ad pacem pontificis, et porrigens osculum priori suo stat in filo ab alio latere pontificis, ceteri episcopi Cardinales similiter faciunt, accedendo ad pacem pontificis, et se ponendo in filo. Prior quoque presbyterorum Cardinalium ductus ante pontificem a duobus presbyteris, et tertio postulata benedictione, accedit ad pacem pontificis, et episcoporum et dirigit se in filo, subsequuntur eodem modo ceteri presbyteri, et diaconi Cardinales, item subdiaconi, primicerius, et reliqui minores ordines. Praefectus quoque urbis, senatores iudices, praefecti navales, advocati, scriniarij, maiorentes, qui vocantur schola stimulati, ac ceteri nobiles laici Romani, tam maiores, quam minores qui domnum papam comitati sunt, in ordine suo, ad pacem suscipiendam vadunt.

Postmodum vero surgunt duo subdiaconi basilicarij, et accipientes priorem subdiaconorum regionariorum per manus eum adexerant ab introitu secretarij, usque ad medium atrij ante pontificem ubi cum pervenerit alta voce dicit, *Jube domne benedicere tribus vicibus*, et tertio benedictione suscepta a pontifice subiungit servi domini nostri Jesu

Christi tribus vicibus. Deinde dicit [f. 130v] dominus N. archidiaconus legat evangelium. N. subdiaconus legat epistolam, primicerius vero, et ceteri cantores cantent.

His vero expletis surgit pontifex, et reassumpta planeta, pallio, et mitra processionaliter vadit ad altare maius, et incipit missam de more, post orationem vero antequam legatur epistola, descendit archidiaconus cum diaconis, et subdiaconis, et ordinante stant iuxta altare in duobus filis. Scrinarijs vero stantibus deorsum in choro cum pluvialibus, tunc archidiaconis cum diaconis, et alijs ordinibus, incipit laudes alta voce, et alij respondent, sicut supra dictum est in festo natalis domini. Finitis vero laudibus legitur primum epistola Latina, deinde Grae, et evangelium Latinum ac Graecum. In secreta vero cum praefatio incipit, descendunt duo diaconi cum duobus subdiaconis deorsum, et stant in fronte altaris ordinatim cum silentio. Quando autem pontifex dicit pax domini sit semper vobiscum, nemo ei respondit, et tunc diaconi cum subdiaconis revertuntur supra.

Finita vero missa coronatur, reditque cum processione ad palatium sicut supra dictum est in festo beati Stephani, et acceptis laudibus a Cardinale sancti Laurentij, ducitur a primicerio, et secundicario atque iudicibus cum mitra in basilica magna Leoniana, quae dicitur casa maior.

Annotationes in cap. XVII

Anastasius Bibliothecarius in *vita Stephani II* qui creatus est anno domini 752.⁵⁰⁵ Astulfo Longobardorum rege Romanos acriter persequente Stephanus papa in una dierum cum multa humilitate [f. 131r] processit in Latania cum sacratissima imagine salvatoris nostri Jesu Christi, quae Acheropita nuncupatur, simulque cum ea alia diversa sacra mysteria eiciens, propriaque humero ipsam sanctam imaginem, cum reliquis sacerdotibus gestans nudis pedibus, tam ipse quam universa plebs pergentes ad ecclesiam sanctae dei genitricis, quae ad praesepe nuncupatur posito in omnium capitibus populorum cinere maximo pletu, et ullulatu misericordissimum deum deprecati sunt.

Antiquus ordo Romanus

Die autem resurrectionis dominicae procedente apostolico ad sanctam Mariam notarius regionarius stat in loco qui dicitur Merulana et

505 LP, I, 444.54.

salutato pontifice dicit, *In nomine domini nostri Jesu Christi baptizati sunt*, externa nocte in sancta dei genitrice Maria infantes masculi numero tanti, feminae numero tantae. Respondit *Deo gratias*, et accipit a sacellario solidum unum.

An. Bibliothecarius in *vita Hadriani papae*. Die sancto paschae Pontifex Judices, et universa obsequia militiae direxit ad regem Carolum ad sanctum Petrum, qui eum ad ecclesiam sanctae dei genitricis ad praesepe deducerent. Celebratis autem ibi mysterijs una cum pontifice ad Lateranense patriarchium, ubi prandium pariter susceperunt per exerunt.

Vetus liber Romani ordinis. In die sancto paschae omnes Acoluthi regionis tertiae, similiter, et defensores omnium regionum conveniunt primo dilucuo in patriarchio Lateranensi [f. 131v] ut dum processerit pontifex eum illius praecedant. Acoluthi autem, qui indefuerint, observant ut portent chrisma ante pontificem, et evangelia, sindones, et sacculos, et aquam manus post eum. Apostolum autem subdiaconus. Aquam manus, patenam quotidianam, calicem, scyphos, et pugillares, et annulos aureos, et gemelliones argenteos cum collatorio argenteo, et aureo, et alio maiore argenteo, aneas argenteas, cantatorium et cetera vasa aurea, et argentea de ecclesia sancti Salvatoris per manus primi mansionarij sumunt, et baiuli portant. De vestrario dominico exigant sub sigillo vestis per numerum ut non perdantur. Sellam pontificis cubicularius laicus praecedens deportat ut parata sit dum in sacrario venerit. Primo mane procedet omnis clerus apostolicum ad ecclesiam exceptis his, qui in obsequio illius eum comitantur, et expectantes pontificem in ecclesia cum suppulmentario, et baiulis, et reliquis, qui cruces portant, sedentes in presbyterio, episcopi quidem ad sinistram intrantes, presbyteri vero ad dextram, ut quando pontifex sedeat ad eos respiciens episcopos ad dexteram sui, presbyteros vero ad sinistram contueatur sed dum venerit pontifex prope ecclesiam exeuntes Acoluthi et defensores ex regione illa cuius ad officium fuerit in obsequio praestolantur eum loco statuto antequam veniat, ubi descensus est, similiter, et presbyteri sanctae Mariae cum archipresbytero suo, et omnibus clericis thimiamaterium deferentibus in obsequio illius, inclinato capite dum venerit [f. 132r] cum defensoribus, primum deinde presbyteri cum suis petita benedictione, divisim hinc inde partibus pro ut militant praecedunt pontificem usque ad ecclesiam, reliqua vide in ordine supradicto Romano. Item in alio ordine Romano.

Primum omnium observandum est septem esse regiones ecclesiastici ordinis Urbis Romae, et unam quanque regionem singulos diaconos

regionarios habere, et uniuscuiusque regionis acoluthos per manum subdiaconi regionarij diacono regionis ui caussa officij subditos esse. Diaconorum vero, vel subdiaconorum ordines archidiacono, qui vicarius est pontificis obediunt, servato unicuique per eum proprii gradus ministeriali ordines.

Oportet autem ut post numerum ecclesiasticarum regionum sciat qui voluerit numerum dierum per hebdomadam, quo ordine circulariter obsequantur iuxta ordinationem antiquitus constitutam.

Prima enim feria paschae ministrat Regio III

Secunda feria Regio IV

Tertia feria Regio V

Quarta feria Regio VI

Quinta feria Regio VII

Sexta feria Regio I

Sabbato Regio II.

Ergo una quaque regio ordines proprios tam in processione, quam in ecclesia habebit, vel ubicunque eos propria dies, ratione sui gradus secundum priscam consuetudinem, ~~ne~~ vel ministrare [f. 132v] compluerit, et nullus in aliqua designatus regione a ministerio pontificis sine excommunicationis, vel cum animadversionis sententia deesse poterit.

De prandio Pontificis, et vesperis Paschalibus caput XVIII

Porro autem in basilica magna Leonis papae ubi hoc hodie in mane domnus papa comedit, circa mensam pontificis praeparata sunt undecim scamna pro quinque presbyteris, totidemque diaconis Cardinalibus, et primicerio. Ibi etiam lectus ipsius pontificis solemniter est praeparatus in figura undecim apostolorum recumbentium circa mensam Christi. Transiens autem Pontifex per ipsam basilicam, intrat cameram suam, ubi in scypho argenteo recepto a camerario presbyterio, eoque sicut in nativitate domini erogato surgit, et ducitur a magistro senescalco, et pincerna ad locum, qui dicitur cubitorium. Ibi a iuniore presbytero cardinale Agnus assus benedicitur, et ex inde redit ad praeparatum lectum mensae, et accipiens idem pontifex ante lectum ipsius dicens *Quod facis fac citius*⁵⁰⁶, et sicut ille accepit ad damnationem, *Tu*

accipe ad remissionem. Relicum vero Agni distribuit discumbentibus, et alijs circum stantibus. In medio vero convivij surgit unus de diaconis Cardinalibus ex mandato archidiaconi, et legit ad mensam, finito convivio cantores prosam canunt de mandato pontificis, quae sit conveniens paschae. [f. 133r]

Postea vero descendit in ecclesiam Lateranensem ad vespervas et sicut in antiphonario continetur celebratis tribus vespervis videlicet in basilica sancti Salvatoris. Ad fontes atque in oratorio sanctae cruci, revertitur ad porticum sancti Venantij, ibique sedet cum episcopis, et Cardinalibus, ceterisque ordinibus, alijs vero tam clericis, quam laicis in terra super tapeta residentibus. Deinde ab archidiacono, et alijs primicerijs sibi, et omnibus circum sedentibus propinatur vinum claretum. Quo temporis intervallo primicerius cum schola cantorum surgit, et canit huiusmodi prosam Graecam:

Πάσχα ἱερόν ἡμῖν σήμερον ἀνεδεικνύσθη, πάσχα καινόν, ἅγιον πάσχα, μυστικόν πάσχα, πανσεβασμον πάσχα Χριστοῦ τοῦ λυτρωτοῦ, πάσχα ἄμωμον, πάσχα μέγα, πάσχα τῶν πιστῶν, πάσχα τὰς πύλας ἡμῖν τοῦ παραδεισον ἀνέωγε, πάσχα πάντας ἀναπλάττων βρουτούς, καινόν Πάπαν Χριστέ φύλαξον.⁵⁰⁷

PASCHA SACRVM NOBIS HODIE OSTENSVM EST PASCHA NOVVM PASCHA SANCTVM PASCHAM MYSTICVM PASCHA MAX. VENERABILE EST REDEMPTORIS PASCHA IMMACVLATVM PASCHA MAGNVM PASCHA FIDELIVM PASCHA IANVAS NOBIS PARADISI APERVIT PASCHA OMNES REFORMANS MORTALES NOVVM PAPAM PIVM CHRISTE CONSERVA

Annotationes in cap. XVIII

Liber ritualis nomine K. M. Imp. Die sancto paschae ad vespervas ad sanctum Joannem congregatur maturius universus gradus ecclesasticus in ecclesia maiore in loco qui vocatur crucifixio. Ibique inchoat schola *Kyrie eleyson*, et eo contentu [f. 133v] perveniunt usque ad altare. Post haec inchoatur *Halleluiah* ad Psalmum *Dixit dominus*⁵⁰⁸. Inde confitebor cum *Halleluiah*. Et beatus vir cum *Halleluiah*. Quo finito sequitur *Halleluiah*. Pascha nostrum cum versu epulemur. Inde melodia,

507 PL, LXXVIII, col. 1080.

508 Psalms 110.

inde evangelium secundum Romanos. Aspersio cito euntes quinquies. Ecce praecedet vos. Et respexit. I hac hebdomada no sequitur post evangelium *Kyrie eleyson*, sed sacerdos dicat orationem. Qua finita descendunt ad fontes cum antiphona. In die resurrectionis sequitur psal. *Laudate pueri*⁵⁰⁹ cum *Halleluiah*. Inde *Halleluiah Dominus regnavit*. Quinquies parata sedes tua. Item quinquies elevaverunt. Inde melodia inde evangelium. Venit Maria sequitur oratio. Inde vadunt ad sanctum Joannem ad fontes, seu vestem cum antiphona lapidem, sequitur psal. *In exitu*⁵¹⁰ cum *Halleluiah*. Quo finito sequitur *Halleluiah*. Venite exultemus quinquies praecoccupaverunt. Item eum. Item antiphona *Nolite expavescere* sequitur oratio, qua finita pergunt ad sanctam crucem † cum antiphona *Vide aquam*. Ibique canunt iterum, *In exitu Israel*, et *halleluiah*. *Venite exultemus* ut supra. Antiphona in evangelio praecedam vos, et sequitur oratio sacerdotis. His finitis, et eulogijs acceptis remittitur unusquisque ad titulum suum, ut ibidem vesperum celebret. Ipsi enim super psalmum tantummodo *Halleluiah*, dicunt, et ante evangelium dicunt responsorium. Haec dies sine versu, haec ratio per totam hebdomadam servatur usque in dominicam post alias (*H*)*alleluiah*, [f. 134r] et antiphonis mutatis tantum singulis diebus psalmos vero eosdem canunt.

An. Bibliothecarius in *vita Hadriani papae* secunda feria paschae pontifex pariter cum rege Francorum Carolo magno in basilica beati Petri laudes deo debitas reddiderunt. Feria tertia, ut mores est in ecclesia beati Pauli Apostoli missas eidem regi fecit.

Vetus liber Romani ordinis

Feria secunda paschae pontifex perguit ad stationem ad missam.

Qui debet domnus papa facere in secunda die paschae cap. XIX

In secunda feria post pascha summo mane domnus papa congregatis omnibus palatinis ordinibus in palatio descendit per porticum, et consensu equo non falerato, sed sicut moris est perguit ad sanctum Petrum, uni celebrata de more missa, et laudibus, atque solennitatibus universis, sicut hesternam die peractis, coronatus ad gradus basilicae revertitur Lateranum.

509 Psalms 113.

510 Psalms 114.

Eo autem incipiente equitare senescalcus post illum vadens facit de denarijs iactum unum, ut sic multitudo populi quae impedimento est pontifici proficiscenti removeatur, denarijs ipsis collendis intenta.

Postquam vero domnus papa pervenerit ad turrim Stephani Serpetrij quae est in capite Parionis unus de curialibus pontificis existens in ipsa turri facit ibi ob caussam praedictam alium denariorum iactum. [f. 134v]

Quando autem pervenerit ad sanctum Marcum quidam de curialibus simili modo, et ob eandem caussam facit ibi quartum iactum.

Cum vero accesserit ad sanctum Hadrianum, alius quispiam curialis ascendit palatium sanctae Martinae, et ob eandem rationem facit ibi quintum denariorum iactum.

Sciendum etiam quod domno papae ante turrim primo dictam quae est Stephani Serpetri, Judaei occurrunt, et ei legen suam praesentant, faciuntque laudes, pro quibus recipiunt a camerario in presbyterium viginti solidos provissinorum.

Notandum ~~vero~~ praeterea quod a sancto Petro usque ad Palatium Lateranense domno papae a Romanis fiunt arcus honorabiles in via per quam transit. Et clerici omnes Romani occurrunt eidem ubicunque possunt, induti cum thurribidis. In cuius honoris remunerationem. Romanis pro arcubus datur presbyterium triginta quinque librarum previsinorum, et clericis pro thuribulis tresdecim librarum cum dimidia provisinorum, ut in altera parte huius libri plenius apparebit.

Cum vero domnus papa ad palatium venerit, laudibus a Cardinale sanct Laurentij, et iudicibus factis ex equo descendens, et deposito regno a primicerio, et secundicerio dicitur ad palatium, intransque cameram suam dat presbyterium absque manibus sicut, in die sancti Stephani, deinde ducitur sicut hesternae die ad convivium, quod tamen hodie in basilica Leoniana, quae est iuxta [f. 135r] cameram celebratur, finitoque convivio descendit ad ecclesiam Lateranensem, ubi celebratis tribus vesperis, propinato clareto et alijs omnibus sicutheri confectis, omnes ad propria revertuntur.

Annotationes in cap. XIX

An. Bibliothecarius in *vita Hadriani papae*, secunda feria Paschae pontifex cum rege Francorum Carlo magno in ecclesia beati Petri laudes deo debitas reddiderunt. Feria tertia ut mos est in ecclesia beati Pauli apostoli missas eidem regi fecit.

Vetus liber Romani ordinis

Feria secunda paschae pontifex pergit ad stationem missam.

Bibliothecarius in *vita Benedicti III*. Hic clerum diversi ordinis in die sancto Paschae honoribus ampliavit, qui moriens dimisit omni clero monasterijs, diaconijs, et manionarijs auri libros XXX.

Vetus liber Romani ordinis Feria tertia paschae pontifex pergit ad stationem ad missam. Cui in reflexione porticus sancti Pauli tatum obsecuntur ij qui pedestres sunt.

Quid debeat domnus papa facere sabbato in albis caput XX

Sabbato sequenti post pascha quod in albis dicitur, statio est ad sanctum Joannem in Laterano, ubi cum domnus papa eadem die celebrat missarum solemnias, et *Agnus dei* cantatur, a primicerio, et schola cantorum ipse pontifex, distribuit [f. 135v] Agnos confectos ex chrismate et cera inter episcopos Cardinales et alios tam clericos quam laicos.

Hoc autem ob hanc rationem fit. Ut sicut filij Israel in Aegypto positi praecepto domini de sanguine immaculati agni, in liminibus domorum scripserunt hoc sugnum T. ne ab angelo percuterentur, ita et nos de sanguine passionis immaculati agni Jesu Christi debemus hoc signum scribere in limine cordium nostrorum per fidem ne a vitijs, et a diabolo percutiamur, sed ex eius potestate liberemur.

Vel propter infantes noviter baptizatos, qui deposita veteri tunica, in ecclesia annunciant *Halleluiah*, id est gloriam beatitudinis caelestis patriae.

Vel quia quicumque habuerit in domo sua crucem factam decera praedictorum agnorum, vel eam secum portaverit, non laedetur ab aliquo fatastico spiritu, vel a trinitruo.

Et notandum quod Acoluthi domni papae praedictos Agnos dei facere debent, recipientes decem libras cerae ab altare sancti Petri, et eos praesentare pontifici hora supra dicta.

Debent etiam de praedictis Agnus dei plenam scutellam argenteam papae dum comedit praesentare, et aliam camerario familiae distribendam.

Annotationes in cap. XX

De benedictione cereorum agnus dei vide supra sabbato sancto ex libro K. Magni Imperatoris nomine edito.

Postea albatī qui in sabbato sancto baptizati fuerint dominica [f. 136r] in octavis paschae vestibus albis exeuntur. Albatī autem per vestes albas vulgo appellantur. A sabbato enim usque ad sabbatum portantur albae vestes. Interim infra octavas paschae baptisati singulis diebus intra ecclesiam dicebantur, praecedente eos cereo paschali. Dominico die missa audita et oēs deponunt.

Post albas id est in octavis paschae danda est cera benedicta post missam ad furigandum in domibus, seu ad ponendum in agris, vel vineis, post illusiones diabolicas, sive contra fulgura, bel tonitrua ut supra.

Qualiter domnus papa pergit in Letania maiori in festo sancti Marci ad s. Petrum cap. XXI

In festo sancti Marci scilicet in Letania maiori domnus papa cum episcopis, et Cardinalibus universis, atque alijs ordinibus descendit ad basilicam Lateranensem, ubi veniens post altare dum cantatur et subdiacono induunt se omnes planetis, et excalciati ab archidiacono et subdiacono basilicae, priore scilicet subdiaconorum, habentibus in manibus ferulas ad processionem ordinantur, ut supra in alijs processionibus est narratum, primicerio cum schola cantorum praesente, et suum officium sicut convenit in collecta, exercente; sic que processionaliter ecclesiam exeunt, cruce sancti Laurentij extra murum praecedente, et deinde cruce sanctae Mariae maioris subsequente, quae de consuetudine diei talis ad ecclesiam Lateranensem debet afferri.

Tertia fertur crux eiusdem ecclesiae Lateranensis. Post [f. 136v] has vero crux quottidiani domni papae, sic autem feruntur ordinate usque ad sanctum Marcum.

Cum autem domnus papa venerit cum processione ad ecclesiam sancti Clementis, ibi quiescit in lecto super posito tapeto, et herbis circumquaque positis, quae omnia fiunt a clericis eiusdem ecclesiae sancti Clementis. Postquam vero quieverit, surgens vadit praedicto modo usque ad ecclesiam sanctae Mariae novae, ubi dum praedicto modo quiescit unus de schola cricis cantat Letania, qua cantata surgens pergit, praefato modo usque ad ecclesiam sancti Marci, ubi sicut supra scriptum est requiescit et post quam pausaverit surgit, et eodem modo incedit usque ad locum, qui Parion nuncupatur, cruce sancti Petri, quae de consuetudine ipsa die apud sanctum Marcum debet afferri post crucem sancti Laurentij, et ante crucem sanctae Mariae maioris in ordine praecedente. Ubi autem domnus papa praefecto modo quicuerit, et post quietem incedit sicut dictum est usque ad pontem sancti Petri,

ubi etiam modo praedicto quiescit vadit, et ab eo loco surgens eodem modo incedit, usque ad locum qui dicitur Cortina, et quiescit lecto ibi a schola Ungarorum simili modo aptato surgens, accedit adversus ecclesiam sancti Petri, et super gradibus vergens faciem ad orientem primitus vertit postea intrat ecclesiam primicerio cum schola cantorum *Te Deum laudamus* cantate, factaque oratione post. *Te deum laudamus* super rota in introitu quasi ecclesiae pergit ad secretarium, et ablutis pedibus, ibi indutus sicut [f. 137r] moris est, et alibi scriptum fuit ad altare pro missa cantanda accedit, qua de more cantata revertitur ad palatium.

*De presbyterio quod datur in die sancti Marci
ad sanctum Petrum cap. XXI*

Annotationes in cap. XXI

V(edi). L(iber). nomine Caroli Magni. Romana consuetudo unum dicem scilicet viij. k(a)lend(ari) Maij interponit, quem in Letania maiore, non in ieiunio Letania autem Graece, Latinae deprecatio vel regatio dicitur, inde, et rogationes.

Tres autem dies rogationum, qui celebrantur ante ascensionem domini iuxta morem Gallicanae ecclesiae constituit sanctus Mammertus iennensis episcopus ob incursionem malarum bestiarum, quae tunc temporis gravissime officiebant populum dei. Qua consuetudo apud nos usque hodie pro diversis calamitatibus devotissime recolitur.

De presbyterio quod datur in die sancti Marci ad sanctum Petrum cap. XXII

In die vero sancti Marci summo mane unus de subdiaconis, e unus de Acoluthis iuxta dispositionem prioris basilicae, debent ire ad sanctum Petrum, et ibi cum uno de scrinarijs scribere universa nomina ecclesiarum, quae cum crucibus ad tandem ecclesiam venerunt in processione.

Illud etiam sciendum, quod una quaeque ecclesia, quae eadem die pergit processionaliter ad sanctum Petrum, presbyterium habet de viginti quinque libris denariorum, quae de altari sancti [f. 137v] Petri, propter hoc accipiuntur. Universi vero mitrati quadraginta solido in presbyterio, qui similiter de praedicto altari habentur, et inter omnes aequali proportionis libramine dividuntur.

Item Cardinales initrati solum modo cum primicerio, et sua schola cantorum, subdiaconi, et schola crucis cum Acoluthis decem solidos habent, eadem die de praefacti altari, qui taliter dividuntur a priori diaconorum Cardinalium, in cuius manu traduntur.

Dat itaque in primis presbyteris Cardinalibus viginti duos denarios, totidem deinde diaconis Cardinalibus, postea subdiaconis etiam totidem primicerio quoque cum schola cantorum viginti duo denarios, scholae crucium totidem, etiam postrem Acoluthis denarios decem, domnus vero papa habet eodem die et loco solidos quadraginta.

Quid debeat domnus papa facere in festis Ascensionis Domini, et Pentecostes cap. XXIII

In ascensione domnus papa pergit ad vespas ad sanctum Petrum et ibi debet iacere, omniaque facere, et recipere cum camerario et cancellario sicut infra scribitur in festo, et dedicatione basilicae sancti Petri.

Idem omnino facit in solennitate Pentecostes.

Annonationes in cap. XXIII

V(edi). I(iber). Caroli magni nomine editus. Quanto autem tempore generaliter ab ecclesia celebratur adventus spiritus sancti super Apos[f. 138r]tolos tanto tempore debet servari iunctio chrismatis apud unum quemque qui accipit manus impositionem.

In vigilia Pentecostes ita agitur sicut in sabbato sancto paschae. Antequam enim descendatur ad fontes ad baptisandum legitur lectio prima *Tentavit deus*. Oremus *Deus qui Abrahae*, lectio secunda scripsit Moses. Cantic. *Attendite*. Oratio *Oremus deus qui nobis*, lectio tertia *Aprehendent*. Can. *Vinea facta est*. Oremus *Deus qui nos*, lectio quarta *Audi Israel*. Oremus *Deus incommutabilis*, can. *sicut cervus*. Oremus *Concede quesumus*.

Finitis lectionibus descendendum est ad fontes cum sancto Chrismate, et cereis in magna reverentia decantando Letaniam. His explectis baptisandum est sicut in vigilia paschae. Post ascensum vero fontis ingrediendum est ad missam publicam ad sanctum Joannem. In primis fiunt Letaniae tunc repetendo, et cum dixerint *Agnus dei*, dicatur excelsa voce *Accendite*. Accensis omnibus luminibus accedit pontifex cum omnibus ornatu usque ad altare, et dicit *Gloria in excelsis deo*, et peragitur missa in ordine suo.

Quid debeat dominus papa facere in Natali sancti Joannis Baptistae cap. XXIV

In nativitate sancti Joannis dominus papa cum Cardinalibus schola cantorum, et alijs ordinibus pro vesperis celebrandis, descendit de palatio ad basilicam Lateranensem, quemadmodum supra dictum est in assumptione beatae Mariae virginis, et [f. 138v] talem ibi agit solennitatem de antiqua consuetudine, tam in vesperis quam in nocte, qualem in praedicta beatae Mariae assumptione, hoc excepto quod canonici eiusdem ecclesiae vigilijs domni papae non intersunt, cetera vero omnia fiunt sicut in praedicto festo beatae Mariae.

Annotationes in cap. XXIV

Olim tres missae celebrabantur in festo sancti Joannis Baptistae quia tribus insignibus triumphis excelenter effulsit.

Quid dominus papa facere debet in festo sanctorum Apostolorum Petri, et Pauli, cap. XXV

In festivitate beatorum Apostolorum Petri, et Pauli dominus papa cum Cardinalibus schola cantorum, et alijs ordinibus vadit ad basilicam sancti Petri pro celebrandis ibidem primis vesperis sicut supra dictum est, et remanet ibi, ubi tam in vesperis, quam in nocte tandem agit solennitatem, quam in praedictae Assumptione beatae Mariae, tam in faculis, vesperis, et noctae quam de mappularijs, de schola cantorum, et de omnibus alijs.

Notandum vero quod dominus papa debet habere duas aquaritas clareti, et duas vini statim post vespervas, ut bibat cum Cardinalibus, et alijs. Item debet habere duas psalmas mortellae, et pro implendo saccone pontificis decem et octo provisos.

Camerarius vero habere debet unam aquaritiam clareti, et sic cancellarius residet aliam etiam ipse aquaritiam clareti habere [f. 139r] debet quod si absens est, ipsam dominus papa habet.

Haec omnia de altari sancti Petri accipiuntur.

De oblatione autem altaris, et ad pedes domni papae ita fiet sicut supra scriptum est, et in Letanijs maioribus in festo sancti Marci.

Hoc etiam nulla ratione praeter mittendum est, quod Pontifex post quartam lectionem vigiliae descendit ad arcam altaris, et inde extrahit thuribulum cum candela, quae alia festivitate ibi ab eodem Papa fuerat

reposita cum carbonibus, et incenso, et postmodum thuribulum cum candela similiter ibidem remittit.

Annotationes in cap. XXV

Leo papa IV superno amore ductus in basilica sancti Petri vespertinas publice a cuncto clero et schola constituit die natalis psalleare laudes.

Quid debeat dominus papa facere in festo commemorationis beati Pauli Apostoli cap. XXVI

In commemoratione beati Pauli Apostoli, dominus Papa cum Cardinalibus schola cantorum, et alijs ordinibus vadit ad basilicam sancti Pauli pro vesperis ibidem celebrandis, quibus cantatis ibidem comedit cum omnibus Cardinalibus, capellanis, et alijs ordinibus, talemque ibi agit solennitatem, tam in vesperis, quam in nocte qualem in assumptione beatae Mariae. Cetera fiunt sicut in praedicto festo.

Illud sciendum quod in octava sanctorum Apostolorum Petri et Pauli omnia fiunt sicut in festo eorundem eo excepto quod de thuribulo dictum est.

Quid facere debeat dominus papa in festo S. Laurentij cap. XXVII

On solennitate beati Laurentij dominus papa cum omnibus ordinibus vadit ad vesperum ad basilicam sancti Laurentij extra muros, sicut supra dictum est in assumptione beatae Mariae, ubi de antiqua consuetudine tam in vesperis quam in nocte eadem solennia peragit, quae in assumptione beatae Mariae, hoc excepto quod primicerius cum schola cantorum tum non interest. Cetera omnia fiunt sicut in praedicto festo beatae Mariae.

Quid dominus papa facere debeat in Exaltatione sanctae crucis cap. XXVIII

In festo exaltationis sanctae crucis mense Septembris de mane dominus papa cum Cardinalibus intrat basilicam sancti Laurentij, ubi extrahens reliquias apostolorum Petri, et Pauli, lignumque sanctae crucis porrigit ea Cardinalibus defferenda ad ecclesiam sancti Silvestri, et dominus papa cum Cardinalibus, et capellanis intra basilicam cantat *Te deum laudamus*, extra basilicam vero sancti Silvestri primicerius cum schola cantorum stat cantando Antiphonas de laudibus, cum Psalmis,

et benedictus, et dominus papa dicit orationem. Ibi ante portam in tabulaquadam ab ostirarijs posita, et mappis sive tobalis, sicut convenit, honorabiliter [f. 140r] cooperta ipsas reliquias deponunt, quibus primum a papa, et Cardinalibus adoratis eas postmodum populus omnis in eodem loco adorat. Interim a papa, et Cardinalibus prima ibidem paratur pro ut supra dictum est in alijs processionibus, iunieribusque presbyterorum Cardinalium reliquias ipsas portantibus descendunt per gradus scholae, et sic per viam communem processionaliter pergunt usque ad basilicam sancti Joannis Lateranensis.

Notandum quod canonici Lateranenses veniunt obviam domno papae usque ad gradus schol(a)e cum cruce primicerio cum schola cantorum cantante Respons(orium). Reliquijs autem a portatoribus usque altare positus dominus papa pergit ad secretarium, et cantat tertiam, post indutus pergit ad altare, et celebrat divina. Quibus rite perfectis cum reliquijs per palatium ad basilicam sancti Laurentij revertitur.

Animadvertendum quod dominus papa, et Cardinales in omnibus alijs processionibus praeter istam, pedibus discalciatis incedunt.

Sciendum etiam quod ista processio tantumfit in hac die, et non in inventione eiusdem sanctae crucis, quae colitur die tertia mensis Maij.

Annotationes in cap. XXVIII

Anastasius Bibliothecarius, Sergius papa sacratissimus iur in sacrario beati Petri Apostoli capsam argenteam in angulo [f. 140v] obscurissimo iacentem, et ex nigredine transactae annositatis, nec si essent argentea apparente domino ei revelante reperit, oratione ita que facta sigillum expressum abstulit, locellum aperivit. In quo interius plumatium ex holoserico superpositum, quod stauracin dicitur invenit, eoque ablato inferius crucem diversis, ac praeciosis lapidibus adornatam inspexit, de qua tractis impetalis, in quibus gemmae clausae erant mirae magnitudinis inefabilem pertionem salutaris ligni dominicae crucis repositam invenit. QVAE EX DIE ILLO pro salute humani generis ab omni populo Christiano in die exaltationis sanctae crucis in basilica sancti Salvatoris, quae Constantiniana appellatur, adoratur, et osculatur.

Bibliothecarius in *vita Sergij papae* egressus beatissimus pontifex Sergius foris basilicam quae dicitur domini Theodori papae apertis ianuis sedens in sede sub Apostolis generalitatem militiae, et populi, qui pro eo occurrerant expectabat.

Quid debet facere domnus papa in dedicatione ecclesiarum sanctorum Apostolorum Petri et Pauli, cap. XXIX

In dedicatione ecclesiarum sanctorum Apostolorum Petri, et Pauli domnus papa cum Cardinalibus, et alijs omnibus vadit ad vespervas ad sancti Petri, quibus cantatis Pontifex ibidem remanet, atque iacet, et in propria persona debet in nocte cantandis vigilijs interesse, et talem ibi exercet solennitatem, tam in vesperis, quam in nocte, qualem in praedicta ssumptione beatae Virginis Mariae. [f. 141v]

Ho addito quod domnus papa debet habere de altari duas aquaritas clareti, et duas vini, unam etiam camerarius, et unam Cancellarius.

De oblatione altaris, et ad pedes domni papae ita fiat sicut scriptum est in festo sancti Marci.

Item domnus papa debet habere sex fascios mortualae pro camera sua et quattuor camerarius pro camera sua, et decem, et octo denarios pro implendo saccone pontificis, et tres solidos pro lignis in camera papae.

Haec omnia sicut supra dictum est in festo eisdem sancti Petri, de eius altari accipiuntur.

De sabbato IV temporum, quod in duodecim lectionibus dicitur. Ex vetusto libro Caroli Magni Imperatoris

Lectiones duodecim propter duodecim lectores dicuntur, quia ab antiquis Romanis bis legebantur, hoc est Graecas, et Latinae, sex enim tantummodo sunt nisi fallor duas ob caussas. Una quia aderant. Graeci quibus ignota erat lingua latina. Aderant item quibus incognita erat Graeca. Altera causa propter unanimitatem utriusque populi. Quis mos apud Constantinopolim usque hodie servatur. Nec ab re est, quod in uno quoque ieiunio tres dies sunt, quia unum quodque tempus tres menses habet, pro uno quoque mense singuli dies ieiunio consecrantur.

Episcopi consecratio qui est Vicarius Apostolorum Christi immo Christi fit in dominica. Sabbato quattuor leguntur lectiones quando benedictio largitur, oratio post communionem super populum non habetur. [f. 141v]

Libri ritualis Pars II

De presbytero, quod datur civibus Romanis pro arcubus quomodo et quibus detur. Caput primum

Quotiescunque dominus papa a basilica sancti Petri in praecipuis festis cum solenni processione ad palatium Lateranense revertitur, in via per quam transit, nobiles Romani in eius honorem arcus honorabiles faciunt, et omnes clerici Romani sacris vestibus induti eidem pontifici ubicunque possunt cum thuribus occurrunt, in cuius honoris remunerationem civibus Romanis pro arcubus datur presbyterium triginta quinque librarum provisionorum, clericis vero pro thuribus tresdecim librarum cum dimidia provisionorum.

Presbyterium igitur triginta quinque librarum quod datur illis qui arcus faciunt tunc modo distribuitur.

In primis itaque magistris Sancti Petri qui super gradibus arcum faciunt ferramentorum, dantur duodecim provisioni.

A Pallarijs usque ad sanctum Gregorium XLV solidi provisionorum

A Negociatoribus usque ad Fiolarios XLII solidi provisionorum

A Sancto Gregorio usque ad vinculum XV solidi provisionorum

A Fiolarijs usque ad ponticam Romani Marci VI solidis provisionorum.

Deinde usque ad Pisces VIII solidi provisionorum.

Postea usque ad subfontana VII solidi provisionorum.

A fontana per totam aliam porticum X solidi provisionorum.

In Castello Crescentij alias Sancti Angeli VI solidi provisionorum.

[f. 142r]

In ponte S. Angeli II solidi provisionorum.

A domo Stephani Theobaldi usque ad sanctum Celsum III solidi provisionor(um)

Deinde usque ad arcum ubi est domus Joannis Pauli XXVIII solidi provisionorum.

Deinde usque ad domum Stephani de Girone X solidi provisionorum

Deinde usque ad domum Stephani Nizo XXVII soli(di) provisionorum

Deinde usque ad domum quae est marmorata IX sol(idi). provisionorum

Per totam regionem Parionis Vi librae provisionorum

Deinde usque ad domum Maximorum XII solidi provisionorum

Deinde usque ad Turrim Odonis Bonifilij X solidi provisionorum.

Deinde usque ad domum Falconcellorum X solidi provisionorum

Deinde usque ad domum Joannis cum Zocchidis, cum Caselino Nicolai de Ugone, decem solidi provisinorum.

Deinde usque ad domum Ganzi VI solidi provisinorum

Deinde usque ad viam de Calcarijs VI solidi provisinorum

Deinde usque ad domum Joannis de Caesario XXIV solidi et gratis quattuor solidi provisinorum

Deinde usque ad Amigdalam X solidi provisinorum

Ab Amigdala usque ad Sanctum Laurentium Pensilen. XL solidi provisinorum

Deinde usque ad porticum Sancti Marci XI solidi provisinorum

In ipsa porticu duo solidi provisinorum

Deinde usque ad domum Nicolai Gozi XII solidi provisinor(um) [f. 142v]

Deinde usque ad angulum quattuor columnarum VII solidi provisinorum

Deinde usque ad Marfoium V solidi provisinorum

Deinde usque ad domum Gizubae VI solidi provisinorum

Deinde usque ad domum Gozi VII solidi provisinorum

Deinde usque ad domum Nicolai Ferri VI solidi, et denarius provisinorum

Deinde usque ad Arcum de Miranda IX solidi provisinorum

Ab arcu(m) usque ad sanctorum Cosmae et Damiani porticum VII solidi provisinorum cum monasterium, cui dati suat duo solidi.

Oliverio duo solidi provisinorum

Joanni de Anagia quattuor denarij

Joanni de Ruberto duo solidi provisinorum

Focae Maniensi sexdecim pdenarij

Clericis S. Cosmae duo solidi provisinorum

Thephylacto duo solidi provisinorum

In loco ubi fuerunt palatia Fraiepanorum tres sol(idi)provis(inorum)

Romano de Bonella XII denarij

Joanni Adulterino duo solidi provisinorum

Citae VIII denarij

Joanni de Tincto VI denarij

In domo Joannis de Gregorio VI denarij

In domo Sansonis Macellarij VIII denarij

In domo Gregorij de Benedicta duo so(lidi) povisinorum [f. 143r]

In domo Dodae XII denarij

In domo Tholomaei V denarij

In domo Rainutij de Franco V denarij
 In domo Rainutij de Lonella VI denarij
 In domo Sansonis Macellarij VII denarij
 In domo Mithinae quattuor denarij
 In domo Benedictae de Pagano XII denarij
 In domo D. Adelasae VIII denarij
 In horto scrinarij V solidi provisinorum
 Joanni Manthino pro domo sua, et Nepotis XX denarij
 Pro domo Petri de Manthino VIII denarij
 In domo Petri de Paulo XII provisinorum
 Familiae Freriepanorum de Catularia VII solidi, et den(arij)
 provisinorum
 In domo Sansonis de Manchino duo solidi provisinorum
 In domo Sansonis de Olianta XII denarij
 In domo Babozani XII privisiniorum
 In domo Romani de Petro Ovilendae XII denarij
 In domo Joannis Bulgarelli VIII denarij
 In tota domo Balnei duo solidi provisinorum
 In domo Berardi duo solidi papienses
 In domo Grisotti XVIII denarij
 In domo Ulyxis XII denarij [f. 143v]
 In domo Joannis de enedicto IV denarij
 In domo Maria Joannis de Rainutio IV denarij
 In domo Aizonis Fornarij IV denarij
 In domo Mariae de Manchino IV denarij
 In domo Regiminae IV denarij
 In domo Benedicti de Romano IV denarij
 In domo Uxi presbyteri IV denarij
 In domo Benedictae IV denarij
 In domo Joannis de Gregorio XVIII denarij
 In domo Petri de Roberto XXX denarij
 In domo Odonis Romani Crassi XXX denarij
 In domo Robotiani Romani de Romancio VI denarij
 In domo Marboratae usque ad Sambucos X solidi, et denarius.
 De hinc usque ad Sanctum Nicolaum de Colloseo V. solidi provisinorum
 De hinc usque ad domum Joannis papae VIII solidi provisinorum
 De hinc usque ad angulum S. Clementis VIII solidi provisinorum
 Ab angulo ipso usque ad palatium Lateranensem XLV solidi
 provisinorum

Et quamvis horum nomina translata sint, et termini sive signa mutata nihilominus tamen presbyterium ipsum sicut praediximus per loca dividitur supra dicta. [f. 144r]

Annotationes in cap. I

Bibliothecarius in Vigilio: *Qui Antemius scribo veniens Romam invenit eum in ecclesia S. Caeciliae X Kal. Decembris (erat enim dies natalis eius) munera eum errogatem ad populum.*⁵¹¹ Bibliothecarius in Theodoro: *Pyrrhus qui fuerat, patriarcha Constantinopolitanus Romam ex Africa venit ad limina Apostolorum. Tunc papa Theodorus fecit eum munera erogare in populo, et cathedram ei poni iuxta altare honorans eum, ut sacerdotum regiar civitatis.*⁵¹²

De presbyterio, quod thuribulis datur, quibus, et quomodo detur cap. II

Hoc est presbyterium supra nomiatum, quod datur clericis Romanis pro thuribulis, quando occurrunt domno papae a S. Petro Lateranum revertenti.

In primis basilicae Sancti Petri dantur VIII solidi

Basilicae Sanctae Mariae maioris IV solidi

Basilicae Sancti Joannis Lateranensis IV solidi

Titulo Sancti Laurentij in Lucina duo solidi.

Tituli S. Marcelli

Titulo SS. Apostolorum

Tituli. S. Marci

Titulo S. Laurentij in Damaso

Titulo S. Petri ad vincula

Titulo S. Martini in Montibus

Titulo S. Praxedis

Titulo S. Eusebij [f. 144v]

dantur duo solidi provisior(um)

511 Abbo Floriacensis, *Excerptum de vitis Romanorum pontificum*, in *PL*, CXXXIX, col. 552.

512 This was already mentioned in Panvinio, *De Basilica Vaticana*, in *BAV*, Arch.Cap.S.Pietro.H.80, fol. 253r; *BAV*, Arch.Cap.S.Pietro.G10, fol. 283v, also reprinted in *SR*, IX, 331.

Titulo S. Pudentianae	}	dantur duo solidi provisinorum
Titulo Sancti Vitalis		
Titulo Sanctae Susannae		
Titulo Sanctae Crucis in Hierusalem		
Titulo S. Stephani in Caelio Monte		
Titulo SS. Joannis, et Paulis		
Titulo S. Priscae		
Titulo S. Xysti		
Titulo SS. Nerei, et Achillei		
Titulo S. Balbinae		
Titulo S. Clementis		
Titulo S. Anastasiae		
Titulo S. Cyriaci in thermis		
Titulo Sanctae Sabinae		
Titulo SS. Petri, et Marcellini		
Titulo S. Mariae Transtiberim		
Titulo S. Chrysogoni		
Titulo S. Caeciliae		

Titulo, et monasterio Sanctorum quattuor Coronatorum, ut supra

Diaconiae S. Mariae in dominica	}	dantur singulis denarij XVIII
Diaconiae S. Luciae in Septisolio		
Diaconiae S. Mariae novae		
Diaconiae S. Luciae in Silice		
Diaconiae SS. Victi et Modesti in macello martyrum		
Diaconiae SS. Cosmae, et Damiani [f. 145r]		

Diaconiae Sancti Hadriani	}	singulis dantur denarij XIX
Diaconiae SS. Sergij, et Bacchi		
Diaconiae Sancti Theodori		
Diaconiae Sancti Georgij in Velabro		
Diaconiae Sanctae Mariae in schola Graeca		
Diaconiae Sanctae Nicolai in carcere Tulliano		

Diaconiae Sancti Angeli piscium venalium	}	singulis dantur denarij XIIX
Diaconiae Sancte Agathae		
Diaconiae Sanctae Mariae in via Lata		
Diaconiae Sanctae Mariae in Aquiro		
Diaconiae Sancti Eustachij		
Monasterio domnae Rosae	}	dantur XIIX denarij
Monasterio de Julia alias de Villa		
Ecclesiae S. Basilij		
Ecclesiae S. Laurentij in Miranda	}	dantur duo solidi
Monasterio Palladij		
Monasterio Sanctae Agathae provisinor(um)		
Ecclesiae Sancti Caesarij Graecorum		
Ecclesiae Sanctae Mariae in Monasterio		
Ecclesiae Sanctae Trinitatis schotorum	}	dantur duo solidi provisinor(um)
Monasterio Sancti Pancratij		
Ecclesiae Sancti Blasij Monasteris Gattus acuta [f. 145v]		
Ecclesiae Sanctae Mariae in capitolio		duo solidi provisin(orum)
Ecclesiae Sancti Vincentij	}	dantur XII denarij
E. Sancti Sergij Palatij Caruli		
E. S. Stephani Nuzini, alias Mizini		
E. S. Salvatoris Turrionis	}	dantur sex denarij
Ecc. S. Zenonis		
E. Sancti Martini Bergariorum		
E. S. Justini		

Ecclesiae Sancti Peregrini	}	dantur sex denarij
Ecclesiae Sancti Egidij		
E. S. Gregorij de curtina		
E. S. Laurentij Piscium		
E. S. Martini de Curtina		
E. S. Salvatoris Coxae Caballi		
E. S. Michaelis		
Ecclesiae Sanctae Mariae Saxiae		
E. S. Mariae Transpadinae	}	

E. S. Abbaoiri	dantur XII denarij
----------------	--------------------

E. S. Salvatoris militiarum	}	dantur sex denarij
E. S. Nicolai Funariorum		
E. S. Andrae Vide		
E. S. Mariae Canapariae		
E. S. Mariae de Guinizo		
E. S. Mariae de Macello, alias Marcello		
E. S. Mariae arcus auri [f. 146r]		

E. SS. Petri, et Marcellini de subura	}	VI. denarij
E. S. Andreae Transtiberim		
E. S. Mariae in Turri Transtiberim		
E. S. Bonosae		
E. S. Laurentij de Piscinula		
E. S. Mariae in Capella		
E. S. Benedicti de Piscinula		

E. S. Salvatoris de Pede Pontis	duodecim denarij
---------------------------------	------------------

E. S. Agathae Transtiberim	}	sex denarij
E. S. Stephani Vidae		
E. S. Blasij de Mercato		

E. S. Mariae de Petroria	XII denarij
E. S. Salvatoris trium imaginum	VI denarij
E. S. Triphonis	XII denarij

E. S. Stephani de Pila	}	VI. denarij
E. S. Nicolai de Macello, alias Marcello		
E. S. Mariae Rotundae		XVIII denarij
E. S. Mariae Campitelli	}	VI. denarij
E. S. Salvatoris de Sere		
E. S. Mariae de Arca Noe		
E. S. Joannis de campo Turriclano		
E. S. Celsi XVIII denarij		
E. S. Anastasij de Trivio		
E. S. Anastarij de Trivio		
E. S. Andrae de Mortararijs		
E. S. Mariae de Canella [f. 146v]		VI. denarij
Ecclesiae S. Mariae de Balneapolin	}	VI. denarij
E. S. Salvatoris divitiarum		
E. S. Mariae Curtis domnae Nuccinae		
E. S. Mariae in Tofellato		
E. S. Laurentij de Muczo		
E. S. Laurentij de bascio		
E. S. Nicolai de marmorata		
E. S. Anastasij Vidae		
E. S. Hannie		
E. S. Salvatoris in Marmorata		
E. S. Mariae de Grandellis		
E. S. Gregorij de Gradellis		
E. S. Mariae Secundicerij		
E. S. Gregorij de Ponte		
E. S. Laurentij a flumine		
E. S. Stephani Rotundi	}	VI. denarij
E. S. Laurentij Mundezarij		
E. S. Geminiani		
E. S. Gregorij Graecorum		
E. S. Mariae Joannis Bovis		
E. S. Mariae in Vallicella		
E. S. Sergij de Forma		

E. S. Joannis de Insula
 E. S. Bartolomaei in Insula
 E. S. Martinae [f. 147r] } XIX. denarij

E. S. Mariae de Minerva XII. denarij
 E. S. Mariae in Cambiatoribus
 E. SS. Abdon et Se(n)nen
 E. S. Panataleonis trium Clibanorum
 E. S. Silvestri de iveratica
 E. S. Thomae in Parione
 E. S. Manuatis
 E. S. Caeciliae de Faffo
 E. S. Sebastiani de via Papae
 E. S. Blasij Acceptorum
 E. S. Joannis de Horrea
 E. S. Petri Vidae } sex denarij

E. S. Andrae de Columna
 E. S. Andreae de Ursa
 E. S. Stephani de Curte
 E. S. Andreae de Hortis
 E. S. Blasij Curtium
 E. S. Benedicti de Piscina
 E. S. Andreae Putei de Proba
 E. S. Macuti XII. denarij
 E. S. Nicolai Forbitorum
 E. S. Salvatoris Scotorum
 E. S. Nicolai de Trivio
 E. S. Thomae de Spanis XII. denarij
 E. S. Andreae Vidae
 E. S. Laurentij de Biberatica [f. 147v] } sex denarij

Ecclesiae S. Salvatoris Vidae
 E. S. Anastasij Ariolae
 E. S. Salvatoris Suburae } VI. denarij

E. S. Salvatoris Maximinorum
 E. S. Caeciliae Cencij Pantaleonis
 E. S. Euphemiae de Subura } VI. denarij

E. S. Joannis ante portam Latinam	XII denarij
E. S. Leonis Vidae	XVIII denarij
E. S. Thomae Fraternitatis	XIIX denarij
E. S. Valentini Bonionuzino	} VI. denarij
E. S. Salvatoris Cacabarij	
E. S. Mariae Vidae	
E. S. Simeonis de Pusterula	
E. S. Callisti Transtiberum	
E. S. Rufinae	
E. S. Blasij	
E. S. Angeli in Janiculo	
E. S. Joannis de Porta	
E. S. Silvestri	
E. SS. Quadraginta Martirum	
E. S. Laurentij de Curtibus	
E. S. Silvestri de Rota Collisei	
E. S. Stephani	
E. S. Salvatoris Primicerij [f. 148r]	
Ecclesiae Sancti Petri in Monte aureo	} VI. denarij
E. S. Luciae de Pinea	
E. S. Martini de Maximo	
E. S. Joannis Cribri Plumbei	
E. S. Mariae de Fossa	
E. S. Laurentij de Proto	
E. S. Mariae in Via	
E. S. Cosmae de Pinea	
E. S. Caeciliae Nicolai Marescalci	
E. S. Laurentij de Calcario	
E. S. Nicolai Arciomim	
E. S. Silvestri de Thermis	
E. S. Salvatoris de Caballo	
E. S. Martini de Panarella	
E. S. Mariae in Capitello	
E. S. Hyppoliti	
E. S. Mariae de Berta	

E. S. Salvatoris Curtium	}	VI. denarij
E. S. Barbarae		
E. S. Stephani de Caballo		
E. S. Andreae in Pallazina		
E. S. Mariae in publico		
E. S. Nicolai de formis		

E. S. Cosmaera Mariae maioris	}	VI. denarij
E. S. Hadriani S. Mariae maioris		
E. S. Hadriani in Massa Juliana, S. Mariae Maioris		
E. S. Hadriani Massarij, S. Mariae Maioris [f. 148v]		

Ecclesiae S. Nicolai de Columna Hadriani VI. denarij

E. S. Apollinaris	XIIX. denarij	}	VI. denarij
E. S. Joannis de Pinea			
E. S. Salvatoris de Deo campo			
E. S. Nicolai de Pinea			
E. S. Stephani de Piscina			
E. S. Martini de Pila			
E. S. Danielis de Forma			
E. S. Marinae in Posterula			

E. S. Caeciliae Stephani de Petro	}	VI. denarij
E. S. Mariae ad Flumen		
E. S. Benedicti Leonchij		
E. S. Saturnini de Cabalo		
E. S. Nicolai Melieonorum		
E. S. Mariae in Curte		
E. S. Benedicti in Cacabo		
E. S. Cellae de Fra(n)ssa		
E. S. Tatiani		
E. S. Eustherij		
E. S. Salvatoris de Gallia		
E. S. Hagnetis in Agone		
E. S. Nicolai Vidae		
E. S. Martini in Monticello		
E. S. Salvatoris de Lauro		
E. S. Nicolai Calcariorum [f. 149r]		

Ecclesiae S. Bartholomaei Joannis Gaietani	}	VI. denarij
E. S. Salvatoris de Praedectis		
E. S. Martini in Monterone		
E. SS. Quirici, et Julitae		
E. S. Mariae Hastariorum		
E. SS. Quadraginta Maryrum Calcariorum		
E. S. Nicolai Gregorij Cencij		
E. S. Blasij Milonis Sarraceni		
E. S. Salvatoris Insulae de Colloseo		
E. S. Sergij de Subura	}	

E. S. Salvatoris de Insula, alias de Julia	}	VI. denarij	
E. S. Silvestri			
E. S. Mariae de Acquarichiarijs			
E. S. Xysti de Gallinis albis, alias Alberti			
E. S. Angeli de Augusta			
E. S. Blasij de Prima			
E. S. Andreae arcus auri			
E. S. Pantaleonis			
E. S. Stephani Orphanotrophij			
E. S. Salvatoris Ribersorum			
E. S. Mariae de Ferrarijs			
E. S. Nicolai de Colloseo			
E. S. Mariae in Monticello			XII. denarij
E. S. Mariae in Catenere			
E. S. Joannis de Ficovia			
E. S. Stephani Arcionum [f. 149v]	}		

- E. S. Andreae de Suburra
 - E. S. Ursi
 - E. S. Blasij de Oliva
 - E. S. Nicolai de Praefectis
 - E. S. Salvatoris Barancinorum
 - E. S. Nicolai de Tofo
 - E. S. Caeciliae de campo Martio
 - E. S. Benedicti Ariolae
 - E. S. Caesarij de Appia
 - E. S. Thomae Vintarum
 - E. S. Andreae Joannis Ancillae Dei
 - E. SS. XL. Martirum de Colloseo
 - E. S. Joannis in Agma
 - E. S. Mariae inter duas vias
 - Ecclesiae S. Luciae de Confinio
 - E. S. Blasij de Ascesa
 - E. S. Felicis in Princis
 - E. S. Pauli de Aureola
 - E. S. Nicolai de Hospitali
 - E. S. Nicolai de Furca
 - E. S. Stephani de Capite Africae
 - E. S. Mariae in foro
 - E. S. Cosmae Montis Granatorum
 - E. S. Andreae Milonis Sarraceni
 - E. S. Marinae [f. 150r]
 - E. S. Mariae de Manu
 - E. S. Mariae in Pusterula
 - E. S. Stephani de Pinea
 - E. S. Laurentij Nicolai Nasonis
 - E. S. Salvatoris de bono Ecclesiae
 - E. S. Mariae in monasterio
- } VI. denarij

Nomina ecclesiarum quae sunt ignotae, et sine clericis

Ecclesia S. Maria in Finesia	}	VI. denarij
E. S. Mariae in Campo Coni		
E. S. Caesarij		
E. S. Salvatoris Joannis Bovis		
E. S. Herasmi		
E. S. Thomae de Castro		
E. S. Blasij de Cirello		
E. S. Bartholomaei Lateranensis		
E. S. Laurentij s. ^{ti} Cyriaci		
E. S. Laurentij Arcionum		
E. S. Marci de Taunello		
E. S. Mariae in Campo Caruleonis		
E. S. Andreae de Caballo		
E. S. Luciae Capium secuta		
E. S. Mariae in Maiurente		
E. S. Laurentij Oculi Bovis [f. 150v]		

Ecclesia S. Viti in Campo	}	VI. denarij
E. S. Nicolai de Alivoto		
E. S. Caesarij Graecarum		
E. S. Mariae in Turri		
E. S. Gregorij de Massa		

De varijs presbyteris, quae per anni circulum in diversis stationibus, et solenni tatibus dari solent caput III

Sciendum autem quod in omni statione apud S. Petrum quando domnus papa celebrat missam habet idem pontifex quadraginta solidos de altari.

Episcopi etiam, presbyteri, et diaconi Cardinales, subdiaconi, primicerius cum schola cantorum, schola crucium, et Acoluthi in omni statione etiam si domnus papa non interfuerit, et aliquis Cardinalium celebraverit, de eodem altari sancti Petri XL solidos habere debent, sic divisos quemadmodum supra in festo S.^{ti} Marci diximus.

Si veor domnus papa extra Urbem fuerit, et Vicarius eius vel aliquis Cardinalis, seu peregrinus episcopus, de mandato domni papae interfuerit, et apud S. Petrum divina celebraverit, similiter de eiusdem altari iisdem ordinibus XL solidi dari debent, et ille qui tunc [f. 151r]

sicut dixi, de mandato pontificis celebravit eosdem quadraginta solidos recipit de ipso altari, quos recepisset domnus papa si tunc celebrasset, suprascripti vero quadraginta solidi, qui Mitratis dantur, etiam si domnus papa fuerit extra Urbem, de eodem altari ipsis, si interfuerint, exhibentur. Si autem D. Papa in Urbe fuerit, et non perexerit in processione, seu non celebraverit, nihilominus eosdem solidos ijdem habent.

Clerici etiam Urbis semper habent supra scriptas viginti quinque libras denariorum, de quibus supra scriptum est in festo S. Marci in processione Letaniarum maiorum, sive domnus papa sit in Urbe sive extrea, sive cantaverit missam, sive non, quae distribuentur, ut infra notatum est.

Illud etiam nulla ratione praetermittendum, quod si forte ex quo tobalea ponitur a capellanis supra altare aliquid oblatum fuerit domno papae, ipsorum Cappellanorum est nulliꝰ alio cum ipsis participante, et ita durat, donec ad altare pro missa cantando pontifex accedit.

Quicquid vero postquam domnus papa accesserit ad altare donec idem pronuntiaverit *Ite missa est* super altare oblatum fuerit, sic dividitur.

In primis dantur Marescalcis duodecim denarij.

Et notandum quod in omni statione in qua domnus papa celebrat missam apud Sanctum Petrum, tantum etiam habere debent ijdem Marescalci ~~vero~~. In omnibus vero alijs sta[f. 151v]tionibus ceterarum ecclesiarum, ubi domnus papa missam cantat.

De oblationibus altaris, seu quae fiunt post evangelium domno papae praedictis Marescalcis dantur sex denarij. Quod si forte contingeret oblationem nullam esse nisi illam, quae debet esse mappulariorum Marescalci ipsi de eadem oblatione sex denarios habent, si vero nulla omnino oblatio fuerit, tunc eleemosynarius domni papae, dat eis de eleemosina sex denarios.

Quotiescunque autem domnus papa, et quocunque loco missam cantat, quando non est statio, debet eisdem Marescalcis Eleemosynarius de eleemosina dare.

Datis (ut supra dictum est) duodecim denarijs morescalcis, de residuo sexta pars datur primicerio, et scholae cantorum, quibus etiam melior moneta dari debet. Reliquae vero paetis medietas datur diaconis Cardinalibus, et subdiaconis, alia medietus solummodo capellanorum est.

De presbyterio, quod datur ijs, qui in Letanijs maioribus, in festo Sancti Marci in processione ad Sanctum Petrum venerunt, caput III

Presbyterium viginti quinque librarum denariorum, quod unicuique ecclesiae, quae in festo Sancti Marci in Letanijs maioribus pergit processionaliter ad Sanctum Petrum Camerarius domni papae si voluerit distribuere, debet, sin autem tam distributionem priori basilicae, et Rectori Urbis [f. 152r] committet, ijs qui interfuerint mane ad singulas ecclesias describendas adiunctis.

Porro autem de isto presbyterio in primis basilicae S. Petri dantur viginti solidi.

Basilicae S. Joannis Lateranensis	quinque solidi.
Basilicae Sanctae Mariae maioris	V solidi.
Basilicae S. Laurentij foris murum	V solidi.

Unicuique titulorum Cardinalium tres solidi illis exceptis, qui lectos supradictos in processione parant, qui propter hoc duo decim denarios amplius habent.

Unicuique diaconiae duo solidi, exceptis diaconibus Sanctae Mariae novae, quae pro lecto duodecim denarios habet ultra, et Sancti Theodori, quae pro Lancia debet habere duodecim provisos amplius.

Unicuique monasterio extra Urbem id est:

Monasterio Sancti Pauli Apostoli	} da(n)tur tres solidi
Monasterio Vincentij, et Anastasij ad aquas salvas	
Monasterio Sancti Sebastiani	
Monasterio S. Hagnetis	

Monasterijs autem intra Urbem, id est:	} da(n)tur tres solidi
Monasterio S. Caesarij	
Monasterio S. Agathae	
Monasterio S. Laurentij in pane, et perna	
Monasterio de Pallardia	
Monasterio S. Cosmae Transtiberim [f. 152v]	

Monasterio Sancti Silvestri in capite	}	tres solidi	
Monasterio S. Mariae de Capitolio			
Monasterio Sanctorum Bonifacij, et Alexij			
Monasterio Sanctae Sabae in cella nova			
Monasterio Sanctorum Andreae, et Gregorij in clivo Scauri			
Monasterio Sancti Basilij			
Mon. S. Crucis			
Mon. S. Mariae in Monasterio			
Monasterio Juliae	duo solidi	}	duo solidi
Monasterio S. Vibranae			
Monasterio Sanctae Mariae de Campo Martio			
Monasterio domnae Rosae			
Monasterio Tempoli			
Monasterio S. Joannis ante portam Latinam			
Monasterio Maximae			
Monasterio Biberaticae			
Mon. S. Thomae de formis	}	duo solidi	
M. S. Laurentij in Miranda			
Mon. S. Trinitatis			
Mon. S. Joannis de Insula			
Mon. S. Leonis			
Monasterio S. Caesarij monachorum			
Monasterio S. Mariae in monticello	}	XIIIX. denarij	
E. ^{ac} S. Thomae de fraternitate [f. 153r]			
E. Sanctae Martinae	}	XIIIX. denarij	
E. S. Triphonis			
E. S. Mariae Rotundae			
E. S. Apollinaris			
E. S. Celsi			

Capellae S. Vincentij	}	XII. denarij
Capellae S. Michaelis		
Ecclesiae S. Mariae in Saxia		
Capellae lectigradum		
Capellae S. Mariae in Synodochia		
Capellae S. Mariae in Catenere		
Capellae S. Salvatoris campi		
Capellae S. Pauli Areolae		
Cap. S. Anastasij Areolae		
Cap. S. Quirici		
Capellae S. Abbacyri		
Capellae S. Mariae a Flumine		
Capellae S. Stephani de Pinea		
Capellae S. Macuti		
Capellae S. Mariae de Canella		
Cap. S. Laurentij de Piscinula		
Cap. S. Laurentij de Mundezarijs		
Cap. S. Mariae in Petrochia		
Capellae S. Mariae Secundicerij		
Capellae S. Valentini extra Urbem		
Cap. S. Mariae Transpadinae		
Hospitali S. Blasij de mercato [f. 153v]		

Omnes autem aliae ecclesiae Urbis singulariter habere debent VIII denarios.

Virgarij pro lecto habent X solidos provisinorum.

Schola Guidonum X solidos.

Scrinarij X solidos

Scriptores XII solidos

Rectores fraternitatis habent XII solidos. Qui tamen sibi a paucis retro temporibus hoc usurpavere, ipsi etenim licet quando quidem sicut dictum est presbyterium istud distribuunt, non debent tamen aliquid de illo recipere, sed neque scholae cantorum mappulariorum, cubiculariorum, adexteratorum, ostiariorum, neque ulla alia schola vel persona excepto priore subdiaconorum cum Acoluthis quidquam de presbyterio ecclesiarum quando datur, ut supra dictum est, recipit pro in antiquis rationibus Innocentij secundi, Eugenij III, Hadriani IV et aliorum plurium Romanorum pontificum scriptum plenarie invenitur.

Quibus scholis datur presbyterium, et quantum, caput V

Hoc est presbyterium scholarum Urbis, quod eisdem scholis in festis diebus domini, et Paschae per manus Camerarij eadem natione annis singulis sine diminutione donatur.

Adexeratoribus X sol. provisinorum, et duo solidi pro regno

Ostiaris decem solid. provisinorum

Mappularijs quinque solid. provisinorum. [f. 154r]

Mappularijs V solidi, et XII denarij provisinorum

Cubicularijs quinque solidi provisinorum

Maiorentibus, alias stimulis IV solidi provisinorum

Vastarijs IV solidi provisinorum

Fiolarijs V solidi provisinorum

Ferrarijs de Columna IV solidi provisinorum

Ferrarijs S. Angeli

Caldararijs IV solidi provisinorum

Bandonarijs Collosei, et Cacabarijs X solidi provisinorum

Scoplatijs IV solidi provisinorum

Mandararijs X solidi provisinorum

Muratorijs S. Petri VIII solidi provisinorum

Alijs muratorijs V solidi provisinorum

Bandonarijs Cacabarij X solidi provisinorum

Judaeis XX solidi provisinorum

Notandum quod presbyterium supradictum praefatis scholis donatur propter scrutium, quod exhibent curiae Romanae, ut infra declarabitur.

De officio Adexeratorum cap. VI

Adexeratores semper quando dominus papa coronatur custodiunt regnum, et ipsum, usque ad ecclesias, ad quas pontifex equitare debet adexerant in eundo, et redeundo, propter quod in qualibet die coronationis, et etiam in introitu domni papae, omnes de schola ipsa comedunt coram pontifice [f. 154v] pro commestione recipientes. In omnibus praeterea stationibus, ad quas dominus papa equitat, ipsum adexerant, propter quod in eadem die quattuor tantum de schola ipsa, nec plus, nec etiam si ipsi voluerint minus de iure comedunt cum eodem pontifice.

Omnes etiam illos, qui ad dominum papam pro consecratione, accedunt, sive sint archiepiscopi, vel episcopi, et Abbates debent adexerare in Urbe tantum, et non extra, propter quod equitaturam

ipsius consecrati habere, et cum ipso consecrato, quattuor de ipsa schola, et duo cum domno papa comedere debent, excepto quando domnus papa consecrat in Capella, quo casu omnes comedunt cum consecratis. Et quia nimis grave est, consecratis dare suas equitaturas de antiqua, et prima consuetudine est, quod Camerarius domni papae loco equitaturae facit adexteratoribus ipsis ab iisdem consecratis, secundum illorum qualitatem in denarijs provideri. Hoc siquidem adexteratores ipsi (quanquam non in tanta quantitate) habere debent, etiam si consecrati ipsi nulla tenus equitent.

Sciendum quoque est, quod eadem habere debent etiam si ab alio, quam a domno papa in Urbe, quis consecraretur.

De Ostiarijs caput VII

Ostiarij accipiunt a domno papa singulis diebus, pro custodiendo [f. 155r] palatio comestionem pro duobus scholae ipsorum. Quando vero domnus papa coronatur, omnes pro voluntate camerarij ad palatium accedere debent, et ipsum custodire, propter quod eadem die comestionem a domno papa habere debent. Ipsorum etiam Ostiariorum, quando pontifex ad stationes equitat, semper duo cum eo ire debent ad custodiendum secretarium, qua die praeter supradictos quotidianos duo, illi alij comedunt cum domno papa. Quotiescunque autem camerarius vocat eos, vel eorum partem pro palatio custodiendo vocati statim venire debent.

Omnes insuper dono papae debent iurare, sicut alibi plenius describetur.

Istis autem Camerarius in festo Paschae unam pecudem, et in festo natalis domini proculusculum unum dare debet.

Illud etiam sciendum quod Ostiarij omnes olivarum palmas facere debent, quas in dominica palmarum domnus papa dat populo Romano, easque portare debent in palatio ante cameram, et post domnum papam, usque ad ecclesiam.

Illud etiam animadvertendum, quod quando domnus papa non est in Urbe pro custodiendo palatio, Ostiarij duodecim denarios papienses in una quaque hebdomada de altare Sancti Petri habere debent.

De Mappularijs, et Cubicularijs cap. VIII

Mappularij, atque Cubicularij, qui idem fere officium exercent [f. 155v] quotiescunque domnus papa coronatur, et in omnibus stationibus

debent ad palatium accedere, et accipientes carpetam, Tapetum Facestorium alias faldistorium, pluvinar, et predelam cum strinijs capellae, ea omnia portare debent ad equitaturam paratam, universaque illi imponere, quae deinceps sic onerata duci debet a marescalcis, usque ad locum ad quem dominus papa proposuit equitare. Cum autem ibi capella deponitur praedictae scholae debent interesse, et omnia quae supra diximus sicut prius accipere, et ad secretarium deportare, ubi cum dominus papa exuerit mantum, stolam, atque mitram, debent donec officium celebratur, omnia studiosius custodire. Idem etiam carpetam, tapetum, et alia supradicta debent a loco illo usque ad altare adferre, et in suis locis sicut conveniens est aptare. Ipsi vero quando dominus papa vadit a secretario ad altare facto de quadam mappa super caput ipsius pontificis caelo extenso, et ligato in summitate quattuor baculorum, illud duo ab anteriori parte, et duo a posteriori portant usque ad altare quam mappam, Acoluthi eisdem de strinijs domni papae assignant eam ab ipsis postmodum recepturi, quam diu etiam dominus papa celebrat, vel praedicat, ipsi aliud officium, quod pertinent ad eosdem exercent. Idem praeterea carpetam, tapetum, et omnia alia supra dicta in recessu domni papae, iterum debent portare ad gradus, ubi est equitatura, quae cum strinis capellae super ipso equo usque ad palatium reportantur, ubi ipsi esse debent parati, et praedicta ad locum, ubi unde receperunt reportare. [f. 156r]

Notandum quod omnes ipsarum scholarum in die coronationis debent comedere cum pontifice, in diebus vero stationum, quattuor tantum singularium scholarum.

Porro autem quando aliquis consecratur a domno papa propter servitium, quod eidem consecrato exhibent suum pluviale bacillum, atque tobaleam habere debent, bacillum vero, et tobaleae fit divisio inter ipsos, et acoluthos, et quia consecrato nimis grave videtur illis pluviale suum dare, camerarius facit eisdem a consecrato in pecunia provideri iuxta qualitatem, et facultatem ipsius. Cum quo consecrato uniuscuiusque scholae duo etiam comedunt, cum pontifice vero si in capella consecraverit unius cuiusque scholae duo etiam comedunt cum domno papa.

Sciendum etiam quod quae supra dicta sunt iisdem habere debent etiam si ab alio, quam a domno papa quis consecraretur in Urbe, si vero extra Urbem consecratio fit, camerarius dat et facit eum adexterare secundum suam voluntatem, et tam ipsi, quam adexteratores debent, cum requisiti fuerint iurare domno pape.

Sed notantum quod si forte quando dominus papa est in secretario, et post missam celebratam aliquid fuerit pedibus eiusdem pontificis oblatum, id omne de iure ipsorum est, auro argento elaborato panis etiam, seu tobaleis exceptis, quae omnia camerae sunt praeter rationem, quam schola unidorum habere debet. [f. 156v]

Hoc idem dico de adexteratoribus, nam si forte aliquis, quando dominum papam adexterant ad pedes per viam oblatum fuerit illorum, praedictis exceptis, esse debet.

Hoc addito quod tam scholae mappularium, et cubiculariorum quam adexteratorum, quando dominus papa equitat ad aliquam ecclesiam, ubi eadem die non est statio cum eodem pontifice, nec comedere, nec aliquid officium exercere debent.

Sciendum quoque quod ipsi mappularij sicut supra dictum est debent semper in processionibus aquam calidam pontifici praeparare, et in die Jovis sancti manuum medietatem a subdiaconis habere debent.

De maiorentibus, qui stimulati dicuntur cap. VIII

Maiorentes ad curiam accedere non debent, pro faciendo aliquo scrutio, seu pro alia re, nisi in diebus coronationis domni papae, cui ~~quam~~ cum equitat baculos habentes in manibus viam parant, multitudinem populi removendo, propter quod ipsa die comedere debent cum eodem pontifice.

Illud etiam non ignorandum, quod maiorentes stimulatorum scholae vocantur.

De Vastarijs cap. IX

Vastarijs vero in omnibus solemnitatibus sanctae Mariae, festo assumptionis excepto faciunt candelas de murcis, papirum [f. 157r] pro candelis aptanes, et propter hoc cum domno papa comedunt in die coronationis suae, et pro mucis de altare S. Petri recipiunt quattuor provisinos. Sciendum etiam quod ipsi pro hoc scrutio habent medietatem manuum casae maioris in die paschae.

De Fiolarijs caput X

Fiolarij secundum antiquam consuetudinem dare debent de proprio lampades, et candelas, quoties necesse est, pro palatio illuminando, propter quod cum domno papa comedunt tantum in die suae coronationis.

De Ferrarijs columnae, et S.^{ti} Angeli caput XI

Ferrarij de columna, et Sancti Angeli debent facere circulos caldariorum, quotiens a super cocis domni papae fuerint requisiti, similiter, et tripedes, et propter hoc debent comedere in die coronationis cum domno papa. Porro autem propter laborem praedictum, datur etiam eis cibus de curia, quando laborant unicuique scilicet quattuor denarij, Carbones quoque, et ferrum eisdem pro opere tribuntur.

De Caldarijs caput XII

Caldarij debent facere caldaria nova, et vetera reparare, quando a super cocis requiruntur, et quando laborant ipsis datur [f. 157v] cibus de curia unicuique scilicet quattuor denarij, datur etiam ferrum, et carbo pro opera.

De Bandonarijs cap. XIII

Bandonarij Collosei, et Cacabarij quando domnus papa coronatur in eundo, et redeundo ipsum cum vexillis praecedunt, et eadem die cum ipso pontifice comedere debent, hi quasi una schola sunt.

De Scopalatijs cap. XIV

Scopalatij in die coronationis domni papae debent gradus scalae, et porticum usque ad locum ubi domnus papa descendit mundare.

De mandarijs caput XV

De Muratoribus cap. XVI

De Carbonarijs cap. XVII

Carbonarij in die coronationis domni papae dant carbones [f. 158r] coquinae, et pro caldarijs reparandis.

De Judaeis cap. XVIII

Judaei vero repraesentant domno papae in die coronationis suae legem in via, et ei faciunt laudes, et tres libras, et den. piperis et duas libras et den. cinnamoni afferunt ad cameram.

De presbyterio officialium Camerae Camerarij caput XIX

Hoc est presbyterium, quod datur officialibus Camerae Camerarij, et officialibus alijs, et curialibus.

Unicuique curialium, qui vulgo cortesciani vocantur dantur duo marabotini

Scriptori camerae dantur duo Melequini

Cambiatori duo melequini

Sartori camerae duo sarraceni

Custodi camerae duo sarraceni

Senescalco domni papae sex melequini, eidem etiam in nativitate domini datur porcastus, unus, et in pascha pecus una.

Unicuique super cocorum domini papae duo melequini

Unicuique cororum unus melequinus

Unicuique Brodariorum aliqua benedictio

Notandum quod coci, et Brodarij debent habere sticcas in pascha et in nativitate domini.

Unicuique panateriorum duo melequini, et pannum quem emere pro festo

Unicuique bacticulariorum duo melequini [f. 158 ν]

Marescalco equorum alborum duo Melequini, et Naccus

Alij Marescalco duo melequini

Singulis Ostiarijs domni papae duo melequini

Scutiferis capellae, subdiaconis, et Acoluthis de capella debet comestio duplicari, tam in nativitate domini, quam in alijs festis.

Prior quoque subdiaconorum in pascha unam pecudem, et in nativitate domini unum procastrum habere debet.

Marescalco vero, et alijs de familia dat camerarius pro voluntate sua marescalci etiam habere debent unum porcum in nativitate domini, et in pascha unam pecudem.

Notandum autem quod marescalci quando vadunt ad herbas, vel palleas, vel ad fenum habere debent mistrum et furcas.

Notandum quoque quod cancellariae debet duplicari comestio in istis duobus diebus, et similiter in nativitate domini.

Qui debeat habere, et facere magister senescalcus cap. XX

Senescalcus maior, qui senuit domno papae in coronatione eiusdem, habere debet scutellam unam argenteam trium marcarum cum dimidia,

quam etiam habet in festiuitatibus paschae, et natiuitatis domini, item in aniuersario die consecrationis pontificis, si idem pontifex coronatur [f. 159r] debet etiam recipere victualia pro quindecim hominibus uno quoque die coronationis, et debet comeder ein panectaria cum socijs suis, antequam domnus redeat a missa, et debet recipere a pincerna duas aquaricias unam clareti, et alteram vini, et debet habere ad domum suam sex capita procurum parata, et sex aquariciolas clareti item medietatem sepi, et medietatem de omnibus corijs bestiarum, quae ueniunt in encenijs domni papae, dum festum in quo coronatur duraverit.

Quid debeat habere, et facere magister Pincerna, cap. XXI

Magister Pincerna, qui domno papae in die coronationis suae ad mensam scrui, debet habere cuppam unam argenteam trium marcarum cum dimidio, ipse uero Pincerna debet eadem die dare bucticularijs quotidianis domni papae Zonam de serico. Debet etiam comedere antequam domnus papa ueniat de missa pro quindecim socijs comestione accepta et debet habere sex capita porcina aptata, et sex aquariviolas clareti, quae omnia ad domum suam transimittit, in comestione uero sua unam aquariciam clareti, et unam vini. In die porro paschae, et in die lunae post pascha, post uesperas ad S. Joannem, et in fnte habere debet unum barile vini, et unam bonam aquiritiam clareti ut det domno papae, et omnibus a stantibus ad bibendum. [f. 159v]

Quid debeat senatores, et praefectus Urbis habere, caput XXII

Senatores quando comedunt debent habere mediam psalmam vini, et mediam clareti in una quaque die coronationis, eisdem etiam datur tobalea ubi comedunt a panetarijs, et post modum redditur ipsis, et pro quadraginta socijs comestionem⁵¹³ recipiunt unaquaque⁵¹⁴ die coronationis. Quibus etiam diebus Praefectus⁵¹⁵ Urbis habere debet in comestione pro quindecim socijs, et barilia duo ferrata unum clareti, et aliud vini.⁵¹⁶ [f. 160r]

513 BAV, Vat. lat. 6112, f. 189v: [...] pro XL *commestionem* [...].

514 *una quaque*; BAV, Vat. lat. 6112, f. 189v.

515 *praefectus*; BAV, Vat. lat. 4973, f. 161r.

516 This last sentence is missing in BAV, Vat. lat. 6112, f. 189v, but reappears in BAV, Vat. lat. 4973, f. 161r.

Libri ritualis Pars III

*Quomodo debeat summus pontifex eligi et consecrari sive elegatur in Urbe sive tetra, aut si creatus et non consecratus ad Urbe accedat, quid faciendu(m) sit*⁵¹⁷

Mortuo Romano pontifice, et sepulto omnes Cardinales ad propria revertuntur secundum antiquam consuetudinem. Secunda vero die conveniunt in ecclesia, et missa mortuorum cantata, omnes similiter secundum antiquam consuetudinem recedunt. Tertia autem die iterum omnes in ecclesia congregati, et missa sancti spiritus ibidem primitus celebrata, tractant de electione, et perscrutata omnium Cardinalium voluntate, ab aliquibus de episcopis, eum in quem maior, et melior pars convenerit Cardinalium prior diaconorum de pluviali rubeo ammantat, et eidem electo nomen imponit. Ipsum deinde, duo de maioribus Cardinalibus adexterant usque ad altare, ubi prostratus adorat. Primicerio cum schola cantorum, et Cardinalibus. *Te deum laudamus* cantantibus. Quo facto ab ipsis Cardinalibus ad sedem ducitur post altare, et in ea ut dignum est collocatur. In qua dum sedet electus recipit omnes episcopos, et Cardinales et quos sibi placuerit ad pedes, postmodum ad osculum pacis surgensque de sede ducitur a Cardinalibus ad sedem lapideam per porticum, quae sedes dicitur stercoraria, quae est ante porticum basilicae S. Salvatoris patriarchatus Lateranensis, et in ea eundem [f. 161r] electum ipsi Cardinales honorifice ponunt, ut vere dicatur, suscitatus de pulvere egenum, et de stercore erigit pauperem, ut sedeat cum principibus, et solium gloriae tentat. Post aliquantulam horam stans iuxta eandem sedem electus, accipit de gremio camerarij tres pugillatas denariorum, et proijcit dicens, *Argentum et aurum non est mihi ad delectationem, Quod autem habeo, haec tibi do*⁵¹⁸. Tunc autem accipit ipsum electum prior basilicae Sancti Salvatoris patriarchatus Lateranensis, cum uno de Cardinalibus, vel uno de fratribus suis. Venientibus autem per eandem porticum iuxta ipsam basilicam Sancti Salvatoris adclamatur domnum Caelestinum sanctus Petrus elegit. Sicque ducitur ab illis usque ad gradus portae, quae videlicet porta est introitus palatij, venientibus de ecclesia ad palatium

517 BAV, Vat. lat. 6112, f. 197v: *Quomodo debeat summus pontifex eligi et sive eligatur et consecratus, ut Clericus consecrari sive elegatur in urbe senescalcus sive tera. Aut si creatus et non consecratus ad urbem accedat quid faciendum sit.*

518 Acts 3, 6.

ipsum, ibique iudices eundem electum accipientes ducunt eum per palatium usque ad basilicam sancti Silvestri. Ubi vero ventum est ante basilicam ipsam (super cuius arcu, qui sustentatur de duabus columnis porphyreticis, est imago quaedam salvatoris, quae a quodam Iudaeo percussa, olim in fronte sanguinem emisit, sicut hodie cernitur) idem electus sedet ad dexteram in sede porphyretica, ubi prior basilicae Sancti Laurentij de palatio dat ei ferulam, quae est signum regiminis, et correctionis, et claves ipsius basilicae, et sacri Lateranensis palatij, quia specialiter Petro Apostolorum Principi⁵¹⁹ potestas data est claudendi, et aperiendi, et ligandi, atque solvendi, et per ipsum Apostolum omnibus Romanis Pontificibus⁵²⁰, et cum ipsa ferula, et clavibus accedit ad alteram sedem similem, et eiusdem lapidis et tunc [f. 161v] reddit eidem priori tam ferulam, quam ipsas claves. In qua dum aliquantula mora pausat, cingitur ab eodem priore Zona rubea de serico, in qua dependet bursa purpurea, in qua sunt duodecim sigilla praeciosorum lapidum, et muscus. Quiquidem⁵²¹ electus in illis duabus sedibus sic sedere debet, ac si videatur inter duos lectulos iacere, idest ut accumbat inter principis Apostolorum Petri primatum⁵²², et Pauli Doctoris⁵²³ gentium praedicationem. In Zona notatur continentia castitatis in bursa gazophylacium⁵²⁴, quo pauperes Christi nuntiatur [et inde]⁵²⁵. In duodecim vero sigillis, duodecim Apostolorum potestas designatur. Museum includitur ad percipiendum odorem, ut ait Apostolus Christi bonus odor sumus Deus. In qua sancta sede, dum sedet electus recipit omnes officiales Palatij⁵²⁶ ad pedes, et praeterea⁵²⁷ dat osculum et deinde sedens ibidem recipit de manu Camerarij⁵²⁸ denarios argenteos valoris decem solidorum provisorum, et proicit eos super populum. [Cum]⁵²⁹ Hoc facit ter, dicendo, *Dispensit, dedit pauperibus, iustitia*⁵³⁰

519 *apostolorum principis*; BAV, Vat. lat. 6112, f. 198v.

520 *pontificibus*; BAV, Vat. lat. 6112, f. 198v.

521 BAV, Vat. lat. 6112, f. 198v: *Quisquidem*

522 BAV, Vat. lat. 6112, f. 198v: *petri primatim*

523 *doctoris*

524 *Gazophylatium*

525 BAV, Vat. lat. 6112, f. 199r.

526 *palatij*

527 BAV, Vat. lat. 6112, f. 199r: *praeterea*

528 *camerarij*

529 BAV, Vat. lat. 6112, f. 199r.

530 *iustia*

*eius manet in saeculum saeculi*⁵³¹. Istis peractis ducitur per ipsam proticum, sub iconis Sanctorum Petri, et Pauli apostolorum⁵³², qui per mare Romam venere nullo ductore⁵³³, et intrat Basilicam⁵³⁴ S. Laurentij, in qua postquam peregerit prolixam⁵³⁵ ante proprium et speciale altare orationem, pergit ad papalem cameram, ubi cum pro sua voluntate pausaverit, vadit⁵³⁶ ad mensam.

Post haec autem in proxima die dominica electus, cum omnibus ordinibus sacri palarij, et nobiles Romanis, vadit ad ecclesiam [f. 162r] Beati⁵³⁷ Petri, ubi ad altare maius, prout in ordine continetur ab episcopo Ostiensi⁵³⁸ specialiter, et alijs episcopis de curia consecratur. Hoc addito, quod si forte episcopus Ostiensis⁵³⁹ praesens non fuerit, Archipresbyter Ostiensis⁵⁴⁰, seu Veliternus interesse debet consecrationi. Qua consecratione finita, prior Sancti Laurentij sacri palarij ponit pallium super altare, quod ipse prior propria manu debet parare, et statim archidiaconus cum secundo diacono dant in manu pontificis, et solus archidiaconus dicit pontifici. Accipe pallium, plenitudinem pontificalis officij, ad honorem omnipotentis Dei⁵⁴¹, et gloriosissimae virginis eius genitricis, et beatorum apostolorum Petri, et Pauli, et Sanctae R. E. Et nihil aliud, statumq(ue) quae ipse Archidiaconus⁵⁴² cum priore basilicario aptat idem pallium super pontificem, intromissis spinulis aureis tribus ante, et retro, et in sinistro latere, in capite quarum sunt innixi tres Hiacynthini⁵⁴³ lapides, et sic ornatus accedit Pontifex ad altare, et ibi celebrat honorifice missam.

Et notandum quod laudes ab archidiacono cum Cardinalibus subdiaconis, et scrinarijs, epistola Latina cum Graeca⁵⁴⁴, et evangelium

531 Ps 111, 9.

532 BAV, Vat. lat. 6112, f. 199r: [...] *sub iconas apostolorum, qua* [...]

533 BAV, Vat. lat. 6112, f. 199r: *doctore*

534 *basilicam*

535 BAV, Vat. lat. 6112, f. 199r: *prolyxam*

536 BAV, Vat. lat. 6112, f. 199r: *pergit*

537 *beati*

538 BAV, Vat. lat. 6112, f. 199r: *Hostiensi*

539 BAV, Vat. lat. 6112, f. 199v: *Hostiensis*

540 BAV, Vat. lat. 6112, f. 199v: *Archipresbiter hostiens(is)*

541 *dei*

542 *archidiaconus*

543 BAV, Vat. lat. 6112, f. 199v: [...] *quarum sunt ... in lapides* [...]

544 BAV, Vat. lat. 6112, f. 199v: *greca*

Latinum cum Graeco⁵⁴⁵, et aliae omnes solemnitates tunc fiunt sicut in secunda feria post pascha. Missa autem celebrata revertitur ad palatium, coronatus cum processione, et honore arcuum, repraesentatione⁵⁴⁶ legis a Judaeis, et thuribulorum a Clericis Romanis, et iactibus [f. 162v] totidem, et tanta quantitate factis, sicut in praedicta secunda feria post pascha⁵⁴⁷.

Sciendumque quod Cardinales omnes Graeci⁵⁴⁸, primicerius cum schola⁵⁴⁹ cantorum, Praefectus, senatores, Judices, et advocati, Scriptorij, Praefecti navales, schola crucium, et Capellani tale presbyterium, et taliter datum accipiunt, quale in die paschae supra⁵⁵⁰ nominatum recipiunt. Subdiaconi autem singuli singulos melequinos habent, quod tamen non fit in aliqua praedictarum⁵⁵¹ solennitatum non dantur etenim eis (sicut ibidem scriptum plenius invenitur) etiam si triginta⁵⁵² vel amplius essent, nisi duodecim malequini⁵⁵³.

Universae etiam scholae palatij, clericis Romanis pro thuribulis⁵⁵⁴, Judaeis pro repraesentatione legis laicis Romanis pro arcubus tale presbyterium datur⁵⁵⁵, et taliter quale datur in coronationibus alijs domni papae.

Pincerna autem, et marescalcus⁵⁵⁶, tam de commestione, quam alijs denarijs remunerantur similiter, excepto quod capita procorum non habent, neque claretum, familia quoque, et curiales, presbyterium habent, iuxta camerarij voluntatem.

Si vero electio facta est in ecclesia Sancti Petri post nominationem ducitur electus a duobus Cardinalibus cantando *Te deum laudamus* ad altare ubi prostratus postquam adoraverit ponitur in sede post altare,

545 BAV, Vat. lat. 6112, f. 199v: *greco*

546 BAV, Vat. lat. 6112, f. 200r: *representatione*

547 BAV, Vat. lat. 6112, f. 200r: *pascha*

548 BAV, Vat. lat. 6112, f. 200r: *greci*

549 BAV, Vat. lat. 6112, f. 200r: *scola*

550 BAV, Vat. lat. 6112, f. 200r: [...] *Pasce superius* [...]

551 BAV, Vat. lat. 6112, f. 200r: *predictaru(m)*

552 BAV, Vat. lat. 6112, f. 200r: [...] *si XXX vel amplius* [...]

553 BAV, Vat. lat. 6112, f. 200r: [...] *nisi XII melequinos* [...]

554 BAV, Vat. lat. 6112, f. 200r: [...] *scola palatij clerici Romani pro Turribul(o)* [...]

555 BAV, Vat. lat. 6112, f. 200r: [...] *Judei pro representatione legis, arcus, tale* [...] *recipiu(n)t* [...]

556 BAV, Vat. lat. 6112, f. 200r: *Pincerna insuper Manescalculus* [...]

et ibi episcopos, et Cardinales, et quod sibi placevis⁵⁵⁷ recipit ad pedes, et postmodum ad osculum pacis, et proxima die dominica sequenti consecratur ibidem [f. 163r] cantata missa cum solennitatibus supra nominatis, et coronatus revertitur ad palatium, factis omnibus alijs sicut est supra per ordinem enarratum.

Antequam autem intret palatium, descendit ad sedem stereorariam, ibique sedens pro ut moris est, et faciens iactum p̄ter replicatum, sicut supra dictum est accipitur a Cardinalibus et ducitur per porticum ipsam ad ecclesiam Lateranensis basilicae, et ascendens sedem post altare recipit canonicos eiusdem ecclesiae ad pedes, et deinde ad osculum pacis. Quo facto pergit per palatium usque ad fedes sancti Silvestri, ibique sedet, et facit omnia in eodem loco, et in antea, sicut est supra ordinatum. Si autem extra Urbem fuerit electus, et non consecratus omnia fiunt ordine supradicto, sive fiat descensus, et consecratio fiunt ordine supra dicto, sive fiat descensus, et consecratio eiusdem electi in ecclesia Sancti Petri, seu in ecclesia Lateranensis idem electus descendat.

Quod si electus, et consecratus fuerit extra Urbem, et a porta Lateranensi venerit ad Urbem, omnes clerici Romani occurrunt ei extra Urbem induti cum crucibus, et thuribulis in processione, et sic intrat ecclesiam Lateranensem, et fiunt alia omnia sicut supra est narratum. Hoc excepto quod cum descenderit ad sedem stereorariam, et porticum vadens ecclesiam Lateranensem intraverit, non statim ascendit ad altare seu ad sedem, sed veniens infra in choro ante cruces, finito *Te deum laudamus* dicit, *Adiutorium nostrum in nomine Domini*⁵⁵⁸ [f. 163v], *sit nomen domini* et cet. Benedictio dei omnipotentis, patris et filijs, et sp̄ritus sancti, descendat super vos, et maneat semper. Hoc facto ducitur ad altare, et prostratus orat, qui post quam oraverit sedem maiorem ascendit, et ibi canonicos eiusdem ecclesiae ad pedes recipit, et ad osculum pacis.

Si vero descenderit ad ecclesiam Sancti Petri consecratus, omnia fiunt sicut in ecclesia Lateranensi, hoc excepto quod ibi non est sedes stercoraria, et proxima die sequenti celebrata missa, non coronatus revertitur ad palatium. Antequam intret ecclesiam descendit ad sedem stercorariam, ibique sedens pro ut moris est et faciens iactum sicut supra est enarratum, accipitur a priori Lateranensi cum una Cardinale,

557 BAV, Vat. lat. 6112, f. 200v: *placuerit*

558 Psalms 123, 8.

et accipitur ducitur per porticum ad ecclesiam, et omnia fiunt sicut supra est denotatum.

Sciendum vero quod presbyterium scholarum non ita datur, sicut fuisset consecratus in Urbe, de presbyterio enim eorum, tunc medietas resecuratur exceptis Judaeis, et clericis Urbis, et adexteratoribus. Praeterea senatores Urbis domnum papam debent adexterare, sive venerit consecratus, sive non consecratus a porta civitatis usque ad locum ubi fuerit descensus, sive descenderit ad ecclesiam Lateranensem, sive ad ecclesiam beati Petri in remuneratione eius servitij quadraginta solidos pro equo, debent habere, verum tamen, schola adexteratorum debent habere viginti solidos. [f. 164r]

Annotationes in cap. I

Bibliothecarius in *vita Joannis V: hic iuxta pristinam consuetudinem a generalitate in ecclesia Sancti Salvatoris, quae vocatur Constantiniana electus est, atque ex inde in episcopium ductus.*⁵⁵⁹

Pandulphus Pisanus subdiaconus apostolicus, qui vitas Romanorum pontificum, qui suo tempore vixerunt scripsit, in *vita Paschapis papae II* ita scribit⁵⁶⁰: *Urbano papa II defuncto, ecclesia quae erat in Urbe pastorem sibi dari expetijt. Ob hoc patres Cardinales episcopi, presbyteri diaconi, primoresque urbis primiscrinij, et scribae regionarij in ecclesia Sancti Clementis Sancti Clementis conveniunt. Hic dum de multis agitur subito de hoc commodius placuit, quod compertum verio bono displicuit, volensque vitare fugit, latuitque sed non diu potuit humano latere consilio quem divina gratia revelare disposuit, invenitur, trahitur in conventum, et de fuga anguitur a patribus: 'Fugrere', inquit, 'ille me magis oportuit patres, quam inequalis saracinae pondus immoderata animi praesumptione subire. Nec decebat me sacerdotem illius honoris cingulo accingere. Cuius oneris vinculo involutus succumberem. Non sic autem patres respondent non sic facere te oportet, sed illuc tua se debet cohibere intentio quo divinam cognoverit se infigere sapientiam. Ecce in pastorem sibi dari expetit populus Urbis, te elegit clerus, [f. 164v] te collaudant patres dominique. In te solo totius ecclesiae quievit examinatio, divinitus ista proveniunt, divinitus hic congregati in nomine domini te ad summi pontificatus apicem, et elegimus, et*

559 PL, CXXVIII, col. 1423.

560 PL, CLXII, cols. 15–16.

confirmamus'. Sic eo diu renitente a primiscrinijs, et scribis regionarijs, mutuato nomine ter acclamatum est, responsumque PASCHALEM PAPAM SANCTVS PETRVS ELEGIT. His alijsque laudibus sollemniter peractis clamide coccinea induitur a patribus, et thiara capiti eius imposita comitante turba cum cantu Lateranum vectus, ante eam porticum, quae est ab Australi plaga ad basilicam Sancti Salvatoris, quam COnstantinianam dicunt adducitur equo descendit, locaturque in sede, quae ibidem est, deinde in patriarchali, ascendensque palatium ad duas curules devenit, hic baltheo succingitur cum septem ex eo pendentibus clavibus, et septem sigillis ex quo sciat se secundum septiformem spiritus sancti gratiam sanctarum ecclesiarum, quibus deo auctore praeest regimini in claudendo, aperindoque tanta ratione providere debere, quanta sollemnitate id quod intenditur operatur, et locatus in utriusque, data sibi ferula in manu per cetera palatij loca solis pontificibus ROMANIS destinata iam dominus papa, vel sedens, vel transiens electionis modum implevit. Die altero consecrandus in pontificem cum frequentia populi, plebisque, basilicam beati Petri, adiit, Christi pontificem consecraturi sex fuere, et inter missarum solennia loco, et termino, quo decuit manum eius imposuerunt [f. 165r] primus in consecratione Ostiensis, qui ad hoc utitur pallio, et benedixit eum, et chrismate linivit. Catholicae igitur a catholicis, et orthodoxis episcopus in pontificem consecratus, translato in se pallio, expletisque quae restabant missarum sollemnibus, cum laudum plenitudine, ingentique populi applausum, et plebis, patrum quoque alacritate, et devotione Paschalis papae II. coronatus, in Urbem reversus est.

Marcus papa constituit ut episcopus Ostiensis, qui consecrat episcopum Urbis, pallio uteretur, et ab eodem episcopus Romanus consecraretur Damasus papa.⁵⁶¹ [f. 165v]

***Qualiter Romanus Imperator debet coronari cap. II*⁵⁶²**

Incipit ordo Romanus ad benedicendum Imperatorem quando coronam accipit a domno papa, in basilica beati Petri apostoli, ad altare Sancti Mauricij martyris.

561 PL, VIII, col. 849.

562 BAV, Vat. lat. 6112, f. 102r-105r, 121r-28r; BAV, Vat. lat. 4973, fols. 167r-74v; BAV, Vat. lat. 8486; Fabre/Duchesne, *Liber Censuum*, I, 1-6.

Die dominico summo mane, electus imperator cum coniuege sua, descendit ad Sanctam Mariam transpadinam, quae est iuxta terebintum [tyberim]⁵⁶³, ibique recipitur honorifice a praefecto Urbis, er comite palatij Lateranensis, et uxor eius a dativo iudice et arcario, et deducitur per porticum clericis Urbis omnibus indutis cappis, planetis, dalmaticis, et tunicis cum thuribulis cantantibus. Ecce mitto Angelum meum, usque ad suggestum areae superioris, quae est in capite graduum ante portas aereas Sanctae Mariae in turri, ibi sedens domnus papa in sede sua circumstantibus episcopis, et Cardinalibus, diaconibus, et ceteris ordinibus ecclesiae. Tunc electus imperator cum cniuge, et omnibus baronibus suis, clericis, et laicis osculatur pedes domni papae, et Regina in partem cum supra dictis ductoribus suis recedente, electus iurat fidelitatem domno papae in hunc modum:

In nomine domini nostri Jesu Christi, ego N. Rex Romanorum, et futurus Imperator Romanorum promitto, spondeo, ꝑlliceor, atque per haec evangelia iuro coram Deo, ac beato Petro Apostolo, et beati Petri Apostoli vicerio domno N. papae fidelitatem, tuisque successoribus canonice infrantibus, meque a modo protectorem, ac defensorem fore huius Sanctae Romanae Ecclesiae, et vestrae personae [f. 166r] vestrorumque successorum in omnibus utilitatibus, in quantum divino fulctus fuero adiutorio, secundum scire meum, ac posse, sine fraude, ac malo ingenio, sic me deus adiuuet, et haec sancta dei evangelia.

Ibique camerarius domni papae electi, pallam accipit, sibi habendam. Deinde querit ab eo domnus papa ter, si vult habere pacem cum ecclesia, eoque ter respondente volo, domnus papa dicit, *Et ego do tibi pacem, sicut Christus dedit discipulis suis*, osculaturque frontem eius, ac mentum (rasmus enim esse debet) et ambas genas postremo os, tunc surgens domnus papa ter querit ab eo si vult esse filius ecclesiae, quo ter respondente, *Volo*, domnus papa dicit, *Et ego te recipio ut filium ecclesiae*, et mittit eum sub manto, et ille osculatur pectus domni papae, et accipit eum per dexteram manum, et cancellarius eius substat eum a sinistra, electus vero ducitur per dexteram ab archidiacono domni papae, et sic intrat per portam aëuream, clericis beati Petri psallentibus, et cantantibus *Benedictus dominis deus Israel*⁵⁶⁴, usque ad portam argentariam. Ibi dimittit eum domnus papa orantem, quem lento subsequitur gradu Regina cum suis ductoribus, usque ad supra

563 BAV, Vat. lat. 4973, f. 167r.

564 Luke 1, 8.

dictam portam argenteam, electus vero, completa oratione surgit, et episcopus Albanensis dat super eum hanc primam orationem:

Deus in cuius manu corda sunt regum inclina ad preces humilitatis nostrae aures misericordiae tuae, et principi nostro famulo tuo N. regimen divinae sapientiae, et haustus de tuo fonte concede, ut consilij tibi placeat, et super omnia [f. 166v] regna praecellat.

Postea domnus papa ingreditur ecclesiam beati petri clericis eiusdem ecclesiae cantantibus responsorium *Petre amas me*⁵⁶⁵, quo completo domnus papa benedicit. Deinde sedet in sede sibi praeparata in dextera parte eiusdem rotae, et completa oratione Albanensis episcopis ingreditur electus et et sedet in praedicta sede archipresbytero Cardinale, et archidiacono hinc inde eum ductantibus, et iuxta eum sedentibus, ut doceant qualiter debeat domno papae in scrutinio respondere. Dono autem papae facienti scrutinium respondet in hunc modum, septem episcopis sedentibus ad dexteram suam, secundum ordinem suum, et episcopi thTeotonici sedeant ad dexteram electi, Cardinales et ceteri ordines ecclesiae sedeant, domnus papa dicit: *Antiqua sanctorum patrum constitutio*⁵⁶⁶ *docet, et praecipit, ut quisquis eligitur, ut prae esse debeat, antea diligentissime examinetur cum omni charitate de fide sanctae Trinitatis, et interrogatur de diversis causis, vel moribus, quae suo regimini congruunt secundum apostolicum dictum, manum cito nemini imposueris, et ut etiam is qui ordinandus east antea erudiatur qualiter eum in ea praelatione constitutum oporteat conversari, ut excusabiles sint, qui ei manus imponunt eadem itaque auctoritate, et praecepto interrogamus te dilectissime fili charitate sincera, si omnem prudentiam tuam quantum tua capax est natura divino servitio mancipare volueris respondet, ‘Ita toto corde volo in onibus obedire, et consentire’.* Interrogat: *Vis mores tuos ab omni malo temperare, et quantum [f. 167r] poteris domino adiuvante ad omne bonum commutare.* Respon(dit): *In quantum possum volo.* Interrogat: *Vis sobrietatem cum Dei auxilio custodire.* Respondit: *In quantum possum volo.* Interr(ogat): *Vis super divinis mancipari negocijs, ac a curis turpibus esse alienus, quantum te humana permittit fragilitas.* Respondit: *In quantum possum volo.* Interrogatus [*Vis patientiam et humanitate(m) in temetipso custodire, et hoc ad hoc ad alios inclinare?*

565 John 21, 17.

566 On this papal constitution, issued by Pope Gregory VII in April 1079, see part. Blumenthal, *Investiture Controversy*, 161–65.

Respondit: *In quantum possum volo.* Interrog(at): *Pauperibus et perregrinis omnibusq(ue) nisi indigentibus vis esse*⁵⁶⁷ *propter nomen domini affabilis et misericors?* Respondet: *Volo;* et dicat domnus papa: *haec omnia, et cetera bona tribuat tibi dominus, et custodiat te, atque corroboret in omni bono,* et Respondent: *Omnes, amen.* (Interrogatus:) *Credis secundum intelligentiam tuam, et capacitatem sensus tui sanctam trinitatem, patrem, et filium, et spiritum sanctum unum dominum omnipotentem, totamque in deitate in trinitate deitatem coessentialem, et consubstantialem coeterum et omnipotentem, uniusque voluntatis, potestatis, et maiestatis creatorem omnium creaturarum, a quo omnia, et in quo omnia, quae sunt in caelo, et intra visibilia, et invisibilia.* Resp.: *Assentio, et ita credo.* Interrogatus: *Credis singulam quamque in sancta trinitate personam, unum deum verum, plenum et perfectum.* Respondit: *Credo.* Interrogatus: *Credis ipsum Dei filium verbum Dei aeternaliter natum de patre consubstantialem, et omnipotentem, et coequalem per omnia patri, et divinitate temporaliter natum de spiritu sancto ex Maria semper virgine cum anima rationali duas habentem natiuitates, unam ex patre aeternam, et alteram ex matre temporalem, deum verum, et hominem verum proprium in una quaque natura [f. 167v] atque perfectum non adoptivum, neque fantasticu, unicum aeternum Deum filium dei in duabus naturis, sed in unius personae singularitate impossibilem, et immortalem divinitate, sed in humanitate pro nobis, et pro nostra salute passum vera carnis passiones, et sepultum, ac resurgentem a mortuis die tertia vera carnis resurrectione, die quadragesimo post resurrectionem cum carne, quae surrexit, et anima ascendisse in caelum, et sedere ad dexteram dei patris, unde venturus est iudicare vivos, et mortuos, et reddere unicuique secundum opera sua, sive bona fecerint, sive mala.* Respondit: *Assentio, et per omnia credo.* Interrogatus: *Credis etiam spiritum sanctum plenum, et perfectum verumque deum ex patre, et filio procedentem coequalem, et coessentialem, et coomnipotentem, et coaeternum per omnia patri, et filio.* Respondit: *Credo.* Interrogatur: *credis hanc sanctam trinitatem non tres deos, sed unum deum omnipotentem aeternum, invisibilem, et incommutabilem.* Respondit: *Credo.* Interrogatur: *Credis sanctam catholicam, et apostolicam unam esse veram ecclesiam, in*

567 Marg.

qua datur unum baptisma, et vera omnium remissio peccatorum. Respondit: *Credo.* Interrogatur: *Anathematizas etiam omnem haeresim extollentem se adversus sanctam ecclesiam catholicam.* Respondit: *Anathematizo.* Iinterrogatur: *Credis etiam omnem haeresim extollentem veram resurrectionem eiusdem carnis, quam gestas nunc, et vitam aeternam.* Respondit: *Credo.* (Interrogatus:) *Credis etiam bovi, et veteris testamenti legis, et prophetarum, et apostolorum unum esse auctorem deum [f. 168r] et dominum omnipotentem.* Respondit: *Credo,* et dicatur ei: *haec fides augeatur a domino ad veram, et ad aeternam beatitudinem, dulcissime in Christo fili, et resondeant omnes Amen.*

Tunc vadit domnus papa ad secretarium, et induit se pontificalibus indumentis, usque ad dalmaticam, qua indutus sedet interim episcopus Portuensis in medio rotae medianae, dat hanc orationem super electum: *Deus in venerrabilis auctor mundi* et cetera, sicut in unctione regis. Finita oratione vadit electus ad chorum Sancti Gregorij cum praedicto Cardinalium Archipresbytero, et archidiacono, quibus quasi magistris uti debet in toto officio unctionis, et induunt eum amictu, et alba et cingulo, et sic deducunt eum ad domnum papam in secretarium, ibique clericum facit eum, et concedit ei tunicam, et dalmaticam, et pluviale, et mitram, caligas, et sandalia, quibus utatur in coronatione sua, et sic indutus stat ante domnum papam. Venum completo scrutinio exit Ostiensis episcopus ad portam argenteam, ubi Regina cum iudicibus, et suis baronibus praestolatur, et dat ei hanc orationem: *Omnipotens aeternae deus, fons, et origo bonitatis, qui semen, et sexus fragilitatem nequaquam reprobando adversaris, sed dignanter comprobando potius eligis, et qui infirma mundi eligendo quaeque fortia confundere decrevisti, quique aeternae gloriae, virtutisque tuae triumphum in manu Judith feminae Judaicae plebi de hoste saevissimo resignare voluisti, respice [f. 168v] quesumus ad preces humilitatis nostrae, et super hanc famulam tuam N. quam supplici devotione in reginam eligimus benedictionum tuarum dona multiplica, eamque dextera tuae potentiae semper, et ubique circunda, ut verbo muniminis tui undique protecta firmiter visibilis, seu invisibilis hostis nequitias triumphanter expugnare valeat, et una cum Sarra, atque Rebeca, Lya, et Rachel beatis reverendis que feminis fructu uteri sui fecundari, seu gratulari mereatur ad decorem totius regni, statumque sanctae dei ecclesiae regendum, nec non protegendum per Christum dominum nostrum, qui ex intemerato beatae Mariae virginis utero*

nasci, visitare, ac renovare hunc dignatus est mundum, qui tecum vivit, et regnat Deus in unitate spiritus sancti d per immortalia saecula saeculorum Amen.

Qua oratione completa unus de Cardinalibus presbyteris, cui prior praeceperit de diaconibus similiter unus, cui archidiaconus visserit, Reginam deducant usque ad altare Sancti Gregorij, ibique expectet, donec domnus papa cum sua processione exeat. COmpletisque omnibus supradictis, ministris induant domnum papam planetam, et pallium, et imposita mitra procedat ordinibus de more praecedentibus, postque vadat electus cum supradictis ductoribus suis, quem servatur uxor eius usque ad arcam beati Petri, ~~quem sequatur uxor eius.~~ Tunc Primicerius cantat introitum cum schola, et *Kyrie Eleyson*, et silet, domnus papa ascendit ad altare, et post confessionem dat pacem diaconibus [f. 169r] et incensat. Post incensum ascendit ad sedem. Electus vero inter haec et uxor eius proffunduntur ante archam beati Petri et archidiaconus facit Letaniam. Qua finita exuitur solo pluviali dimissoo. Episcopus Ostiensis ungit brachium dextrum de oleo exorzizato, et inter scapulas, et dicit *Domine deus omnipotens, cuius est omnis potestas, et dignitas te supplici devotione, atque humillima prece deposcimus, ut huic famulo tuo prosperum imperantem dignitatis concedas effectum, ut in tua dispositione constituto ad regendam ecclesiam tuam nihil ei praefinita officiant, futuraque quod non obstant, sed inspirante sancti spiritus tui dono populum sibi subditum aequo iustitiae libramine regere valeat, et in omnibus operibus tuis te semper timeat tibi que iugitur placere contendat per dominum.* Sequitur oratio, *Deus dei filius Jesu Christe domine noster, qui a patre oleo exultationis unctus eo pro participibus tuis, ipse per presentem sacri unguinis unctionem, infusionem spiritus paraclati super caput tuum infundat benedictionem, eandemque usque ad interiora corporis tui penetrare faciat, quatenus hoc visibili, et tractabili dono invisibilia percipere, et temporali regno iustis moderaminibus executo, aeternaliter cum eo regnare merearis, qui solus sine peccato Rex regum vivit, et gloriatur cum deo patre in unitate eiusdem spiritus sancti.* Post regis unctionem sequatur benedictio reginae ante altare, *Deus qui solus habes immortalitatem, lucemque habitas inaccessibleem, cuius [f. 169v] providentia in sui dispositione non fallitur, cum fecisti quae futura sunt, et vocas ea quae non sunt tanquam ea quae sunt, qui superbos equo moderamine de principatu eijcis, atque humiles dignanter in sublime proverbis, ineffabilem misericordiam tuam supplices exoramus, ut sicut Hester Reginam*

Israelis caussa salutis de captivitate suae compede salutem ad Regis assummi thalamum, Reginque sui participium misericorditer reansire [fecisti ita hanc famulam tuam N. humilitatis nostrae benedictione christianae plebis g(ratia) salutis ad digna(m) sublimenq(ue) regis nostri copulam regniq(ue) sui participiu(m) misericorditer transire]⁵⁶⁸ concedas, et ut regad foedere coniugij semper manens pudica proximam dignitatis palmam continere queat. Ubi Deo vivo et vero in omnibus super que omnia iugiter placere desideret, et te inspirante, quae tibi placita sunt toto corde perficiat, per dominum nostrum.

Sacri unctio olei in pectore Reginae spiritus sancti gratia humilitatis nostrae officio copiosa descendat, et sicut manibus nostris indignis oleo materiali oblita pinguescit exterius, ita eius invisibili unguimine dilibuta impinguari merearis interius, eiusque spirituali unctione perfectissime semper imbuta, et illicita declinare tota mente, et spernere [dig]⁵⁶⁹ discas, seu valeas, et utilia animae tuae iugiter cogitare operate, atque operari queas auxiliante domino nostro Jesu Christo qui cum patre, et eodem spiritu sancto vivit, et regnat deus in saecula saeculorum amen.

Post haec dominus papa descendit a sede, et vadit ad altare sancti Mauricij sequente electo, et Regina, et domno papa stante super limen in introitu altaris electus stat ante eum in medio rotae, ad cuius dexteram stet Regina, sex episcopis palatij Lateranensis in rotis quae ibi positae sunt circumstantibus (secundum anti[f. 170r]quam consuetudinem loquitur) septimo in officio altaris, domno papa serviente. Tunc oblationarij prior, et secundus summant coronas electi, et Reginae de altari sancti Petri, et ponant super altare sancti Mauricij, Tunc dominus papa det anulum electo, et dicat *Accipe anulum signaculum, videlicet sanctae fidei soliditatem Regni, augmentum potentiae, per quem scias triumphali potentia hostes repellere, haereses dextruere, subditos coadunare, et catholicae fidei perseverabilitati connectere. Per re.*

Oratio post anulum datum, *Deus cuius est omnis potestas, et dignitas da famulo tuo prosperum suae dignitatis effectum, in qua te remunerante permaneat, semperque teneat, tibi que vigiter placere contendat. Per re.*

Hic cingit cum gladio, et dicit, *Accipe hunc gladium cum Dei benedictione tibi collatum, in quo per virtutem spiritus sancti resistere et eicere omnes inimicos tuos valeas, et cunctos sanctae ecclesiae Dei*

568 Marg.; BAV, Vat. lat. 4973, f. 171r.

569 BAV, Vat. lat. 4973, f. 171v.

adversarios, Regnumque tibi commissum tutari, ac protegere castra dei per auxilium invictissimi triumphatoris domini nostri Jesu Christi, qui cum patre in unitate spiritus sancti vivit et regnat in saecula saeculorum Amen.

Oratio post gladium, *Deus qui providentia tua caelestia simul, et terrena moderaris propitiare Christianissimo regi nostro, ut omnis hostium suorum fortitudo virtute gladij spiritualis frangatur, atque pro illo pugna(n)te penitus conteratur. Per re.*

Hic coronetur. Tunc archidiaconus accipiat coronam de altari Sancti Mauricij, et porrigat domno papae, quam cum domnus papa [f. 170v] posuerit super caput electi dicat hanc orationem, *Accipe signum gloriae in nomine patris, et filij, et spiritus sancti, ut spreto antiquo hoste spretisque contagijs omnium vitiorum, sic iudicium, et iustitiam diligas, et ita misericorditer vivas ut ab ipso Domino nostro Jesu Christo in consorcio sanctorum aeterni tui Regni coronam percipias. Qui cum patre re.*

Imposito coronae super caput Reginae, quam cum imponit domnus papa super caput eius, imponant manus septem episcopi, et dicat domnus papa alta voce, et septem episcopi taceant, *Accipe coronam regalis excellentiae, quae licet ab indignis episcoporum tamen manibus capiti tuo imponitur. Unde velut haec exterius auro est et gemmis redimita, ita tu interius auro sapientiae, virtutumque gemmis decorari contendas, quatenus post occasum huius saeculi cum prudentibus virginibus sponso perenni domino nostro Jesu Christo digne, et laudabiliter occurras ianuamque caelestis regni cum eodem ingredi merearis, qui cum deo patre, et spiritu sancto vivit et regnat Deus per infinita saecula saeculorum Amen.*

Hic det domnus papa sceptrum Imperatori, et dicat, *Accipe sceptrum regiae potestatis insigne, virgam scilicet rectam regni, viram virtutis, qua te ipsum bene regas sanctam ecclesiam, populumque Christianum tibi a deo commissum regia virtute ab improbis defendas, praccos corrigas, rectos pacifices, et ut viam rectam tenere possint tuo iuvamine dirigas, quatenus de temporali regno ad aeternum pervenias ipso adiuvante, cuius regnum, et imperium sine fine permanet in saecula saeculorum Amen.* [f. 171r]

Oratio post datum sceptrum: *Omnium domine fons bonorum, cunctorumque Deus institutor profectuum, tribue quesumus famulo tuo N. adeptum bene regere dignitatem, et a te tibi praestitum honorem corooborare dignare, honorifica eum prae cunctis regibus terrae,*

uberi eum benedictione locupleta et insolio. Regni firma stabilitate, consolida. Visita eum in sobole, praesta ei prolixitatem vitae in diebus suis oriatur Justitia, ut cum iucunditate, et laetitia aeterno gloriatur in regno per dominum re.

Post haec dominus papa cum suis ministris ad altare beati Petri revertitur. Tunc praefectus Urbis, et primicerius iudicum deducant Imperatorem, Imperatricem vero praefectus navalium, et secundicerius iudicum. Quibus in locis uis iam stantibus dominus papa incipit *Gloria in excelsis Deo*, et schola respondet. Deinceps dicit hanc orationem, *Dominus regnorum omnium*. Qua finita archidiaconus cum ceteris palatij diaconibus, et primicerio, et subdiaconibus intra crucem, et altare incipit has laudes *Exaudi Christe*, schola cum notarijs in choro respondente, *Domino nostro C. a Deo decreto summo pontifici, et universali papae vita, et hoc ter*. Iterum dicit Archidiaconus cum astantibus, *Sibi exaudi Christe*, et schola cum notarijs respondet *Domino nostro a Deo coronato magno, et pacifico Imperatori vita, et victoria tribus vicibus. Exaudi Christe Dominnae noastrae N. eius coniugui excellentissimae Imperatrici vita tribus vicibus*. Item *Exaudi Christe, Respondent Exercitui Romano, et Theutonico vita, et victoria tribus vicibus*. Item *Salvator mundi, R(esponden)t Tu illos adiuva, ter*. [f. 171v]

Item S. ^{ta} Maria	R(esponden)t Tu illos adiuva, ter
Item S. ^{tae} Michael	R(esponden)t Tu illos adiuva, ter
Item S. ^{te} Gabriel	R(esponden)t Tu illos adiuva, ter
S. ^{te} Raphael	R(esponden)t Tu illos adiuva, ter
S. ^{te} Petre	R(esponden)t Tu illos adiuva, ter
S. ^{te} Paule	R(esponden)t Tu illos adiuva, ter
S. ^{te} Joannes	R(esponden)t Tu illos adiuva, ter
S. ^{te} Gregori	R(esponden)t Tu illos adiuva, ter
S. Maurei	R(esponden)t Tu illos adiuva, ter
S. ^{ti} Mercuri	R(esponden)t Tu illos adiuva, ter

Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat, Respondent Alij similiter ter, spes nostra.

R(esponden)t *Christus vincit alus nostra*, R(esponden)t *Christus vincit victoria nostra.*

R(esponden)t *Christus vincit honor noster*

R(esponden)t *Christus vincit gloria nostra*

R(esponden)t *Christus vincit murus noster inexpugnabilis*

R(esponden)t *Christus vincit laus nostra*

R(esponden)t *Christus vicit laus nostra*

R(esponden)t *Christus vincit triumphator noster*

R(esponden)t *Christus vincit ipsi laus honor, et imperium per
immortalea saecula saeculorum amen.*

Hac laude finita legitur epistola, et cantatur graduale⁵⁷⁰ et *Alleluia*. Postque Imperator, et imperatrix deponunt coronas. Tunc legitur evangelium. Post quod Imperator deponit gladium, et ascendit ad sedem domni papae Imperatrice sequente, et offert domno papae [f. 172r] panem simul et cereos, et aurum, singillatim vero Imperator vinum Imperatrix aquam, de quibus debet ea die fieri sacrificium. Quibus finitis revertuntur ad loca sua. Cum autem praefatio incipit, Imperator extrahit pluviale, et induitur manto proprio, cum dicitur *Pax domini* ascendit ad communicandum indutus proprio manto, et Imperatrix cum eo, et accepta communionem iterum redeunt ad loca sua. Finita vero missa accedat ad Imperatorem come palatij, et discalciet eum sandalijs, et caligis, et calciet eum ocreas Imperiales, et calcaria Sancti Mauritij, et acceptis coronis sequantur domnum papam pergentem ad equitandum deductis usque ad equos a supradictis ductoribus. Cum domnus papa venerit ad eum, Imperator teneat stapham, et coronetur, et intret in processione. Imperator cum suis ductoribus eum sequatur. Imperatrix vero cum ductoribus suis sequatur Imperatorem, ceteri barones sequantur, Clerici Urbis omnes sicut soliti sunt laudes faciant per loca sua, Judaei similiter in loco suo, coronetur, civitas, campanae sonent, omnes, camerarij Imperatoris praecedant et sequantur numos proijcientes, ut equitantium iter non impediatur, cumque pervenerint ad ascensorium Prior Cardinalium S. Laurentij foras muros incipiat laudes sicut mos est, et ceteri respond(en)t.

Quibus finitis Imperator descendit, et tenet stapham domno papae descendentem, deposita prius corona. Deinde ducitur domnus papa ab Imperatore [f. 172v] et raefecto Urbis usque ad cameram maioris palatij, ubi inde separentur. Imperatoris vero deducitur a primicerio, et secundicerio iudicum, usque ad cameram Juliae Imperatricis, in qua ipsa comedere debet cum episcopis, et ceteris baronibus suis.

Camerarij Imperatoris cum camerario domni papae debent presbyterium omnibus ordinibus sacri palatij, Pontifice, et Imperatore

570 *gradale*

in camera pausantibus. Quo peracto comedat Imperator ad dexteram domni papae ceteris in locis suis sedentibus.

Finito prandio surgat unus ex diaconobus, quem archidiaconus iusserit, et legat lectionem. Qua perlecta surgant cantores, et cantent, quod soliti sunt. Finito cantu surgant omnes cum benedictionibus, domnus papa redeat ad cameram suam, Imperator ad cameram Juliae.

Electus descendens de monte Gaudij, et veniens ad ponticellum iurat hoc sacramentum Romanis: *Ego N. futurus Imperator iuro me servaturum Romanis bonas consuetudines, et firmo cartas tercij generis, et libelli sine fraude, et malo ingenio, sic deus me adiuvet, et haec sancta evangelia.* Ad portam collinam similiter iurare debet. In gradibus sancti Petri similiter [f. 173r]

3. Onofrio Panvinio's Liturgical Antiquarianism in the Whirlwind of Ceremonial Opulence

3.1 Ceremonial Frameworks of the Roman Rite and Panvinio's Liturgical Compilation

Onofrio Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* for Cardinal Alessandro Farnese and Hans Jacob Fugger provided a collection of ritual prescriptions for liturgical celebrations that constituted Curial Ceremony in Late Antiquity, and since the times of the popes Gelasius and Gregory the Great. Panvinio's work set out to provide a complete reconstruction of how the Roman rite had developed and changed after the Masters of Ceremonies started to compile new ordinances for liturgical offices celebrated by the pope and various curial prelates. By July 1564 Panvinio had nearly finished copying the diary of the Master of Ceremonies under Pope Paul III, Biagio Martinelli da Cesena.⁵⁷¹ With this progress, the Augustinian friar aimed at satisfying the demands of his close correspondent, Hans Jacob Fugger, who sought to establish and obtain through Cardinal Otto Truchsess von Waldburg intense ties between his hometown of Augsburg in the German Duchy of Bavaria and Rome. To tie this knot between Southern Germany and Rome, Panvinio confined to Cardinal Truchsess the publication of his works in Germany through the Jesuit printing press in Dillingen, since in

571 Ronchini, "Panvinio," 220, Panvinio to Cardinal Farnese, Rome, 17. July 1564: "Mando a V. S. Illma, per via di Messer Pasquino guardarobba, quelli libri che Lei dimanda, che sono in Roma, perchè alcuni, quali Lei mi scrive che le invii, sono già costi in Caprarola. Et perchè son quasi al fine della copia del Diario di quel da Vesena, ho pregato da parte di V. S. Illma il Cardinal Vitello, che mi vogli prestar quel di Leone, che ha havuto dalla guardarobba del Papa, che è il più bello di tutti, scritto pur da Paris de' Grassi. Leui mi giocò un poco di schena; nè me lo negò, nè manco me lo promesse; però prego V. S. Illma che, piacendole, li vogli scriver una lettera per via di Messer Guido [Loglio] et dimandar questo Diario di Leon X, acciò si possi copiar per Lei, come si è fatto di tutti li altri, quali sono quasi tutti finiti, chè non credo manchi in tutto ducento carte." See also Panvinio's request to read and copy Cencius Camerarius' *Liber Caeremoniarum* in BAV, Vat. lat. 8233, fols. 186r-v.

November 1566 he encountered difficulties getting his works published in Rome that were caused by the long delay in receiving the revisions that the ecclesiastical authorities were charged to write.⁵⁷²

Another important connection between Fugger's administration of the Duchy of Bavaria and the Roman Curia would eventually have been facilitated by Panvinio's compilation of liturgical manuscripts that essentially represented the Roman ritual directives for conducting ceremonial festivities. This ritual clockwork of ceremony, as Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* clearly show, frames the liturgical conditions for celebrating mass. The ritual dynamic of the Roman liturgy is then further enhanced by the celebratory regulations prescribed for processions, which Panvinio referred to as the liturgy of stations (*stationes*). Panvinio's compilation partially relied on Georg Cassander's two works – one on the Roman Liturgy and another one on the *Ordines Romani* – that the German theologian published in 1558 and in 1561, respectively. Panvinio, however, seems to have had a much larger goal in mind than just providing a copy of Cassander's previously published works when compiling his *Vetusti aliquot rituales libri* for Fugger and Farnese. Panvinio's fifth chapter on the rite of sacred communion reads as a commentary to Cassander's same chapter in his 1558 printed *Liturgica*. In comparison to Cassander, who eventually advocated a celebration of the Eucharist under both species (*sub utraque specie*), Panvinio emphasized the theological precedence of the consecrated body of Christ and raised the importance of the Eucharist over that of the consecrated wine.⁵⁷³ This precedence of the Eucharist in respect to the liturgical rite of communion suggests that the Augustinian Panvinio must have included this specific rite in his compilation in order to support – to some degree at least – the

572 BAV, Vat. lat. 6412, fols. 224r-v; Otto Truchsess von Waldburg to Panvinio, 5 December 1566; Ferrary, *Panvinio*, 16–18. These works were also to include Panvinio's collection of ceremonial books. For other works, especially concerning the publication of the *Collectio Avellana*, see the letters in BAV, Vat. lat. 6412, fols. 294r-95v; Canisius, *Epistulae et acta*, VI, 70–73, 656; Bauer, *Invention*, 75–77.

573 See Chap. 2.V above. Cassander came to advocate the administration of communion under both kinds through his studies of Early Christian sources, to which he made explicit reference in his *De sacra communione* from 1564.

Tridentine decisions over the use of the Eucharist that the council fathers were debating in 1562.⁵⁷⁴

To a lesser degree, Onofrio Panvinio's compilation of old liturgical books is also dependable on Cassander's previous liturgical works in respect to the issue of how the works of the Church Fathers had contributed to the formulation of Roman liturgical practices. Such is particularly the case when Panvinio explains the liturgy of Holy Communion according to Tertullian by adding excerpts from Saint Cyprian's letters, whereas Cassander's chapter is only concerned with Tertullian's treatment according to the *Apologeticus*.⁵⁷⁵ Panvinio's recurrence to the accounts of the Church Fathers throughout his *Vetusti aliquot rituales libri* emphasizes the significant role that the Vatican Library and its manuscripts played for Panvinio's compilation in general. Originally, the Roman printing press that Paolo Manuzio established with the help of Cardinal Marcantonio Da Mula was to publish a critical edition of the works of the Church Fathers, for which Onofrio Panvinio – along with Francesco Davanzati – was supposed to travel to Sicily and to “some other provinces” to obtain Greek, Arabic, and Latin manuscripts of the works of the Fathers. It is highly unlikely, however, that the abortion of this project was caused by a lack of philological expertise and personnel at that time. More crucial to this failed project seems to have been Paolo Manuzio's own quarrels with the Roman Commune over the right of ownership of the press that began in 1564 and which initiated the process of a slow decay of this experiment in establishing a permanent papal press in the city.⁵⁷⁶

574 Tanner, *Decrees*, 2: 726–27; *COD*, 726–27; *CT*, VIII, 552–54, 585–97; Jedin, *Geschichte*, IV/1, 161–62. See also the letters from Guglielmo Sirleto to Girolamo Seripando from 1562 in BAV, Vat. lat. 6179, fols. 87r, 31r–36v, 37r–40r, 41r–42v; BAV, Vat. lat. 6189, fol. 112r. See also BAV, Vat. lat. 6142, fols. 132r–v, Fugger to Panvinio, Tauffkirchen, 21 June 1564 on the communion under both species in Germany.

575 See chap. 2, VI above. Panvinio's use of Cyprian's letters and the works of this Church Father is especially remarkable, when considering the failure of a complete collection of Cyprian's works edited by the Maestro del Sacro Palazzo, Daniele de Bianchi da Cremona, in 1563, which Cardinal Gabriele Paleotti declared to be a forgery: Prodi, *Gabriele Paleotti*, 1: 110–12.

576 This was decided in a papal *motu proprio* from 8 January 1564 in AAV, *Arm. LII*, 1, fol. 254r, repr. in Marini, *Degli Archiatri*, II, 304–306. Panvinio indeed intended to be away from Rome for the whole month of May 1564: Maasen, *Hans Jakob Fugger*, 109, Fugger to Panvinio,

Panvinio seems not to have been affected by this rather disastrous failure of the Roman Curia to promote its hegemony over Greek and Latin patristic texts through a printing press, as he gradually began to search for new patrons in Germany as well as in Spain. Panvinio's ongoing project of his *Church History* which remained unpublished attests this important shift in Panvinio's career, for he dedicated this work to King Philipp II of Spain. Just like his *Historia Ecclesiastica*, Panvinio composed substantial commentaries while compiling various liturgical books from his papal biographies, specifically those contained in Cencius Camerarius' *Liber Censuum*.⁵⁷⁷ The Lives of the Popes would indeed serve Panvinio as a constant reference for extracting material regarding papal ceremonies employed for the liturgy of the mass and for complementing the tradition of the Roman rite as conveyed by the *Ordines Romani*. Eventually, his *Church History* would have provided such a synthesis between the Lives of the Popes and the evolution of the Roman Church, in which the development of the liturgy through ceremonies would have played a significant account, as Panvinio explained this in the dedicatory preface to King Philip II in the first volume.⁵⁷⁸ While Panvinio's *Vetustis aliquot rituales libri* might thus seem likely to have provided a substantial collection of liturgical documents concerning Roman liturgy and its ritual practices, this work nonetheless constituted a compilation that reveals Panvinio's intentions to show his abilities of penetrating the preeminence of Curial Ceremony, foremost

Augsburg, 11 March 1564. The papal nephew Cardinal Carlo Borromeo, instead, sought to win over the Portugese erudite Achille Statio to provide his collection of Greek Church Fathers: Baluze, *Miscellanea*, III, 525–26; Pastor, *Geschichte*, 7: 313. For the institution of the Roman printing press for specifically publishing the works of the Fathers see the papal briefs issued between 1563 and 1564 in AAV, *Arm.* XLIV, 11, n. 355–57, also reprinted in Pastor, *Geschichte*, 7: 655. The failure of the project is described in Barberi, *Paolo Manuzio*, 109. For Manuzio's quarrels with the Roman Commune see Sachet, "Privilege," 343.

577 It is noteworthy to remark that in his *Vetustis aliquot rituales libri* Panvinio still claimed that Honorius III was a member of the family of the Savelli, which we now know to be false: Tillmann, "Ricerche," 391–93; Carocci, *Baroni*, 415–16; Bauer, *Invention*, 40–41; Bauer, "History for Hire," 397–438.

578 Various drafts of this preface are contained in BAV, Vat. lat. 6113, fols. 1r-4r, 7r-9r, 11r-14v. The autograph, however, is preserved in Madrid, Biblioteca del Monasterio de El Escorial, f-I-16, fols. 1r-IIIr, including portraits of popes and emperors. See for this Bauer, *Invention*, 166–67.

established by the Masters of Ceremonies, and to present a reconstruction of ancient rituals within Roman liturgy that corresponds to his own working practices of an antiquarian.

The approach that Panvinio chose in confronting Roman liturgy therefore stood in sharp contrast to the tasks that the Masters of Ceremonies themselves pursued regarding the issue of how Curial Ceremony was to be appropriately reconfigured to endure Lutheran attacks. Panvinio's attitude to collect a substantial mass of documents, rather than venturing into a rigorous selection that would have to be sharply examined, resembled the sixteenth-century practice of compiling and assembling, which would have indeed fit the purposes of Hans Jacob Fugger's personal library entirely but would not have made any substantial contribution to curial endeavors of redesigning their ceremonial practices, especially within the confines of the Apostolic Palace.⁵⁷⁹ At the center of Panvinio's compilation stood the dynamic ritual of the liturgy of stations that to some degree must have been projected at the beginning of Pius IV's pontificate when Giovanni Caligari described the principal papal improvements to Rome's infrastructure in his letter to Cardinal Giovanni Commendone.⁵⁸⁰ Although the papal interventions gradually declined after 1561, in the early months of 1564, Pius IV nonetheless contemplated to realize new projects within the urban fabric when he rode back from San Giovanni in Laterano, where he celebrated Mass. Cardinal Giovanni Francesco Commendone expressed in his *Discorso sopra la corte di Roma* from 1563 his displeasures he felt in respect to the papal interventions, which supposedly only foreigners coming

579 On the composition of Fugger's library see von Busch, *Studien*, 194–98; Hartig, *Gründung*.

580 AAV, *Lettere di principi*, XXIII, fol. 76v; Pastor, *Geschichte*, 7: 646, Caligari to Commendone, Rome, 11 October 1561: "N. S. fabrica in molti lochi con grossi(ssi)ma spesa. Conduce dentro di Roma due acque grosse, la Marane et l'acqua di Sciallone, che serviranno per parecchie fontane; fabrica la porta Pia bellissima nella muraglia per la strada diritta che ha fatto dalli Cavalli fino a S^a Agnese. Si edifica la chiesa di S. Maria degli Angeli nelle Terme per li frati della Certosa; si fanno li baloardi intorno a Castello secondo l'ordine della fortificatione del sig^r Camillo Orsino. Tira un altro corridore a Belvedere da torre Borgia al paro del vecchio. Fa una bellissima porta alla porta del Populo. Cava una conversa d'acqua nel giardino segreto tanto grande che terrà trenta o 40 some d'acqua, et horamai tutto il palazzo è restaurato. Fu finita la fabrica del bosco di Belvedere et tirata su tutta quella del teatro di Giulio II, dove stava già Pisa, del quale non si parla punto et stassi in Castello."

to Rome would have had benefitted from. It seems that for the papal nuncio Commendone, the changes Pius IV introduced in the urban fabric, were a mirror of the transformations the pope began to apply to the governing body of the Roman Curia.⁵⁸¹

The papal projects for redesigning Rome's urban topography were specifically aimed at presenting a new image toward its visitors. Considering these alterations of the urban fabric the interior circles of the Curia began to remodel their ceremonial culture within its confines of the Apostolic Palace, as the iconographic program in the Sala Regia discussed above showed. The large audience hall connecting the Sistine with the Pauline Chapel represents a crucial ceremonial space, where Roman ritual according to the Curia began to shift from its ancient imperial directives towards a liturgical form, which only the governing body of the Church was permitted to administrate. Onofrio Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* and his difficulties for obtaining the right to read and subsequently to copy the strongly concealed diaries of the Masters of Ceremonies demonstrate that the Augustinian erudite must have felt to stand at a crossroads. Were he to advance his investigations into Roman liturgy in a more adapt way to the desires which his principal patron, Cardinal Alessandro Farnese, had at that time, his compilation of liturgical books would have to be transferred into a framework that the Curia, and specifically the Masters of Ceremonies could conduct appropriately. This would have probably led to rewriting the entire manuscript in order to provide a stronger affirmation of Curial Ceremony in general terms, rather than just in respect to its ritual components. What Onofrio Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* instead laid out was a division of the liturgy of the Mass into its ritual elements. Panvinio eventually demonstrated what the origins of each of these ritual components were but failed to specify how these rites shaped an ecclesiological meaning of Curial Ceremony. Such ecclesiological understanding of ceremony proved to be a necessary element to

581 Commendone, *Discorso*, 46; Pastor, *Geschichte*, 7: 328. See also Luigi Contarini's judgment in Contarini, *L'antichità*, 76. A first example of the dynamic ritual development of the liturgy of stations had been presented by Saint Benedict's *Ordo*, which Panvinio transcribed in the first version of his *Vetusti aliquot rituales libri* for Cardinal Farnese, but left it out when preparing the version to be sent to Fugger (Appendix 2). The redacted final manuscript version for Cardinal Farnese also omitted Benedict's *Ordo*.

fashion a renewed image of the Roman Church. The later Masters of Ceremonies sought to redefine this composition of the Church through the offices of the papacy, the Sacred College of Cardinals, and that of the bishop. For each of these offices the persisting ritual prescriptions were to be reformulated according to Paris de Grassis instructions in his *Caeremoniarum opusculum*.⁵⁸² While Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri* only presented the antiquity of the Roman rite for the liturgical celebrations of Mass, the Masters of Ceremonies saw their obligation in formulating liturgical rites, which visibly disclosed the "Majesty of the Papacy" (*maiestas pontificae*).

In all likelihood, the Augustinian Panvinio believed that he could circumvent this strictly concealed tradition of Curial Ceremony by transcribing the diaries of the Masters since Johannes Burchardus and Paris de Grassis. But as his compilation of ancient liturgical rites and ceremonies shows, Panvinio's access to the *Ordines Romani* was solely based on the use of Censius Camerarius' *Liber caeremoniarum* as well as on a tradition influenced by Carolingian liturgy. In contrast to these circumstances, the Masters of Ceremonies themselves made extensive use of the *Ordines*, but only those which concerned the celebration of Mass by the pope, thus those rites prescribing the liturgical celebration of the *cappella papalis* through the assistance of cardinals and bishops.⁵⁸³ The further developments of Curial Ceremony after Paris

582 On the necessity of an ecclesiological understanding of Curial Ceremony see the preface in Mucantius, *De Ceremoniis*, c. Cr: [...] *ita tamen disposita, ut distincte cognosci possint, quae communes, quae item summi Pontificis, quae Cardinalium, quae Episcoporum propriae sint: atque inde affatim omnes praecepta haurire possint, quibus ad sacra ministeria instruantur*. For Paris de Grassis's main ceremonial work in BAV, Vat. lat. 5634, I-II, see esp. Bölling, *Papstzeremoniell*, 38–41, 64–68. The ecclesiological importance of Curial Ceremony is also emphasized by Paris de Grassis in BAV, Vat. lat. 5634, I, fol. 11r: *Nibil enim singularis et sancta illa maiestas aliud ab homine desiderat quam solam adorationem per caerimoniale sacrosque ritus exhibendam cum ordine et reverentia rerumque omnium congruae dispositionis ornatu, quae omnia, si in theatriali spectaculo, in acie militari, in classe parata regularissime servari iubentur, quanto magis caerimoniarum censura, quae mysteriis imbuta, mortabilibus et sacramentis plena caelestibus sanctissimae celebrationi non adhibeatur*. On the aesthetics of the *maiestas pontificiae* see Rasmussen, "Majestas Pontificia," 109–48; Bölling, "Cum gratia et decore," 45–63.

583 A printed edition of the respective chapters from BAV, Vat. lat. 5634, II, fols. 15r-18v, was edited in Martène, *Tractatus*, 595–613. See for this also Dykmans, "Paris de Grassis," 400; Bölling, "Vide apostillam," 57–58.

de Grassi's tenure clearly show that by the time the Council of Trent came to a close in 1563 the *Ordo missae* was becoming selectively reconfigured in respect to the liturgy of the Mass that the pope, the bishops, and the Sacred College of Cardinals celebrated.

Toward the end of the century, the Masters of Ceremonies were encouraged to submit to a more unified *Caeremoniale Romanae Curiae*, which still respected the differing rites for various celebrative offices.⁵⁸⁴ It is therefore probable to suppose that Onofrio Panvinio aimed with his own compilation of liturgical books to complement this process of disentangling various offices concerning the liturgy of the Mass. His compilatory working practices were undoubtedly well suited to present an antiquarian frame of reference regarding the origins of the Roman rite. Onofrio Panvinio's specifically antiquarian approach to liturgy, however, stood in a sharp contrast to the unifying tendencies the Masters of Ceremonies attempted to present. Whereas Panvinio tamely followed the guidelines of an antiquarian that lead to a serious fragmentation of the Roman liturgy and its ritual prescriptions, the *Caeremoniale Romanae Curiae* after Paris de Grassis explicitly understood the administration of Roman rites in the liturgy according to ceremonial frameworks that were largely aimed at establishing an ecclesiological aesthetic of the Roman Church.⁵⁸⁵ This contrast between the Augustinian Onofrio Panvinio and the requirements set forth by Curial Ceremony becomes particularly clear, when considering the case where Panvinio exclusively pointed out the foundations of the Roman liturgy that the emperors after Charlemagne laid out. Panvinio presented with this case a narrative of the evolution of the Roman rite after its origins in Late Antiquity. No matter how refined and meticulous a reconstruction Panvinio laid out, his approach nonetheless became the issue of a heated debate that would eventually turn those

584 This can be confirmed by the constant revisions made to the oldest manuscript of the *Caeremoniale* from BAV, Vat. lat. 4971. The rubrics for the celebratory offices concerning Cardinals and Bishops were then revised in context of a new emanation of the *Pontificale Romanum* (1595) and the *Caeremoniale Episcoporum* (1600) under Pope Clement VIII Aldobrandini: ACP, vol. 137B.

585 Panvinio's antiquarian approach had also its merits, since fragmenting the Roman liturgy into various ritual elements also allowed him to reveal that the *Ordo Romanus III* is a fusion of two seemingly distinct *Ordines*, as it was the case in Chap. 2.XII above.

designated curial prelates, who once favored the promising aspects in Onofrio Panvinio's works, against the Augustinian erudite.

3.2 Panvinio's Conundrum: Ceremonial and Liturgical Imagery of the Emperor

The most controversial portion, not only in the *Vetusti aliquot rituales libri* but also in all of Onofrio Panvinio's works concerning aspects of Church History, was the Augustinian's predominant emphasis of the importance which secular authority provided to papal power – especially in the case of papal elections.⁵⁸⁶ In Panvinio's compilation of liturgical books the inclusion of the rite of imperial coronation represents a vital element of liturgical ceremonies, which highlight the relationship between the papacy and secular power. But by the time of Pius IV's pontificate the rite of coronation, as Panvinio recorded it in his *Vetusti aliquot rituales libri*, seems to have lost any particular significance within Curial Ceremony, since the last imperial coronation by a pope took place in 1530, when Clement VII bestowed upon Charles V the title of Holy Roman Emperor in Bologna.⁵⁸⁷ Preceding this important

586 BAV, Urb. lat. 845, fol. 5v; Gersbach, "Panvinio's *De Comitibus Imperatoris*," 409–52; Gersbach, "Panvinio's Brother," 250–51; Wassilowsky, *Konklaverreform*, 38–39. See also Fugger's letter in BAV, Vat. lat. 6277, fol. 3r, Fugger to Panvinio, 18 October 1562. One of Panvinio's later censors, the Cardinal and Jesuit Roberto Bellarmino, had concerns over Panvinio's abilities as a church historian, who apparently regarded the Church as a secular entity and would therefore neglect the importance of the papal office in respect to the "mystical body of the Church": BAV, Vat. lat. 7930, fol. 21v.

587 BAV, Vat. lat. 12276, fols. 216v–264v, entry in Biagio Martinelli da Cesena's *Diarium*; *Lettera per raguaglio*, 111–12, Ugo Boncompagni to Fabio Arca, Bologna, 18 March 1530. The church of San Petronio in Bologna was ceremonially "transformed into St. Peter's of Rome": Bernardi, "Analisi," 178; Giordani, *Della venuta*, 63; Cadenas, *Doble coronacion*, 219. Bologna's principal church, however, was not transformed entirely. Only a wooden walkway to the altar and three ephemeral wooden chapels – one outside and two inside the church edifice – were constructed for the ceremonial festivities. The three chapels were named in direct reference to their counterparts in St Peter's in Rome: Santa Maria Inter Turres (outside), San Gregorio and San Maurizio (inside). A temporary porphyry disk was also laid down on the raised walkway, by which the ceremonial festivities referred to the *rota porphiretica* in the pavement of St Peter's that indicated the spot, where on Christmas Day in 800 Charlemagne had been crowned by Pope Leo III: Grimaldi, *Descrizione*, 70, 181, 257, 232–33, 278, 355.

ceremony in Bologna, the Roman rite of an emperor's coronation, according to the prescriptions of the *Caeremoniale Romanae Curiae* developed under Paris de Grassis, was prominently envisioned in Raphael's fresco of *Charlemagne's Coronation by Pope Leo III* in the Sala dell'Incendio of the Vatican Apostolic Palace (Fig. 4). The seating arrangements surrounding the coronation, which is taking place in the center of Raphael's fresco, suggest that the pictorial solution was guided by ceremonial rather than liturgical prescriptions for the execution of the rite. Raphael presented the apex of the ceremonial coronation, by showing how Pope Leo III is bestowing the imperial crown upon the head of the kneeling Charlemagne, after he had performed his oath of loyalty to the pope and having then received the imperial insignia, sword, scepter, and apple. The scene shows how the singers of the Papal Chapel are about to intone the laudatory chants in the tribune above, while below several carriers are bringing liturgical objects as Charlemagne's presents that he gave to the Roman Church.⁵⁸⁸ But like in the *Oath of Pope Leo III* right besides the *Coronation*, the ceremonial event is happening within an architecture that is not resemblant to Old St Peter's. Furthermore, Raphael did not portray Charlemagne's coronation to be occurring in front of the papal throne opposite the main altar of the basilica, but instead depicted the commonly known *quadratura* usually employed for the *cappella papalis* with the seated arrangements and expanding it to a pentagon by including an additional row of bishops.⁵⁸⁹ The pictorial architecture in Raphael's *Coronation* then articulates the jurisdictional relationship between the Pope and the Emperor, by showing the former seated upon his throne above the stairs and by that also above the figure of the kneeling king. The papal *plenitudo potestatis* is ceremoniously performed through a

588 Jacopo Zeno, *Vitae Pontificum*, in BAV, Vat. lat. 5942, fol. 110r; LP, II, 7; Biondo, *Historiarum*, c. 5r-v.

589 Vasari, *Le Vite*, 4: 361; BAV, Vat. lat. 5634, I, fol. 50r; Quednau, "Geschichtsdenken," 89–91; Minnich/Peiffer, "Conciliabulum," 154; Shearman, *Cartoons*, 91; Jacoby, *Bildform*, 26. Regarding the place, where the coronation is in fact taking place, see part. Eichmann, *Kaiserkrönung*, 1: 287, 316–17. The papal secretary Paolo Cortesi suggested in his *De cardinalatu* that the vestibule of an ideal Cardinal's palace was to be decorated with images showing famous emperors, since this would contribute to an advancement of a Cardinal's virtues: Cortesi, *De cardinalatu*, c. LIIIr-v. It could then be assumed that the coronation in the Stanza dell'Incendio is taking place in the atrium of a Cardinal's palace.

Fig. 4: Raphael, *The Coronation of Charlemagne*, fresco, 1514-17, 770 cm width, Stanza dell'Incendio, Palazzo Apostolico Vaticano Scala Archives, New York/Firenze).

ritual, of which its liturgical components underline this jurisdictional supremacy.⁵⁹⁰

The iconographic program in the Sala Regia as well as Onofrio Panvinio's compilation of liturgical books presents a shared interest in the ceremonial as well as liturgical image of Emperor Charlemagne, the model figure of every emperor in the history of the Church after Constantine the Great. In respect to the rite of coronation, however, the antiquarian reconstruction presented by the Augustinian erudite Panvinio differs considerably from its ceremonial performances as devised by the *Caeremoniale Romanae Curiae*. This sharp dissimilarity between Panvinio and Curial Ceremony is manifested again by Taddeo Zuccari's draftsmanship in his employment for Cardinal Alessandro

590 Zabarella, *Super decretalium*, I, c. 149r; Tudeschi, *Commentaria*, I, c. 141r; Wilks, *Problem*, 254–87.

Farnese in the Vatican Sala Regia, specifically considering his fresco of *Emperor Charlemagne's Restitution* above the door leading to the Cortile del Maresciallo (Fig. 3). The conserved designs and sketches for this scene suggest that Zuccari was particularly concerned with the issue of how to enunciate the position of the emperor amidst the ceremoniously gathered court. Zuccari's drawings show that the painter accomplished to underline the ceremonial rather than a liturgical importance of the event itself by moving Charlemagne's chaplain Hiltherius more to the background. In the final stages of the execution he is shown standing behind the Emperor and passing him the document to be signed, whereas in the first sketches he was shown as the figure of Charlemagne's chaplain kneeling in front of the Emperor (Figs. 5a–c). That Zuccari's fresco for the Sala Regia was to show *Charlemagne's Restitution* and not the coronation itself discloses that the figure of Charlemagne suffered a considerable loss in the perception of the emperor regarding his importance for Curial Ceremony during the second Cinquecento.

In a previously written document regarding the iconographic program developed for the Sala Regia, the scene of Charlemagne's coronation was still considered to be a vital element of the original pictorial decoration for the wall compartment behind the papal throne.⁵⁹¹ During Paul III's pontificate this episode had still infatuated the ceremonial relationship between the Farnese pope and Emperor Charles V. By the time of Pius IV's election, however, the tides of the *Caeremoniale Romanae Curiae* shifted considerably toward portraying monarchs in their service toward upholding the Roman Catholic faith, specifically in light of the French wars of religion. This alteration had paramount consequences regarding the issue of how the Curia in general perceived the image of Carolingian Emperors that continued the legacy of Constantine the Great by amplifying the dominion of the Holy See through acts of territorial donations and retributions. The

591 BAV, Vat. lat. 7031, fol. 280r: "Et similmente di Carlo Magno, quando sopra i gradi di S. Pietro fu ricevuto da Leone III, da cui fu creato imperatore dell'occidente." Partidge/Starn, "Triumphalism," 47–48 dated this document to Pius IV's pontificate. Böck, *Sala Regia*, 30–33 then suggested that this program was designed by a circle of curial prelates and not Pope Paul III, but only stating that thematically Charlemagne's coronation would have been "imaginable" under the Farnese pontiff and that a later dating until 1560 of this design would still have been conceivable.

Fig. 5a: Taddeo Zuccari, *King Charlemagne's Restoration of the Former Possessions to the Church*, drawing (Pen and brown ink, with brown wash, heightened with white, over black chalk, on blue paper), ca. 1564, 4.0 x 5.38 cm, Department of Prints and Drawings, British Museum, London (*Inv. no.*: 1946,0713.108).

Fig. 5b: Taddeo Zuccari, *King Charlemagne's Restoration of the Former Possessions to the Church*, drawing, drawing (Pen and brown ink, heightened with white), ca. 1564, 39.8 x 50.2 cm, Royal Collection Trust, London (*Inv. no.*: RCIN 906849).

iconographic program in the Sala Regia indicates several renewed attempts by the Roman Curia in reframing the legendary Donation of Constantine through a legacy of subsequent documents that sustained the imperial donations made by the Carolingian Emperors, specifically addressing the *Pactum Hludowicianum* from 817 between Pope Stephen IV and Charlemagne's son and successor Louis the Pious.⁵⁹² Onofrio Panvinio certainly knew of the *Pactum Hludowicianum*, for he included an abbreviated version of the document in the third book of his history of papal elections but decided not to do so in his excerpts from Cencius Camerarius' *Liber censuum*. Panvinio's reasons for omitting the *Hludowicianum* in his compilation of liturgical books seem to have been guided by his doubts of the document's authenticity as he had remarked in his *De varia creatione*.⁵⁹³ He also knew that it was perilous to question the authenticity of the Donation of Constantine, since the validity of the *Hludowicianum* was challenged on the basis of this forgery, as the legalist scholar Charles Du Moulin claimed.⁵⁹⁴

592 The *Hludowicianum* does not survive in authentic copies, but only as a transcription included in compilations such as the *Liber censuum*: Fabre/Duchesne, *Le Liber censuum*, I, 363–65; LP, II, 49–51. Other editions of the *Pactum* are included in MGH, *Leges*, II/2, 9–11; Kölzer, *Urkunden*, I, 312–20. See also Hahn, “Hludowicianum,” 109–12; Costambeys, *Power and Patronage*, 315–21; Fried, “Ludwig der Fromme,” 231–73. As a result of this agreement, by which Pope Stephen IV stabilized the control of the papacy independently from the Carolingian rulers and their interferences specifically in papal elections, was the imperial coronation of King Lothar I by Pope Paschal I in 823: Astronomus, *Vita Hludowici*, in Tremp, *Überlieferung*, 36 (414). The *Pactum* was then also included in a seventeenth-century compilation of *Patrimonia Sancti Petri vel Principum Donationis* in BAV, Urb. lat. 851, fols. 444r–52r, at 446v–47r and in BAV, Bonc.C.7, fols. 65r–72r, at 67v–68r. Partridge/Starn, “Triumphalism,” 40 suggested that the *sopraporte* with the scene of the *Frederic II's Excommunication* originally showed the donation made by Louis the Pious. At first glance, this proposal seems to conform with the general intentions of the iconographic program. But the fresco would have then been contradicted by Agresti's *Restitution of Peter of Aragon*: Böck, *Sala Regia*, 39–40.

593 BSB, Clm 148, fols. 43r–44v; Bauer, *Invention*, 103–106.

594 Du Moulin, *Commentarius*, 229–34. Whether Panvinio knew Du Moulin's works remains unclear, but the arguments of the French Calvinist were also included in Matthias Flacius Illyricus' *Catalogus testium veritatis* of 1556, which formed an essential basis for the Magdeburg Centuriators: Falcius Illyricus, *Catalogus*, 211–16.

Fig. 5c: Taddeo Zuccari, *King Charlemagne's Restoration of the Former Possessions to the Church*, drawing (Pen and brown ink, with brown wash, over black chalk), ca. 1564, 24 x 29.5 cm, Collection Sommers (*Inv. no.*: L. 2981).

It is not clear whether Panvinio's challenge of the authenticity of the *Pactum Hludowicianum* was either a sign of courage or a sign of his devotions to antiquarian scrutiny to analyze written documents with a sharp eye of a philologist remains unclear. But what seems certainly to be the case in this respect is that Panvinio's doubts over the legitimacy of the written agreement again reveal the great disparities between the Augustinian's scholarly interests and the Roman Curia's ambitions of reframing the understanding of secular rulership in accordance with its ceremonial directives.

Onofrio Panvinio's *Vetusti aliquot rituales libri*, which the Augustinian erudite compiled for Cardinal Alessandro Farnese and Hand Jakob Fugger in Augsburg, offer a particular vantage point from which Panvinio absorbed the changing progress of Curial Ceremony by reconstructing the antiquity of Roman liturgy and its rites. This antiquarian approach toward Roman ritual culture, however, was not a requirement that the Masters of Ceremonies and the Curia itself pursued. By the time the Council of Trent was concluded, the Roman

Curia sought to redefine the ceremonial importance of its offices, specifically those of the papacy, the episcopate and especially that of the Sacred College. While the *Caeremoniale Romanae Curiae* slowly began to fashion a more unified and therefore more coherent image of the Roman Church's offices that would eventually also ensure an ecclesiological stability against Protestant attacks, Onofrio Panvinio's antiquarian approach – not only to liturgy but to Church History in general – endangered to fragment this ecclesiological unity of Curial Ceremony.

Appendix

1 *Interpretatio vocum Ecclesiasticarum. Quae obscurae vel barbarae videntur*

BAV, Vat. lat. 6112, fols. 86r-v

Cum in suprascriptis Romani ordinis, et alijs eiusdem generis libellis, multae voces barbarae inusitatae, ex Graecis Latinae reductae, alienis aliquando a suo significato sensibus metaphoricae acceptae, et ideo minus cognitae insertae sint, operae pretium facere existimavi, brevem earundem interpretationem et expositionem ex vetustissimis quibusq(ue) Scriptoribus adijcere. Quo omnia legentibus clariore et apertiora sese offerentia, eorum in legendo assiduum curam et diligentiam non remorentur.

Sunt autem eiusmodi

Officia sive magistratus

Domnus Papa	Mansionarius	1 Primicerius S. R. E.
Episcopus	Mans. primus	2 Secundicerius S. R. E.
Cardinalis	Acoluthus	3 Arcarius
Archipresbyter	Regionarius	6 Primicerius defensoru(m)
Presbyter	Stationarius	6 Defensores
Poenitentiarius maior	Paracellarius	6 Defensores regionarij
Poenitentiarij minor		6 Advocatores
Archidiaconus	Primicerius scholae cantorum	4 Sacellarius ⁵⁹⁵ 7 Adminiculator
Diaconus	Schola cantorum	5 Protoscriniarius
Palatinus vel basilicarum	Chorus	5 Scrinarij XII
Regionarius	Primus scholae	Primicerius Iudicum
Stationarius	paraphonistae	Judices
Pater diaconiae	Secundus scholae	Primicerius Notariorum
Archisubdiavconus vel	paraphonistae	Prontonotarij

Prior Subdiaconorum	Quartus Schola qui est Archiparaphonistae	Notarij regionarij
Subdiaconus	Vicidominus	Nomenclator
Regionarius	Maiordomus	statio
Basilicarius sive S. R. E.	Vestiarius	roga
Palatinus	Cancellarius alias Bibliothecarius	
Stationarius	Camerarius	[f. 86r]
<i>Sacrae aedes et eorum partes</i>	<i>Aedium Sacrarum ornatur</i>	<i>Vestigium genera</i>
1 Ecclesia	1 Patenae	Anaboladium ⁵⁹⁶
2 Titulis	2 Calices ministeriales	Alba
3 Parocchia	maiores, minores	Cingulum
6 Diaconia	3 Amula alias amae	Orarium
7 Xenodochium	4 Colatorium	Mappula
8 Monasterium	5 Pugillares	Colobium
4 Oratorium	9 Thymiamaterium	Dalmatica
5 Martyrium	Delphis	Planeta alias casala
Camera	Scyphi	Pallium
10 Albis	13 Gemilliones	Mitra
11 Confessio	11 Phara canthara ⁵⁹⁷	Offertorium
12 Ambo	Canthara cereostata	Phanon
9 Gremium basilica(rum)	7 Metretae	Naccus
	8 Hydriae	
	Corona ⁵⁹⁸	
	12 Lucerna cum lychnuchis	
	11 Cereostata	
	10 Pelvis ad Baptismum [f. 86v]	

596 *alias Anabolagium*

597 *cum delphinis totidem, in quibus ardebat oleum*

598 *alias pharum cantharum, cum Delphinis totidem*

**2 *Benedicti beati Petri canonici liber politicus ad
Guidonem de Castello tunc Cardinalem S. Marci
postmodum factus est Celestinus II***

BAV, Vat. lat. 6112, fols. 129r-59r⁵⁹⁹

Perspicuae scientiae, et profundae sapientiae magistro Guidoni de Castello, divino nutu factae Romanae ecclesiae presbytero cardinali tit. sancti Marci, Benedictus, beati Petri apostoli indignus canonicus et Romanae ecclesiae cantor, intimae dilectionis affectum, et inter sanctorum antistitum agmina coronam immarcescibilem. Divinae pietatis misericordiae, Pater reverende, pro meae tenuis, scientiae viribus immensas gratias ago, quoniam vestrae salutis curam et ecclesiastici ordinis sollicitudinem vos habere concerno. Unde magnam Dei misericordiam et multiplicium suarum miserationum copiosam bonitatem humiliter imploro, quatinus in hoc tambono proposito, usquedum ipse veniet ad movendum de loco suo candelabrum, vos corroborando stabiliat. Ceterum super petitionem ecclesiastici Ordinis totius anni, et praecipue apostolicae dignitatis et totius curiae, de qua placuit vestrae illustri expetere, qualiter Deo favente domnus Apostolicus cum curia sua, & tota Romana ecclesia in praecipuis sollemnitatibus & quotidianis officiis valeat se regere, prout melius mihi Deus concesserit, licet sit ardua, et officio professionis non indebita, elucidare aggrediar. Sed mirandum valde est, cur a me idiota [f. 129r] et quasi nullius scientiae quaeritis aperire, quae in apotheca cordis non habeo enucleare quae investigare non valeo; propinare quae sitibundus pincerna haurire a vobis gestio. Quis enim noscere potest, quid agat flos campi & liliium convallium, dum montes transgreditur, et colles transilit, nisi quem torrente voluptatis suae potavit, et domus suae ubertate inebavit? Verumtamen, ut dixi, vestra dilectione, et assidua pulsaione commotus, quod de dignitate Romani Pontificis, et presbyterorum cardinalium, et diaconorum, ceterorumque ordinum curiae, necnon de ecclesiastico officio totius anni per multa temporum

599 Panvinio's copy of Saint Benedict's *Ordo* from BVR, F 73. This chapter is neither included in BAV, Vat. lat. 4973 nor does it appear in the manuscript version for Fugger in BSB, Clm 132. Other copies are also extant in BAV, Vat. lat. 6235, fols. 1r-21v and in BAV, Arch.Cap.S.Pietro.E.37, cc. 1-39. See Mabillon, *Museum Italicum*, II, 118-53 (as *Ordo XI*); Fabre/Duchesne, *Liber censuum*, II, 141-59.

spatia vidi, et a sapientibus curiae audiui, et quod alij doctores in suis scriptis reliquerunt ad perpetuae recordationis memoriam scribere curabo.

In Adventu D(omi)ni quando annualiter fit recapitulatio officij et librorum qui in ecclesia leguntur, sabbato in vigilia Adventus D(omi)ni, ad vespervas incipit antiphona: *In illa die stillabunt montes*. Sub ista antiph. omnes psalmi hujus vesperi cantantur. Qua antiphona finita, dicitur versus, *Ostende nobis Domine misericordiam tuam*.⁶⁰⁰ Ad *Magnificat*, *Spiritus sanctus in te descendit Maria*.⁶⁰¹ Finita ant(iphona) dicitur oratio.

Ad matutinum invitariorum, *Regem venturum*, cum suo *Venite*. Quo finito incipit prima ant(iphona): *Missus est Gabriel angelus*.⁶⁰² Psalmus *Beatus vir*⁶⁰³, usque *Domine ne in ira*⁶⁰⁴, et dicitur [f. 129v] ant(iphona). Deinde dicitur secunda ant(iphona): *Ave Maria gratia plena*;⁶⁰⁵ Psal(mus): *Domine Deus meus in te speravi*,⁶⁰⁶ usque, *in Domino confido*.⁶⁰⁷ Ant(iphona) finita, dicitur tertia antiphona: *Ne timeas Maria*. Psal(mus) *Salvum me fac, Domine, quoniam defecit sanctus*, usque ad psal(mum) *Domine quis habitabit*. Ant(iphona) finita, dicitur versus: *Ostende nobis Domine*.⁶⁰⁸ Tres lectiones leguntur de Isaia propheta. Prima lectio *Visio Isaiae*. Resp. *Aspiciens a longe*, quo finito dicitur vers. *QUIque terrigenae*, totum: deinde repetenda, *Te obviam et dicite*. Vers. *Qui regis Israel intende*, totum: repetenda, *Nuncia nobis si tu es ipse*. Vers. *Tollite portas, principes, vestras*, totum: repetenda, *Qui regnaturus es in populo Israel. Gloria Patri et Filio et Spiritu sancto*. Incipit a capite, *Aspiciens a longe*. In secunda lectione secundu(m) Resp. *Aspiciebam in visu noctis*, cum duobus Vers(ibus): *Ecce dominator Dominus* et *Potestas ejus potestas aeterna*, cum repetendis suis, sicut superius, et *Gloria patri*, et resp. a capite. In tertia lectione resp. *Missus est Gabriel Angelus*, cum duobus versibus,

600 Psalms 84, 8.

601 Luke 1, 28–35.

602 Luke 1, 26–27.

603 Psalms 111, 1.

604 Psalms 6, 2.

605 Psalms 28, 1.

606 Psalms 7, 2.

607 Psalms 11, 1.

608 Psalms 84, 8.

Ave Maria et Dabit ei Dominus Deus. Repetenda prima *Ne timeas Maria*, et repetenda secunda *Et vocabitur*, et reliqua, *Gloria Patri*. Qua finita, responsorum a capite cantetur. Haec tria responsoria ita debent cantari in congregationibus. Prior et secundus cantant responsorium primum ante altare cum omnibus versibus, et repetendis usque ad finem. Tertius et quartus secundum resp(onsorium) sicut prius. Quintus [f. 129v] et sextus *iiij* tertium resp(onsorium). In secundo nocturno incipit antiphona *Ecce ancilla Domini*, psal(mus) *Conserva me Domine*. Alia antiphona *Angelus Domini*, psal(mus) *Exaudi Domine justitiam meam*. Tertia ant(iphona) *Antequam conveirent*, psal(mus) *Diligam te Domine*, totoque finito cum antiphona cum ant(iphona), dicitur versus, et tres lectiones leguntur de sermone sancti Augustini et sancti Leonis et tria responsoria cantantur sicut mos est. In tertio nocturno ant(iphona) *Beata es Maria, quae credidisti Domino* et *Beatam me dicent omnes generationes* et *Dabit ei Dominus*, cum suis psal(mis) *Ceali enarrant, Exaudiat te Dominus* et *Domine in virtute tua*. Versus et duae lectiones de epistola, tertia de homilia. Quibus finitis, cantatur *Te Deum laudamus*; quo finito, incipiunt matutinae laudes, et ant(iphona) *In illa die*, cum omnibus alijs ant(iphonis) et psal(mis). Quibus finitis, dicitur vers. Quo finito, incipit ant(iphona) *Spiritus sanctus in te descendit Maria* et *Benedictus Dominus Deus Israel* etc. Deinde dicit primam, et incipit secundam ant(iphonam) matutini *Jocundare*, cum psalmis. Quibus finitis, dicit lectionem epistolae, et versum, et orationem diei. Mane statio ad s.^{tam} Mariam majorem, quo d(ominus) Papa cum omnibus ordinibus venit, ibique honorifice, sicut mos est, cantat missa(m) cum *Gloria in excelsis Deo*, sicut in alijs dominicis usque ad Natalem Domini, et coronat(ur). Ad tertiam canitur tertia antiphona; ad VI.^{ta} iv ant(iphona); ad IX.^{am} v^a ant(iphona); ad vesperum cum omnibus antiphonis, sed non dicitur *Missus est Gabriel* neque *Ecce Dominus veniet*, nisi infra hebdomadam, sed tantum oratio. [f. 130r]

Infra hebdomada(m), officium de Adventu ad matutinum Invitatorium *Regem venturum*. Noct. cum antiphona de psalmista. Versus de Adventu, et legitur de Isaia propheta. Ad matutina laudes canitur una antiphona *In illa die stillabunt montes*, sub qua omnes psalmi cantentur. Prima canitur cu(m) lectione de Adventu et capitulis, sicut ecclesia consuevit, genu flexo. Tertia, Sexta, Nona cum antiphonis de Adventu in terram prostrati, cum capitulis et psalmis et oratione, sicut mos est. Ad vesperum omnes psalmi feriales cantentur sub una antiphona *In illa die stillabunt montes*, et ad finem cantentur istae

antiphonae *Missus est Gabriel Angelus, Ave Maria gratia plena, Dominus tecum*, cum oratione *Deus qui de beatae Mariae virginis utero*, et antiphona *Ecce Dominus veniet, et omnes facti ejus cum eo*. Vers. *Exultabunt sancti in gloria*. Missa de Adventu usque in quinta feria. Sexta feria canitur missa de Cruce; quod non convenit in Adventu. Sabbato de sancta Maria, si non fuerit festivitas novem lectionum; et si fuerit, omne officium sit festivitatis; et si fuerit trium lectionum festivitas, in vigilia ad vesperum psalmi diei cantentur sub una antiphona de Adventu. Cum venerit ad *Magnificat*, ver(sus) dicatur de festivitate cum antiphona et oratione facti, et fit commemoratio de Adventu *Missus Gabriel Angelu*, etc. Matutinum totu(m) de sancto, tamen cum nocturno diei; matutinae laudes, si habent proprias an(tiphon)as cantentur; sin autem, sub una an(tiphon)a co(m)munali omnes psalmi [f. 131r] cantentur. Prima cantetur cum una antiphona festivitatis et lectione diei; et omne officium non prostrati, sed stando cantetur. III.^a et VI.^a de festivitate Nona, et Vesperu(m) de Adventu.

Dominica secunda leguntur tres lectiones de eodem propheta Isaia, et iij lect(iones) de sermone, et ij lec(tiones) de ep(isto)la, iij^a de homilia, et canit(ur) de hist(ori)^a sua. Mane ad missam fit statio ad Jerusalem in palatio ~~Susurriano~~ Susuriano⁶⁰⁹, ubi dominus Pontifex cum tota curia debet cantare missam, et accipere coronam, et eam celebrare, sicut mos est.

Dominica de *Gaudete*, statio ad sanctum Petrum. Ubi dominus Papa cum omnibus scholis ad vesp(er)um venit, ibique dominus manet; tunc dominus Pontifex accipit XX solidos de confessione, et expendium curiae, et equorum suorum. Cardinales vero et diaconi, primicerius cum schola, subdiaconi, basilicarij et subdiaconi regionarij, et acoluthi accipiunt V solidos den(arios). Papiensium, quod vocatur coenaria; et archidiaconus accipit XVIII denarios pro responsorijs, qui expendantur per manus suas; et canonici ecclesiae debent habere de presbyterio XII sol(idos) de eadem confessione. Praelibati vero sacri palatij ordines hospitantur in domo Augulia(e), et dominus hospitij debet praeparare lectos de suis bonis lintheaminibus, et accipere in stabulis suis equos eor(um) [f. 131v] et custodire, et si oportuerit, facere coenam eius diei, tamen de praescriptis denarijs, qui vocantur coenatica, non solum in

609 This was the ancient Palazzo Sessoriano of Santa Croce in Gerusalemme: Colli, "Il palazzo Sessoriano," 771–815; Platner/Ashby, *Topographical Dictionary*, 488–89; LP, I, 179, 196.

stationibus, verum etiam per totum annum, quocumque venerint Cardinales cantare missam cum primicerio et Cantoribus vel alijs palatinis clericis, et ille dominus hospitij debet habere pro beneficio omni die unam monetam de oblatijs Missae, et lacrymas cerae, quae remanent de offerenda missae. Hic praelibatus ordo debet esse in omnibus nocturnis stationibus sancti Petri. In diurnis vero dantur tantum V sol(i)di sed dominus Papa in nocturnis et in diurnis accipit XX solidos, sicut supra dictum est. Media autem nocte surgens audito signo dominus Papa, cum omnibus ordinibus ad sanctum Leonem venire debet, ibique mansionarius praeparat thuribulum episcopo, et episcopus Pontifici, omnibus indutis accensis, et camerarij cum duobus candelabris et saculis accensis debent ire ante Pontificem. Pontifex autem primum incensat altare sancti Leonis; deinde cum processione incedens per porticum pontificium ad sanctum Gregorium, primum incensat altare eius, et altare sancti Sebastiani, et altare sancti Tibutij; deinde duo altaria in mediana ad crucifixos, ubi ab antiquis patribus audivimus [f. 132r] requiescere ap(osto)los Simonem et Judam. Postea vadit ad sudarium Christi, quod vocatur Veronica, et incensat, et altare sanctae Mariae similiter. Postea ascendit ad sanctum Pastorem iuxta arcum triumphalem, et incensat. Deinde descendens ad corpus, incensat altare super sepulcrum S. Petri; et sic sedet in subsellio cum candelabris ante se. Paraphonista cum schola incipit vigiliam *Ex Aegypto vocavi filium meum*, psalmus *Beatus vit.* Secunda an(tiphona) *Ecce apparebit Dominus supra nubem candidam*, psalmus *Quare fremuerunt gentes.* Tertia an(tiphona= *Ecce veniet Dominus, quem Johannes praedicavit*, psalmus *Domine quid multiplicati sunt.* Deinde duo subdiaconi basilicarij dicunt versum; acoluthi tenent librum stationalem, et cubicularij faculas, et basilicarij legunt lectiones *Gaudens gaudebo in Domino*; diaconus praecinit *Tu autem.* Primicerius cum schola cantat responsoria. Finitis tribus lectionibus, primicerius dicit *Te Deu laudamus.* Subdiaconus regionarius porrigit Sacramentarium episcopo, et episcopus tenet ante Pontificem; et basilicarij tenent candelabra, et Pontifex dicit orationem. Diaconus dicit *Benedicamus Domino*, et dominus Papa benedicit. Deinde exiens inde ascendit ad altare maius, et incensat; et descendit ad pectorale ante altare; circa eum diaconi induti. Episcopi stant ad aliud pectorale [f. 132v] Cardinales in choro cum canonicis ecclesiae. Cubicularij et camerarij ponunt faculas ante Pontificem. Pontifex vero incipit Matutinum *Domine labia mea aperies.* Cantores cantant invitorium. Quo finito Primicerius incipit *Ex*

Aegypto vocavi filium, psalmus *Beatus vir*, et omnes psalmi primi nocturni cum antiphonis suis. Primo nocturno finito, canonici ecclesiae legunt tres lectiones *Gaudens gaudebo* et cantant tria responsoria, ceteri acantores et basilicarij. Deinde episcopi legunt quartam et quintam lectionem de epistola sancti Leonis Papae, missa Flaviano episcopo de incarnatione Domini contra Eutychen haeticum. Card(in)a^{les} VI.^{tam} et VII.^{am}; prior basilicarius octava(m) de epistolae *Gaudete in Domino semper*. Nonam vero ibi, ubi intrat, legit Pontifex de (h)omilia et dicit *Jube domine benedicere*. Nullus benedicit eum, id nisi spiritus sanctus faciat tantum omnes respondent *Amen*. Finita lectione Pontificis, primicerius dicit *Te Deum laudamus*, et alij respondent; et incipit antiphonas ad matutinas laudes. Quo finito, basilicarij cantant versum ante altare. Primicerius nunciat Pontifici antiphonam ad *Benedictus Dominus Deus Israel*. Episcopus repraesentat librum Pontifici, sibi datum a subdiacono regionario. Pontifex dicit orationem, diaconus dicit *Benedicamus Domino*. Missa a Pontifice celebratur et dicitur *Gloria in excelsis Deo*, et fit laus a diaconis, et subdiaconis, et Noratijs, et coronatur a sancto Petro per mediam civitatem usque ad palatium cum omnibus ordinibus [f. 133r] sicut mos est.⁶¹⁰ A festivitate sancti Nicolai usque ad feriam ante Natalem Domini cantantur hae antiphonae ad matutinum *O Sapientia*, et cet. ad benedicat cetera. In IV.^{or} temp(orum) feria IV.^a statio ad s.^{ta} In o(mn)ibus ferijs quartis quattuor temporu(m) statio est s.^{tam} Mariam Maiorem. Fit collecta ad sanctum Petrum ad Vincula in Eudoxia. Primicerius cu(m) schola, et subdiaconi regionarij, et acoluthi cu(m) cruce stationali s.Petri levant inde crucem cu(m) collecta processionali cantando usque ad s.^{ta(m)} Mariam Maiorem. Ibi d(omi)nus Papa pr(a)eparatus cantat Missam more quadragesimali, et ibi nunciat que(m) ordinare disponit hoc modo: *Auxiliante Domino et salvatore nostro Jesu Christo elegimus hunc diaconum in presbyteratum. Si quis habet contra eum producere, deo cum fiducia exeat, et dicat 'Verumtamen memor fit conditionis suae'*.⁶¹¹ Sexta feria statio ad s(an)c(t)os Ap(osto)los cu(m) processione. Sabbato statio ad s.^{tu(m)} Petru(m) ubi debet

610 Marg.: *Ad altare s.^{ti} Petri nulla fit consecrauis nis Romani pontificis.*

611 In respect to this rite of ordaining deacons see esp. Kleinheyer, *Priesterweihe*, 192–94; Schnitzler, *Weihebüchlein*, 10; Kleinheyer, “*Auxiliante Domino Deo*,” 424–32. This ordaining rite was then also kept in the *Pontificale Romanum*, in *MLCT*, I, 49.

ordinatio fieri a Pontifice, et celebrare missam. Dum vero cantatur officium celeberrime a schola, et hymnus trium puerorum *Benedicite omnia opera Domini Domino*, descendit Pontifex ab altari et vadit ad s.^{tu(m)} Andream. Ibi facit consecrationem. Facta consecratione revertitur ad altare, quia ad hoc altare nulla consecratio debet fieri nisi de Romano Pontifice. Et sic in omnibus IV.^{or} temporibus debet fieri. Dominica de *Canite tuba* legitur [f. 133v] de Johel Propheta: *Canite tuba in Syon Sion*, et de sermone, et epistola, et de homilia. Cum veneri(n)t autem feriales antiphonae, omnes per ordinem cantentur ad matutinum. Ad vesperum omnes psalmi cantentur sub prima antiphona. Ad *Magnificat* cantetur propria antiphona. In vigilia Natalis Domini ad matutinum invitatorium *Christus advenite nobis, benite adoremus*. Ant. *Dominus dixit ad me*, psal(mus) *Quare fremuerunt gentes*. Antiph. *Elevamini portae aeternalis*, psal(mus) *Domini est terra enarrant*. Vers(us) *Hodie scietis quia veniet Dominus*, et quinque lectiones, et quinque resp(onsoria). IV.^{ta} lectio sermo s.^{ti} Augustini *Vos, inquam, convenio, o Judaei*.⁶¹² In IV.^{ta} cantantur sibyllini versus *Judicij signum, tellus sudore madescit*.⁶¹³ Quinta de homelia, eo die non dicitur *Te Deum laudamus*, sed tantum *Deus in ajutorium meum intende*, cu(m) antiphonis vigiliae et psalmus *Dominus regnavit* cum alijs psalmis. Prima cum antiphona vigiliae, et lectio *Paulus servus Jesu Christi*, cum versu, sine ~~hymni~~ hymno, tantum dicatur oratio diei. tertia, sexta, Nona cum suis antiphonis non prostratis, sed tantum stando dicantur orationes. Isto die statio ad s.^{ta(m)} Mariam Maiorem ubi dominus Papa debet Missam cantare cum scholis clericorum et familia palatij et episcopus Albanensis debet facere coenam optimam toti curiae, et debet mittere ad curiam duo optima busta [f. 134r] porcorum. Ad vespas et ad vigiliam debet ibi remanere Pontifex per totam noctem. In prima vigilia legunt canonici ecclesiae tres lectiones de Isaia propheta, et cantant tria responsoria. *Primo tempore alleviata est terra Zabulon* et *Consolamini* et *Consurge*, et ita fit officium per cardinale et episcopos et cantores, sicut nocturnalibus stationibus sancti Petri. In secunda vigilia de sermonibus. In tertia de eisdem sermonibus, et de homilia. Et ad praeseptum debet cantare Missam et dicere *Gloria in excelsis Deo*, et unam orationem tantum et *Credo in unum Deum*. Primicerius cum schola officiat Missam, quam peracta, primicerius

612 Augustinus, *Contra Judaeos*, in *PL*, XLII, col. 1123.

613 Augustinus, *De civitate Dei*, in *LCL*, 415: 442–43.

revertitur ad chorum, cantando *Ecce Maria genuit nobis salvatorem*, cum psalmis et antiphona, sicut in Antiphonario scriptum est. Finitis isto [modo] matutinis laudibus cum oratione, incipit Pontifex matutinum. Schola dicit invitorium, et eo ordine fit matutinum, sicut vigiliae fuerunt.

Mane dicit missa(m) ad s.^{ta(m)} Anastasiam: Qua finita, descendit cum processione per viam iuxta porticum Gallatorum ante templum Sibyllae et inter templum Ciceronis⁶¹⁴, et porticum Crinor(um), et prorediens inter basilicam Jovis, et arcam Flamineum, deinde vadit iuxta porticum [f. 134v] Severinum, et transiens ante templum Craticulae, et ante insulam Milicenam et draconiorum, et sic sinistra manu descendit ad maiorem viam Arenulae, transiens per theatrum Antonini, et per palatium Cromatij,⁶¹⁵ ubi fuit Olomitreum, et sub arcu Gratiani Theodosij et Valentiniani imperatorum, et intrans per pontem Adriani ante templum ejus, et iuxta obeliscum Neronis, et ante memoriam Romuli, et per porticu(m) ascendens in Vaticanum ad basilican s.^{ti} Oetri, ubi est statio, et ibi honorifice cantat(ur) missa cum omnibus ordinibus palatij, sicut decet, et debet ibi accipere coronam in capite suo, et per mediam Urbem cum processione redire ad palatium, perficere festum coronae.⁶¹⁶

Sed propter parvitatem diei et difficultatem viae, facit stationem ad s.^{ta(m)} Mariam Maiorem, et vadit in secretarium. Cubicularij custodiunt secretarium. Prior episcopus servit de libro, archidiaconus de evangelio, subdiaconus regionarius prior de mappula, prior basilicarius de epistola. Primicerius et schola de cantu et sic sustentatus a duobus diaconis. Archidiaconus sine socio solus procedit ante Pontificem et sic intrat [f. 135r] in processione omnis ordi in suo loco, bini et bini procedunt acoluthi cum candelabris et cruce domini. Pontificis ante processionem in introitu ecc.^a, cubularij alte portant mappulam

614 Platner/Ashby, *Topographical Dictionary*, 556–59 (Temple of the Sybil as Temple of Vesta); Richardson, *New Topographical Dictionary*, 71 (*Templum Ciceronis*). The Temples of the Sybil and of Cicero were medieval denominations for two of the three temples at the Theater of Marcellus, today known as Spes and Janus. See also Kinney, “Fact and Fiction,” 246.

615 Valentini/Zucchetti, *Codice topografico*, 3: 63–64.

616 For the specific route on which the papal coronation was ceremoniously conducted during the Middle Ages see esp. Krautheimer, *Rome*, 248, 278.

super caput Pontificis. Cum autem intrat presbyterium, mansionarius ecc.^{ac} porrigit ei arundinem⁶¹⁷ cum cereo accenso. Tunc Pontifex accipit eam, et ponit ignem in stupa posita super capita columnarum ad figuram finis mundi per ignem. In medio presbyterij progrediens sistit iter. Primicerius deponit mitram de capite suo, et osculatur dextram scapulam Pontificis, et Pontifex benedicit eum. Cumque bnerit ante altare, cubicularij offerunt mappulam super caput Pontificis. Ipse vero Pontifex dat pacem priori episcopo, qui ei serviturus est. Deinde duobus cardinalibus, priori et secundo. Ascendens cum primo ad altare facit confessionem, osculatur evangelium, quod subdiaconus tenet ante eum, et intrat ad altare, et inclinato capite dicit orationem. Qua peracta osculatur altare, et erigit se dans pacem archidiacono et omnibus diaconibus. *Acolithis* Acoluthus repraesentat Thuribulum et capsam cum incenso Archidiacono, qui lecturus est evangelium. Pontifex autem accipit [f. 135v] capsam et ponit incensam in Thuribulum, et incensat altare et archidiaconus retinet planetam ne impediatur. Posito incenso ascendit ad sedem, et cardinales descendunt ad chorum in locis suis, et episcopi in dexteram in locis suis iuxta Pontificem. Interim paraphonista cum schola cantat introitum, et *Kyrie eleison*. Pontifex incipit *Gloria in excelsis Deo*, et schola respondet *Et in terra pax hominibus bonae voluntatis*, usque in finem. Et Pontifex dicit *Pax vobis*, schola respondet non in illa voce, sed alta *Et cum spiritu tuo*, et dicitur una oratio. Interea Archidiaconus cum diaconibus et subdiaconibus in filo stantibus ad dexteram iuxta altare, et notarij ~~istum~~ in choro pluvialibus induti stantes, Archidiaconus alta voce cum omnibus dicit *Exaudi Christe*. Respondent notarij *Domino nostro Innocentio, a Deo decreto summo Pontifici, et universali Papae vita*. Tribus vicibus dicit Archidiaconus cum suis, tribus vicibus respondent notarij *Sancta Maria*, dicit Archidiaconus, respondent notarij *Tu illum adiuva*. *Sancta Maria* respondent similiter de unoquoque choro tribus, sanctos duabus vicibus. In fine *Kyrie* tribus vicibus Archidiaconus cum diaconibus et subdiaconibus, et accipiunt tres solidos [f. 136r] pro laude. Prior subdiaconus latinus, et subdiaconus graecus portant libros ante pectus suum cum duobus subdiaconis, et uno acolutho camiso induto, antecedente cum blacionario in manu faciendo viam. Duo cantores, prior et secundus, isto die et die sancti Paschae descendunt in ambonem, et acoluthus stat ante in ambone. Finita laude subdiaconus latinus legit

617 *harundinem*

epistolam latinam, deinde subdiaconus graecus legit epistolam graecam. Redeunt ad altare gratias habentes, et osculantur pedes Pontificis. Cantores vero incipiunt gradale, et *Alleluia*, et primicerius cum schola responsorium. Archidiaconus et diaconus graecus ferentes librum ante pectora sua cum quatuor subdiaconis, acoluthi ferentes candelabra ante eos manent cum candelabris accensis ante pulpitum, illi vero legunt evangelia, descendentes portant evangelia⁶¹⁸ obiam Pontifici, et Pontifex osculatur ea, ascendit in pulpitum et praedicat evangelium. Ad finem vero facit confessionem, benedicit, et redit ad sedem, et dicit *Credo in unum Deum*. Basilicarij respondent et cantant. Primicerius cum schola cantant offerenda, tunc VII Cardinales ascendunt ad altare⁶¹⁹ cum libris, tres ex una parte et quatuor ex alia [f. 136v] parte, et Pontifex a diacono sustentatus intrat ad altare in canonem ad sacrificandum hostiam cum cardinale. Perfecta praefatione basilicarij cantant *Sanctus, sanctus, sanctus*, et cet.

Finita missa Pontifex ab Archidiacono coronatus ascendit eum, et procedit cum processione ad palatium hoc modo. Post eum praefectus indutus manto precioso, et calceatus zanca una aurea, altera rubea, circa cum iudices pluvialibus induti ante Pontificem, Archidiaconus et diaconus cum primicerio bini et bini, deinde subdiaconi, ante quos cardinales, ante cardinales cantando ante eos Notarij, ante Notarios episcopi, ante episcopos crux domini Papae, ante crucem milites draconarij portantes XII vexilla, quae bandora ~~chora~~ vocantur, et equus domini Papae ornatus, sed vacuus. Circa processionem duo praefecti navales, qui dicuntur Delongarij, cum baculis in manibus pluvialibus induti. Maiorentes vero mantellis fericis et baculis, qui vocantur schola stimulati, custodientes processionem ne aliquis se intromittat. Cum autem venit Pontifex ad basilica(m) Zachariae Papae⁶²⁰ antequam descendat, descendunt Cardinales ad faciendum laudes. Tunc prior Cardinalis s.^{ti} Laurentij [f. 137r] foris muros deposita mitra dicit *Jube domne benedicere*. Pontifex benedicit eum. Qui alta voce dicit *Summo et egregio, ac ter beatissimo papae Innocentio vita*. Respondent Cardinales omnes *Deus conservet eum*, tribus vicibus *Salvator mundi*. Cardinales respondent *Tu illum adjuva*, et vicibus tribus. *Sancta Maria, tu illum adjuva* per omnem chorum sanctorum

618 Marg.: *evangelium latinum et graecum*

619 Marg.: *VII ard. cu(m) Papa ad altare*

620 Panvinio, *De sacrosancto basilica*, in BAV, Vat. lat. 6110, fols. 101r-v.

tres sanctos. In fine *Omnes sancti adjuvate illum*, tribus vicibus. *Kyrie eleyson Kyrie* iij vicibus, et pro laude accipiunt tres solidos. Iudices vero se repraesentant, et dicit primicerius *Jube domne benedicere*. Pontifex benedicit eum, et alta voce dicit *Hunc diem*. Respondent iudices *Multos annos*, tribus vicibus, primicerius *Tempora bona habeas*. Respondent iudices *Tempora bona habeamus omnes*, tunc dominus Pontifex descendit de equo. Primicerius defensorum, et secundicerius suscipiunt eum per manus, et ducunt usque in Cameram, ibi dat presbyterium omnibus ordinibus.

Isto vero die Natalis Domini et die sanctae Paschae dat omnibus prioribus manum, id est presbyterium duplum. Prefecto scilicet XX solid(os) dominus Papa et manum, primicerium iudicum IV solid(os) et manum, unicuique iudicum quatuor solidos priori episcopo quatuor solidos et manum, unicuique episcoporum [tres solid(os)]⁶²¹ IV solid(os) priori Cardinali et manum, unicuique Card. III solid(os), Archidiaconum III solid(os) et manum, unicuique [f. 137v] diaconorum III solid(os), Primiceirio cantorum III solid(os) et manum, secundicerio cantorum II solid(os), priori basilicario II sold(os), et VIII. den(aros) pro honorantia, unicuique cantori II sold., priori basilicario II solid(os) et manum, unicuique subdiacono II solid(os), priori regionario II solid(os) et manum, unicuique eorum duos solid(os) unicuique acolutho duos solid(os), duobus dilungarijs VIII sold(os), scrinarijs X solid(os), maiorentibus V solid(os), draconarijs V solid(os) et alijs ordinibus, sicut mos est.

Dato presbyterio, intrant ad mensam praeparatam.⁶²² Episcopi et cardinales sedent in dextra parte, Archidiaconus et diaconus et Primicerius et prior basilicarius et prior regionarius in sinistra, omnis ordo in suo loco. Ostiarius ponit lectorium cum libro homiliarum in medium. Circa medium convivium ex praecepto Archidiaconi surgit diaconus, et legit lectionem. Ipse vero Archidiaconus imponit finem. Tunc Pontifex mandat acoluthum, ut surgant cantores, et cantent sequentiam modulatis vocibus, qui surgentes faciunt imperata. Finita sequentia, vadunt et osculantur pedes Pontificis, et accipiunt a sacellario unum byzantium, et dominus Papa dat eis coppam plenam potione ex ore suo, et bibunt. [f. 138r] Finito convivio, omnes redeunt ad domos suas, Cardinales mitti solent ad propria.

621 Mabillon, *Museum Italicum*, II, 129.

622 Marg.: *Prandiu(m) in die Natali*

In Festivitate s.^{ti} Stephani iij lectiones de Actibus Apostolorum *Stephanus autem plenus gratia et fortitudine*,⁶²³ et iij de sermone s.^{ti} Stephani, cum suis antiphonis, et responsorijs. In III.º noct(ur)no de Nalatis Domini cum iij psalmis, versu et lectionibus, et suis antiphonis. Matutina(e) laudes de s.^{ti} Stephano. Finita oratione s.^{ti} Stephani dicitur antiphona *Virgo hodie fidelis* cum oratione de Natali. Tertia, Sexta et Nona de sancto Stephano, vesperae vero de Natali Domini, antiphona et oratio de sancto Stephano et sancto Johanne et aliarum festivitatum similiter. Summo mane dominus Pontifex egrediens a palatio coronatus, cum processione honorifice vadit ad sanctum Stephanum, ubi est statio. Ibi cantant Missam, sicut in Natali Domini, cum laude. Qua finita, rediens ad palatium coronatus, acceptis laudibus a Cardinalibus et Judicibus, et dato presbyterio sive manibus et convivio celebrato, sicut supra scriptum est, sic omnes recedunt.

In festivitate s.^{ti} Johannis Evangelistae tres lectiones de Apocalypsi, et tres de sermone s.^{ti} Johannis, cum suis antiphonis, plsalmis et responsorijs. Quidam volunt eius passionem legere. In tertio nocturno antiphonae et tres psalmi, et tres lectiones de Natali, cum suis responsorijs. Matutinae laudes [f. 138v] de s.^{to} Johannes, et commemoratio, sicut supra, prima de s.^{to} Johanne, oratio de Natali.

In natali Innocentium ad matutinum tres lectiones de Apocalypsi, et tres de sermone. In tertio nocturno revertitur ad Natale Domini. Non cantatur *Te Deum*, sed incipiunt matutinae laudes. Prima cantatur, sicut supra. Ad missam non cantatur *Gloria in excelsis Deo*, nec *Alleluia* nisi venerit in Dominica, sed omne officium est quadragesimale. Isto die Romani non comedunt carnem, nec sagimen, nisi venerit in dominico die.

In vigilia Epiphaniae, officium Natalis Domini. In Epiphania statio ad sanctum Petrum, ubi dominus Papa cum tota curia cantat versus, sicut in Dominice de *Gaudete*, ea die qua superius notatum est. Nocte vero media surgit, et omnes ordines cum eo congregantur ad altare s.^{ti} Leonis, ibique cum processione, sicut praelibatum est, incensando altaria usque ad corpus, ubi facit vigiliis trium lectionum, quibus peractis, ascendit ad altare maius, et incensat. Descendit ad pectorale, et omnes ordines in suo loco. Annuit primicerio, ut incipiat vigiliis. Ille autem incipit antiphona *Afferte Domin* [f. 139r] *filiij Dei*, etc. Tunc leguntur tres lectiones de Propheta *Surge, illuminare Jerusalem*

623 Acts 6, 8.

et aliae lectione de sermone, praeter nonam lectionem homeliae, quae est domini Papae, eo ordine, quo in Dominica de *Gaudete*. Missam vero honorifice cum laudibus debet cantare, et accipere coronam, et coronatus redire ad palatium, et agere sicut in alijs coronis. Infra octavas ad matutinum quotidie tres psalmi et tres lectiones de sermone cum suis antiphonis et responsorijs, excepta Dominica, quoniam fiunt novem lectiones. Post octavas leguntur epistolae Pauli. Quidam legunt de expositione psalterij.

Dominica prima post octavas Epiphaniae leguntur epistolae Pauli, et ponitur historia de Psalmista *Qui meditabitur in lege Domini*,⁶²⁴ usque in Septuagesimam. In primo et secundo nocturno matutini cantantur antiphonae de eisdem psalmis *Servite Domino in timore*, etc.⁶²⁵ In tertio nocturno in loco antiphonarum cantatur *Alleluia*. Ad matutinas laudes cantatur *Alleluia* in tono *Lux orta est super nos*, et ceterarum antiphonarum, sicut in Antiphonario continetur. Ad primam, ad Tertiam, Sextam et Nonam cantatur *Alleluia*. Vesperum de psalmista. [f. 139v] In omnibus ex praedictis Dominicis totius anni ita cantatur ad praelibatas horas, exceptis dominicas a septuagesima usque in octavas Pentecostes, et ab Adventu Domini usque in octavas Epiphaniae, necnon in festivitibus dominicarum. In ferijs autem, si non est festivitas, cantatur ad primam antiphona haec *Benedictus es Domine, doce me iustificationes tuas*,⁶²⁶ ad Tertiam antiphona *Inclina cor meum Deus in testimonia tua*,⁶²⁷ ad Sextam *Domine vivifica me secundum verbum tuum*,⁶²⁸ ad Nonam *Aspice in me Domine, et miserere mei*.⁶²⁹

In Purificatione beatae Mariae leguntur sermones eiusdem festivitatis. Mane statio ad s.^{ta(m)} Mariam Maiorem. Exeunt XVIII imagines a diaconis, et cum clericis et populo veniunt ad s.^{tu(m)} Adrianum, ubi fit collecta. Sed dominus Pontifex descendit ad s.^{ta(m)} Martina(m) cum episcopis, et Cardinalibus, et ceteris scholis. Ibi cum omnibus induitur. Quidam Cardinales benedicunt cereos adductos a curia et cubicularijs. Pontifex egreditur inde, et ascendit sedem ante

624 Psalms 1, 2–3.

625 Psalms 2, 11.

626 Psalms 118, 12.

627 Psalms 118, 36.

628 Psalms 118, 107.

629 Psalms 118, 132.

ecclesiam, quos ita expendit. Prius dat episcopis, deinde Cardinalibus, postea [f. 140r] diaconibus, et alijs ordinibus, et populo. Deinde vadit ad s.^{tu(m)} Adrianum, ubi est crux stationalis. Archidiaconus annuit ut cantet schola. Primicerius incipit et cantat *Exurge Domine, adjuva nos*. Finita antiphona Pontifex dicit *Oremus*, diaconus *Flectamus genua*, alius diaconus *Levate*, et Pontifex dicit orationem. Diaconus dicit *Procedamus cum pace*. Schola respondet *In nomine Christi*. Tunc subdiaconus regionarius levat crucem stationalem de altari, plane portans eam in manibus usque ad ecclesiam. Cum autem venit foras, levat eam sursum, quam fert ante Pontificem in processione usque ad sanctam Mariam Maiorem. Primicerius in manu laeva retro regendo pallium Pontificis cum cantoribus cantat antiphonam *Adorna thalamum tuum Sion*. Pontifex cum alijs dicit psalmos, et sic procedens discalceatus ante arcum Nervae, intrat per forum Traiani, et exiens arcum Aureae in porticu asidata ascendit per directum iuxta Eudoxiam, et transiens per silicem domum Orphei, ascendit per titulum sanctae Praxedis usque ad s.^{ta(m)} Mariam Maiorem, ibique finita antiphona a schola, [f. 140v] subdiaconus regionarius more solito portat crucem ad altare, et facit litaniam, respondente schola cum acoluthis. Et dominus Papa cantat missam, sed non cantatur *Kyrie eleison* propter litaniam.

Sabbato Septuagesimae ad vesperum tacetur *Alleluia*, et dicitur *Laus tibi Domine*. Sub una antiphona *Voca operarios*, omnes psalmi cantantur. Finitis vesperis apud s.^{tu(m)} Petrum legitur Pentateuchus in tribus lectionibus usque ad matutinum. Ad matutinum ponitur Genesis, unde leguntur sex lectiones *In principio Deus creavit caelum et terram*,⁶³⁰ septima et octava de expositione epistolae, nona de homilia. Deinceps tacetur *Te Deum* [laudamus] et *Gloria in excelsis Deo*, nisi fuerit festivitas novem lectionum. Ad matutinas laudes omnes antiphonae per ordinem cantentur. Ad missam non dicatur *Gloria in excelsis Deo*, sed gradale et tractus infra hebdomadam legitur de Levitico usque in tertiam feriam Quadragesimae. Ista dominica Septuagesimae statio est ad s.^{tu(m)} Laurentium foris muros, ubi dominus Pontifex debet cantare missam, et in praedicatione tractare de introitibus ipsius dominicae et futurarum dominicarum. [f. 141r] *Circumdederunt me gemitur mortis*⁶³¹ dicit peccator, et in tanta

630 Genesis 1, 1.

631 Psalms 17, 5.

afflictione positus clamat *Exurge, quare obdormis Domine*,⁶³² et cum ulterius non possit pati tantum dolorem dicit *Esto mihi Domine in protectorem*.⁶³³ Iam vero ipse confidens de misericordia Dei dicit *Miserere mei secundum magnam misericordiam tuam*.⁶³⁴ Dominus autem tantis lamentationibus pulsatus dicit *Invocavit me, et ego exaudiam eum*.⁶³⁵ Sed peccator cognita Dei misericordia respirans dicit *Dominus illuminatio mea et salus mea quem timebo? Oculi mei semper ad Dominum, quoniam ipse evellet de laqueo pedes meos*.⁶³⁶

Dominica Sexagesimae legitur de Neo, in Quinquagesima de Abraham, in Quadragesima de sermonibus, in III.^a dominica de Jacob et Esaij, in quarta de Joseph, in quinta de Moyses.

In cathedra s.^{ti} Petri legitur sicut in die Natalis eius, tamen ad vespervas et matutinas laudes canitur *Ecce sacerdos magnus*.⁶³⁷ Statio in eius basilica. Dominus Papa debet sedere in cathedra ad missam.

In Annunciatione beatae Mariae virginis, ad vespervas antiphona *Missus est Gabriel Angelus*, psalmus *Dixit Dominus*, antiphona *Ave Maria*, [f. 141v] psalmus *Laudate pueri*, antiphona *Ne timea*, psalmus *Laetatus sum*, antiphona *Dabit ei Dominus*, psalmus *Nisi Dominus*, antiphona *Ecce ancilla*, psalmus *Lauda Jerusalem*, versus *Ave Maria*. In evangelio *Spiritus sanctus in te descendet*, psalmus *Magnificat*. Ad matutinum *Regem virginum*, cum suo *Venite*. In primo nocturno antiphona *Missus est Gabriel*, psalmus *Domine Dominus noster*, antiphona *Ave Maria*, psalmus *Caeli enarrant*, antiphona *Ne timeas Maria*, psalmus *Domini est terra et plenitudo eius*, versus *Ave Maria*. In secundo nocturno antiphona *Angelus Domini annuntiavit*, psalmus *Eruclavit*, antiphonas *Antequam convenirent*, psalmus *Domine Dominus noster*, antiphona *Dabit ei Dominus Deus*, psalmus *Fundamenta*, versus *Benedicta tu in mulieribus*. In tertio nocturno antiphona *Ecce ancilla Domini*, psalmus *Cantate Domino*, primo, antiphona *Beata es Maria*, psalmus *Dominus regnavit*, antiphona *Beatam me dicent omnes*, psalmus *Cantate*, secundo, versus *Ecce ancilla Domini*. Haec sunt responsoria *Missus est Gabriel*, *Antequam*

632 Psalms 43, 24.

633 Psalms 70, 3.

634 Psalms 50, 3.

635 Psalms 90, 15.

636 Psalms 26, 1; Psalms 24, 15.

637 Sir 44, 16.

veniat, Suscipe verbum, Ecce virgo, Salvatorem expectamus, Laetentur caeli, Orietur stella, Beatam me dicent. Legitur de sermone et homilia s.^{ti} Ambrosij. Mane fit collecta ad s.^{tu(m)} Adrianu(m), ubi dominus Papa convenit cum omnibus ordinibus palatij, et expensis cereis benedictis, cum XVIII imaginibus diaconorum discalceati pergunt processionaliter [f. 142r] ad s.^{ta(m)} Mariam Maiorem, sicut dictum est in Purificatione, et ibi canta missam et vespas, sicut in vigilia dictum est.

Quarta Dominica Quarta feria cineru(m) in capite Quadragesimae statio ad s.^{ta(m)} Sabinam, et collecta ad s.^{ta(m)} Anastasiam, quo dominus Papa cum tota curia venit, ibique indutus ipse et omnes alij ordines ascendunt ad altare. Ibi dominus Pontifex dat cinerem, et primicerius cum schola cantat antiphonam *Exaudi nos Domine*. Facta collecta, Pontifex discalceatus, et omnes alij cum processione pergunt ad s.^{ta(m)} Sabinam. Primicerius cum schola retro cantando *Immutemur habitu*. Cum venerit ad ecclesiam, subdiaconus regionarius deposita cruce cum letania vedit ad altare, respondentibus schola et acoluthis, ubi Pontifex cantat missam sine *Kyrie*, propter litaniam. Ante communionem vero stat subdiaconus regionarius iuxta altare, dicens alta voce *Crastina die veniente statio erit in ecclesia sancti Gregorij martyris ad Velum aureum*. Respondet schola *Deo gratias*. Et six postea primicerius cantat communionem. Finita missa, acoluthus debet tollere [f. 142v] papyrum⁶³⁸, et intingere in oleo candelaee, et diligenter extergere, et portare ad palatium ante Pontificem dicens *Jube domne benedicere*.⁶³⁹ Pontifex benedicit. Ille vero dicti *Hodie fuit statio ad sanctam Sabinam, quae salutatur te*. Pontifex respondet *Deo gratias*. Acoluthus repraesentat ei papyrum, qui osculatur eum pro devotione Sanctae, et dat eum cubiculario. Cubicularius reponit, et diligenter observat usque ad mortem Pontificis et sic fit in omnibus stationibus. Ad mortem⁶⁴⁰ facit ex eis pulvillum, et ponit sub capite eius in sepulcro. Quando efficitur collecta ad missam non cantantur *Kyrie*, quia regionarius dixit in litaniam et per totam Quadragesimam reiteratur gradale. Infra hebdomadam nisi fuerit aliquis tractus collecta fit secunda Feria, quarta et VI.^{ta} et sabbato per totam Quadragesimam, et in IV.^{or} temporibus totius anni, et in quinta Feria ad s.^{ta(m)} Mariam Transtiberim, et ad s.^{tu(m)} Apollinarem. Dominica *Laetare Jerusalem* statio ad Jerusalem in

638 Marg.: *papyru(m) in oleo*

639 Marg.: *Afferunt Papae*

640 Marg.: *pulvill ex papyrus in sepulchro papae*

palatio Sessoriano, ubi dominus Pontifex honorifice cantat missam,⁶⁴¹ habens in manu sua, rosam de auro⁶⁴² cum musco. Post evangelium [f. 143r] ascendit pulpitum, et praedicat de flore, et rubore rosae, et odore ostendens eam populo, deinde tractat de evangelio. Factis laudibus, et finita missa, ibi accipit coronam, et coronatus cum processione, sicut mos est, redit ad palatium. Longe ante descensum Pontificis descendit praefectus, et pedester adextrat eum usque ad locum, ubi Pontifex descensurus est. Ibi dat ei rosam, et praefectus osculatur pedes eius. Acceptis laudibus, et celebrata corona, sicut mos est, omnes redeunt ad propria.⁶⁴³

Dominica de Passione ponitur Jeremias propheta. Tres lectiones de eodem Propheta, tres de sermone, septima et octava de expositione epistolae, nona de homilia, et aliud officium totum sicut scriptum est. Ab isto die usque in sabbato sancto in nullo responsorio, et in nullo *venerit* versu, et introitu cantatur *Gloria Patri*.

Dominica in Palmis ad matutinum tres lectiones de Jeremia, tres de sermone Passionis, diae de epistola, nona evangelium passionis. Matutinae laudes cum suis antiphonis, sicut in Antiphonario continetur, relicum officium sicut ecclesia consuevit. Mane statio ad Lateranum, [f. 143v] ubi palmae sunt ab acoluthis collectae in basilica S. Silvestri, de quibus dant acoluthi basilicae S. Petri, et accipiunt de altare. Per palmas enim in ~~praedictae basilicae S. Silvestri~~ praedicta basilica(m) S. Silvestri unus de Cardinalibus basilicae sancti Laurentij ~~basilicae~~ in palatio benedixit. Quas hostiarum portant in basilicam Leonianam ad Pontificem indutis omnibus ordinibus palatij. Pontifex expendit palmas. Postea exijt inde cum processione, primicerius cum schola cantando *Pueri Hebraeorum*, et alias antiphonas usque ante ostium ecclesiae S. Salvatoris, ibique super gradus posito subsellio Pontifex sedet. Primicerius cum schola incipit *Gloria, laus et honor*. Prior basilicarius ad clausum ostium cum subdiaconibus stans respondet, et cantat versus *Cui puerile decus*. Ad omnes duos versus

641 Marg.: *dominica(m) letare*

642 Marg.: *Rosa aurea*

643 For a description of this ceremony see Herklotz, "*Campus Lateranensis*," 15; Eichmann, *Kaiserkrönung*, 2: 290–92. An exemption of these ceremonial festivities presents the case during Innocent III's pontificate: Klewitz, "Krönung," 102, 123–25; Stroll, *Symbols*, 195; Paravicini Bagliani, "Innocent III," 268–69, when Innocent III celebrated the *Laetare* procession without a rose.

respondet schola, et dicit *Gloria, laus et honor*. Quibus finitis, aperto ostio intrant ecclesiam cantando *Ingrediēte Domino*. In secretario Pontifex induitur, et intrat ad missam sine mappula. Primicerius cantat introitum sine *Gloria patri*. Diaconus dicit evangelium hoc modo *Dominus vobiscum*. Respondet schola et dicit *Et cum spiritu tuo*. Et dicit *Passio Domini nostri Jesu Christi* [f. 144r] *secundum Matthaem*. Respondet schola *Gloria dibi Domine*. Et postea legitur evangelium et non praedicatur. In quarta vero Feria et VI.^a solummodo cum pronuntiatione legitur evangelium Passionis sine salutatione, et sine responsione.

In Coena Domini usque in Sabbato sancto *Deus in adiutorium meum intende* non dicitur, nec invitatorium, nec *Gloria patri* in psalmis. Sed incipit *Zelus domus tuae*, sicut in Antiphonario continetur. Nec presbyter dicit *Oremus*, lector non petit benedictionem. Quando finit non dicit *Tu autem Domine*, sed ex verbis lectionis iubetur facere finem. Lectiones leguntur novem, tres de lamentatione Jeremiae prophetae, aliae de expositione evangelij, novem psalmi et VIII responsoria. Sequitur Matutinum cum suis antiphonis et psalmis. Quo completo non dicitur *Kyrie*, sed cantatur *Christus factus est pro nobis obediens usque ad mortem*, et tacendo recedunt.

In Parasceve procedunt *Mortem autem crucis*, in sabbato similiter *Propter quod et Deus exaltavit illum, et dedit illi nomen quod est super omne nomen*. Ad missa(m) descendit dominus Pontifex in secretarium. Praeparatis ampullis plenis oleo, miscitat balsamum cum oleo, [f. 144v] deinde se innuit cum omnibus alijs, et habet septem candelabra ante se accensa, et cum processione procedit ad altare cum linteo extenso super caput eius. Primicerius osculatur scapulam Pontificis, et cantat introitum cum *Gloria patri* et *Kyrie*. Pontifex incipit *Gloria in excelsis Deo*. Primicerius cum schola respondet. Qua finita Pontifex unam tantum orationem dicit. Subdiaconus legit epistolam in ambone. Duo cantores incipiunt gradale *Christus factus est pro nobis obediens*. Primicerius cum schola respondet, et illi duo cantores reiterant gradale. Diaconus legit evangelium. Eo die dum dominus Pontifex praedicat, Cardinales levant mensam de altari et denudant altare et ponunt eam in securo loco. Peracta praedicatione facit remissionem, populo benedicit, et descendit ad sedem, ubi nunciat *Credo in unum Deum*. Offerendo non dicitur, sed solus Pontifex intrat ad altare ad sacrificium, de quo sacrificio servat pro alio die Parascevae. Sanctificat chrisma et oleum, sicut in Ordine episcopali dictum est. Primicerius cum schola

cantat *Agnus Dei* tribus vicibus, [f. 145r] *Miserere nobis* et dicit communionem *Dominus Jesus postquam coenavit cum discipulis suis*. Finita missa dominus Pontifex ita indutus redit in palatium in basilica s.^{ti} Laurentij, ibique expoliat se usque ad dalmaticam, et posita pelle ad collum eius sedet. Cubicularij ponunt concham ante eum et linteum mundum. Duodecim subdiaconi manent extra basilicam, duo obstiarij accipiunt priorem in ulnis, et portant⁶⁴⁴ eum ante Pontificem. Pontifex vero aqua calida lavat pedes eius, et tergit linteo, osculatur eos et dat et ei duos solidos sic facit unicuique eorum XII. Interim primicerius cum cantoribus et Cardinalibus et diaconibus cantant vesperum. Quo finito cantant *Dominus Jesus postquam coenavit*, et dominus Papa dat unicuique episcopo quatuor solidos unicuique Cardinalis tres solidos, primicerio tres solidos, unicuique cantori duos solidos. Quibus finitis vadunt ad coenam in basilicam Theodori, quae est Panetaria ubi fit continua lectio a subdiacono. Perfecta coena redit in cameram, ubi se expoliat.

In Parasceve episcopus hebdomadarius facit officium in basilica Salvatoris. Dominus Papa descendens de palatio, ibi post altare cum alijs ordinibus [f. 145v] se induit, et discalceatus pergat cum processione et omnes cum eo cantando psalterium, usque ad s.^{ta(m)} Crucem. Quidam Cardinales honorifice portat corpus Domini praeteriti diei, conservatum in capsula corporalium, subdiaconus regionarius ferens ad pectus crucem stationalem coopertam. Cum venit ad ecclesiam praedictae basilicae Pontifex, lotis pedibus, calceatus ascendit ad altare, prius orat et postea residet. Quidam basilicarius vadit ad pulpitem et incipit legere. Deinde omne aliud officium, sicut in libro scriptum est. Peracto *Pater noster qui es in caelis*, accipit corpus Domini, quod Cardinalis adduxerat et confirmat de vino misso in calice. Finito officio, ita induti redeunt eadem processione sicut prius tamen calceati usque ad palatium, cantando residuos psalmus. In camera dominus Papa se expoliat, alij autem expoliati recedunt.

In Sabbato s.^{to} mane surgit archidiaconus et miscitat oleum et chrisma annotinum in cera munda. Acoluthus conficit eam et colat et facit ex ea similitudinem agnorum, quos dominus Pontifex expendit in sabbato de Albis. Ad sexta(m) Sabbati s.^{ti} efficitur novus ignis, et cereus benedicitur, et leguntur [f. 146r] duodecim lectiones latine et duodecim graece, et cantatur tria cantica *Cantemus Domino gloriose, Vineam factam*

644 Marg.: *Porta(n)t lavandi*

est, Arrende caelum. Finito hoc officio dominus Pontifex descendit ad fontem cum diaconis et subdiaconis regionarijs, cantando litaniam. Primicerius cum schola cantando *Sicut cervus*, usque in porticum s.^{ti} Venantij, ibi praeparato faldistorio, Pontifex sedet. Cardinales autem qui remanserunt in choro, exeunt per posterulam post absidem, et intrant per porticum s.^{ti} Johannis, et vadunt in ecclesiam s.^{ti} Venantij.⁶⁴⁵ Tunc archidiaconus praecipit duobus, ut eant ad hostium s.^{ti} Venantij, qui obeditis accipiunt priorem Cardinalium per manus, adextrantes eum usque ante Pontificem, omnes Cardinales sequentes eum. Prior autem inclinat se et dicit *Jube domne benedicere.* Pontifex benedicit eum. Progradiens parum facit similiter et benedicit. Tertia vice similiter et benedicit eum Pontifex et dicit *Ite, baptizate omnes genes in nomine Patri et filij et spiritus sancti.* Cardinales vero ita induti cum equitibus revertuntur ad titulos suos. Tunc Pontifex intrat ad baptismum. Quo finito, redit in loco chrismali, chrismat infantes et lavat manus, deinde revertitur ad altare [f. 146v] cum litania facta a subdiacono regionario. Primicerius cum cantoribus cantat *Kyrie*, dominus Pontifex incipit *Gloria in excelsis deo.* Primicerius cum schola respondet. Ea finita dicit orationem, subdiaconus legit epistolam et Pontifex nuntiat *Alleluia.* Primicerius in pulpito cantat eam, cui schola respondet. Quo cantu finito descendit primicerius, vadens ad Pontificem, osculatur pedes eius et debet ei donare unum optimum pluvialem. Eo die non cantatur *Credo*, nec offerenda, nec *Agnus Dei*, nec communio, sed dicitur ad vespervas, *Alleluia*, psalmus *Laudate Dominum omnes gentes*, antiphona *Vespere autem sabbati, Magnificat* et dicitur oratio, et *Ite missa est* cum benedictione.

In die s.^{te} Resurrectionis ad matutinum super *Venite, Alleluia.* Quidam dicunt *Surrexit Dominus vere.* Tres antiphonae et tres psalmi *Beatur vir, Quare fremuerunt gentes*, et *Domine quid multiplicati sunt.* In loco harum trium antiphonarum cantatur *Alleluia*, sicut in Romano Antiphonario scriptum est. Versus *Haec dies quam fecit Dominus*, cantetur sicut gradale. Tres lectiones de evangelio cum suis sponsorijs. Quibus finitis, cantatur *Te Deum laudamus.* Matutinae laudes cum antiphonis suis et psalmis. Perfectis antiphonis pro versu cantatur gradale *Haec dies quam fecit Dominus*, antiphona *Surrexit*

645 The two churches within the medieval complex of San Giovanni in Laterano are described in Panvinio, *De sacrosancta basilica*, in BAV, Vat. lat. 6110, fols. 135r-37v.

Dominus [f. 147r] *de sepulcro*, psalmus *Benedictus Dominus Israel*, et oratio tantum festivitatis. Prima sine antiphona cum tribus psalmis, quibus peractis, cantatur gradale *Haec dies*, et oratio diei. Ad missa(m) una tantum oratio dicitur. Isto die statio est ad s.^{ta(m)} Mariam Maiorem. Mane surgit dominus Pontifex, vadit et intrat in basilicam s.^{ti} Laurentij. Posita ibi capella et subsellio, prius orat, postea induitur a diaconibus et subdiaconibus regionarijs usque ad dalmaticam. Surgit et ingreditur ad Salvatorem, aperit imaginem, et osculatur pedes eius, dicens alta voce cantando tribus vicibus *Surrexit Dominus de sepulcro, qui pro nobis pependit in ligno, alleluia*. Alij respondent, et redit ad subsellium. Prius dat pacem Archidiacono, qui revertitur ad locum suum, deinde secundo diacono, qui revertitur et dat pacem Archidiacono et redit in filo, sic ceteri diacones faciunt. Deinde primicerius cum cantoribus accipiunt pacem, similiter redeunt in filo, deinde prior basilicarius cum subdiacono accipiunt pacem, et redeunt in filo, deinde acoluthi et alij palatini ordines. Finita pace, tunc dominus Pontifex induit se planeta alba, et ab isto die usque in octavas Paschae similiter, [f. 147v] et induit pallium et mitram. Cum eis omnibus ordinibus descendit de palatio. Praeparatis equis cum albis mappulis super sellas, coronatur et equitat cum processione ad s.^{ta(m)} Mariam Maiorem. Cum autem venerit in Merøulana(m), stat notarius ibi, et alta voce dicit *Jube domne benedicere*. Pontifex benedicit eum. Notarius dicit *In ecclesia sanctae Matiae in hac nocte baptizati sunt tot masculi, et tot feminae*. Pontifex respondet *Deo gratias*. Et notarius accipit a saccellatio unum byzantium. Secunda feria similiter ad s.^{tu(m)} Petrum, tertia feria similiter ad s.^{tu(m)} Paulum. Cum autem venerit dominus Pontifex ad s.^{ta(m)} Mariam, ubi fit statio, descendit de equo, deponit coronam de capite, quam dat stratoribus, ut diligenter servant eam, canonici ecclesiae cum thuribulo, et incenso et aqua benedicta suscipiunt eum cum processione cantando, sed Pontifex ponit incensum in thuribulo et aspergit aquam super populum. Deinde intrat ecclesiam et orat et vadit ad secretarium, ibi paratis omnibus ordinibus, prius dat pacem priori episcopo, qui ei serviturus est et redit in locum suum. Deinde secundo episcopo, qui rediens dat pacem priori suo, et redit in filo, [f. 148r] et alijs similiter, deinde Cardinalibus similiter, postea pr(a)efecto et iudicibus, delungarijs quoque, id est pr(a)efectis navalibus, et maiorentibus, qui dicuntur schola stimulati, et ceteris laicis principibus. Tunc surgun duo subdiaconi basilicarij, et accipiunt priorem subdiaconum

regionarium, per manus adextrantes eum ab introitu secretarij ante Pontificem. Qui alta voce dicit *Jube domne benedicere*. Pontifex benedicit eum, deinde parum producut eum, et iterum dicit *Jube domne benedicere*, et benedicit. Progreditur ante et dicit *Jube domne benedicere*. Dominus benedicit eum et dicit *Servi Domini nostri Jesu Christi, Servi Domini nostri Jesu Christi, Servi Domini nostri Jesu Christi*. Tum N. Archidiaconus legat evangelium, Jacintus Hyacinthus Hiacyntus subdiaconus legat epistolam, G. primicerius et ceteri cantores cantent. Tunc surgit dominus Pontifex a duobus sustentatus in processione progrediens, sicut mos est. Cubicularij in introitu ecclesiae habent mappulam extensam, quam portant super caput eius usque ante altare. Cum intrat presbyterium ecclesiae mansionarius praeparat ei arundinem cum cereo accenso, quam accipit et ponit ignem in stupa super capita columnarum, quae ibi stant. Cum autem venerit [f. 148v] ad primum cereum, Primicerius deponit mitram, et osculatur scapulam dextram Pontificis, qui benedicit eum. Cum venerit ante altare cubularij auferunt mappulam super caput eius, deinceps facit officium, sicut ecclesia consuevit. Primicerius autem cum cantoribus cantat introitum *Resurrexi et adhuc sum tecum*. Dominus Pontifex nunciat *Gloria in excelsis Deo*, qua peracta Pontifex dicit orationem. Archidiaconus vero cum diacono et subdiacono stantes iuxta altare ordinate, et notarij iusum in choro cum pluvialibus, archidiaconus cum socijs alta voce dicit *Exaudi Christe*. Respondent notarij *Domino nostro papae Innocentio, a Deo decreto summo Pontifici et universali Papae, vita*. Archidiaconus et diaconus iterum dicunt *Exaudi Christe*. Notarij respondent similiter. Sic dicitur tribus vicibus, et cet. quae sequuntur laude. Facta laude, prior subdiaconus basilicarius legit epistolam latinam, subdiaconus graecus legit epistolam graecam. Duo cantores in pulpito cantant gradale, *Haec dies quam fecit Dominus*, Primicerius cum schola respondet.⁶⁴⁶ Finitis cantibus Archidiaconus legit evangelium latinum, diaconus graecus legit evangelium graecum. In secreta descendunt duo diaconi⁶⁴⁷ ante altare, et duo subdiaconi, ordinate stantes cum silentio, dum Pontifex dicit [f. 149r] *Per omnia saecula saeculorum*, nullus ei respondet, sed incipit et dicit *Pater noster qui es in caelis*, et cet. quae sequuntur. Finita missa, coronatur, et cum

646 Marg.: *greca epistola / grecu(m) evangeliu(m)*

647 Marg.: *duo diaconi in Resur(ectio)^{ne}*

processione redit ad palatium per montem Exquilinum, intrans sub arcum, ubi dicitur Macellu(m) lunanum, progreditur ante templum Marij, quod vocatur Cimbrum, transiens per Merulam, ascendens ad palatium iuxta Fulloniam. In introitu basilicae Zachariae papae, acceptis laudibus a Cardinalibus iudicibus, sicut in alijs coronis, descendit de equo, suscipitur a primicerio, et secundicerius iudicum deponit coronam, et dat cubiculario, quam curiose reponit in scrinio. Iudices autem ducunt eum illo die in basilicam magnam Leonianam in cameram, ubi sunt praeparata XI scamna, et unum subsellium circa mensam domini Pontificis, et lectus eius bene praeparatus in figura XII Apostolorum circa mensam Christi, quando comederunt Pascha. Ibi iacent in cubitis quinque Cardinales et quinque diaconi, et primicerius ad prandium, dato prius presbyterio in camera cum manibus, sicut in die Natalis Domini. Surgit inde et venit ad locum qui dicitur Cubitorum, ubi agnus assus benedicitur, quem benedicat et redit ad praeparatum lectum mensae. Prior basilicarius [f. 149v] sedet in subsellio ante lectum. Tunc dominus Pontifex tollit parum de agno, et prius porrigit priori basilicario dicens *Quod facis, fac citius, sicut ille accepit ad damnationem, tu accipe ad remissionem*, et mittit in os eius, qui accipit et comedit. Relicum agni dat XI discumbentibus et alijs quibus placet, et sic omnes comedunt. Ad dimidium vero convivium ex praecepto archidiaconi surgit quidam diaconus, et legit lectionem. Cantores autem ex praecepto domini Pontificis cantant Sequentiam, quae sit conveniens Paschae, modulatis organis. Eaque finita, eunt, et osculantur pedes Pontifici, qui dat eis coppam plenam potionem, qui bibunt et accipiunt a sacellario unum byzantium.

Finito convivio descendit in basilicam Salvatoris ad secretarium, ubi parum pausat, qui surgens, dicta prius Nona, intrat ad vespervas eo ordine, sicut in Antiphonario scriptum est. Finitis tribus vespervis in basilica Salvatoris, et ad Fontes, et ad sanctam Crucem, redit dominus Pontifex in praeparatam porticum, posito ibi faldistorio, sedet ipse et alij ordines circa eum. Architriclinus autem cum alijs iuvenibus ordinate [f. 150r] praeparat ante dominum Pontificem potionem, et vinum bibit ipse, et omnes alij bibunt. Interim cantores surgunt et cantant hanc sequentiam graecam: *Πάσχα ἱερὸν ἡμῖν σήμερον ἀνεδεικνύσθη, πάσχα καινὸν, ἄγιον πάσχα, μυστικὸν πάσχα, πανσεβασμον πάσχα Χριστοῦ τοῦ λυτρωτοῦ, πάσχα ἄμωμον, πάσχα μέγα, πάσχα τῶν πιστῶν, πάσχα τὰς πόλεις ἡμῖν τοῦ παραδεισον ἀνέωγε, πάσχα πάντας ἀναπλάττων βρουτοῦς,*

καιὸν Πάπαν Χριστέ φύλαξον⁶⁴⁸ Qua sequentia finita eunt et osculantur pedes Pontificis, et dat eis bibere coppam potionis. Sic omnes laeti recedunt.

Secunda Feria statio ad s.^{tu(m)} Petrum. Ad matutinum super *Venite, Surrexit, Dominus vere, alleluia Venite, exultemus*. In loco trium antiphonarum cantatur *Alleluia* et tres psalmi *Cum invocarem, Verba mea, Domine ne in ira tua*. Versus *Haec dies quam fecit Dominus*, tres lectiones de homilia et duo responsoria diei, *Te Deum laudamus*. Matutinae laudes cantentur cum suis antiphonis et psalmis et versibus alterius diei prioris. Mane autem facto, omnes palatini ordines congregantur ad palatium cum Pontifice et descendunt de palatio et quitat dominus Pontifex. Intrat per campum iuxta s.^{tu(m)} Gregorium in Martio, descendit in viam maiorem [f. 150v] sub arcu formae, et dextra manu ante s.^{tu(m)} Clementem,⁶⁴⁹ declinans in laevam iuxta Coliseum, transiens per arcum aureae, ante forum Traiani usque ad s.^{tu(m)} Basilium, ascendit per montem circa militias Tibertianas, descendit per s.^{tu(m)} Abbacyrum, et transiens ante s.^{to(s)} Apostolos, manu leva descendens in via Lata, et declinans per viam Quirinalem, et proficiscens ad s.^{ta(m)} Mariam in Aquiro ad arcum Pietatis, sic ascendit ad campum Martis. Transiens ante santu(m) Trifonem iuxta posterulas, usque ad pntem Adrianum. Intrat per pontem et exit per portam Colinam ante templum et castellum Adriani, proficiscens ante obeliscum Neronis, intrat per porticum iuxta sepulcrum Romuli, ascendit ad Vaticanum in basilica beati Petri apostoli, ibique cum omni populo Romano cantat missam. Qua finita coronatur ante basilicam s.^{ti} Petri in loco, ubi ascendit ecum, et coronatus cum processione revertitur ad palatium per hanc vitam sacram, per porticum et per praelibatum pontem, intrans sub arcu triumphali Theodosij, Valentiniani et Gratiani imperatorum, et vadit iuxta palatium et vadit iuxta palatium Cromacij, ubi Jud(a)ei [f. 151r] faciunt laudem, prosiliens per Parionem inter circum Alexandri et theatrum Pompeij, descendit per porticum Agrippinam, ascendit per Pineam iuxta Palatinam, prosiliens ante santu(m) Marcum ascendit sub arcu Manus carnaeae per clivium argentarium, inter insulam eiusdem nominis et capitolium, descendit ante privatam Mamertini, intrat

648 Marg.: *Sequentia graeca; PL, LXXVIII, col. 1080*. Panvinio does not give here the sequence in Greek, but rather transcribes the Greek phrasing into a latinized form.

649 Marg.: *Inter ex Lateran(um) ad s. Petru(m)*

sub arcu triumphali inter templum Fatale et templum Concordiae, progrediens inter forum Trajani et forum Caesaris, subintrat arcum Nerviae inter templum eiusdem Deae, et templum Jani ascendit ante asyllum per silicem, ubi cecidit Simon Magnus iuxta templum Romuli pergit sub arcu triumphali Titi et Vespasiani qui vocatur Septem lucernarum, descendit ad Metam sudantem ante triumphalem arcum Constantini, reclinans manu leva ante amphitheatrum et per Sanctam viam iuxta Coliseum, revertitur ad Lateranum. Ibiq̄ honorifice susceptus factis laudibus Cardinalium et iudicum ascendit palatium, dat presbyterium sine manibus, celebrat convivium in eadem basilica Leonina. Peracto convivio descendit ad Vesperas et facit officium sicut scriptum est.

Infra albas Paschae ad matutinum, invitatorium *Surrexit Dominus*, cum suo *Venite*. Feria III.^a tres psalmi *Domine Deus meus in te speravi*, *Domine Dominus noster*, *In Domino confido*. Versus *Haec dies* tres lectiones cum suis responsorijs. Matutinae laudes sicuti convenit diei, et ad aliud officium. Feria IV.^a psalmi *Salvum me fac Domine*, *Usquequo Domine*, *Dixit insipiens*. In loco antiphonarum cantatur *Alleluia*, et cum versu *Haec dies*, et cum tribus lectionibus et responsorijs. Matutinae laudes et aliud officium sicut supra. Feria V.^a psalmi *Domine quis habitabit*, *Conserva me Domine*, *Exaudi Domine*, cum tribus antiphonis *Alleluia*, et cum versu *Haec dies*, et cum lectionibus et responsorijs. Matutinae laudes et aliud officium, sicut supra Feria VI.^a psalmi *Caeli enarrant*, *Exaudiat te Dominus*, *Domine in virtute tua*. Versus *Haec dies*, tres lectiones cum suis responsorijs diei. Matutinae laudes sicut supra, et aliud officium.

Sabbato de in Albis ad matutinum tres psalmi *Dominus regit me*, *Domini est terra*, *Judica me Deus*. In loco trium antiphonarum cantetur *Alleluia*, versus *Haec dies*, tres lectiones cum responsorijs. Matutinae laudes et ceterum officium sicut supra. Mane ad missam statio Lateranis, ubi dominus Apostolicus cantat missam, ibique mutatur gradale in *Alleluia*, et cantantur duo *Alleluia*, cum suis versibus. Dum primicerius cum schola cantat *Agnus Dei*, domnus Apostolicus expendit agnos per populum, [f. 152r] hac ratione, ut sicut filij Israel in Aegypto positi praecepto Domini de sanguine immaculati Agni in liminibus domorum scripserunt hoc signum *T*, ne ab Angelo percuterentur. Ita et nos de sanguine passionis immaculati Agni Christi debemus hoc signum scribere in limine domorum nostrarum per fidem, ne a diabolo et a vitijs percutiamur, et a potestate diaboli liberemur. Aliud propter

infantes noviter baptizatos, in ecclesia deponentes veterem tunicam, qui annunciat *Alleluia*, id est gloriam beatitudinis caelestis patriae. tertium quia quicumque habuit de cera praedictorum agnorum et ex ea in domo sua crucem habuerit, vel secum portaverit, non laedetur ab aliquo phantastico spiritu et a tonitruo. A Pascha usque in sabbato ad VI.^{a(m)}, ad omnes versus officij non dicitur responsorium ad primam, tertiam, sextam et nonam et completorium nec lectio(nis) in eis recitatur, sed pro lectione, versu, responsorio cantatur gradale: *Haec dies*, et dicitur versus sicut in alijs diebus futuris.

Mane statio ad s.^{tu(m)} Pancratium, ad Vesperum debet esse dominus Pontifex ad s.^{tos} Cosmam et Damianum, cum omnibus scholis, ibique honorifice cantare Vesperas, sicut in die s.^{ti} Paschatis, et habere coenam de ecclesia, ipse [f. 152v] et omnes ordines palatij, videlicet panem, vinum, lacteas et lactucas.

A Pascha usque in vigiliam Ascensionis cantentur tres psalmi uniuscuiusque nocturni eiusdem feriae, et tres lectiones in loco antiphonarum. Apud Romanos non sunt nisi tria *Alleluia*, tam in Dominicis diebus, quam in ferijs et festivitibus, ita quod ad terminum praedictum finiatur psalterium non genu flexo in ullo officio, et non cantatur antiphona, sed in loco antiphonae cantetur *Alleluia*, nisi cum fuerint dominicales antiphonae cantetur *Alleluia*, et antiphona alicuius festivitatis, similiter cum *Alleluia*. Infra hebdomadam ad matutinum invitorium *Alleluia*, cum suo *Venite*. In laudibus sub una *Alleluia*. In tono *Noli flere Maria*, cantantur omnes psalmi, ad Vesperas similiter, nisi in dominicis diebus et festivitibus. In omnibus matutinis laudibus et vespertinis Horis fit commemoratio Passionis Christi et Resurrectionis, antiphona *Crucem sanctam subiit* et *Noli flere Maria*, cum evsibus et orationibus suis. Secunda Feria post octavam Paschae ponitur Apocalypsis et historia *Ego sum vitis*, usque in DOminicam de *Modicum*.

In letanijs maioribus omnes cruces Romanae civitatis cum clero et populo honorifice cum processione procedunt ad s.^{tu(m)} Marcum. Prius cantat antiphonam *Domine Dominus noster*, [f. 153r] *qui cum patribus nostris*, deinde psalmus *Beaturn vir* et reliquos. Cum autem ad ecclesiam venerint, cantatur responsorium *Famule Dei marce*. Finito responsorio faciunt collectum *Populus Sion convertimini ad Dominum* Finito canto dicunt *Flextamus genua, Levate*, et orationem. Archidiaconus dicit *Procedamus cum pace*, respondentur *In nomine Jesu Christi*. Exeuntes de ecclesia redeunt ad processionem, per viam cantando

antiphonas et psalmos, et in statutis locis letanias, sicut mos est, usque ad s.^{tu(m)} Petrum, et accipiunt a Curia domini Papae presbyterium, secundum consuetudinem huius diei. Interim convenientibus omnibus patriarchiarum canonicis cum suis crucibus in basilicam Salvatoris, quae vocatur Constantiniana, ubi dominus Pontifex post altare eiusdem ecclesiae induit se cum episcopis, Cardinalibus, et alijs ordinibus sacri palatij. Tunc primicerius cum cantoribus cantat *Populus Sion*. Finito cantu dominus Pontifex dicit *Oremus*, Archidiaconus *Flectamus genua*, alius respondet *Levate*, et Pontifex dicit orationem. Schola respondet *Amen*. Archidiaconus nunciat *Procedamus cum pace*, schola respondet *In nomine Christi*. Subdiaconus vero regionarius elevat crucem stationalem de altari, quam plene portat in brachio, ut osculetur ab omnibus, in processione ante Pontificem cum schola post dominum [f. 153v] Papam tenens pallium cum laeva, primum incipit antiphonam *Domine Dominus noster*. Deinde Lateranum eandem antiphonam, postea sancta Maria Maior, in quarto loco sanctus Petrus. Finitis patriarchijs primicerius iterum incipit eandem antiphonam, et hoc ordine cantatur aliae antiphonae per totam viam, dum Pontifex cantat psalmos. Cum autem venerit processio ante Coliseum, subdiaconus regionarius incipit septiformem letaniam. Basilicarij vero respondent illud idem usque ad septimum. Cum autem venerit ante sanctam Mariam Novam, in praeparato lecto dominus Pontifex cum episcopis, Cardinalibus, et diaconibus quiescit, donec letania finiatur. Qua finita surgit dominus Pontifex dicit *Oremus*, diaconus *Flectamus genua*, respondetur *Levate*. Pontifex dicit orationem, diaconus *Procedamus cum pace*, et redeunt omnes in processione per viam Sacram ad clivum argentarij praelibatum. Subdiaconus incipit quinqueformem letaniam eo ordine quo prius, usque ad lectum ante s.^{tu(m)} Marcum, ubi dominus Pontifex se pausat sicut in primo, deinde revertuntur in processione usque ad arcum triumphalem Theodosij, Valentiniani, et Gratiani imperatorum, ubi incipit triformem letaniam usque ad lectum in ponte Adriano, venientes ad s.^{tu(m)} Laurentiu(m) in porticu maiore, ubi incipit simplicem letaniam [f. 154r] usque ad lectum cantari ante s.^{ta(m)} Mariam Virgarior(um) in fine cortin(a)e. Finita letania, alijsque officijs, ascendit ad basilicam sancti Petri, ubi est statio, ibique dominus Pontifex cantat missam. In hac statione habet dominus Pontifex XX solidos den(arios). Papienses Cardinales vero et diaconi et primicerium cum cantoribus accipiunt XL solidos Lucenses, et prior basilicarius, et scrinarij scribunt omnes cruces, et de unaquaque habent unum

Lucensem, de quibus habent acoluthi medietatem, et medietatem basilicarij. X solidos [diaconi,]⁶⁵⁰ subdiaconi regionarij VI solidos.

Dominica de Modicum ponuntur epistolae canonicae usque in tertiam dominica(m) *Pater, cum essem cum eis*. In hac dominica ponitur Actus Apostolorum usque in vigilia Ascensionis, et cantatur de praelibata historia *Si oblitus* et leguntur de hoc libro tres lectiones in Ascensione Domini, tres in Dominica de Rosis, et duae in Pentecosten.

In Ascensione Domini statio ad s.^{tu(m)} Petrum, ubi dominus Pontifex cum episcopis, Cardinalibus, diaconibus et ceteris scholis debet cantare Vesperas, et sicut in nocturnis stationibus, media nocte surgere, incensando altaria. Prius ad corpus vigiliis celebrare, deinde in choro ante altare maius easdem vigiliis incipere. Tres lectiones de Actibus Apostolorum, quinque de sermonibus [f. 154v] festivitatis, nona de homilia eo ordine quo superius diximus. Ad missam fiunt laudes ab Archidiacono et diaconibus et subdiaconibus et noratijs septem. Dum laudes efficiuntur, Pontifex stat. Quibus finitis canitur aliud officium missae, eaque finita, coronatur, et sic gloriosius revertitur ad palatium. Infra hebdomadam usque in sabbato Pentecostes, in unaquaque Feria cantantur iij tres antiphonae, et tres psalmi praedictae festivitatis, et leguntur iij tres lectiones de sermonibus.

Dominica de Rosa statio ad s.^{ta(m)} Mariam Rotundam, ubi Pontifex debet cantare missam, et in praedicatione dicere de adventu Spiritu sancti. Quia de altitudine templi mittuntur rosae in figura eiusdem Spiritus sancti.

Sabbato Pentecostes⁶⁵¹ ad officium baptismi leguntur VI lectiones latin(a)e et VI Gr(a)ec(a)e et aliud officium sicut in Sacramentario scriptum est.

Dominica statio ad s.^{tu(m)} Petrum, quo dominus Pontifex ad Vesperas vigiliae cum omnibus ordinibus venit, et in nocte ad matutinum, sicut in nocturnis stationibus. Ad corpus vigiliis trium lectionum facit, deinde ad altare maius matutinum. Invitatorium *Alleluia*, sicut in die Resurrectionis, cum suo *Venite*. Alij cantant *Alleluia, Spiritus Domini replevit orbem terrarum*. [f. 155r] *Venite adoremus alleluia*. Antiphona *Alleluia*, psalmi *Beatus vir, Quare fremuerunt gentes, Domine quid multiplicatu sunt*, alij dicunt *Factus est repente de caelo sonus. Confirma hoc Deus. Emitte Spiritum tuum et creabuntur*, cum

650 Mabillon, *Museum Italicum*, II, 147.

651 Marg.: *In pentecosten*

suis psalmis. Tres lectiones leguntur. Primam lectionem legunt canonici ecclesiae *Dum complerentur*, et cantant primum responsorium. Secundam lectionem legunt Cardinales de sermonibus, responsorium cantant cantores et basilicarij. Tertiam lectionem legit Pontifex. Ceterum officium facit primicerius cum omnibus. Missam cantat Pontifex cum laudibus. Post missam coronatus redit ad palatium, sicut mos est. Infra hebdomadam legitur de sermonibus. Sabbato quatuor temporum ad lectiones non flectuntur genua propter Pascha, sed in loco gradalium canitur *Alleluia*, cum suis versibus. *Kyrie* non dicitur propter letaniam processionis, ubi dictum est *Kyrie*. Sed solummodo finito hymno trium puerorum, Pontifex incipit missam *Gloria in excelsis Deo*, et relicum. Dicitur Pascha annotina, quia est in anniversario praeteriti Paschatis.

Dominica octava Pentecostes ponitur liber Regum, usque in Kalendas Augusti, deinde nocturna psalmorum et capitula cum genu flexo, sicut ratio requirit. Ad primam omni tempore oratio diei non mutatur nisi [f. 155v] infra dies Paschatis, et magnis festivitatis Sanctorum, quando non dicitur nisi oratio festivitatis, et infra octavam.

In vigilia s.^{ti} Joannis baptistae ad matutinum invitariorum *Regem Praecursoris Dominum*, cum *Venite*. Tres autem historiae festivitatis, et tres lectiones de sancto. Non dicitur *Te Deum laudamus*, sed incipit matutinas laudes *Deus in adiutorium meum intende*. Nunciatur una antiphona matutini, sub qua omnes psalmi cantantur. Ad primam antiphona, et tres psalmi, et lectio vigiliae festivitatis, cum versu et oratione. Vesperas facit et vigiliis noctis in basilica sancti Joannis ad Fontes, Graeci autem in basilica Salvatoris. Ad matutinum Graeci faciunt officium ad Fontes, et Curia in basilica Salvatoris. Missam cantat Pontifex ibi, ubi fit statio. In vigilia sancti Petri, et in vigilia sancti Laurentij, et in vigilia sanctae Mariae, et in vigilia sancti Andreae, et in vigilia Natalis Domini hoc officium fit ad matutinum, sicut in vigilia sancti Joannis baptistae praediximus. Ad primam, tertiam, sextam et nonam cantatur et legitur de sancto. Ad missam non cantatur *Alleluia*, propter ieiunium, sed tantum gradale.

In festivitate s.^{ti} Petri conveniunt curiales in basilica eiusdem Apostoli, cum domino Papa, ubi cantatur vesperum. Antiphonae *Juravit Dominus et non paenitebit eum* [f. 156r] et aliae antiphonae cum suis psalmis. Ad *Magnificat*, *Significavit Dominus Petro*. In primo nocturno vigiliae incipit primicerius antiphonam *In omnem terram exivit sonus eorum*, psalmus *Caeli enarrant*, et aliae antiphonae Apostolorum nocturnales cum suis psalmis. Tres lectiones legunt canonici de Actibus Apostolorum

Petrus et Joannes ascendebant in templum, et cantant tria responsoria. Deinde iudices legunt duas lectiones de sermonibus apostolorum Petri et Pauli,⁶⁵² sextam legit episcopus, septimam Cardinalis, octavam prior basilicarius, nonam legit dominus Papa de expositione evangelij. Responsoria cantant cantores et basilicarij. Finita vero lectione domini Papae, primicerius dicit *Te Deum*, et Papa dicit orationem et benedicit. Ad matutinum cantores cantant invitatorium *Regem Apostolorum Dominum et Venite*, antiphona *Si diligis me Simon Petre*, psalmus *Beatus vir*, et aliae antiphonae cum suis psalmis, sicut in Antiphonario invenitur scriptum. Lectiones leguntur eo ordine quo in vigilia sive in dominicis. Tres psalmi cantantur, sicut prius. Matutinae laudes cantantur cum antiphona *Petrus et Joannes*, et reliquis antiphonis cum psalmis. Mane ad missam domini Papae debent esse laudes et coronari in tanta festivitate, cuius vicarius est.

Infra [f. 156v] octavas sancti Joannis et sancti Petri et sancti Laurentij et sanctae Mariae et Natalis Domini et Epiphaniae hoc officium fit. Tres psalmi et tres lectiones et omne officium de festivitate, nisi fuerit inter eos dies festivitas IX lectionum.

In festivitate sancti Pauli vadit Pontifex illuc cum omnibus scholis, facit Vesperas et habet cum omnibus coenam de ecclesia. Perfecta coena, intrat ad vigiliam. Monachi ecclesiae⁶⁵³ legunt tres lectiones *Aulus adhuc spirans minarum*, cantant tria responsoria, pro unoquoque responsorio accipiunt ab Archidiacono II denarios de decem et octo denarijs, quos Archidiaconus acceperat ab eis. Post responsorium in quarta lectione surgit dominus Pontifex, et intrat ad arcam altaris s.^{ti} Pauli, ubi est foramen in fundo arcae super corpus Apostoli. Discooperto eo, mittit manum deorsum et apprehendit thuribulum in unco plenum carbonibus et incenso, et trahit foras. Incensum et carbones⁶⁵⁴ dat Archidiacono. Archidiaconus autem dat per populum, hac ratione, ut quicumque febricitans devote in fide Apostoli ex his biberit, sanatur. Iterum replet thuribulum de carbonibus, et ponit super eos candelam vitream plenam incenso, accendit carbones, et candela incipit bollire, et reponit thuribulum in praelibato unco et cooperitur foramen arcae a Pontifice super corpus eius. In quarta lectione annualiter, [f. 157r] sicut in vigiliis

652 Marg.: *In festo s.^{ti} Petri, ordo lectio*

653 Marg.: *Monachi s. Pauli;*

654 Marg.: *Carbones cu(m) febre(m)*

s.^{ti} Pauli, duas lectiones⁶⁵⁵ legunt episcopi, duas Cardinales, octavam subdiaconus, nonam Pontifex, reliqua quinque responsoria cantant cantores et basilicarij, et accipiunt ab archidiacono XVIII denarios. Aliud officium efficitur, sicut mos est. Mane Pontifex celeberrime cantat missam, et scholae accipiunt ab ecclesia pro beneficio festivitatis IV solidos de monetis. [In Kalendis AUGusti ponitur liber Salominis usque]⁶⁵⁶ In Kalendis Semptembris.

In festivitate s.^{ti} Laurentij dominus Pontifex in basilica eius in agro Verano, ubi requiescit, cum omnibus scholis facit Vesperum et officium per totam noctem. Mane facit missam Romano populo, et accipiunt scholae pro beneficio ab ecclesia VIII solidos denariorum.

In vigilia sanctae Mariae, mane dominus Papa cum Cardinalibus, discalceatis pedibus, facit VII genua, et aperit imaginem, et osculatur pedes Domini, et deponit deorsu(m) cantando *Te Deum laudamos*, quod continuit Leo quartus Papa.⁶⁵⁷ In Assumptione sanctae Mariae dominus Papa cum omni Curia facit Vesperum, et vigiliis novem lectionum in ecclesia sancta Mariae Maioris. Cum fuerint finitae, revertitur Lateranum. Cardinales et diacones accipiunt imaginem Jesu Christi, et abstrahunt de basilica s.^{ti} Laurentij cum omni populo, portantes eam per campum Lateranum iuxta basilicam s.^{ti} Gregorij. Crucem stationalem portat regionarius post eam, postquam processio cum [f. 157v] ordinate procedens, cantando psalmos, Primicerius cum schola responsoria de eadem festivitate. Praefectus cum duodecim viris accipit a Curia XII faculas, hostiarj vero alias XII portantes accensas ante imaginem. Dum imago transit per campum, cubicularij stant in culmine sancti Gregorij, tenentes duas faculas accensas, quas imagine transacta extingunt faculas. Cumque imago venerit ad s.^{ta(m)} Mariam Novam, deponunt eam ante ecclesiam et lavant pedes eius de basilico. Interim scholae faciunt matutinum in ecclesia, trium scilicet lectionum. Populi vero laudantes et benedicentes Dominum, tollunt eam inde et portant ad s.^{tu(m)} Adrianum, et ibi lavant pedes. Exeuntes autem de ecclesia, redeunt per viam qua venerunt, et portant eam per arcum in Lathone. Quia antiquo tempore magna persecutio erat ibi diaboli. Deinde transeunt iuxta domum Orphei propter basilicum, qui tunc temporis latitabat ibi in caverna, cuius foetore et sibilo homines

655 Marg.: *Alius ordo lect(ionis)*

656 Mabillon, *Museum Italicum*, II, 150.

657 LP, II, 106–39, 112.

ibi transeuntes infirmabantur et moriebantur. Idcirco Sergius Papa constituit hanc processionem in hac tanta festiuitate, quatenus per laudes tantoum populorum, et intercessionem s.^{m(a)e} virginis Mariae apud Deum, populus Romanus ab his persecutionibus liberaretur. [f. 158r] Ascendentes ad sanctam Mariam, dominus Pontifex praeparatus cantat missam, benedicit populum fatigatum, omnes recedunt.⁶⁵⁸

Dominica prima mensis Septembris ponitur liber Job et Tobias, Judith et Hester, usque in dominica prima mensis Octobris. In quo mense est Natiuitas sanctae Mariae, quae ita celebratur a Pontifice celeberrime in sancto Adriano, ubi fit collecta, sicut in Purificatione et Annuntiatione sanctae Mariae.

In Exaltatione s.^{t(a)e} Crucis, statio Laterani. Fit collecta ad s.^{ta(m)} Mariam Maiorem, ubi crux stationalis et schola et regionarij et acoluthi coadunantur cum cruce sancti Joannis et canonicis, et cruce sanctae Mariae et canonicis Primicerius cum schola cantat collectam argentibus, subdiaconus regionarius portat crucem stationalem. In processione ante cantores, et processionaliter procedunt usque ad Lateranum. Primicerius cum schola primum cantat antiphonam *Nos autem gloriari oportet*. Deinde canonici sanctae Mariae venientes in campum iuxta Fulloniam, ibi cum omni populo expectant Pontificem et Sanctuaria a palatio. Pontifex vero indutus, discalceati spedibus, cum alijs ordinibus descendit de palatio. Cardinales portant sanctuaria in processione, scilicet de ligno crucis Domini, et sandalia Jesu Christi, et Circumcisionem eius ad basilicam Salvatoris, ubi est statio. Ibi Pontifex cantat missam, et cantata, omnes laeti cum benedictione [f. 158v] recedunt.

Dominica prima mensis Octobris ponitur liber Machabeorum, usque in dominica prima mensis Novembris. Mediante Octubrio, in futuris dominicis ad matutinas laudes, quando dicitur *Benedicite omnia opera Domini Domino*, cantatur hae antiphona *Dum perdurant, Tres video viros*, et aliae, quae in Antiphonario inveniuntur.

Dominica prima mensis Novembris ponitur Daniel propheta et legitur in Dominicis diebus usque ad Adventum Domini. Infra hebdomadas legitur de Ezechiele, et de XH duodecim prophetis. In festiuitate s.^{ti} Andreae debet esse dominus Pontifex cum omnibus scholis ad s.^{tu(m)} Andream in Vaticano, ibique honorifice, sicut in festiuitate s.^{ti} Petri Vesperu(m) et vigilias celebrare. Matutinu(m) vero ad fratrem eius facere, id est ad altare s.^{ti} Petri. Mane canitur missa super altare beati

658 LP, I, 371, 376; Parlato, 'Le icone', 74–76.

Andrae, ut omnis populus cum benedictione laetus recedat. Praefectus cum adiutorio decimae illuminat ecclesiam, et facit prandium Curiae. Deo Gratias. [f. 159r]

3 *De Missa nomine*

BSB, Clm 132, fols. 174r-83v⁶⁵⁹

Mysteriorum missae brevis explicatio ex probatis auctoribus collecta

Missae nomen sunt qui ex Hebraeo dictum putere, Missah enim Hebraeis significat oblationem, quae sponte fit. Itaque Deutoronomij XVI. cap. ubi latine habetur celebrabis diem festum hebdomadarum Domino Deo tuo, oblationem spontaneam Hebraei habent Missah, ut merito id nomen tribuatur huic sacrosanto mysterio, quo Christus qui sese ultro pro peccatis nostris immolandum obtulit Patri tuo manu sacerdotis offertur.

Alij latinum esse hoc nomen volunt, et Missam dici aiunt quasi transmissam, aut transmissionem, eo quod populus fidelis de suis meritis non praesumens, preces et oblationes quas Domino omnipotenti ferre desiderat per ministerium, et orationem sacerdotis ad Dominu(m) transmittat, quem mediatorem inter se, et illum esse cognovit.

Vel Missa, ut Isidorus dicit dicta est ab emittendo, Antiquis enim temporibus lecto Evangelio Diaconus clamare solebat, si quis catechumenus adest exeas foras. Aut, ut est apud divum Gregorium lib. 2. Dialogorum cap. XXIII. Si quis non comunicat exeat foras, quod igitur tum mitterentur catechumeni iccireo Missam vocarunt, quicquid ab eis spectare nefas habebatur, videlicet consecrationem, oblationem, gratiarum actionem, et co(m)munionem, quibus peractis etiam fideles mittebantur.

Itaque olim bis clamabatur a Diacono, *Ite missa est*, semel statim post recitatum evangelium cum mittebantur cathecumeni; deinde post co(m)munionem cum mittebantur etiam fideles, nostris autem temporibus cum omnes qui adsunt fideles esse credantur, nemo prohibetur interesse celebrationi misterirum, neque mittitur quisq(ue) nisi peractis omnibus. [f. 174r]

659 BAV, Vat. lat. 6112, fols. 1r-8v; BAV, Vat. lat. 4973, fols. 175r-84v; BAV, Arch.Cap.S.Pietro.H.79, fols. 286r-324r. See also the chapter in the *Apologia Confessionis Augustanae*, 'Von dem Wort Messe', in Dingel, *Bekennnisschriften*, 653-54.

Una cum catechumenis mittebantur etiam Energumeni, et desertores et poenitentes.

Itaque missam Gregorianam, ita enim vocatur a scriptoribus catholicis ea qua hodie utimur, aiunt ex duabus missis compositam esse, ex missa catechumenorum quae durat donec evangelium recitatur, aut ut alij, donec canatur Symbolum, e Missa fidelium, quae continet ea omnia quae postea celebrantur, quae etiam vocantur secreta, quod olim inspectari ea nefas esset, nisi ab ijs qui iam perfecti et corroborati erant in fide. Ideoque fiebant etiam ianuis Ecclesiae clausis ut indicat multis locis Chrysostomus.

Ut igitur remissam peccatorum dicit Tertullianus pro remissione ita missam dixerunt veteres promissione. Idemque significabat Diaconus clamans, *Ita missa est*, quod scriba in sacris Isidis cu(m) clamaret ἄΠεισιλαοῖς, id est missio populis, ut olim in mittendo senatu dici solebat per preconem. Nemo vos moratur Patres conscripti, et in dimittendis comitijs, si vobis videtur discedite Quirites.

Proditum est etiam literis profanos preconis voce a misterijs eijci solitos, et in quibusdam sacris Gentilium lictor clamitabat, *Exesto hostis victus mulier virgo*.

Ceptum est autem totum postea partis nomine vocari, idque primu(m) a vulgo factum esse arbitror, deinde etiam eruditos vulgi consuetudinem secutos esse.

Missam Graeci veteres vocant liturgiam idest officium, aut ministerium publicum, et sacrum, aut prosphoran idest oblationem, aut thysian idest sacrificium, aut synaxin idest co(m)munionem, habent et alia quaedam nomina quibus idem significant. [f. 174v]

Veteres latini dicebant sacrificare, et sacrificium celebrare, ut Cyprianus⁶⁶⁰ sermone quinto de lapsis⁶⁶¹, celebrare collectam, ut Hieronymus inversione epistolae Epiphaniij et sacri convivij mysteria celebrare, ut Ambrosius ad Gratianum de fide et missas ipsas vocabant officia divinatorum sacramentorum⁶⁶², ut Hillarius in Psal. 65 aut celebrationem sacramentorum⁶⁶³, ut Augustinus ad Paulinum.⁶⁶⁴

660 *Ciprianus*

661 *PL*, IV, cols. 463–94.

662 *PL*, VI, col. 551.

663 *PL*, IX, cols. 413–25.

664 *PL*, XL, cols. 591–610.

Missae autem nomina non legimus usum esse quemquam antiquiorem⁶⁶⁵ Ambrosio, cuius haec verba sunt ex epistolas 33 lib. V. sequenti die(m) erat autem Dominicae, post lectiones atq(ue) tractum dimissis catechuenis symbolum aliquibus competentibus in baptisterijs tradebam basilicae, illic ninciatum est mihi comperto quod ad Portianam Basilicam de palatio decanos misissent, et vela suspenderent, populi partem eo pergeri. Ego tamen mansi in munere, Missam facere coepi.

Postiores eo frequenter usi sunt, ut Leo primus, qui vixit anno Domini CCCXXXIV, Gregorius magnus qui vixit anno Domini CCCC DC Beda presbyter et alij,

Si quae testimonia ex antiquioribus citantur, e greco versa reperientur Greci autem sua lingua non utantur missae nomine sed aliquo eor(um) quae supra retuli.

Quis primus Missam celebraverit

Missam Christus ipse instituit in ultima illa cena in qua corp(u)s [f. 175r] suum discipulis comendendum, et sanguinem bibendum tradidit eosque idem in co(m)memorationem suam facere iussit, non est autem dubium quin Apostoli postea saepissime fecerint q(uo)d a magistro iussi erant. Sed id necesse erat dieri in domibus privatis, cum templa sive ecclesias Christiani nondum haberet.

Primus autem missam solemniter in loco consecrato celebrasse Divus Petrus Antiochiae dicitur, et ad id probandum citatur a nonnullis epistola divi Gregorij ad Joannem Syracusanum episcopum; sed ego in ea neque Petri, neque Antiochiae ullam mentionem fieri video.

Innocentius tertius in prologo librorum de misterijs missae ita scribit: *Primus ergo beatus Petrus Apostolus missam Antiochiae dicitur celebrasse, in qua tres tantum orationes in primordio nascentis ecclesiae dicebantur, cetera vero diversis temporibus, et a diversis personis leguntur adiecta prout christianae religionis cultu crescenti nisa su(n)t decentius convenire.*⁶⁶⁶

D. Isidorus qui fuit annos ab hinc circiter CCCCCCCCC DCCCC libri primi *De ecclesiasticis officijs* cap. XV ita scribit: *Ordo aut missae vel orationum quibus oblata Deo sacrificia consecrantur, primum a*

665 Marg.: Hilario, et

666 PL, CCXVII, col. 773D.

*sancto Petro est institutus, cuius celebrationem uno eodemque modo universus peragit orbis.*⁶⁶⁷

Hunc singulas missae partes prosequi, et quid, quando, et a quo, quasque ob causas institutum sit, quantum rerum observitas patietur explicare conabimur. [f. 175v]

De ijs quae fiunt ante introitum

Signum crucis quo se statim initio sacerdos et eius exemplo caeteri muniunt ab ispis ecclesiae principijs repetitum est et traditum ab apostolis ut colligitur ex Tertulliano in libro *De corona militis* ubi haec leguntur: *Ad omnem progressum atque promotum, ad omnem aditum, et exitum ad vestitutum, et balciatum, ad lavacra, ad mensas, ad lumina, ad cubila, ad sedilia quaecunque nos conversatio exercet frontem crucis signaculo terimus harum, et aliarum huiusmodi disciplinarum si legem expostules scripturar(um) nullam invenies. Traditio tibi praetendetur auctrix consuetudo confirmatrix, et fides observatrix.*⁶⁶⁸

Confessio quoque apostolicarum literarum fundamento nititur, scriptum est enim primae Joannis 1° *si confiteamur peccata nostra fidelis est et iustus ut remittat nobis peccata nostra, et mundet nos ab omni iniquitate.*⁶⁶⁹

Quod si immundo corpore ad altare accedere nefas habetur multo magis immundo animo. Animus autem mundari sine confessione non potest, et in veteri testamento videmus sanctorum Petrum preces saepissime a peccatorum confessione coepisse.

De Introitu

Olim interim dum populus ad percipiendam sacram co(m)munionem conveniret, et congregaretur Psalmi Davidici cani solebant, diciturque Celestinus papa instituisse ut totum spalterium eo modo caneretur, ut auctor est. [f. 176r]

Rupertus liber secundo *De divinis officijs*, sed postea D. Gregorius excerptas ex illis antiphonas cani satis esse ducit, unde adhuc primus versus eius psalmi canitur, qui olim totus canebatur.

667 PL, LXXXIII, col. 752A.

668 PL, II, col. 30A-B.

669 1 John 1, 9.

Versiculus autem ille, *Gloria patri*, re iccirco interijcitur quod in fine omnium psalmorum cani solent.

Non est autem indignum scitu, cum olim psalmi instridistincte canerentur, petijisse Damasum papam a D. Hieronymo⁶⁷⁰ ut aliquid ex eogitaret quod spalmis ad eos distinguendos intercini posset eum autem suggestisse illi versiculum illum *Gloria patri* et cet. qui cum sufficere non videretur rogata eiusdem Papae⁶⁷¹ addidisse *alterum sicut erat* et cet.

Ex hac consuetudine canendi psalmos non tantum itroitus manarunt sed etiam Gradualia, offertoria, et ea quae post co(m)munionem canuntur.

De Kyrie Eleyson

Hoc a Grecis sumptum est, qui omnes preces suas ab ijs verbis incipiebant quae eorum lingua significant Domine miserere. Institutum est autem a D. Gregorio aliter tamen quam fiebat a Grecis ut ostendunt haec verba opsius ex Epistola LXIII lib. VII *Kyrie eleyson* autem nos neque diximus, neque dicimus sicut a Grecis dicitur, quia in Grecis simul omnes dicunt; apud nos autem a clericis dicitur, a populo respondetur, et totidem vicibus etiam *Christe eleyson* dicitur, quod apud Grecos nullo modo [f. 176v] dicitur.

Caniter autem novies ter in honorem patris, ter in honorem filij, ter in honorem spiritu sancti.

Aut ad pretendam veniam de novem peccatorum gentieribus est enim, ut ait Innocentius, peccatum originale, veniale mortale, cogitationes, locutiones, et perpetrationis, fragilitatis, simplicitatis, et malignitatis.

Magno autem misterio Ecclesia Romana retinuit in missa quaedam verba greca, et quaedam hebraica, ut quae tres linguae fuerunt in titulo crucis, eadem in memoria Dominicae passionis extarent, aut ut ostenderent unam esse Ecclesiam quae ex haebreis Christum secutis ac sequuturis, et grecis, Romanisque constaret. Aut quod ijs tribus linguis religionis nostrae mysteria praecipue tradita, et prorogata sunt. Sunt etiam qui id factum esse dicant quod vocabula illa non satis comode in latinum sermonem converti possint, aut conversa eandem vim non habeant. Sed haec ratio mihi quidem minime probatur nihil enim amplius significat apud grecos *Kyrie eleyso(n)* quam apud latinos

670 *Hieronimo*

671 *Marg.: Innocentius lib. 2.*

Domine miserere, neque apud hebraeos *Jabaoch*, quam apud latinus exercituum.

De Cantico Angelorum

Thelosphorus qui nonus a beato Petro pontifex fuit cum missam nocturnam die Natalis Domini instituisset, instituit etiam ut in ea caneretur *Gloria in excelsis Deo*, et in terra [f. 177r] pacis hominibus bonae voluntatis, postea autem Symmachus instituit ut idem hymnus diebus dominicis, et natalibus Martyrum concineretur.

Meminit saepe Chrysostomus consuetudinis canendi hunc in hymnum in missa.

Ea vero quae addita sunt ad id quod cecinerunt angeli sunt qui a Telesphoro ipso, sunt qui a D. Hilario composita esse dicant.

De mutua salutatione sacerdotis et populi

Inde salutat sacerdos, et populum, et clerums dicens *Dominus vobiscum*, quod genus salutandi in sacris literis usitatissimum est, sic enim Angelus Mariam salutans dixit ei *Dominus tecum*. Et Angelus salutans Gedeonem, *Dominus tecum*, inquit, *virorum fortissime Judicem* cap. VI.⁶⁷² Et Beoz messorum suos salutans *Dominus vobiscum*, Ruth. II.⁶⁷³ Et in lib. Paralipomenon propheta a Deo missus Judeos victores a praelio revertentes ita salutat *Dominus vobiscum*, quia fuistis cum Domino.

Episcopi alia salutatione utuntur, dicunt enim *Pax vobis* quae, et ipsa salutatio sancta et antiqua est, sic Angelus Danielis X.^o *Noli timere* inquit, *vir desideriorum, Pax tibi, confortare, et esto robustus*⁶⁷⁴, et in novo testamto Christus fere semper ita salutat suos.

Chrysostomus homelia XXXVI. in primam epistolam ad Corinthios *Ubi*, inquit, *nos coepimus loqui Dominus vobiscum cum* [f. 177v] *spiritu tuo, plebs respondet.*⁶⁷⁵

Idem homelia 3.^a ad Colosense *Ut praesul Ecclesiam ingreditur dixit, Pax omnibus, quando concionatur, pax omnibus, quando benedicit, quando salutem optare iubet, pax omnibus, quando sacrificium*

672 Judith 6, 12.

673 Ruth 2, 4.

674 Daniel 10, 19.

675 PG, LXI, cols. 304–16.

*absolvitur, pax omnibus et tursus, Gratia vobis et pax, dicis et cum spiritu tuo et extra Ecclesiam illum traducis.*⁶⁷⁶

Honorius in libro qui inscribitur, *Gemma animae: Praesbiter*, inquit, *cum salutatione veteris testamenti, et episcopus cum salutationem etiam D. Paulus utitur ad Philemonem, ‘Gratia’ inquit, ‘domini nostri Jesu Christi cum spiritu vestro’, et ad Timotheum, ‘Dominus Jesus Christus cum spiritu tuo’.*⁶⁷⁷

Annotant autem ex his verbis semper debere esse plures respondentes, et unum salutantem, sicut enim inepte responderetur, et cum spiritu vestro, cum unus sit salutatur per dominus vobiscum cum unus tantum adsit, vel nullus, atque haec totidem verbis leguntur capite secundo micrologi.

Legitur etiam inter decreta Soteris papae c. hoc quoque de con. dis. I.^a *Hoc quoque statutum est ut nullus presbyterorum missarum solennia celebrare praesumat nisi duobus p(raese)ntibus sibi que respondentibus, et ipse tertius habeatur, quia cum pluraliter ab eo dicitur ‘Dominus vobiscum’, et ‘Orate pro me’, apertissime convenit ut et ipsius respondeatur salutationi.*⁶⁷⁸ [f. 178r]

Septies autem in missa dicitur, aut propter septifirmem gratiam spiritu sancti, aut ad observandum numerum a Christo traditum oratio enim Dominica septem partibus continetur.

De collecta

Antiquis temporibus consuetudine receptum erat ut die stationis universus populus in aliquam ecclesiam ecclesiae stationali vicinam conveniret, atque ibi sine sacerdos, sive episcopus brevi precatioe usus benedicebat populo, tum omnes ordine et ut dicunt processionaliter ad Ecclesiam in qua erat statio proficiscebantur precatio autem illa collecta vocabatur, quod super collectam multitudinem diceretur.

Ex eo translatum est id nomen ad eas orationes quae in missa pronunciantur. Ideo autem ad earum finem omnium additur, per dominum nostrum recetij ut intelligamus nos quicquid datur a Patre non aliter quam per Filium accipere. [Est autem constitutum in octavo concilio Africano⁶⁷⁹ cui D. Augustinus interfuit, ne ullae preces

676 PG, LXII, cols. 309–18.

677 PL, CLXXII, cols. 541–738B.

678 CIC, I, *De consecratione*, dist. I. C. 60–70, col. 1145.

679 *Affricano*

aut collectae in missa dicantur nisi quae prius a Concilio fuerint approbatae, et observari solet ut impari numero constet idest **ut** aut una dicatur aut tres, aut quinque, aut septem, plures qui cohacervant⁶⁸⁰ ab Innocentio III reprehenduntur]⁶⁸¹.

De voce Amen

Paulus primae ad Corinthios XIV ostendit primis ipsis [f. 178v] Ecclesiae temporibus receptum fuisse ut post recitatas preces aut populus aut is, qui supplet locum idiotae responderet *Amen*, ubi etiam dicere videtur neminem id recte respondere nisi qui orationem ipsam intelligat.⁶⁸² Est autem *Amen* vox Haebraea quae habet vim affirmandi tum ea quae praecesserunt, tum quae subsequuntur. Quae precedunt ut Deuteronomij XXVII ubi universis populus singillatim ad ea quae pronunciantur a Mose respondet *Amen*.⁶⁸³ Quae sequuntur, ut in Evangelio *Amen, Amen diceo vobis*.

De Lectione

Quia prophetae Christi ortum praecesserunt, et praedixerunt, et quia lex ante evangelium fuit, institutum est etiam antiquitus ut ante recitationem evangelij legeretur aliquid ex prophetis, aut ex veteri testamento. Postea placuit interdum etiam legi aliquid ex epistolis, et ex actis Apostolorum. Quid autem quoque die legi debeat primum statuisset Damasus dicitur cum usus esset D. Hieronymi⁶⁸⁴ opera et iudicio ad portiones epistolarum, et evangeliorum ita distribuendas ut hodie leguntur. Auctor eius rei, Honorius lib. II. cap. LXXXIV. multorum etiam sententia est ab eo qui epistolarum legit representari D. Joannem baptistam praecursorem Domini atque iccireo lectionem esse interdum ex veteri, interdum ex novo testamento, quia D. ille plusquam propheta ex utroque testamento quodammodo fuit. Nam Christum et veterum praedixit et praesentem ostendit.

680 BAV, Vat. lat. 4973, fol. 179v: *cohacervant*

681 Ann. in BAV, Vat. lat. 6112, fol. 5r.

682 1 Corinthians 14, 16.

683 Deuteronomy 27, 15–26.

684 *Hieronimi*

De Graduali

Absoluta lectione in ipsis gradibus quibus iter ad altare canitur [f. 179r] id quod ex eo graduale nominatur; alij tamen dictum malunt, quod canatur interea dum Diaconus per gradus ascendit in locum editum, [quem Ambonem vocant]⁶⁸⁵, ubi evangelium lextuturus est.

*De Haleluya*⁶⁸⁶

Vox halelua sumpta est ex apocalypsi, ubi D. Joannes ait se vidisse innumerabilem quandam vim Angelorum ita concinentium significat autem Halelu, laudate, ia, cum qui est, sive Dominum, est autem ia unam de decem nominibus Dei, quae apud Hebraeos in maxima veneratione habentur, caniturque ad significandam eam spem qua confidimus fore ut in Regno Dei cum Angelis laudemus Deum. Inde canitur evangelium, post cuius lectionem olim catechumeni, et poenitentes, et energumeni, ut ante dixi exhibant. Unde hucusque extendi dicitur missa Catechumenorum. Ea vero quae sequitur vocatur missa Fidelium, aut missa co(m)municantium.

De Symbolo

Veteres Christiani vocabula a re militari acceperunt, ut sacramentum vigiliis, stationes, aut quod eos qui Christiani non essent paganos vocabant, tanquam qui nomen in Christi militiam non dedissent. A re militari ductum est etiam symboli nomen, quod quemadmodum symbolo sive signo vocali milites mutuo se agnoscunt ita se agnoscerent qui iisdem sacramentis adacti sub eodem Imperatore Christi militarent.

Bene autem missa Fidelium a fidei professione incipit, et qui iisdem sacramentis co(m)municaturi sunt, prius eandem se fidem tenere pro[f. 179v]fitentur. Symbolum autem quod in missa canitur compositum est a patribus qui interfuerunt primo concilio Constantinopolitano atque ut id potissimum caneretur a Damaso papa institutum est.

De Offertorio

Absoluto symbolo solebant olim Diaconi oblationes, quas etiam eulogias idest benedictiones vocabant, a populo accipere, offerebatur autem ex Apostolorum institutione panis, et vinum aqua mistum, quae postea consecrabantur, ut esset unde omnes co(m)municarent. Hac de

685 Add. in BAV, Vat. lat. 6112, fol. 5v.

686 *Haleluya*

re ita scriptum est a Joanne Diacono in expositione ordinis Romani, oblationem forma atque mensura cum videatur fuisse antiquitus pro ut erat cuiusque studium, atque devotio in religione divina possumus tamen ex scriptis beati Gregorij certiora quaedam capere illius rei indicia, qui scribis in IV.º lib. *Dialogorum: Quendam presbyterum detulisse duas coronas cuidam personae quales coronas solebat tunc Christiana religio offerre Deo pro se suisque omnibus*. Et paulo post *manifestum est cuius mensurae vel formae debeant esse sacerdotum oblatae quae ex pugillo simile fieri iubentur, et ad speciem coronae*.⁶⁸⁷

Priscis temporibus nihil caneatur dum oblationes fierent, neque certo scitur quis primus instituerit ut aliquid interea caneretur nisi quod hoc ut pleraque alia a D. Gregorio introductum putatur, Auctor Vualafrius.

De pane benedicto

Honorius in libro qui inscribitur *Gemma animae* cap. LVIII fert(ur) [f. 180r] quod olim sacerdotes de singulis domibus, vel familijs farina accipiebant, quod adhuc Greci servant, et inde dominicum panem faciebant pro populo, et hunc consecratum eis distribuebant, nam singuli farinam offere(n)tium missae inetr fuerunt, et pro ijs in canone(m) dicebatur. Et omnium circumstantium qui tibi hoc sacrificium laudis offerunt. Postquam autem Ecclesia numero quidem augebatur, sed sanctitate minuebatur propter carnalem statutum est ut qui posse(n)t singulis dominicis vel in dominica, vel su(m)mis festivitibus, vel ter in anno communicarent. Et quia populo non co(m)municante non erant necesse panem tam magnum fieri statutum est eum in modum denarij formari, et ut populus pro oblatione farinae denarios offerret pro quibus traditum dominum recognoscerent, qui tamen denarij in usum pauperum cedat, vel un aliquid, quod ad hoc sacrificium pertineret, statutum quoque est, ait Durandus in *Rationali divinorum Ut pro co(m)munionem quae singulis diebus dominicis fieri solebat, daretur in dominicis diebus panis benedictus sanctae co(m)munionis vicarius, qui et Eulogia dicitur*.⁶⁸⁸

687 PL, LXXI, cols. 416–21.

688 Durandus, *Rationale divinorum*, (IV, LIII.3) 544–45.

De ablutione manuum, et exhortatione populi ad orandum

Acceptis oblatis sacerdos manus abluit, quod e veter testamento sumptum creditur, ubi Aaron, et filij eius iubentur manus et pedes lavare antequam ad altare accedant exteriori etiam lotione significatur interior tum co(n)versus [f. 180v] ad populum omne adhoratur ut secum orent, inde silentium, et sæcrae preces usque ad pr(a)efationem.

De prefatione

Initio praefationis sacerdos salutatur, et populum vicissimque ab eo salutatur, tum monet ut animos ad Deum erigant ijs verbis, sursum corda, et ut secum *Deo gratias* agent quae quidem admodum antiqua sunt, legunturque, et apud Chrysostomum, et apud Augustinum in lib. *De vera religione*, et in lib. *De bono perseverantiae*, et in lib. *De spiritu et littera*, et in *Epistola ad Dardanum*, et apud Ciprianum in lib. *De oratione dominica*. Illa autem, dignum est, Justum est fluxerunt ex vetustis populi acclamationibus, et alia quaedam in vitis Caesaris leguntur.

De Hymno Sanctus

Si verum est quod legitur Sixtum papam primum instituisse ut hic hymnus in Missa caneretur, oportet ab eo quoque additam fuisse partem illam praefationis. *Cum quibus et nostras voces* et cet. Sumptus est autem e cap. VI. Isaiae ubi ita legitur *Seraphin stabant super illud, sex alae uni, et sex alae alteri duebus velabant faciem eius, et duabus velabant pedes eius et duabus velabant, et clamabat alter ad alterum, et dicebat 'Sanctus, sanctus, sanctus Dominus' exercituum, plena est omnis terra gloria eius.*⁶⁸⁹ Et Apocalypsis IV de quatuor animalibus, *et requiem non habebant dicentia die ac nocte Sanctus, sanctus, sanctus dominus deus omnipotens, qui erat, et qui est, et qui venturus est.*⁶⁹⁰ [f. 181r]

Id autem quod subiungitur, *Benedictus* et cet. sumptus est e psalmo CVII *O Domine salvum fac, O Domine prosperare benedictus qui benit in nomine Domine,*⁶⁹¹ et eodem cantu excipiunt turbae Jesum ingredientem Hierosolima.

689 Isaiah 6, 2–3.

690 Revelation 4, 8.

691 Psalms 117, 25–26.

De voce Osanna

In festo Tabernaculorum populus ramos salicum manibus gestans, ut praecipitur levitici XXIII ad preces quasdam quae a sacerdotibus canebantur, identidem respondebant *Hossahna* idest serva obsecro, prope eodem modo quo apud nos in letanijs cani solet, libera nos domine.⁶⁹²

Deinde a vulgo corrupta est illa vox, coepitque vulgus Hosannas vocare ipsos ramos, qui honoris causa gestabantur et hoc sensu saepe accipitur in Thalmudices libris. Itaque cum Turbae acclamabant ingredienti Christo, Osanna filio david non intelligebant, serva obsecro filio David, q(uo)dquidem plane sensu careret, sed se ferre Osannas idest ramos illos in honorem ac gloriam Christi, eumque victorem ac de hostibus suis triumphantem ingredi.

Ut enim latini palmam pro gloria de victoria accipiunt, ita illi ramos illos gloriae ac victoriae esse indices volebant.

Ergo et Mat. XXI⁶⁹³, et Mar. XI⁶⁹⁴ et in missa Hosanna in excelsis nihil aliud significat quam gloriam, et victoriam Deo, et Christo.

Idque aperte indicat Lucas, qui hanc ipsam historiam exponens cap. XIX⁶⁹⁵ non ponit quidem, ut caeteri, Hosanna in excelsis, sed pro eo, pax in caelo, et gloria in excelsis. [f. 181v]

De Canone

Panormitanus, et Ostiensis tradunt canonem vocari non quicquid secreto legitur a verbis illis, *Te igitur* et cet., usque ad absolutam consecrationem, sed ea tantum pauca verba quibus substantia panis et vini in corpus et sanguinem Domini n(ost)ri convertitur. Usitatus tamen est ut totum illud canonem vocemus.

Vocatur autem canon quod haec immutabilis regula sit conficiendi Corpus Dominicum a Christo ipso, et ab Apostolis tradita.

Non tamen negamus addita pleraque a su(m)mis pontificibus siquidem magnam partem eius canonis quo hodie utimus S. Gelasius, et S. Gregorius composuisse traduntur. Apostoli autem creduntur incoepisse ab illis verbis. Qui pridie quam pateretur, et C. usque ad illa *in mei memoriam facietis*.

692 Leviticus 23, 33–43.

693 Matthew 21, 9–10.

694 Mark 11, 9–11; John 12, 12–14.

695 Luke 19, 28.

Canon autem olim alta voce legebatur, ita ut intelligeretur a populo qui etiam ad singulas preces respondebat, *Amen*, idque ad huc observant Orientales.

Postea ab ecclesia institutum est ut secreto diceretur, sive propter prodigia quaedam quae contigerat, sive, quod magis puto ne vilesceret. Non tamen nimis depressa voce legendum est, sed ita ut singula verba distincte exprimantur.

Canonis verba in quatuor partes dividi solent, quam ratione(m) nos quoque tenebimus, eaque breviter interpretabimur. Prima pars haec est: *Te igitur clementissime pater per Jesum Christum filium tuum dominum nostrum supplices rogamus [f. 182r] ac petimus uti accepta habeas et benedicas, haec dona, haec munera, haec sancta sacrificia illibata. In primis quae tibi offerimus pro ecclesia tua sancta catholica, quam pacificare custodire, adunare, et regere digneris toto orbe terrarum una cum famulo tuo Papa nostro N. et Antiste nostro N. et Rege nostro N. et omnibus orthodoxis atque catholicae et Apostolicae fidei cultoribus.*

Te annotant hoc quanvis non magni momenti primam litera(m) eam esse quae symbolum salutis est.

Igitur quia dignum est et iuxtum nos tibi gratia agere.

Regamus ac petimus. Altero verbo humilitas indicatur, altero fiducia.

Haec dona, ante consecrationem plura sunt, post consecrationem, unum et idem. Non enim aliud sub hac, aliud sub illa panis, et vini, sed idem poenitus sub utralibet continetur. Haec autem verborum inculcatio ad affectus vim indicandam pertinet: Vocantur autem quae ad altare offeruntur, et dona, et munera. Paul. ad Heb. V.º de pontifice loquens *ut offerat*, inquit, *dona, et sacrificia pro peccatis*,⁶⁹⁶ Christus ipse in Evangelio. Si offere munus tuum ad altare. Et in Genesi, *Respexit Deus ad Abel, et ad munera eius*.⁶⁹⁷

Illibata, immaculata, integra, nullo modo violata. Tales enim oportet esse panes qui offeruntur, et vinum, atque Aquam.

In primis quae tibi offerimus, imprimis pro ecclesia universa deinde nominatim pro ijs qui potestatem aliquam in nos a te concessam habent sive spiritualem sive temporalem. [f. 182v]

696 Hebrews 5, 1.

697 Genesis 4, 4.

Secunda pars Canonis

Memento domine famulorum, famularumque tuarum N. Hic sacerdos quos vult nominare tacitus potest, dum ne mortuos hic nominet, alius enim locus adorandum pro eis constitutus est.

Et omnium circumstantium quorum tibi fides cognita est et nota devotio, pro quibus tibi offerimus, vel qui tibi offerunt populus ipse panem, vinum et aquam offerret ad sacramenti confectionem, mutata autem consuetudine verba quoque mutata esse, et dici Coeptum, pro quibus tibi offerimus hodie tamen a sacerdotibus utrunque dicitur.

Sacrificium laudis. Triplex sacrificium in divinis literis reperimus, sacrificium poenitentiae, de quo David sacrificium Deo spiritus contribulatus, sacrificium iustitiae, de quo in eodem psalmo tunc acceptabis sacrificium iustitiae et hoc incruentum, sacrificium laudis quod Eucharistia vocamus.

*Pro se suisque omnibus, pro redemptione animarum suarum pro spe salutis, et incolumitatis suae, tibiue reddunt vota sua aeterno Deo vivo, et vero. Communicantes et memoria venerantes imprimis gloriosae semperque Virginis Mariae et cet. Hanc igitur oblationem servitutis nostrae Genus hoc quodam loquendi est idem valens ac si diceretur oblationem nostram qui servi tui sumus, sed et cunctae familiae tuae, hoc nemine significatur circumfusa multitudo, aut etiam universa ecclesia, quaesumus domine ut placatus accipias ab illo verbo. Hanc igitur usque [f. 183r] ad hunc locum addidisse dicitur Leo primus, tres autem petitiones quae proxime sequuntur addidit D. Gregorius ijs verbis: *Diesque nostros in tua pace disponas, atque ab aeterna damnatione nos eripi, et in Electorum tuorum iubeas grege numerari per Christum dominum nostrum Amen.* [f. 183v]*

Bibliography

Printed Sources

- Amaseo, R.: *Oratio habita in funere Paul III. Pont. Max.* (Bologna: Officina Iannis Rubei, 1563).
- Andrieu, M. (ed.): *Les Ordines Romani du Haut Moyen Âge*, 5 vols (Leuven: Spicilegium Sacrum Lovaniense, 1961–85).
- Baluze, E. (ed.): *Stephani Baluzii tutelis Miscellanea novo ordine digesta et non paucis ineditis monumentis opportunisque animadversionibus aucta*, 4 vols (Lucca: Vincentium Junctinium, 1761–64).
- Barocchi, P. (ed.): *Trattati d'arte del Cinquecento*, 3 vols (Bari: Laterza, 1960–62).
- Becker, R./Weiss, D. J. (eds.): *Bayerische Römer – römische Bayern: Lebensgeschichten aus Vor- und Frühmoderne* (Sankt Ottilien: EOS Editions, 2016).
- Biondo, F.: *Historiarum ab inclinatione romanorum decades, libri XXXI* (Venice: Octavianus Scotus Modoetiensis, 1483).
- Biondo, F.: *Le historie del Biondo, da la declinatione de l'imperio di Roma, insino al tempo suo* (Venice: Michele Tramezzino, 1543).
- Bonardo, V.: *Discorso intorno all'origine, antichità, et virtù de gli Agnis Dei di cera benedetti* (Rome: Vincentio Accolti, 1586).
- Borromeo, F.: *De suis studiis commentarius* (Milan [s. n.], 1627).
- Brightman, F. E.: *Liturgies Eastern and Western: Being the Texts Original or Translated of the Principal Liturgies of the Church* (Oxford: Clarendon Press, 1896).
- Canisius, P.: *Epistulae et acta*, ed. O. Braunsberger, 8 vols (Freiburg i. Br.: Herder, 1896–1923).
- Cardona, G. B.: *De regia s. Laurentii Bibliotheca, De Pontificia Vaticana, De expungendis Haereticorum proriis nominibus, De Diptychis* (Tarracone: apud Philipum Mey, 1587).
- Cassander, G.: *Liturgica de ritu et ordine dominicae coenae celebrandae, quam celebrationem Graeci Liturgian, Latini Missam appellarunt* (Cologne: Arn. Nirckmann, 1558).
- Cassander, G.: *Ordo Romanus de officio missae, libelli aliquot pervetusti & authentici, continentes ordinem, quem pontifex*

- praesertim Romanus, iam olim in celebrando officio missae observare consuevit* (Cologne: apud haeredes Arnodli Birckmanni, 1561).
- Commendone, G. F.: *Discorso sopra la corte di Roma*, ed. C. Mozzarelli (Rome: Bulzoni, 1996).
- Contarini, L.: *L'antichità di Roma, sito, imperadori, famiglie, statue, chiese, corpi santi, reliquie, pontefici & cardinali di essa, con due copiosissime tavole, una delli imperadori & l'altre delle statue & corpi santi* (Venice: Francesco Ziletti, 1575).
- Cortesi, P.: *De Cardinalatu ad Iulium secundum Pont. Max.* (San Gimignano: in Castro Cortesio Symeon Nicolai Nardi Senensis alias Rufus calcographus, 1510).
- Dingel, I. (ed.): *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1976).
- Du Moulin, C.: *Commentarius ad edictum Henrici II Regis Galliarum contra parvas datas et abusus curiae Romanae* (Basel: Parcus, 1552).
- Durandus, G.: *Rationale divinatorum officiorum*, ed. J. Beletho (Naples: apud Josephum Dura Bibliophilum, 1859).
- Ehrenberger, H.: *Libri liturgici bibliothecae Vaticanae* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1897).
- Fabre, P./Duchesne, L. (eds.): *Le Liber censuum de l'Eglise Romaine*, 3 vols (Paris: Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 1905–52).
- Flacius Illyricus, M.: *Scriptum Contra Primatum Papae, ante annos 100. compositum* (Magdeburg: Rödinger, 1550a).
- Flacius Illyricus, M.: *Widder die vermeinte Gewalt und Primat des Basts, zu dieser zeit, da die gantze welt sich beflisset, den ausgetriebenen Antichrist widerumb in den tempel Christi zu setzen, nützlich zu lesen* (Magdeburg: Rödinger, 1550b).
- Flacius Illyricus, M.: *Catalogus testium veritatis qui ante nostram aetatem reclamarunt papae* (Basel: Oporinus/Stella, 1556).
- Gamerius, H.: *Turris sacra Dilingana* (Dillingen: s. Mayer, 1567).
- Gilio, A.: *Dialogo, nel quale si ragione degli errori e degli abusi de' pittori circa l'istorie*, in Barocchi, *Trattati*, 3: 1–115.
- Giordani, G.: *Della venuta e dimora in Bologna del sommo Pontifice Clemente VIII. per la coronazione di Carlo V Imperatore, celebrata l'anno 1530: Cronaca* (Bologna: Alla Volpe, 1842).
- Gli Statuti della Compagnia della Charita di Roma* (Rome: A. Blado, 1536).

- Grimaldi, G.: *Descrizione della basilica antica di S. Pietro in Vaticano: codice Barberini latino 2733*, ed. R. Niggl (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1972).
- Heerbrand, J.: *De magia disputatio ex cap. 7 Exo* (Tübingen [s. n.], 1570).
- Kölzer, T.: *Urkunden und Kanzlei der Kaiserin Konstanze, Königin von Sizilien (1195–1198)* (Cologne/Vienna: Böhlau, 1983).
- Lauer, P.: *Le palais de Lateran: Étude historique et archéologique* (Paris: E. Leroux, 1911).
- Lettera per raguaglio della incoronazione di Carlo V Imperatore in Bologna*, in Righi, Carlo V, 106–18.
- List of Additions made to the Collections in the British Museum in the Year MDCCCXXXI* (London: Trustees, 1881).
- Mabillon, J.: *Museum Italicum, seu collectio veterum scriptorum ex bibliothecis italicis eruta*, 2 vols (Paris: Martin/Boudot/Martin, 1687–89).
- Mai, A. (ed.): *Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus*, 12 vols. (Rome, 1825–71).
- Mercati, G.: *Opere minori*, 3 vols (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1975).
- Mucanzio, F.: *Paridis Crassi Bononien. olim Apostolicarum Cerimoniarum Magistri, ac Episcopi Pisaren. De Cerimoniis Cardinalium, et Episcoporum in eorum dioecesibus, libri duo* (Rome: Antonio Blado, 1564).
- Panvinio, O.: *De baptisate Paschali et origine consecrandi Agnus Dei liber* (Rome: apud Antonium Bladum Cameralem, 1556).
- Panvinio, O.: *Romani pontifices et cardinales S. R. E. ab eiusdem a Leone IX. ad Paulum IV. per quingentos posteriores a Christi natali annos creati* (Venice: Tramezinum, 1557).
- Panvinio, O.: *Historia B. Platinae de vitis pontificum Romanorum a Domino Nostro Iesu Christo usque ad Paulum Papam II* (Venice: Michele Tramezzino, 1562).
- Panvinio, O.: *Historia B. Platinae de vitis pontificum Romanorum, Annotationes Onuphrii Panvinii* (Cologne: Maternus Cholinus, 1568).
- Pastor, L.: *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, 21 vols (Freiburg i. Br.: Herder, 1891–1933).
- Platner, S. B./Ashby, T. (eds.): *A Topographical Dictionary of Ancient Rome* (London: H. Milford, 1929).

- Podestà, B.: 'Carlo V a Roma nell'anno 1536', *Archivio della Società Romana di Storia Patria* 1 (1877): 303–44.
- Righi, R. (ed.): *Carlo V a Bologna 1530: Cronache e documenti dell'incoronazione* (Bologna/Ravenna: Fondazione del Monte, 2000).
- Ruscelli, G.: *Lettere di principi, le quali ò si scrivono da principi, ò à principi ò ragionan di principi*, 3 vols (Venice: Ziletti, 1570–81).
- Schnitzler, T. (ed.): *Weihebüchlein: Die Liturgie der Diakonen- und Priesterweihe nach dem Pontificale Romanum* (Bonn: Verlag Borromäus Verein, 1947).
- Statuti della Venerabile Arciconfraternita della Morte, ed Orazione* (Rome: Rev. Cam. Apostolica, 1590).
- Šusta, J.: *Die römische Kurie und das Konzil von Trient unter Pius IV: Aktenstücke zur Geschichte des Konzils von Trient*, 4 vols (Vienna: Hölder, 1904–14).
- Taja, A.: *Descrizione del Palazzo Apostolico Vaticano* (Rome: Pagliarini, 1750).
- Tanner, N. P.: *Decrees of the Ecumenical Councils*, 2 vols (London/ New York: Sheed & Ward, Georgetown University Press, 1990).
- Tremp, E. (ed.): *Die Überlieferung der Vita Hludowivi imperatoris des Astronomus* (Hannover: Hahn, 1991).
- Tudeschi, N. de: *Commentaria in decretalium*, 9 vols (Venice: Giunta, 1591–92).
- Valentini, R./Zuchetti, G. (eds.): *Codice topografico della città di Roma*, 4 vols (Rome: Istituto storico italiano, 1946–60).
- Van De Schoor, R. (ed.): *Georgius Cassander's 'De officio pii viri' (1561)* (Berlin: De Gruyter, 2016).
- Vasari, G.: *Le Vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori*, eds. P. Barocchi and R. Bettarini, 10 vols (Florence: Sansoni, 1966–97).
- Zabarella, F.: *Super decretalium, subtilissima commentaria*, 3 vols (Venice: Giunta, 1602).

Secondary Literature

- Andaloro, M./Romano, S. (eds.): *Arte e iconografia a Roma: Da Costantino a Cola di Rienzo* (Milano, 2000).
- Anderson, P.: "Daniele da Volterra's Sculptural Reliefs in carta pesta and his invention for the Lateran Nave Ceiling." *Bulletin de l'Association des Historiens de l'Art Italien* 8 (2001/02): 109–18.

- Anderson, P.: *Collaboration in the Renaissance: The Lateran Nave Ceiling and the Fabbrica of the Cathedral of Rome under Pope Pius IV* (Città del Vaticano, 2018).
- Aurigemma, M. G.: “*Sacra* in a Tower: The Cardinal of Augsburg’s Paintings and Reliquiaris in 1566.” In Feigenbaum/Ebert-Schifferer, *Sacred Possessions*, 84–103.
- Aurigemma, M. G.: “*Otho redivivus* – Kardinal Otto Truchsess von Waldburg als Patron der Künste”, in Groll, *Kardinal Otto Truchsess*, 267–342.
- Bailey, S, M.: “A Study for the *Conversion of St Paul*: Taddeo Zuccaro’s early ideas for the altar wall of the Frangipani Chapel.” *Apollo* 157 (2003): 8–13.
- Balass, G.: “Taddeo Zuccaro’s fresco in the apse-conch in S. Sabina, Rome.” *Asaph. Sect. B, Studies in Art History* 4 (1999): 105–24.
- Balass, G.: “Taddeo Zuccari’s decoration for the Frangipani Chapel in S. Marcello al Corso, Rome.” *Asaph. Sect. B, Studies in Art History* 6 (2001): 177–204.
- Baldovin, J. F. *The Urban Character of Christian Worship: The Origins, Development, and Meaning of stational Liturgy* (Roma, 1987).
- Barberi, F.: *Paolo Manuzio e la stamperia del Popolo Romano (1561–1570), con documenti inediti* (Roma, 1986).
- Bauer, O.: *Zeitungen vor der Zeitung: Die Fuggerzeitungen (1568–1605) und das frühmoderne Nachrichtensystem* (Berlin, 2011).
- Bauer, S.: “La transizione storiografica tra Rinascimento e Controriforma: il caso di Onofrio Panvinio (1530–1568).” In Pombeni/Haupt, *La transizione*, 129–49.
- Bauer, S.: “Historiographical Transition from Renaissance to Counter-Reformation: The Case of Onofrio Panvinio (1530–1568).” In Pombeni, *Historiography*, 75–90.
- Bauer, S.: “History for Hire in Sixteenth-Century Italy: Onofrio Panvinio’s History of Religious Polemics.” *Erudition and the Republic of Letters* 4 (2019): 397–438.
- Bauer, S.: *The Invention of Papal History: Onofrio Panvinio between Renaissance and Catholic Reform* (Oxford, 2019).
- Behrens, J. J./Rahn, T. (eds.): *Zeremoniell als höfische Ästhetik in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (Tübingen, 1995).
- Behrens, J. J.: “Luthers Papstkritik als Zeremoniellkritik: Zur Bedeutung des päpstlichen Zeremoniells für das fürstliche Hofzeremoniell der Frühen Neuzeit.” In Behrens/Rahn, *Zeremoniell*, 157–73.

- Bernardi, T.: "Analisi di una cerimonia pubblica: L'incoronazione di Carlo V a Bologna." *Quaderni storici*, n. s. 21/61 (1986): 171–99.
- Blumenthal, U.-R.: *The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century* (Philadelphia, 1988).
- Bonadonna Russo, M. T./Del Re, N. (eds.): *San Filippo Neri nella realtà romana del XVI secolo*, Atti del convegno di studi, Rome, 11–13 May, 1995 (Roma, 2000).
- Borromeo, A.: "Alle origini dell'Ambrosiana: il mondo culturale del giovane cardinale Federico Borromeo." In *Storia dell'Ambrosiana*, 4 vols (Milan: Cariplo, 1992–2002), 1: 24–44.
- Böck, A.: *Die Sala Regia im Vatikan als Beispiel der Selbstdarstellung des Papsttums in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* (Hildesheim, 1997).
- Bölling, J.: "Vide apostillam: Eine unbeachtete Quelle zur Geschichte des frühneuzeitlichen Papstzeremoniells." *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae* 10 (2003), 51–73.
- Bölling, J.: "Cum gratia et decore: Sull'estetica cerimoniale di Paride de Grassis." *Atti e Studi Accademia Raffaello* n. s. (2006): 45–63.
- Bölling, J.: *Das Papstzeremoniell der Renaissance: Texte - Musik - Performanz* (Frankfurt a. M., 2006).
- Bölling, J.: "Bereinigte Geschichte?" In Müller, *Verlust*, 187–214.
- Bölling, J.: 'Römisches Zeremoniell in Bayern: Herzog Albrecht V., Kardinal Otto Truchsess von Waldburg und die Fugger', in Becker/Weiss, *Bayerische Römer*, 167–98.
- Busch, R. von: *Studien zu deutschen Antikensammlungen des 16. Jahrhunderts*, Ph.D. Universität Tübingen (Tübingen, 1973).
- Buzzi, F. (ed.): *Federico Borromeo fondatore della Biblioteca Ambrosiana*, Atti delle giornate di studio, Milan, 25–27 November, 2004 (Milano, 2005).
- Buzzi, F.: "Il progetto culturale milanese di Federico Borromeo." In Buzzi, *Federico Borromeo*, 203–46.
- Cadenas, V. de: *Doble coronacion de Carlo V en Bolonia, 22–24/III/1530* (Madrid, 1985).
- Cameron, E.: "For Reasoned Faith or Embattled Creed? Religion for the People in Early Modern Europe." *Transactions of the Royal Historical Society* 8 (1998): 165–87.
- Canova, L.: "Omnes reges servient ei: Paolo III e Carlo V, la supremazia pontificia nella Sala Paolina di Castel Sant'Angelo." *Storia dell'arte* n. s. 103 (2002): 7–40.

- Capponi, N.: *Victory of the West: The Story of the Battle of Lepanto* (London, 2006).
- Carocci, S.: *Baroni di Roma: dominazioni signorili e lignaggi aristocratici nel Duecento e nel primo Trecento* (Roma, 1993).
- Catto, M.: *Un panopticon catechistico: L'arciconfraternita della dottrina cristiana a Roma in età moderna* (Roma, 2003).
- Ceresa, M. (ed.): *La Biblioteca Vaticana tra riforma cattolica, crescita delle collezioni e nuovo edificio (1535–1590)* (Città del Vaticano, 2012), *Storia della Biblioteca Apostolica Vaticana*, vol. 2.
- Chenis, C.: “L'iconografia della Cappella Sistina: spazio rituale nell'esaltazione del corpo umano.” *Rivista liturgica* 89 (2002): 144–62.
- Coffin, D. R.: *Pirro Ligorio: The Renaissance Artist, Architect and Antiquarian* (University Park, 2004).
- Colli, D.: “Il palazzo Sessoriano nell'area archeologica di S. Croce in Gerusalemme: ultima sede imperiale a Roma?” *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité* 108/2 (1996): 771–815.
- Costambey, M.: *Power and Patronage in Early Medieval Italy: Local Society, Italian Politics and the Abbey of Farfa, c. 700–900* (Cambridge, 2009).
- Dandeleit, T.: “Financing New Saint Peter's, 1506–1700.” In Satzinger/Schütze, *Sankt Peter*, 41–48.
- Davidson, B. F.: “The Decoration of the Sala Regia under Pope Paul III.” *The Art Bulletin* 58/3 (1976): 395–423.
- Davis, M. D.: “Precisazioni sulla vita di Livio Agresti da Forlì, *vittima di equivoci*.” *Antichità viva* 33/5 (1994): 29–35.
- De Laurentiis, E.: “Tesori ritrovati: i codici della Cappella Sistina in Spagna.” *Alumina* 9/32 (2011): 58–65.
- De Maio, R. (ed.): *Baronio e l'arte: Atti del convegno internazionale di studi* (Sora, 1985), *Fonti e studi baroniani*, vol. 3.
- De Smet, R. (ed.): *Les humanistes et leur bibliothèque*, Actes du colloque international, Bruxelles, 26–28 August 1999 (Leuven: Peeters, 2002).
- Del Re, N.: “San Filippo Neri rianimatore della visita delle Sette Chiese.” In Bonadonna Russo/Del Re, *San Filippo Neri*, 89–104.
- Dykman, M.: “Paris de Grassis,” *Ephemerides Liturgicae* 99 (1985): 383–410.
- Eichmann, E.: *Die Kaiserkrönung im Abendland: Ein Beitrag zur Geistesgeschichte des Mittelalters, mit besonderer Berücksichtigung*

- des kirchlichen Rechts, der Liturgie und der Kirchenpolitik*, 2 vols. (Würzburg, 1942).
- Fagiolo, M.: "La Roma di Pio IV: la *Civitas Pia*, la *Salus Medica*, la *Custodia Angelica*." *Arte illustrata* 5 (1972): 383–402.
- Fagiolo, M.: "La Roma di Pio IV: il sistema dei 'centri direzionali' e la rifondazione della città." *Arte illustrata* 6 (1973): 186–212.
- Feigenbaum, G./Ebert-Schifferer, S. (eds.): *Sacred Possessions: Collecting Italian Religious Art, 1500–1900* (Los Angeles, 2011).
- Fenlon, I.: *The Ceremonial City: History, Memory and Myth in Renaissance Venice* (New Haven, 2007).
- Ferrary, J.-L.: *Onofrio Panvinio et les antiquités romaines* (Rome, 1996).
- Ferro, R.: "Un dialogo tra intellettuali: la creazione di una grande biblioteca (Federico Borromeo e Giusto Lipsio)." In Buzzi, *Federico Borromeo*, 311–50.
- François, W./Soen, V. (eds.): *The Council of Trent: Reform and Cotroversy in Europe and Beyond (1545–1700)*, 3 vols. (Görringen, 2018).
- Freitag, J.: *Sacramentum oridnis auf dem Konzil von Trient: Ausgebliebener Dissens und erreichter Konsens* (Innsbruck, 1991).
- Fried, J.: "Ludwig der Fromme, das Papsttum und die fränkische Kirche." In Goldman/Collins, *Charlemagne's Heir*, 231–73.
- Frommel, C. L.: *Architettura alla corte papale nel Rinascimento* (Milano, 2003).
- Fuchs, F. "Hartman Schedel und seine Büchersammlung." in Schmid, *Anfänge*, 146–68.
- Geldhof, J.: "Trent and the Production of Liturgical Books in its Aftermath." In François/Soen, *Council of Trent*, 1: 175–90.
- Gere, J. A./Pouncey, P. (eds.): *Italian Drawings in the Department of Prints and Drawings in the British Museum*, 2 vols. (London, 1962).
- Gersbach, K. A.: "Onofrio Panvinio's *De comitiis imperatoriis* and its Successive Revisions: Biographical Background and Manuscripts." *Analecta Augustiniana* 53 (1990): 409–52.
- Gersbach, K. A.: "Onofrio Panvinio's Brother, Paolo, and his Role in the Posthumous Edition of the *De primatu Petri et Apostolicae Sedis potestate* and the Purchase of Onofrio's Manuscripts for the Vatican Library." *Analecta Augustiniana* 56 (1993): 241–64.
- Goldman, P./Collins, R. (eds.) *Charlemagne's Heir: New Perspectives on the Reign of Louis the Pious (814–840)* (Oxford, 1990).

- Göllner, T./Schmid, B. (eds.): *Die Münchner Hofkapelle des 16. Jahrhunderts im europäischen Kontext* (Munich, 2006).
- Grafinger, C. M.: "Servizi al publicu e personale." In Ceresa, *Biblioteca Vaticana*, 217–36.
- Grafton, A.: "Church History in Early Modern Europe: Tradition and Innovation." In Van Liere/Ditchfield/Louthan, *Sacred History*, 3–26.
- Groll, T. (ed.): *Kardinal Otto Truchsess von Waldburg (1514–1573)* (Augsburg, 2015).
- Groll, T.: "Kardinal Otto Truchsess von Waldburg und die Gründung der Universität Dillingen (1549/1551)." In Groll, *Otto Truchsess*, 179–228.
- Gulia, Luigi (ed.): *Baronio e le sue fonti: Atti del convegno internazionale di studi* (Sora, 2009), *Fonti e studi baroniani*, vol. 4.
- Hacker, R. (ed.): *Beiträge zur Geschichte der Bayerischen Staatsbibliothek* (Munich, 2000).
- Hahn, A.: "Das Hludowicianum: Die Urkunde Ludwig des Frommen für die römische Kirche von 817." *Archiv für Diplomatik* 21 (1975): 15–135.
- Hall, M. B.: *After Raphael: Painting in Central Italy in the Sixteenth Century* (Cambridge, 1999).
- Hall, M. B./Cooper, T. E. (eds.): *The Sensuous in the Counter-Reformation Church* (Cambridge, 2013).
- Harprath, R.: *Papst Paul III. als Alexander der Grosse: Das Freskenprogramm der Sala Paolina in der Engelsburg* (Berlin, 1978).
- Hartig, O.: *Die Gründung der Münchener Hofbibliothek durch Albrecht V. und Johann Jakob Fugger* (Munich, 1917).
- Heil, D.: *Die Reichspolitik Bayerns unter der Regierung Herzog Albrechts V. (1550–1579)* (Göttingen, 1998).
- Henze, B.: "Georg Cassander (1513–1566)." In Iserloh, *Katholische Theologen*, 50–68.
- Herklotz, I.: "Der *Campus Lateranensis* im Mittelalter." *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte* 22 (1985): 1–43.
- Herklotz, I.: "*Historia sacra* und mittelalterliche Kunst während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts in Rom." In De Maio, *Baronio*, 21–74.
- Herklotz, I.: "Der mittelalterliche Fassadenportikus der Lateranbasilika und seine Mosaiken: Kunst und Propaganda am Ende des 12. Jahrhunderts." *Römische Jahrbuch der Bibliotheca Hertziana* 25 (1989): 25–95.

- Herklotz, I.: *Cassiano Dal Pozzo und die Archäologie des 17. Jahrhunderts* (Munich, 1999).
- Herklotz I.: “Basilica e edificio a pianta centrale: Continuità ed esclusione nella storiografia architettonica all’epoca di Baronio.” In Gulia, *Baronio*, 549–78.
- Iserloh, E. (ed.): *Katholische Theologen der Reformationszeit 6* (Münster, 2004).
- Jacoby, J.: *Den Päpsten zu Diensten: Raffaels Herrscherzyklus in der Stanza dell’Incendio im vatikanischen Palast* (Hildesheim, 1987).
- Jacoby, J.: *Bildform & Rechtsnorm: Raphael in der Stanza dell’Incendio im vatikanischen Palast* (Munich, 2007).
- Jedin, H.: *Geschichte des Konzils von Trient*, 4 vols (Freiburg i Br., 1949–75).
- Jedin, H.: *Kirche des Glaubens, Kirche der Geschichte: Ausgewählte Aufsätze und Vorträge*, 2 vols. (Freiburg i. Br., 1965).
- Jedin, H.: “Das Konzil von Trient und die Reform der liturgischen Bücher.” In Jedin, *Kirche des Glaubens*, 2: 499–525.
- Jobst, C.: “La basilica di S. Pietro e il dibattito sui tipi edili: Onofrio Panvinio e Tiberio Alfarano.” *Quaderni dell’Istituto di Storia dell’Architettura*, n. s. 25/30 (1997a): 243–46.
- Jobst, C.: “Die christliche Basilika: Zur Diskussion eines Sakralbautyps in italienischen Quellen der posttridentinischen Zeit.” *Zeitsprünge* 1 (1997b): 698–749.
- Jobst, C.: “Cultural Changes in Later Sixteenth-Century Italy: The Particular View of Catholicism on Architecture of Classical Antiquity and Early Christianity.” In Von Martels/Schmidt, *Antiquity*, 167–84.
- Jones, P. M./Wisch, B./Ditchfield, S. (eds.): *A Companion to Early Modern Rome, 1492–1692* (Leiden, 2019).
- Jong, J. de: “*Plenitudo potestatis*: Papal Representation in the 16th Century.” *Kunstchronik* 53 (2000): 468–82.
- Jong, J. de: “History Painting at the Farnese Court: Giorgio Vasari Francesco Salviati and Taddeo Zuccaro.” In Van Veen, *Translation*, 69–79.
- Kaltwasser, F. G.: *Bayerische Staatsbibliothek: Wechselndes Rollenverständnis im Lauf der Jahrhunderte* (Wiesbaden, 2006).
- Kentz, N.: *Ritualwandel und Deutungshoheit: Die frühe Reformation in der Residenzstadt Wittenberg (1500–1533)* (Tübingen, 2014).
- Kiessling, R. (ed.): *Die Universität Dillingen und ihre Nachfolger: Stationen und Aspekte einer Hochschule in Schwabe*,

- Festschrift zum 450jährigen gründungsjubiläum* (Dillingen/Donau, 1999).
- Kinney, D.: "Fact and Fiction in the *Mirabilia urbis Romae*." In Ó Carragáin/Vegvar, *Roma Felix*, 235–52.
- Kleinheyer, B.: *Die Priesterweihe im römischen Ritus: Eine liturgiehistorische Studie* (Trier, 1962).
- Kleinheyer, B.: "Auxiliante Domino eo, et Salvatore nostro Jesu Christo: Ein Übersetzungsproblem." *Zeitschrift für katholische Theologie* 113/4 (1991): 424–32.
- Klewitz, H.-W.: "Die Krönung des Papstes." *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 30/1 (1941): 96–130.
- Krautheimer, R.: *Rome: Profile of a City, 312–1308* (Princeton, 2000).
- Kuntz, M. A.: "Liturgical, Ritual, and Diplomatic Spaces at St. Peter's and the Vatican Palace: The Innovations of Paul IV, Urban VIII, and Alexander VII." In Jones/Wisch/Ditchfield, *Companion*, 75–98.
- Künast, H.-J.: 'Die Akademische Druckerei der Universität Dillingen', in Kiessling, *Universität*, 595–626.
- Lewine, C. F.: *The Sistine Chapel Walls and the Roman Liturgy* (University Park, 1993).
- Lugli, A.: *Naturalia et mirabilia: Il collezionismo enciclopedico nelle Wunderkammern d'Europa*, ed. M. Mazzotta (Milano, 2005).
- Maasen, W.: *Hans Jakob Fugger, 1516–1575: Ein Beitrag zur Geschichte des 16. Jahrhunderts*, ed. P. Ruf (Munich, 1922).
- Malesevic, F.: *Die Kurienwerkstatt der Kirchenhistoriographie: Kardinal Cesare Baronio und das posttridentinische Kurienzeremoniell*, PhD thesis, Université de Fribourg (Fribourg, 2020).
- Malesevic, F.: *Inventing the Council inside the Apostolic Library: The Organization of Curial Erudition in Late Cinquecento Rome* (Berlin and Boston, 2021).
- McCuaig, W.: *Carlo Sigonio: The Changing World of the Late Renaissance* (Princeton, 1989).
- McKitterick, R.: *Charlemagne: The Formation of a European Identity* (Cambridge, 2008).
- McManus, F. R.: *The Congregation of Sacred Rites* (Washington, D. C., 1954).
- Mertzenich, R.: *Der Alexander-Zyklus der Sala Paolina in der Engelsburg zu Rom* (Aachen, 1990).

- Minnich, N. H./Pfeiffer, H. W.: "De Grassis' *Conciliabulum* at Lateran V: The De Gargiis Woodcut of Lateran V Re-Examined." *Archivum Historiae Pontificiae* 19 (1981): 147–72.
- Muir, E.: *Civic Ritual in Renaissance Venice* (Princeton, 1981).
- Müller, H. (ed.): *Der Verlust der Eindeutigkeit: Zur Krise päpstlicher Autorität im Kampf um die Cathedra Petri* (Berlin, 2017).
- Navoni, M.: "Gli uomini di Federico Borromeo: gli Oblati, i primi Dottori e i primi Conservatori." In Buzzi, *Federico Borromeo*, 281–310.
- Nelles, P.: *The Public Library and Late Humanist Scholarship in Early Modern Europe: Antiquarianism and Encyclopaedism*, PhD thesis, Johns Hopkins University (Ann Arbor, 1994).
- Nelles, P.: "The Renaissance Ancient Library Tradition and Christian Antiquity." in De Smet, *Les humanistes*, 159–73.
- Ó Carragáin, E./Vegvar, C. N. de (eds.): *Roma Felix: Formation and Reflections of Medieval Rome* (Aldershot, 2010).
- Occhipinti, C.: *Pirro Ligorio e la storia cristiana di Roma: Da Costantino all'Umanesimo* (Pisa, 2007).
- O'Malley, J. W.: *Trent: What happened at the Council?* (Cambridge, Mass., 2013).
- Oryshkevich, I.: "Roma sotteranea and the biogenesis of New Jerusalem." *RES: Anthropology and Aesthetics* 55/56 (2009): 174–81.
- Oswald, J. (ed.): *Petrus Canisius, Reformer der Kirche: Festschrift zum 400. Todestag des zweiten Apostels Deutschlands* (Augsburg, 1996).
- Papa, G.: "La Sacra Congregazione dei Riti nel primo periodo di attività (1588–1634)." In *Miscellanea in occasione del IV centenario della Congregazione per le Cause dei Santi (1588–1988)* (Città del Vaticano, 1988), 13–52.
- Paravicini Bagliani, A.: "Innocent III and the World of Symbols of the Papacy." *Journal of Medieval History* 44/3 (2018): 261–79.
- Parigi, P.: *The Rationalization of Miracles* (New York, 2012).
- Parlato, E.: "Le icone in processione." In Andaloro/Romano, *Arte*, 69–92.
- Partridge, L./Starn, R.: "Triumphalism and the Sala Regia in the Vatican." In Wisch/Scott, "All the World's a Stage", 1: 22–81.
- Pattenden, M.: *Electing the Pope in Early Modern Italy, 1450–1700* (Oxford, 2017).
- Perali, P.: "I fasti del pontificato." *L'illustrazione vaticana* 2/7 (1931): 23–29.

- Peri, V. "Chiesa Latina e Chiesa Greca nell'Italia posttridentina." In *La chiesa greca in Italia dall'VIII al XVI secolo*, 3 vols. (Padova, 1972–73), 1: 271–469.
- Peri, V. *Chiesa romana e rito greco: G. A. Santoro e la Congregazione dei Greci (1566–1596)* (Brescia, 1975).
- Perini, D. A. *Onofrio Panvinio e le sue opere* (Roma, 1899).
- Pietschmann, K.: "Römische Spuren im Repertoire der Münchner Hofkapelle zur Zeit des Trienter Konzils." In Göllner/Schmid, *Hofkapelle*, 105–17.
- Pombeni, P./Haupt, H.-G. (eds.) *La transizione come problema storiografico: Le fasi critiche dello sviluppo della modernità (1494–1973)* (Bologna, 2013).
- Pombeni, P. (ed.) *The Historiography of Transition: Critical Phases in the Development of Modernity (1494–1973)* (New York, 2016).
- Pon, L.: "Raphael's Acts of the Apostles Tapestries for Leo X: Sight, Sound, and Space in the Sistine Chapel." *The Art Bulletin* 97/4 (2015): 388–408.
- Prodi, P.: *Il Cardinale Gabriele Paleotti (1522–1597)*, 2 vols. (Roma, 1959/67).
- Quednau, R.: "Päpstliches Geschichtsdenken und seine Verbildlichung in der Stanza dell'Incendio." *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst* 3/35 (1984): 83–128.
- Rasmussen, N. K.: "Maiestas Pontificia: A Liturgical Reading of Etienne Dupérac's engraving of the Capella Sixtina from 1578." *Analecta Romana Instituti Danici* 12 (1983): 109–48.
- Rebecchini, G.: "After the Medici: The New Rome of Pope Paul III Farnese." *I Tatti Studies* 11 (2007): 147–200.
- Rebhan, H. "Die Bibliothek Johann Albrecht Wildmanstetters." In Schmid, *Anfänge*, 112–31.
- Robertson, C. "*Il Gran Cardinale*": *Alessandro Farnese, Patron of the Arts* (New Haven, 1992).
- Ronchini, A. "Onofrio Panvinio." *Atti e memorie delle RR. Deputazioni di storia patria per le provincie modenesi e parmensi*, ser. I, 6 (1872): 207–26.
- Rubach, B.: *Ant. Lafreri formis Romae: Der Verleger Antonio Lafreri und seine Druckgraphikproduktion* (Berlin, 2016).
- Rummel, P.: "Petrus Canisius und Otto Kardinal Truchsess von Waldburg." In Oswald, *Petrus Canisius*, 41–66.

- Rummel, P.: “Der Heilige und der Kirchenfürst: Petrus Canisius und Otto Kardinal Truchsess von Waldburg im Zeitalter der Konfessionalisierung.” *Jahrbuch des Historischen Vereins in Dillingen an der Donau* 102 (2011): 161–79.
- Satzinger, G./Schütze, S. (eds.): *Sankt Peter in Rom 1506–2006* (Munich, 2008).
- Schädler, A./Meyer, W.: *Stadt Dillingen an der Donau* (Munich, 1964).
- Schmid, A. (ed.) *Die Anfänge der Münchener Hofbibliothek unter Herzog Albrecht V.* (Munich, 2019).
- Serra, A.: “L’arciconfraternia di S. Maria dell’Orazione e Morte nella Roma del Cinquecento.” *Rivista di storia della Chiesa in Italia* 61/1 (2007): 75–108.
- Shearman, J.: *Raphael’s Cartoons in the Collection of Her Majesty the Queen and the Tapestries for the Sistine Chapel* (London, 1972).
- Sinding-Larsen, S.: *The Burden of the Ceremony Master: Image and Action in San Marco, Venice, and in an Islamic Mosque, the “Rituum Ceremoniale” of 1564* (Rome, 2000).
- Smith, J. C.: “Rebuilding Faith through Art: Christoph Schwarz’s Mary Altarpiece for the Jesuit College in Munich.” In Hall/Cooper, *Sensous*, 230–51.
- Stenhouse, W.: “Panvinio and *descriptio*: Renditions of History and Antiquity in the Late Renaissance.” *Papers of the British School at Rome* 80 (2012): 233–56.
- Stephenson, B.: *Performing the Reformation: Public Ritual in the City of Luther* (New York, 2010).
- Stinger, C. L.: *The Renaissance in Rome* (Bloomington, 1984).
- Stroll, M.: *Symbols as Power: The Papacy following the Investiture Contest* (Leiden, 1991).
- Sumption, J.: *The Age of Pilgrimage: The Medieval Journey to God* (Mahwah, 2003).
- Tillmann, H.: “Ricerche sull’origine dei membri del Collegio Cardinalizio nel XII secolo (II.2).” *Rivista di storia della chiesa in Italia* 29 (1975): 363–402.
- Van Liere, K./Ditchfield, S./Louthan, H. (eds.): *Sacred History: Uses of the Christian Past in the Renaissance World* (Oxford, 2012).
- Van Veen, H. Th. (ed.): *The Translation of Raphael’s Roman Style*, Groningen Studie in Cultural Change, vol. 22 (Leuven, 2007).
- Von Martels, Z/Schmidt, V. M. (eds.): *Antiquity Renewed: Late Classical and Early Modern Themes* (Dudley, Mass., 2003).

- Waetzoldt, S.: *Die Kopien des 17. Jahrhunderts nach Mosaiken und Wandmalereien in Rom* (Vienna, 1964).
- Walther, G.: "Konfession und *sprezzatura*: Aspekte des europäischen Späthumanismus." In Schmid, *Anfänge*, 10–27.
- Wassilowsky, G.: *Die Konklavereform Gregors XV. (1621/22): Wertekonflikte, symbolische Inszenierung und Verfahrenswandel im posttridentinischen Papsttum* (Stuttgart, 2010).
- Welt im Umbruch: Augsburg zwischen Renaissance und barock*, exh. cat., Augsburg, Städtische Kunstsammlungen, 3 vols. (Augsburg, 1980).
- Wickersham, J. P.: "Inedited Letters of Fulvio Orsini to Antonio Augustin." *PMLA* 28/4 (1913): 577–93.
- Wilks, M.: *The Problem of Sovereignty in the Later Middle Ages* (Cambridge, 1963).
- Wilpert, J.: *Die Katakompengemälde und ihre alten Copien: Eine ikonographische Studie* (Freiburg i. Br., 1891).
- Wisch, B./Scott S. (ed.): "*All the World's a Stage ...*": *Art and Pageantry in the Renaissance and Baroque*, 2 vols. (University Park, 1990).
- Wisch, B.: "The Matrix: *Le sette chiese di Roma* of 1575 and the Image of Pilgrimage." *Memoirs of the American Academy in Rome* 56/57 (2011/12): 271–303.
- Zentai, L.: "Les dessins de Livio Agresti pour la fresque de la Sala Regia du Vatican." *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 72 (1990): 27–35.
- Zoepfel, F.: *Das Bistum Augsburg und seine Bischöfe im Mittelalter* (Augsburg, 1955).
- Zwierlein, C.: "Fuggerzeitungen als Ergebnis von italienisch-deutschem Kulturtransfer 1552–1570." *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 90 (2010): 169–224.

